

Василь ГОРБАЧУК

*У вирі подій,
думок і тривог*

**Фрагменти пережитого-передуманого
(1966-1973 роки)**

Василь ГОРБАЧУК

**У ВИРІ ПОДІЙ,
ДУМОК І ТРИВОГ**

**Фрагменти пережитого-передуманого
(1966-1973 роки)**

Слов'янськ, 2017

УДК 821.161.2-94 "19"
Г 672

*Видання друкується за ініціативи дружини
Лідії Дмитрівни та синів Дмитра та Миколи Горбачуків*

Горбачук В. Т.

Г 672 У вирі подій, думок і тривоги. Фрагменти пережитого-передуманого (1966-1973 роки) / В. Т. Горбачук; упоряд. Д. В. Горбачук – Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2017. – 470 с.

Книга спогадів «У вирі подій, думок і тривоги. Фрагменти пережитого-передуманого» охоплює період 1966-1973 років, коли відомий мовознавець Василь Тихонович Горбачук працював у Кіровоградському державному педагогічному інституті ім. О.С.Пушкіна (нині Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка).

Пропоновані нотатки презентують суб'єктивні міркування, вистраждані філософські роздуми, приховані переживання жертви радянської тоталітарної системи. Представлені тут образи й характери змальовують яскраву картинку тогочасного суспільства.

Щоденникові записи дисидента Горбачука стануть цікавими для широкого кола читачів. Глибокі думки, точні оцінки, образне бачення світу, щирі емоції, сюжетна оповідь – усе це допоможе сучасним українцям краще зрозуміти свою історію й швидше вийти з-під тіні минулого.

© Горбачук В. Т., 2017

Від упорядника

Шановний читачу!

Пропонуємо Вашій увазі третю (останню) частину спогадів відомого українського мовознавця Василя Тихоновича Горбачука «У вирі подій, думок і тривог» (раніше вийшли у світ «30 років на Донбасі» (2010) та «Мої вінницькі дороги» (2014)).

Сторінками пропонованої книги охоплено період з 1966 по 1973 роки, коли Василь Тихонович працював у Кіровоградському державному педагогічному інституті ім. О.С.Пушкіна (нині – Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка). Це був складний і сповнений випробувань період українського буття – період перезавантаження радянської тоталітарної системи з усіма наслідками, що з цього випливають: цензура, сексотство, пристосуванство...

Хтось підкорявся системі, хтось, шукаючи порятунку, пристосовувався, хтось свідомо цю систему вдосконалював. Автор цих нотатків у щоденних роздумах пропонує погляд зсередини на події, факти, характери тої доби.

Ми намагались максимально зберегти авторську стилістику у передачі баченого, відчутого, пережитого і ні в якому разі не ставили собі за мету когось образити чи звинуватити.

Сподіваємось, Ви, шановний читачу, з розумінням поставитесь до певного суб'єктивізму у змалюванні окремих образів та їх характерів.

Роки, що розділяють нас, і збережені спогади дозволяють по-іншому подивитись на дії, вчинки, репліки. А історичний аналіз може пояснити їхні причинно-наслідкові зв'язки.

У будь-якому разі, пропонований щоденник – це словесний образ тої доби, літопис самовидця ХХ ст., котрий потрапив у жорна безжальної системи, вагався, поневірявся, однак не скорився і, попри все, зміг залишити для нащадків яскраву картинку життя дисидента.

Тож читайте, переживайте, міркуйте...

Дмитро Горбачук

Переднє слово

Його ім'я – у Пантеоні видатних українців

Добігав кінця серпень 1972 року. Викладачі Кіровоградського державного педагогічного інституту готувалися до початку нового навчального року. І тут як грім серед ясного неба: вчена рада Інституту не обрала на новий термін Василя Тихоновича Горбачука, який працював на посаді доцента кафедри української мови з 1966 року. Керівництво Інституту знає, чому не обрано. А рядові, переважно старшого віку, пошепки, роззираючись на всі боки, обговорюють почуту сенсаційну звістку. Вони досвідченіші, тому розуміють, чому це сталося. А мені, тоді асистентові кафедри української мови, ніяк не збагнути, чому за читання та поширення якоїсь забороненої книжки, про що я почула від старших колег, висококваліфікованого фахівця, знаного і шанованого в професійних колах методиста позбавляють права викладати. Учорашній студентці незрозуміло, чому деякі книжки заборонено читати. Хто забороняє? Чому забороняє? Про це не говорили вголос ні на лекціях, ні на практичних заняттях, ні на виховних годинах.

Для периферійного педінституту, життя якого досі плинуло тихо і спокійно, ухвала вченої ради була вибухом атомної бомби, який одних закинув ще глибше в ідейні бомбосховища, інших обурило несправедливістю, третіх «уповноважив» коментувати та зловтішатися: так йому і треба, дістав за те, що підносив українську мову і українців. «А чому не можна шанувати свою мову? – мучило мене. – Для нас, українців, вона рідна і найкраща, як для росіян – російська».

Через два місяці я вступила до аспірантури і переїхала до Києва.

З часом дізналася, що Василь Тихонович працює в м. Слов'янську Донецької області, і не просто працює, а на порожньому місці (без кваліфікованих кадрів!) створив філологічний факультет, який готує вчителів української мови. Після таких нелюдських тортур знайшов сили не лише піднятися, а й гордо випростатися, надихнути інших на велику патріотичну справу. «Дев'ятий вал» підняла сила ідейного переконання. Це я зрозуміла після аспірантури, яка посприяла не тільки моєму фаховому зростанню, а й формуванню національно-мовного пріоритету.

І ось тепер, через 44 роки, перечитую щоденникові записи Василя Тихоновича Горбачука. Цікаво дізнатися про тих, хто мене навчав і виховував, ким ми, студенти, захоплювалися і навіть любили. Знайомі, відомі прізвища. А якими різними були ці люди тоді. Гордість сповнює душу за тих, хто твердо стояв, не піддався тиску, і мучить розчарування від вчинків інших. Тоталітарна система випробовувала всіх їх на міцність. «Давила, гнула, доки не пом'якшаєш», – гірко констатує Василь Тихонович. Органи вимагали визнання провини (?) і каяття. Але кожен робив свій вибір. Було непросто, треба було за щось жити і рости дітей. Люди боролися самі з собою, розуміли, що одинакам не здолати тодішнє зло. Одні «м'якшали», інші твердо стояли і далі, хоч за це дорого платили – їх звільняли з роботи, позбавляли засобів для життя. Гнітюче враження справляють роздуми тих, хто лишився сам на сам зі своїм безробіттям та самотністю, від кого відвернулися колишні колеги і навіть друзі.

Із приводу сумнівів Василя Тихоновича, які іноді охоплювали його, коли він сідав до столу, щоб занотувати свої думки, враження, оцінки, коли звертався до нащадків зі своїми муками, кривдами, з пекучим болем, сьогодні маємо підстави впевнено відповісти: «Дуже потрібні, тому що без таких достовірних фактів не можна об'єктивно відтворити атмосферу тоталітарної доби, неймовірно жорстокої, нечувано підступної, що

нацьковувала одних на інших, роз'єднувала, боролася з націоналізмом, який увижався їй в усьому». Молодим викладачам нині важко уявити, щоб студент чи колега доповідав відповідним органам про їхні ідейні збочення або чинює неблагонадійність. Дехто з патріархів вищої школи досі ідеалізує життя 60 – 70 років минулого сторіччя, вважає, що тоді була «залізна дисципліна» і лад, що найбільшим тодішнім злом був лише націоналізм, з яким треба було боротися. Але правда життя перемогла і переконала в тому, що так звана «залізна дисципліна» – це демонстрування перед владою своєї ідейної надійності, відданості радянським ідеалам, повсякденний страх за свою долю і долю своїх дітей.

Щоденникові записи Василя Тихоновича Горбачука – це збережений (багато спалило свої щоденники через страх!) літопис про пекельну боротьбу однаків-українців за збереження своєї мови та культури, які захищали їх від плюндрування та забуття, виховували почуття національної гідності в тих, хто забув, якого він роду-племені. Тоді їх зневажливо називали стовідсотковими націоналістами, дисидентами, а тепер вони – гордість, совість української нації, мученики правди. У Пантеоні видатних людей, гідних уславлення, золотом викарбуване ім'я справжнього українця, безкорисливого поборника української ідеї – ***Василя Тихоновича Горбачука.***

Колишня студентка Василя Тихоновича,
а тепер доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу граматики
Інституту української мови НАН України
Катерина Григорівна Городенська

Усе перед вічністю таке мізерне, нікчемне. Жаль тільки, що деяких страждань можна було уникнути, жаль, що «чашу, якою пригощала природа», я не раз відхиляв. І помилки, і невдачі залишаються зі мною, їх нічим не зітреш, не викинеш з душі.

Будь-який удар долі, який не залежить від мене, не є наслідком мого помилкового кроку, мене зовсім не хвилює, перенешу його легко, а от боляче переживаю власні помилки.

Василь Горбачук

1966 рік

—• 12 вересня 1966 р. •—

1. Дуже цікава сценка відбулась біля телевізора вчора (неділя, 11 вересня). Показували парад учасників походу по місцях бойової слави. З трибуни крикливо виступали оратори з ультраідейними промовами (вкрай, до речі, беззмістовними, бездумними). Старушенція (моя хазяйка) слухає й передражнює: «Да-а! Да-а! Кто вам поверит! Они он гавкают, а ты работай!» А коли почали розписувати героїчні подвиги і запевняти в готовності зараз віддати життя за батьківщину, то вона: «Вы не дуже отдадите! Вы все пооставались, а эти погибли» (Я був у сусідній кімнаті).

Дивно, що викрики, промови були дійсно дуже схожі на гавкання.

2. Читаю Грінченка «Брат на брата», «Під тихими вербами». Оповідання «Брат на брата» дає багато для розуміння пореволюційних подій. Маючи владу й опираючись на цю темну масу, можна все зробити.

А «Під тихими вербами»? Боротьба між людьми. Психологія дядьків.

Досить створити певну атмосферу, болото – і з'являються чорти.

Вічний закон – гне один одного, одні групи інших, одні народи інших. Ми не маємо зла на французів, наприклад, бо не вони були нашими панами. Кожна панівна нація в силу об'єктивної логіки перетворюється в глитая.

3. *Аби було болото, то чорти будуть.* Їдемо в село Красний Яр. Сиджу в кабіні з шофером. Ведеться розмова про те, про се. Заговорили про сади. І от він каже, що в нього теж був хороший садок, але довелось вирубати, «бо був уповноважений дуже клятий, ходив по городі і підраховував кожному деревинку. Накладали такий податок, що не можна було виплатити, тому й вирубав усе в пень».

От тобі й чорт (уповноважений). Досить було з'явитись цьому безглуздому закону, як з'явилися його ревнителі. Адже той самий уповноважений в інших умовах не робив би такого зла.

4. *Канали русифікації.* Сиджу на вченій раді, виступає завкафедри педагогіки, хохол, але говорить по-російськи, бо жив довго в Москві, там «остепенился».

І от тут навіть – нема можливості готувати свої кадри, нам ними допомагають, готують у себе, подають допомогу.

А кіно? Радіо, преса і т.д. і т.п.

Хай не забруднюють українського слова облудною наукою – єдина

втіха, коли виступають викладачі суспільних наук і не говорять по-українськи.

—• Вересень 1966 року •—

1. *Погружальський, мотиви його вчинку.* Бібліотекарка з УНДШу розповіла таке: «Не Погружальського слід було судити, а директора бібліотеки. Герой Радянського Союзу, має хороші зв'язки в ЦК, але в бібліотечній справі не тільки профан, але й не дорожить фондами, самодур, п'яниця. Десь в іншому приміщенні є книжковий склад. Там лежала маса нерозібраної літератури, багато рідкісних книжок. Весною весь підвал залило водою, цінні фонди пропали. І в головному корпусі був страшенний безпорядок, фонди не береглись, основна маса працівників – люди випадкові, без відповідної освіти, без нахилу до бібліотечної роботи. Просто влаштувались по знайомству, аби працювати».

Погружальський почав писати листи. Його скарги повертались назад. Його стали затискати, нападати на нього, бити на кожних зборах. Він написав також про той випадок з затопленням фондів. Директора попередили, коли має приїхати комісія. Директор послав кілька машин, мокрі книги повивозили на смітники, все почистили, навели порядок, понавозили нових, у хорошому стані книг. Комісія склала акт, у якому було відмічено все хороше. На Погружальського посипались нові удари.

Свій вчинок він мотивував так: «Воно все одно пропало б, тому підпалив, щоб звернути увагу громадськості на неподобства».

Цікавий прийом: доручити «стерегти» скарби української культури її ворогам! Адже різні Стебуни й Кацнельсони не випадково подвигалися на ниві української літератури.

І ще одна сумна особливість нашої історії: які тільки заброди у нас не побували! Вони танули («як роса на сонці»), але й їх рештки залишались серед нас. Вони асимілювались, але дух ворожості залишився (поляки, татари, турки, євреї, росіяни і т.д.). Якщо додати оцей штучний добір протягом сторіч, заохочення запродавства, то сучасний стан стає цілком зрозумілий.

Доручити вовкам пасти овець, лисицям – стерегти курей, ворогам України – займатись її українізацією, піклуватись про її культуру і майбутнє.

2. *Штучні стимули підвищення продуктивності праці.* У цьому році керував я групою студентів у селі Красний Яр. Норми високі. Треба добре натомитись, щоб, наприклад, вибрати норму картоплі за трактором (8 ц), заробіток – 1 крб. 13 коп.! У зв'язку із цим – соцзмагання, збори, політінформації і ціла серія штучних стимулів підвищення продуктивності праці.

З другого боку – страшенно погана організація праці. Треба виходити на поле о 8-й годині ранку. Вийшли 30 чоловік. Чекаємо

причепа, бо нема куди зсипати зібрану на зораному полі картоплю. Група розмагнічується, розлінюється. Нарешті об 11-ій годині їде трактор з причепом. Причому нікого це не обходить, вимагають лише виконання норми.

3. *Сторінка з минулого.* Ото сиджу на колгоспному току, розмовляю зі сторожем. Пішли спогади про минуле.

а) У 1933 р. не було кому ховати померлих. Сусідка попросила викопати яму на чоловіка, що помер з голоду. Взяли вдвох на тачку й вивезли, вкинули. Попросила не засипати, бо є ще діти. По черзі померло двоє дітей, кожного чергового лише прикривали землею. Усіх в одній ямі.

– Чи плакала? – запитую.

– Ні, ніхто не плакав. Кожен чекав, що ось скоро і з ним кінець буде.

б) «Уборочная кампания». Усіх вигнали в поле на роботу. Мій оповідач кілька днів підряд не повертався з поля: не відпускали. А дітей (6 і 4 роки) зачинив у хаті, залишив їм їжі (яка там їжа!). Вони все поїли, потім вилізли через вікно. Пішли в поле. Випадково чужі люди їх побачили й привели до нього.

І ще один епізод з його дітьми: залізли якимось у піч і повилизували горщики.

в) Коли зібрали перший врожай, то прямо в бригадах, на полі, хто добре працював, дали перший аванс – по 15 кг муки! Був мітинг, приїхав секретар райкому. Жінки тут же розпалили багаття, почали пекти ліпленики. Радості не було меж! Уперше наїлися.

– Ну а тим, хто не був на полі, не міг вийти?

– Кто не работает, тот не ест.

—• Жовтень 1966 року •—

1. Якимось для проведення політзаняття потрібен був текст постанови ЦК про вищу школу (опублікована всіма газетами 9.IX.66 чи 11.IX.66), така команда зверху поступила. У мене тексту постанови не виявилось. У Чечота – теж, хоч передплачує багато газет. Побігли до Моторного, потім Смоленчука – теж нема. Усі повикидали. Усе це свідчить про те, яку вагу справді надають цим постановам. А що говорити, якби можна було вільно не слухати цієї ідеології. При елементарному демократизмі ця ідеологія спливла б як шумовиння – ось чому так пильно стежать за ідейною чистотою (бо сумніви й критицизм скоро роз’їли б ідейні основи) та так гостро ведуть боротьбу з ворожою ідеологією (бо конкуренція явно була б не на користь).

2. *Конвоїри. Табори.* Недавно Петро Микитович знову згадав табірне життя. Усе хвалить, але коли наведе факти, стає жахно. У їхній табір попало 1000 чоловік, менше як через рік залишилось в живих щось 80 з лишком. «Вмирили групами, ховали в одну яму по кілька десятків». Але їх начальник скоро порадував – «в следующем году получим 3000 человек».

Далеко наперед знали, скільки буде арештовано, скільки ув'язнено. Як зуміли набрати рабів і водночас укріпити свою владу?!

І ще така подробиця. Щось розповідав, я запитую: «Невже з вами були й карні злочинці?» – «Були, тільки не з нами, а над нами! Ті, що судились за вбивство або за інші тяжкі злочини, не зв'язані з політикою, попадали до нас по так званій «бытовой статъе». Їм видавали зброю, форму, краще кормили, вони служили конвоїрами. Отже, відбували покарання не в ролі роботяг, а як наглядачі».

От де оте сутне, як писав Тичина!

—• 16 листопада 1966 р. •—

1. *Крокодилячі сльози партії*. Розвінчували культ особи. Реабілітація. І от парадокс: реабілітацією зайнялись ті, що знищували. А підхаліми – поети, письменники? Вони й тепер у фаворі, у їх руках ключові позиції.

2. *Знамення часу*. Вороги української нації, культури почали виступати від імені цієї нації й культури! Вони одягли на себе національну форму і почали губити цей нещасний народ зсередини.

—• Листопад 1966 року •—

1. *Канали русифікації*. Навіть у Кіровограді на нових магазинах вивіски – українські! В універмазі з'явилися магнітофонні плівки з записаною концертною програмою: заголовки, пояснення на коробці – по-українськи, а тексти всі – російські. Телевізія. З'являється диктор, оголошує програму по-українськи, а все інше – російською. Я помітив, що на область існує не більше 5-10 [друкарських] машинок з українським шрифтом, бо таких не випускають. Навіть Кіровоградський інститут удосконалення кваліфікації вчителів не має україномовної машинки!

2. *Облуда*. Варто з цієї точки зору переглянути підручник з української літератури для старших класів (серед авторів – Борщевський, Мазуркевич).

3. *Співіснування жертв і насильників*. Страшкевич і Топоркова. Ось дві самотні, нещасні і знедолені вдови живуть поряд, в одному коридорі, через стіну. В одної чоловік «сидів», у другої – той, хто садив. Ця поїхала за чоловіком у пекло, вони обоє розділили все – і радість, і горе – навпіл, обоє – Люди з великої букви. У Топоркової чоловік приводив коханок на квартиру, вона не мала права заходити в кімнату чоловіка без стуку, без дозволу, була просто за прислугу, щодня зневажувану.

І ось тепер Топоркова коле Страшкевичку – твій чоловік сидів у тюрмі. А своїм чоловіком гордиться, мовляв, захищав радянський лад.

4. *Майор КГБ*. Сидимо в ресторані, нас п'ятеро, серед нас льотчик, побував за різними кордонами. Льотчик, випивши, жваво, захоплено розповідає про «гримаси капіталістичного світу», які порівняно з нашими

усмішками здаються дуже милими. До сусіднього столика підходить незнайома людина, з виду дуже антипатична, лице порепане, очі гострі. Сів обідати, зиркнувши в наш бік. Тростогон пошепки питає мене: «Чи олівець та листок паперу в тебе є?» – «Для чого?» – «Не питай, побачиш, я покажу фокус!». Подаю. Він пише: «Майор КГБ» і очима непомітно показав на сусідній столик. Я передав папірець далі. У всіх з'явилась тінь, заминка, потім почали удавано веселитись, але видно було, що настрої в усіх зіпсований, стривожений. Викладач історії партії (Воловик) почав виголошувати щось патріотичне, розповідати голосно, як незвичайно в наш час почала розвиватись техніка. Ми просто не можемо навіть цього збагнути. Навіть льотчик удавано веселився. Коли ми вийшли на вулицю, то він почав стривожено: «Чи не сказав я чого-небудь зайвого? Чи він чув мою розповідь?». Ми запевнили його, що ні, що помітили його, як тільки він підійшов, і встигли переміняти пластинку, так що він нічого не почув.

—• 20 грудня 1966 р. •—

1. Перед війною, кажуть, був виданий закон, по якому за найменше запізнення звільняли з роботи (після цього закону був виданий інший – судити, але це потім). Зустрічаються два друга. Давно не бачились. Спішать. Петро каже Івану: «Хвилиночку, куди так біжиш, кілька років не бачились. Скажи хоч, де ти працюєш». Іван глянув на годинник і, глибоко зітхнувши: «Ой, вже ніде не працюю».

2. *Обговорення книги Логвиненка «Рубікон»* (ця книга була висунута на премію ім. Шевченка).

Кілька цікавих моментів:

а) Кількох чоловік (одних до, інших після обговорення) питаю, чи подобається книга? І Бацула, і Чечот, що самі висували й інших агітували це робити, відгукнулись про книгу негативно. Чечот сказав, що її просто неможливо читати, особливо після роману (чи повісті) Зарудного (не можу згадати назви, опублікована у «Вітчизні» за 1966 р.). Бацула у відповідь просто скрививсь.

А на обговоренні, офіційно, як могли, розхвалювали «Рубікон». Чим же вони все це мотивували (для мене): так треба. Це все організував Смоленчук. А він від Логвиненка залежний. Той – голова одеської спілки письменників, а кіровоградці входять в одеську спілку. Сумніваюсь, чи з цього щось вийде, є кращі твори, але раз нам доручили, то проголосуємо «за». Лише один Каюков, студент III курсу, відкрито висловив сумнів, чи присудять премію.

Подумалось: фікція стала реальністю, а реальність фікцією? Мовляв, кому потрібна правда, ми її замінимо бажаною нам фікцією.

б) Сенс обговорення. Всі без винятку переказували зміст книги (і викладачі, і тим більше студенти), ніби в цьому криється основна цінність книги:

– «Ось подивіться, який Лиштва (розповідь про нього), нарешті він гине (переказує, як герой гине)».

– «Що ж мені про книжку сказати? Попередні вже про все розказали (тобто розповідали сюжет)». Чечот з місця: «Ото в цьому й суть, щоб знайти, що сказати».

– «Напруження читача весь час зростає, ми відчуваємо полегшення, коли дочитуємо роман до кінця».

– До особливо позитивних моментів віднесли те, що в книзі є й про Кіровоградщину часів ВВВійни, а про це ще не казали (згадалось обговорення творів якогось письменника на Супзаводі у Вінниці: робітники бажали, щоб він написав про їх завод).

в) Бацула приготував невеличку писульку. «Попросив» (хоч був давно намічений для цього) для виступу всього 3 хвилини. А як почав розповідати, причому, розтягуючи слова, з паузами, ніби читав лекцію, яку слухачі мали писати, отак говорив хвилин 15-20.

г) Смоленчук сидів біля мене (під час обговорення «Рубікону»). Слухаючи, як студенти філфаку неграмотно виступали, зауважив: «Ми вже не можемо затримати процесу занепаду мови».

—• Грудень 1966 року •—

Анекдоти.

1. Побудували міст. Став засмічуватись. На нараді вирішили найняти прибиральницю. Працює, все добре, прийшла по зарплату. А хто ж виплатить?

Так з'явилися касир, бухгалтер, завконторою, шофер, секретар. Роздулись штати. Прийшов наказ скоротити на одиницю. Скоротили прибиральницю.

2. Проект пам'ятника Пушкіну. Мали поставити пам'ятник Пушкіну. Створили ряд проектів. Вибрали найкращий – постать Пушкіна з томиком його творів – і принесли Сталіну на затвердження.

Він подививсь-подививсь:

– Исполение сносное, но не отражает величия моей эпохи.

Проект ліквідували. Через деякий час приносять інший: постать Пушкіна з томиком творів Сталіна. Цей подививсь-подививсь, посіпав вуса:

– В этом проекте что-то есть.

Негайно й цей варіант ліквідували. Принесли третій: стоїть Сталін з томиком творів Пушкіна.

– Здесь выражена логика революции.

Затвердили, поставили.

3. – Яку птицю свиня з'їла?

– Ярослава Чижя.

4. Чортова подяка (анекдот побутує на Запоріжжі).

Дядькові не везло. Вирішив поставити усім святим свічки в церкві. Поставив. Лишилась ще одна. Нема вже кому. Роздививсь, аж біля входу зображене пекло, а в ньому чорт. Поставив і йому (нехай ніхто не сердиться, можливо й цей pomoже).

Ліг спати. Заснув. Аж приходить той самий чорт: «Ніхто ще мені не ставив свічки. Я тобі віддячу. Ходім у поле. Камінь. Отут золото, бери, скільки понесеш. Але не перепочивай, не клади його на землю, бо пропаде все, а більше сюди не вернешся».

Набрав. Став нести, захотілось піти в туалет. Спорожнивсь. Виявилось, усе в ліжку.

5. Питання до вірменського радіо:

– Чому худобу рахують по головах (виростили стільки-то голів рогатої худоби), а вчених по членах (зібралось стільки-то членів Академії наук).

– Підрахунок здійснюється по тій частині тіла, яка не функціонує.

—• Грудень 1966 року •—

Історія міст і сіл України. Учора приїхала до мене, щоб проконсультуватись, авторка нарису про Устинівку (Долинського району) Г.П.Щока. Перечитали частину нарису, потім, відірвавшись від тексту, почала вона розповідати деякі історії.

«Недавно піймали й судили начальника Устинівської поліції Марчика. Цей Марчик до війни працював секретарем сільради, був, мабуть, комуністом (ну а як же ж він міг працювати на цій посаді?). Так він під час окупації відзначився особливою жорстокістю. Куди було німецькій жандармерії до нашої поліції!

Одного дня вони позабирали активістів, вивели за село і в яру побили. На другий день побрали їхніх дітей і теж побили на цьому ж місці, причому один тримав, а інший стріляв. І так по черзі.

Один з устинівських комуністів на початку війни був зник кудись, потім повернувся, мабуть, прислали для підпільної роботи. Марчик його замітив і піймав (знав же ж усіх!). Його страшно катували, різали шкуру, пальці, м'ясо – спочатку на животі, потім на спині. Спіймали якогось матроса, били його, знущались, потім запхнули в топку котла.

Коли судили, то була на суді й жінка замученого. Вона впала в істеріку, кидалась, кричала: „Нащо цей суд, дайте мені його, я пошматую його своїми руками!“».

Потім сама ж оповідачка почала міркувати: «З чого ж могла народитись така жорстокість? Німці, зрозуміло, чужі, та й то не робили того, що наші. Ще під час колективізації були допущені помилки, та й після неї багатьох людей незаслужено знівечили. Тоді теж багато жорстокостей було. Батьків повивозили, порозстрілювали, а діти залишились. Дехто махнув на все рукою, а інший затаїв злобу, дочекався свого часу».

Розповідаючи далі, навела кілька прикладів:

– Голод, вимирали сім'ї, навіть роди. Хати в селі залишалися пустками. Пригадую, ходили ми з мамою на буряки, щоб пайок заробляти. Мама займала два рядки, і я, хоч була тоді ще зовсім мала, на додаток виснажена (було мені 13 років). З'їдали з мамою тільки ранішній пайок (похльобка і кусень хліба), а вечірній (кормили двічі на день) несли додому, бо було ще двоє малих дітей. Йдемо раз на поле, аж лежить при дорозі чоловік і благає прохожих, щоб дали поїсти. Вмирає з голоду. Люди проходять байдуже. Мене вразила ця сцена: «Мамо, він вмирає з голоду! Дай йому що-небудь!». Мама хватила мене за руку: «Ходім, дитино, сьогодні він, а завтра ми помрем». І ніхто-ніхто не подав допомоги. Коли ми йшли назад, то він лежав мертвий. І так лежав кілька днів, не було кому ховати. Цей образ мені й досі стоїть в очах.

– А були випадки коли матері їли своїх дітей. У нашому селі був такий випадок. У жінки, вдови, було троє дітей. Старший хлопчик ходив у школу. У школі видавали пайок, хоч і мізерний, але все ж трохи похльобки йому зливали, щоб не дати вмерти. Так він почав трохи оживати. Менші ж діти, чуємо, повмирали з голоду, спочатку одне, через деякий час друге. Але це було звичайне явище, ніхто не звертав уваги. Коли ж з деякого часу не стало й нашого учня. Нам здавалось, що він і не повинен був померти, бо став трошки поправлятися, тому було навіть дивно. Але що ж, помер так помер. Проїшло кілька місяців, аж поки люди зібрали врожай і вперше наїлись. Прибігає його мати в сільраду, голосить, рве на собі коси, кричить, що вона порізала й поїла своїх дітей. Збожеволіла. Повела людей у вишняк коло хати, показала кості – обварені, обглодані, висмоктані. «Ось де мої діти, ось що я наробила!» Забрали її в лікарню в Київ. Коли повернулася назад, знов збожеволіла, знов почала ходити по селу і кричати. І так разів три поверталася, потім забрали, і невідомо, де вона ділася. І бачте, зійшла з ума, коли наїлася хліба, коли зрозуміла, що залишилася сама. А то були абсолютно байдужими, не плакали, не переживали.

– А як хватили людей за необережно сказане слово! Пригадую такий випадок. Їхали люди в машині (в кузові) з Києва по дорозі в Переяслав. Важко було прожити, тому часто їздили торгувати, міняти. А між ними був енкаведист. Тоді їх було повно і скрізь вони ходили одягнені, як усі, тільки мали за одворотом піджака значок. І ось один дядько сказав вголос: «Як були ми злидні, так і залишились. При таких порядках ніколи добра не буде». Тут і пристає один з присутніх до нього: «Как твоя фамилия?» – «А тобі нащо? Відстань!» (дядько здоровий був). Той показав значок із-за одвороту піджака, зупинив машину і став вимагати від людей, щоб сказали його прізвище. Всі оторопіли, дядько обомлів, признався. Уночі його забрали, навіть до другого дня не добув, зник і – по цей день.

Цікава еволюція її світогляду. Вона каже, що тоді в школах «так

добре була поставлена виховна робота, не проходило уроку, щоб не згадували Сталіна, не прославляли його, що в дітей, в молоді й не закрадалось підозри, що він у чомусь неправий. Бувало, моя баба (їй було років 90) обзивала його останніми словами, кляла на чім світ стоїть, а я (вже була тоді студенткою Київського університету, вчилась на істфаці) сперечалася з нею, доводила, що вона неправа. Вона казала: «Підожди, поживеш, побачиш, згадаєш мої слова». Тепер я часто її згадую, виявляється вона була права, глибше за мене розуміла все. Я вважала, що про ті недоліки, які доводилось бачити скрізь, Сталін не знає, що винні в цьому вороги народу. А їх і розкривали, арештовували, наприклад, Ленінградська справа.

Навіть коли почалась війна і мене забрали в Німеччину, я весь час йому вірила, була на його боці. У Німеччині була зі мною дівчина: вона мені доводила, що наш лад неправильний, Сталін жорстокий, так не повинно бути. Я сперечалась з нею, не вірила їй, виправдовувала усе це».

«А коли ж у ваших поглядах наступили зміни?» – питаю.

«Трудно сказати. В основному я почала задумуватись над усім, коли повернулася з Німеччини. І згадувала часто свою подругу. Вона глибше на все дивилась, і, мабуть, під її впливом я почала на світ дивитись іншими очима. Мене німці насильно вивезли в Германію, а коли я повернулась, то зазнала багато несправедливості. Скільки мене попотягали на допити, а скільки потім було неприємностей. У 1950 р. я хотіла поступити в аспірантуру, так не прийняли. Сказали, що нема навіть надії скласти екзамени.

Але як глянути на все те, що було, тверезо, не тому, що мене в чомусь ущемили чи образили, то слід сказати, що скільки лиха зробили, чого тільки людям не довелося зазнати. І Сталіна історія ніколи не виправдає».

«Але ж, як Сталін вмер, то дехто плакав!» – зауважую.

«І я плакала. Але більшість плакали не тому, що було його жалко, а боялись, що буде далі. Знаючи, що робилось у партії, всі боялись майбутнього. Звикли вже до того, що без Сталіна ні кроку.

Якось була у нас нарада авторів (коли і де – не згадаю), то той, хто її проводив, сказав, що Сталін зробив багато корисного, але того, що загинуло 2,5 млн. невинних людей, історія йому не пробачить».

Оце короткий зміст її розповіді. Працюючи в архівах, вона цікавилась матеріалами 30-их років. Ніде нічого. Ніяких даних про голод, згадуються лише інколи «труднощі», але які вони, в чому полягали – не сказано. Нема навіть даних про народжуваність і смертність у ті роки.

У зв'язку з цим деякі ремінісценції:

1. Отой випадок, коли пропав чоловік за необережно сказану фразу, – чи не яскрава демонстрація комуністичної гуманності радянської демократії?

2. Голод. Взаємопожирання. Страх і рабська покора – чи не

унікальний, неповторний по масштабах і способу проведення експеримент, здійснений більшовиками? Матеріали експерименту, як зараз їх не приховують, все ж конче потрібно детально вивчити і розробити якісь заходи, щоб подібна трагедія більше ніде не повторилась. Наш лад, сучасна історія дає надзвичайно багато матеріалу для роздумів у галузі соціології, психології, педагогіки.

3. Наукою відкрита залежність деяких порушень психіки в людей з кліматичними чи барометричними явищами. Чи не існує якась ширша залежність – між масовими сказами і положенням землі в космічному просторі? Чого раптом людей охоплювала психічна епідемія? Це ж в історії повторювалось не раз, а чим може закінчитись сучасний масовий психоз? Влучно висловився О.Гончар: «...і в нашу цивілізовану епоху раз у раз чуємо ... вибухи мракобісся, масового сказу, коли знов... виходить на арену руйнач і вандал... рука недолітка з потьмареною психікою шпурляє у вогонь книги...» («Україна», 1966. – № 46. – С.12). Чому середньовічні астрологи намагались пояснити суспільні нещастя чи передбачити їх на основі астрономічних даних? Чи не підказувала їм інтуїція дійсний взаємозв'язок? Адже телепатія (чи парапсихологія) стає наукою. Що донедавна здавалось нам магією, забобонами, те інколи раптом стає науково обґрунтованим явищем. Спалахи холери, чуми. Тепер їх нема, ми знайшли засоби боротьби з ними. Напевне, прийде час, і люди зможуть передбачати і в зародку ліквідувати всі оці згубні -ізми.

4. Релігія, боротьба з нею. Чи не пояснюється це просто: релігійний насильник – неповноцінний. Адже він молиться, хоча б періодично думає про Бога, якого боїться. Явне насильство, розперезане, злочин він не може творити, бо боїться вічного суду. А поневолений, жертва? Не боїться смерті, вірує в вічне царство після неї, отже може бути непохитним у боротьбі за правду, справедливість. Отже, безвірного поневолювача не мучать докори сумління, живи як можеш, роби все, щоб добре пожити. Умер – і кінці в воду. Безвірному рабу нема за що вчепитися, з життям жаль розлучатись. Плазуючи і роблячи посильні підлості, теж можна прожити. Збільшується почуття беззахисності, залежності.

Обдумати цей аспект питання ще. Ота старушенція з Красного Яру висловила: «Бог его знает, есть Бог или нет его. Если нет, можно делать, что хочешь, лиш бы хорошо пожить. Умер – и концы в воду, никакого тебе суда, никакой на тебя управы. А с другой стороны – может что-то и есть. Лучше уж, это не повредит, на всякий случай поступать так, чтобы перед смертью не было страшно».

5. Організувати спогади. Перед авторами поставили завдання – найбільш повно, з посиланням на джерела висвітлити події 1905 р., жовтневу революцію, боротьбу за радянську владу, культурну революцію, ріст матеріального добробуту і культурного рівня. А якщо нема даних, матеріалів? Тоді організувати їх: знайти старих активістів, записати

спогади, завірити в сільраді, здати в архів і після цього використати як архівні дані.

Особлива увага (як це підкреслювалось на нараді авторів в обкомі) повинна приділятися добору прізвищ. Не дай бог похвалити або розповісти про якісь заслуги людини непевної, сумнівної («Чи заслуговує та чи інша людина бути згаданою, щоб не попали люди випадкові» – Сухаревська Н. П., секретар обкому по ідеології).

6. Уся ця історія [написання Історії міст і сіл України] задумана і здійснюється як пропагандистський акт. Замести сліди, показати досягнення.

У саду батьківської хати. Батарея. 1966 рік

1967 рік

—• 16 січня 1967 р. •—

1. *Гуманні закони.* Згадується розмова зі студентом-заочником у Вінниці. Це його вислів. Йшла мова про хуліганів, про зловживання в державному апараті. Він пояснив недостатню боротьбу з цим усім злом: «У нас занадто гуманні закони». Дивно. Сам же розповів про випадок, як голова колгоспу, будучи ображений, відповів образою (за образу) секретареві райкому. Голову негайно посадили на кілька років.

Дійсно, для декого занадто гуманні [наші закони]. Згадати б хоча вінницьких хабарників – з одного теплого місця їх перевели в інше, не гірше. У журналі «Україна» за 1966 теж розповідається про одного (чи двох) учителів, яких переводили з місця на місце близько 20 разів. Але їх не вигнали з роботи (педагогічної). А колишній директор Жолобківської СШ?

Дуже важко вигнали студента за неуспішність, і неможливо, якщо він громадський діяч. В інституті часто працюють зовсім недолугі люди.

Але з другого боку – М.Холодний! А також легкість і безапеляційність, з якою повиганяли з Київського університету лише за співчуття репресованим!

От де криється справжня «гуманність»? Адже, як розповідав Петро Микитович, в концтаборах карні рецидивісти були охоронниками, конвоїрами. Чи можна уявити більш гуманні закони по відношенню до цих злочинців?! Зрештою, хай студент міг не так висловитись, як думав. Про гуманність пишуть багато, тому й він теж сказав. Говорять же не про те, що бачили, а про що думають.

2. *Znieczulenie społeczna.* Характерна особливість нашого часу – байдужість. Про це багато пишуть. Хуліган напав на людину – не виручать прохожі. У Вінниці хуліган зарізав хлопця серед міста (щоправда, було вже пізно), ніхто не вийшов, не поспішив з допомогою, хоч нещасний кричав, що було сили.

3. *Не можна надивуватись: немудрі премудрих одурили.* Склалась корпорація насильників, яким у створеній ними системі ніщо не загрожує всередині, крім зовнішніх ворогів і за винятком тих випадків, коли один одному горло перегризає.

4. Недавно по радіо передавали якусь бесіду про Іспанію. Франкістська пропагандистська машина може обманути «разве что пригитовишен»: економічні показники сучасної Іспанії порівнюються з тою, давньою (до 1936 р.). Зрозуміло, що кожна країна розвивалась. Слід

було б не з 1936 р. порівнювати, а порівнювати з іншими країнами, з тим, якого рівня досягла б Іспанія при демократичному шляху розвитку.

Золоті слова! Розумно сказані! А чого ж у нас весь час фігурує 1913 р.? Недавно виступав міністр електростанцій і теж порівнював сучасні показники з дореволюційними.

5. Ще одна цікава деталь. У 1966 р. ніде не можна було дістати взуття. Взуттєві магазини буквально пусті, налітали й розхоплювали все, що завозилось (вкрай погане). І це не тільки в Кіровограді, але й у Вінниці, Києві та інших містах.

А ось і в газеті було, і по радіо передавали, що підприємства взуттєвої промисловості набагато перевиконали план.

—• 23 січня 1967 р. •—

1. *Які бувають розмови.* Недавно в одній компанії за столом, за чаркою, серед різноманітних розмов проскочила й така. Хтось повідомив, що в Індії верховний жрець в знак протесту проти вбивства корів на м'ясо оголосив голодовку, вимагає, щоб уряд видав спеціальний закон. Згадали, що й Ганді вдавався до такої форми протесту. Хтось іронічно зауважив: «Яка все-таки в них недосконала державна організація, у нас би, по-перше, ніхто й не довідався про його голодовку («голодуй собі на здоров'ячко»), по-друге, якщо раптом це потрібно було б, він би сам признався у своїх злочинах перед народом, сам осудив би їх, а відповідні органи його б справедливо покарали». Ще хтось додав: «А через років десять-двадцять його реабілітували б!».

Далі Сидорченко (з Харківщини) зауважив, що його дядька забрали (і не повернувся) лише за те, що грав на бандурі й добре співав. Звичайний собі сільський житель. (До речі, про це я чув і від Ірини з Київщини, отже, забирали просто співаків, бандуристів). Таких люблять усі: вони пробуджують своїм талантом почуття національної гідності. Тому їх і нищили.

2. *Геноцид.* Яким він може бути легко здійсненим і нездійсненим. Взяти хоча б стерилізацію, що планувалась гітлерівцями. Заяви про неї – і навіть останні боягузи кинуться захищатись, а мовчки, під бравурні хайживістські мелодії, все це легко можна було зробити. Все враховано.

Скільки крику про права, а стиха, мовчки проводиться шалена, гарячкова робота, щоб асимілювати, подолати, знищити. Але за кордон посилають ансамблі (наприклад, Вірського, про це багато писали газети за грудень 1966 р. і січень 1967 р.), щоб показати, як у нас добре, щоб заткнути горло тим, які кричать «гвалт».

—• 24 січня 1967 р. •—

1. «Як ми втікали, як нас били, як ми намагались вижити» – ось тема оповідання Гюнтера Шпрангера «Висота 334» («Всесвіт», 1967. – № 1).

При певних умовах безпринципні боягузи можуть пролізти в літературу і хизуватись тим, як вони вижили. А героям не дадуть туди доступу. Не краща, а гірша частина нації може стати зразком.

2. *Дві матері*. Було цікаве оповідання про різні долі. N – правдолюб, захисник покривджених, NN – пристосуванець, гідкий кар'єрист. Опиняються в протилежних таборах. Обидва гинуть. NN роблять героєм, діти несуть вінки в дні ювілейних свят. Виступає його мати. Їй почесні.

А ця вислуховує прокльони.

Тут можливе й інше зіткнення: NN – прийшлий, із заброд.

—• 28 січня 1967 р. •—

1. Нема одягу, нема продуктів харчування. Яка ж відповідь пропагандистів? «Наше общество развивается очень быстрыми темпами и т.д. Промышленность – %! Но с развитием народного хозяйства растут и потребности». Раніше в постолах ходили, а тепер давай взуття інше.

Про наш добробут свідчить і те, що «покупательная способность населения очень возросла». От у капіталістичних країнах – там товари залежуються, бо робітник не має за що купувати. А в нас люди мають гроші.

2. *Трудовое воспитание*. У Китаї, виявляється, теж уже є «лагеря трудового воспитания».

3. *Примітивщина – як засіб дискримінації і приниження*. Читаю «Радянську освіту» – яка примітивна газета? Особливо в порівнянні з «Литературной» центральною.

Друкувати й культивувати примітивщину – це теж один зі способів боротьби проти нації, робити її прихильників відсталими й обмеженими, дискредитувати народну культуру в очах громадськості.

Все-таки, які можливості дає диктатура! При інших умовах вибивалися б вверх розумні, впливові, мужні. Тут є можливість підняти гномів, кар'єристів, їхніми руками зробити, що завгодно.

—• 1 лютого 1973 р. •—

1. Важко жити, коли в тобі засіло і розрослося почуття справедливості, бажання правди.

Слухаєш розповіді про репресії та інші подвиги, і стає на душі нестерпно – адже насильників ніхто не покарав; вони напились крові і сліз, наїлись людського горя – і ніхто публічно, у вічі не назвав їх убивцями, заслужено не зганьбив їх, не висловив свого презирства, а навпаки – вони оточені шаною, достатком.

2. *Суть маси*. Вона виділяє поборників будь-якого режиму й ладу. До речі, та державна влада, яка будується на принципах справедливості й гуманності, мабуть, найслабша. Вона розрахована на шевченків, франків, драгоманових. А скільки їх? Адже це краплини в океані людському. А цей

океан живе й керується не тими почуттями, що згадані краплини.

3. *Парадокс!* Скільки на Заході написано пухлих досліджень про психологію маси – і не зуміли справитись з цією масою, приборкати її. А тут невчені і без досліджень так загнuzдали масу і кожну її одиницю зокрема, що ніяким геніальним вченим не здалося б таке навіть можливим.

—• 5 лютого 1973 р. •—

1. По радіо передають якусь розповідь про закордонну поїздку: «Везде с большим интересом встречали нас, советских людей». Пригадую, на німців також дивились з величезним інтересом – завойовники Європи (ще до 1941 р.). А у Польщі наших зустрічали теж з інтересом.

Адже чим більше розповідей ходитиме про неймовірні жорстокості, тим з більшим інтересом будуть зустрічати тих, про яких розповідають такі страхіття.

Отже, цікавість може бути двоякою – до людей високоцивілізованих, щасливої країни і до безмежно пригнічених, під'яремних. Чим більше в Китаї творитиметься жахів, тим з більшим інтересом зустрічатимуть китайців за кордоном.

2. Сьогодні зайшла мова про робітничий клас. Робітники: знедолені, спрацьовані й фізично, й морально; продукт промислового прогресу.

І ось вони вийшли на сцену історії. Як активні її діячі, чи як знаряддя в руках політичних шулерів? У Німеччині – вони надійна опора і сила фашизму. У Китаї – хунвейбіни і т.п. А у нас?

Досить виразною їх (робітників) характеристикою є й те, що вони найлегше цураються національних традицій, мови, культури. Хто у нас радо русифікується? Адже небажання «приобщитися» до вищої культури тут вирішальне. Просто відчуття грубої сили.

Яку багату й прекрасну поезію створив український народ! А що його ж робітничий клас?

Ці думки народились експромтом. І все ж варто над цим подумати, зібрати факти, дані.

3. Кілька днів тому була цікава передача по радіо. Якийсь кандидат історичних наук вів бесіду про перспективи розвитку націй при комунізмі. Твердження його були наскрізь і послідовно істинно великоруськими. Тут нема нічого дивного. Цікаві словесні відкриття: «багато представників неросійських національностей вирішили прилучитися до культури великого російського народу» (тобто змінили свою національну самосвідомість, стали розмовляти російською мовою).

4. Чорнокозова, пригадую, розповідала про кризу буржуазної філософії, соціології, про численні напрямки, школи як свідчення цієї кризи. І наводила деякі гідні подиву й осуду приклади: психологія футбольної гри; які етикетки до пива гарантують найкращий його збут і т.п. Повторювала, що це пухлі дослідження.

Цікаво, як все можна вивернути навпаки:

а) багато мовознавчих, філософських напрямів – як ознака їх кризи;

б) подібні до поданого вище прикладу заходи як намагання збільшити прибутки монополій, у нас же – «максимальное удовлетворение потребностей трудящихся».

—• 13 лютого 1973 р. •—

1. *Диктатура*. У нашій пресі багато пишуть про Китай. Повідомляються такі речі, які свідчать про країну як про будинок божевільних. А можливо, й справді Мао Цзедун збожеволів? І ось диктатура дає йому можливість вкинути в сказ усю країну. Він може організувати братовбивство, голод, знищити культуру, а якщо матиме достатню силу – то й світ знищить.

Хто міг подумати, що Маркс і його послідовники таку погибель напустять на світ?

2. *Брехня*. Подумати тільки, скільки зусиль, коштів витрачається на брехню. Задля брехні, обману працює грандіозна виборча система. Яка велика армія агітаторів, лекторів, працівників т.зв. ідеологічного фронту живе задля брехні, брехню перетворила в засіб існування! А преса, вся видавнича справа?

Прослідкувати щороку твердження газет про наш внутрішній стан і злигодні сусідів. Та що політика? Навіть у мовознавстві не обійшлося без нагнітання брехні. Проникла в усі ділянки духовного життя. Цікаво було б прослідкувати основні її галузі, методи, зміст.

3. *Супутники диктатури*, без яких вона не може існувати: брехня (дезінформація в літературі, в політиці, в науці); насильство, терор, страх (людину залякати, насилувати, придавити); натравлювання на інших (міжнародна буржуазія, внутрішня контрреволюція, вороги народу, куркулі, ідеалісти, ідеологічна контрабанда і т.д.)

Диктатура використовує все рудиментарне в людській природі і, як виявляється, живуче. Її ідеал – один одного боїться, один на одного доносить і т.п. І все ж на ній, як і на всьому, позначився прогрес: хіба можна було б в минулому уявити такий всеохоплюючий її характер?

4. Мій сусід Лагодич (працівник обкому комсомолу) розповідав цілком серйозно про такий випадок (епізод). Десь у кінці січня 1967 р. з московського телебачення приїхала група кінематографістів: «Покажіть нам що-небудь цікаве, щоб ми у свою чергу показали його нашим телеглядачам». Повели їх у два магазини: «Українська паляниця» і «Українська ковбаса».

От чим степове обласне місто Кіровоград стало знамените! Москвичі сміялись, фотографувались. Їм є чого сміятись. От чим наша комсомолія,

гідна послідовниця і помічниця партії, може похвалитись, якими національними реліквіями!

5. Яюсь з'явилась мені ідея: а ці, що в гуртожитку навпроти, не змогли б стати вірною опорою будь-якого -ізму? Покликати на службу карних злочинців, дати їм роботу! Без роботи що з них за служаки? І от любимі народні вожді відчули це інтуїтивно, пригорнули їх, наповнили їх життя діяльністю [мова йде про засуджених; в автобус важко сісти: вони влітають темною масою].

6. *По радіо*: «...з перемогою радянської влади відкрився новий етап в освоєнні Півночі!» Жарт? Підтекст?.

7. Прочитавши статтю Терещенка [«Литературная газета», 1967, № 6] про рекламу в Америці:

а) як наслідки залежать від державно-суспільної організації. Ввічливість автор пояснює бажанням прибутків (це звичайно для ідейності статті). Так народ же від цього виграє – дешево, доброякісно, ввічливо. А тут не зацікавлені конкуренцією. Ось заходжу не раз в місцеве поштове відділення (№ 17). Вони навіть не задоволені, що я передплатив багато газет, журналів. Скільки клієнтів щодня приходять зі скаргами, що пропадають газети, журнали. Як грубо з ними розмовляють! Спробуй про щось запитати в магазині! Де там порадитись! У їдальнях, магазинах грубість перевершує будь-яку межу;

б) до всього ж, що нам рекламувати? Ось, приміром, взуттєвий магазин. Нехай стане біля нього вантажна машина, як усі біжать туди. Поки нема товарів, то й реклама не потрібна;

в) як злидар може сміятись: скільки у нас висміювали американську рекламу! У СРСР ні товарів, ні реклами. Голе з безпоясого сміється. До того ж і це сюди не підходить. Просто голий сміявся з добре одягненого, що в нього костюм зшитий, не так галстук зав'язаний, що носить зайві прикраси на одязі.

Поляризація – явище, притаманне диктатурі. На її боці стають одні, викристалізовується тип її жерців.

Радісне передчуття загибелі імперії.

—• 14 лютого 1967 р. •—

1. *Господарність*. Мене завжди хвилювало, чи можна виправдати будівництво деяких гідроелектростанцій на Дніпрі – величезні ж площі землі залиті водою, причому якої землі! Хвилі продовжують розмивати. Ці водосховища перетворюються в болота.

Недавно розмовляв з одним інженером. Він каже, що за кошти, витрачені на Київську ГЕС, можна б побудувати 10 таких потужних теплових станцій, не рахуючи втрати родючих земель.

2. *Виховання мас*. По телевізору передавали фільм про дореволюційні події. Цікава сценка: робітники організували маївку,

приїхали жандарми її розганяти. З натовпу більшовики почали стріляти з пістолетів, кількох убили. Жандарми відкрили вогонь у відповідь. У результаті – вбиті, поранені... А ті, що почали стрілянина, легко змішались з масою і втекли. Зате викликали сутичку, ненависть робітників до влади.

3. Є щось ірраціональне, підсвідоме в діяльності п.: а) перед війною винищили найкращі кадри, викликали ненависть у людей колективізацією й голодом, репресіями; б) після війни заїлись з усіма; в) національне питання. А політика з культом, кукурудзою і т.д.? Деморалізація мас.

Як ще це тримається? А може, завдяки саме цьому? Деморалізації, брехні, натравлювання на ворогів і т.п.?

4. Чечот розповідав, що до війни служив на Уралі. Тоді просто знущались над солдатами. Наприклад, у величезний мороз спали в снігу, їли на дворі мерзле. Хтось кинув тарілку з мерзлою кашею: не схотів її їсти. Забрали негайно, пропав десь.

Під час війни були випадки, коли солдати вбивали своїх командирів (і це траплялось досить часто). А тактика? Наступай, незалежно від втрат. Часто це просування вперед не має ніякої вартості, просто жертви (і великі), але подати треба, що почали наступ.

Хтось казав (з колишніх офіцерів-фронтовиків), що якби з нами воювала демократична країна, то армія розпалася б моментально. І тут знову Сталіну повезло: спереду був ворог, якому не можна було здаватись.

До речі, про саму підготовку, її якість. Після досить тривалого навчання в артилерії поняття не мав про наводку, стрільбу. Інші також. Займались політичними розмовами й лекціями, безглуздими маневрами, а стріляти не вчили. Крім того, члени обслуги на гарматах не могли один одного замінити. Скажімо, вбило наводчика, то вже ніхто не міг його заступити, не вчили. Серед офіцерів і солдатів була поширена думка, що все робиться на зло, здійснюється шкідництво.

Ось оця ідея шкідництва варта уваги. Пригадую, батько говорив: «Здається, ніби хтось усе на шкоду робить».

—• 17 лютого 1967 р. •—

Досконалість державно-політичної системи. Яку громадсько-політичну, державну організацію слід вважати найбільш досконалою (виходячи, звичайно, із сучасного рівня розвитку людства, наших сучасних уявлень про світ, буття)?

Можливі варіанти: 1) ту організацію, яка дає максимальну економічну ефективність (під нею слід розуміти: а) максимальну зайнятість населення, це, проте, не означає, що кожен повинен працювати до упаду; б) максимальну продуктивність праці та найбільш раціональне використання її наслідків);

2) яка дає найбільший простір для духовного й морального життя населення (не можна нав'язувати якоїсь однієї філософської системи, не

можна примушувати вірити в щось, до того ж явно безглузде);

3) механізм влади повинен бути таким, щоб не давав можливості недостойним керувати людьми;

4) повинна поєднуватися стабільність і змінність. Вона (ця організація) повинна бути достатньо рухливою, здатною постійно вдосконалюватись і мінятись залежно від внутрішніх і зовнішніх умов, але й бути стабільною, щоб ніяка група екстремістів не захопила влади.

—• 20 лютого 1967 р. •—

1. *Шкіц до портрета.* Овчаренко Федір Гнатович ось уже кілька років – ректор Кіровоградського педінституту. Перед цим він працював заступником міністра освіти, а ще раніше – завідував відділом науки і культури ЦК КПУ. Кажуть, що йому тоді підлягали 4 міністри: міністр освіти, міністр культури, міністр спеціальної середньої і вищої освіти і ще якийсь міністр (якоїсь спорідненої галузі).

Позавчора, в суботу (18 лютого) він скликав прикріплених до груп, виступав перед ними. Деякі фрази, судження, твердження й настанови було особливо цікаво почути від такої в минулому високопоставленої особи. Багато говорив про потребу виховувати молоде покоління. Ця справа тепер особливо важлива й складна: «Ми будемо комунізм... (довга пауза). Комунізм. Навчання й виховання – не одне й те ж: у нас є невиховані і викладачі, й кандидати наук... і професори! Він професор, а не вихований, його треба виховувати».

Усе його розуміння виховання зводилось ось до чого (вся його розмова була навколо цього):

– не допустити, щоб у гуртожитках дівчата зустрічались з хлопцями. Він, перевіряючи кімнати, виявив деякі речі, про які соромно говорити. «Заходжу, – каже, – сидить дівчина в чоловічій кімнаті. Я їй: чого тобі тут треба? У тебе є своє місце»; треба добитися, щоб там був певний порядок;

– до мене підходить студент і каже: «Я одружився». – «Добре, – кажу йому, – поздоровляю». – «Та, бачите, в мене нема де жити». – «А чого ж ти раніше про це не думав, коли збирався одружуватись?» – «Може, – каже, – ви нас поселите з жінкою в гуртожитку?» – «Нічого не вийде, одруженим у гуртожитку жити не положено, нема такої кімнати, затвердженої в Москві». (Особливо переконливо він доводив словами *не положено, затверджено в Москві* – наче Богом);

– питання побуту – це не особиста справа, ми тут наведемо порядок.

Закликав слідкувати, цікавитись, які газети студенти читають, який у них кругозір, як вони розуміють події, що відбуваються за кордоном.

Але в завдання вихователів (прикріплених до груп) входить ще й слідкувати за чистотою: «Нема чого стіснятися, зайшов у кімнату – треба

подивитись, що в нього в кроваті» і т.п. Потрібно піднімати постіль: чи нема там чого поганого. Мало того, потрібно перевіряти туалети. Тут він послався на авторитет: Мануїльський починав перевіряти школу з туалету. Якось виявився незадоволеним. Тоді попросився в гості до директора. Там він зразу пішов у туалет. У директора школи в його власному туалеті був непорядок. Мануїльський не став далі вивчати стилю роботи цього директора. Він йому прямо: «В своем собственном туалете не можете навести порядок, как же вы можете руководить людьми, приучать их к порядку?!» І зняв з посади директора.

Хтось (так він розповідав) почав у якійсь розмові заперечувати, що викладач не може ходити по туалетах, вивертати матраци: «Я перш за все преподаватель, я повинен їх вчити. А не втручатись у їх побут». – «Я должен був викликати його і роз'яснити. Після нашої розмови він зрозумів свої обов'язки». Ректор іще навів якийсь приклад і взагалі дав слухачам зрозуміти: якщо хтось не згоден з такими вимогами, то він доведе йому, і той погодиться.

Цікаве було й таке: деякі викладачі в погоні за «длинним рублем» не працюють у групах, а пишуть дисертації. У Москві й про це говорилося (він недавно був на нараді ректорів у Москві, де йшла мова про виховання). Такий стає кандидатом і доктором, одержує документ для бухгалтерії. (Кілька його фраз і жестів показали зневагу до людей науки: мовляв, не займаються вихованням молоді, а пишуть нікому не потрібні праці, щоб заробляти гроші; до речі, вчора на недільнику в приватній розмові вжив зворот: «Стоїть як професор: руки позакладав і нічого не робить»; я звернув його увагу: чим пояснити таке порівняння? «Бо професори й академіки нічого не роблять, вони не ведуть навчально-виховної роботи. Бо тут треба готуватись, а так сидить, напише щось – і все»).

А ось які були «пренія». Виступила одна (досить придуркувата на вигляд) і почала говорити дурниці (правда, в захист студентів, але такий захист гірше агресії), серед них і таке: «Мої студенти кажуть, що в капіталістичних країнах заборонені компартії, але заборона така свідчить якраз про слабкість самого уряду – сам уряд розписався заборонаю у своєму безсиллі. Так і тут: адміністрація забороняє хлопцям заходити в жіночий гуртожиток, у кімнати до своїх подруг. Це теж безсилля адміністрації! Що я можу на це відповісти?»

Ректор: «Ви запишіть їхні прізвища, хто так говорить, я з ними сам поговорю! Вони мені такого не скажуть! Які розумні! »

Виступив Чашечников, завкафедри математики. Дуже хвилювався, говорив сумбурно, нервово: «Вы нас, сидящих здесь доцентов и кандидатов оскорбили... Я прежде всего должен учить студента, а не превращаться в осенизатора и теряют свое время на осмотр уборной...». Його вивела з рівноваги оця самовпевнена глупість, що лилась в промові ректора.

Ректор: «Из этого ничего не выйдет. Речи и мы можем произносить...» (тобто, як я кажу, так і буде – треба ходити і перевіряти).

І ще два виступи. N, людина доволі стара: «Разве мы против любви? Она украшает и облагораживает человека. Вот я, например, тоже был молодым, любил девушку, но разве так? Познакомился с девушкой, но никогда не заходил к ней в комнату...» Смісл його промови був такий: що тепер пішла за молодь, які тепер відносини, от у мене була любов...

NN почав сипати постановами – що, де сказано про режим у гуртожитках. Про що, мовляв, говорити, коли все ясно, все сказано в інструкціях (він, здається, профорг).

У розмові (про яку я вже згадував) ректор з особливим тоном повідомив, що в гуртожитку якогось технікуму комендантом «полковник в отставке». От де порядок! Там хлопців на «пушечный выстрел» не пускають до гуртожитку.

Мені сподобався наш міліціонер. Він вчора так «отчитав» дівчат з англійського відділення: «Вы почему назначаете свидания ребятам?! Сегодня одному, завтра другому. Потом они кого-то прирежут, а нам неприятности. Я вам запрещаю ходить на свидания! Поймаю – в милицию. Там сделаем рекламацию по городу. Будет знать институт, в городе!» Який молодець! Виявися «на висоте положенія».

2. Українська мова. До речі. На цих зборах тільки ректор говорив суржилом, усі інші виступали по-російськи. Він теж цілі тиради виголошував по-російськи, як сердився. Це для нього більш звична мова.

Це все досить таки прояснює деякі обставини. Коли вони з дружиною були «на входи́нах», то вона кинула якимсь репліку: «Это очередной украинский примитив» (коли почали співати українську пісню). Мені радила послати дитину в російську школу: «Якщо так хочете, щоб він знав українську мову, то її теж будуть вивчати з 2 класу».

Отже той, хто значною мірою вирішував долю української культури і науки, так ставився і до культури української, і до науки взагалі.

3. Підготовка до диктатури. У мене є книжка про народництво. У вступі до неї розповідається, що на Заході з'явилося за останні роки багато праць на цю тему. Багато розмов іде про те, як інтелігенція підготувала шлях диктатурі.

Сьогодні, під час прогулянки, з'явилась у мене інша думка – а чи не сприяли цьому також люди типу Н. Толстого? «Непротивление злу насилием?» Він духовно обеззброїв тих, які могли б чинити опір. Чи не виявився він подібним до того хитромудрого обивателя, який, бачачи, як злодії залазять в дім, спиняє робітників (мовляв, не чіпайте їх, бо буде нещастя, проллється кров, все одно вони краденим не наживуть)? Такі ідеї зробили інтелігенцію перед обличчям грізного противника бездіяльною, розгубленою. Не випадково її стали називати «гнилая интеллигенция». Ідеї Толстого впливали на публіку начитану, гуманну, а до диктатури йшли

ловкі політичні шулери і забиті, несвідомі маси. Одні з них сміялись у кулак з таких ідей, інші й не підозрювали, куди йдуть, що роблять.

Над цим слід було б подумати більше, погортати деяку літературу.

4. *Уряд*. Пригадую, читав колись книжку про негрів, про те, як вони попадали в рабство. Купці дарували вождям черепки, бите скло, спювали їх, а ті зі своїми пахолками за це ловили своїх одноплемінників і здавали їх у рабство. І тепер є уряди, які допомагають губити свій народ, викачувати природні багатства, асимілювати.

5. *Репресії*. Вийшла серія брошур «Борці за велику справу» – про незаслужено репресованих. Варто було б ближче ознайомитись з їх діяльністю.

Ось, наприклад, в ж-лі «Комуністична освіта» за 1936 р., № 1-2, є виступ Затонського. На сторінці 23 цього журналу читаємо такі його слова: «Ми застали такий стан на цій ділянці (йдеться про наросвіту – В.Т.), коли все було засмічено класово-ворожими, чужими елементами, коли на педагогічному фронті панували антиленінські теорії, починаючи від націоналістичних і кінчаючи всякими формалістичними «лівацькими» теоріями. Зараз ці теорії розбиті. Чи вони вже до кінця викоренені? Цього ми сказати не можемо».

Висновки:

1) Це теж один з м'ясників, тому його помічники, що залишились у живих, реабілітували його внаслідок звичайного почуття солідарності. Чесних, гуманних не реабілітували.

2) З наведеної цитати випливає, що вони, оці борці, добре й не уявляли, проти кого виступали («на педагогічному фронті»), вони просто били, щоб свої й чужі боялись.

3) Сам натяк, що ми ще всіх не виявили й «не викоринили», багато значив: а) давав простір для подальших репресій; б) тримав у панічному страху й правого й винуватого, створював обстановку вислужництва й доносів (кожен намагався довести на ділі, що він таки не ворог, що відданий, а це можна було зробити шляхом запопадливого виконання вказівок і доносів на ближнього).

Складний і своєрідний цей механізм диктатури! Варто було б вивчити її ефект. Для мене це важко, оскільки я обертаюсь у найбільш інтелегентному колі, де її прояви, мабуть, найслабші, менш характерні, ніж в інших галузях. Уся її душа, нутро – в органах безпеки: це спинний мозок, підкоркові центри, звідки розходить вся її іннервація, весь механізм її реакції, вчинків.

6. *Один з видів лжеінформації*. Ж-л «Комуністична освіта» (1936, № 1-2) інформує своїх читачів лише про страхіття (С. 133–134). Щоб: а) залякати; б) підірвати надію, віру в щось хороше (скрізь погано, у нас іще навіть не найгірше).

—• 5 березня 1967 р. •—

1. *Грубість*. Ми настільки звикли до грубого обходження, що в нас виникає здивування ввічливість. У Києві в грудні 1966 р. розповідали про такий випадок, що вкрай здивував пасажирів, про нього всі в місті заговорили: кондуктор трамваю (здається, 10 маршруту): а) розмовляв по-українськи; б) завівши пасажирів до вокзалу, на останній зупинці сказав: «Щасливої вам дороги, шановні пасажири!».

2. *Пропаганда*. «Люди з п'ятьма головами» («Гроза» Островського?). От де суть! Саме на цьому побудована пропаганда.

3. *Поляризація* (Divide et impera!). Поділ людей на чистих і нечистих, правовірних і неправовірних. Виховання ненависті до неправовірних. Гої, гяури; буржуа; язичники і т.д. А в злочинному світі теж є такий поділ? – Блатняк і жлоб (той, що не належить до блатних).

4. *Сюжет і тема для повісті*. Зіткнення правди і неправди, вага незаслуженої образи. На багато роздумів нашттовхує вірш В.Коржа «Балада про порятунок» (ж-л «Дніпро», 1967. – № 2. – С. 38-39.)

—• 9 березня 1967 р. •—

1. *Розношення зарази*. У ЗНТШ, т. 80, 1907 р., стор. 121-124, розповідається про народний звичай розносити (виносити за межі свого хутора, села) хворобу, якусь заразу, щоб вона покинула хворого: «Маємо тут приклад широко розповсюдженої віри, що хворобу, заразу і взагалі всяке нещастя можна перенести на інші особи або створіння...»

Чи нема тут аналогії і з ідеологічними епідеміями?

2. *Деморалізація*.

а) Чечот розповідав, що чотири роки тому, коли він був зі студентами на роботі (у вересні), стався такий прикрий випадок: голова колгоспу і парторг вивезли машиною дівчину в лісосмугу і там її збездестили, покинули й поїхали назад у село. Між тим вона, прийшовши до тям, знайшла партквиток одного з них. Саме проїжджав хтось на мотоциклі, вона перепинила, розповіла про все і віддала йому квиток. Той заїхав у міліцію (в Бобринець, бо справа діялась в Бобринецькому районі). Голова ж і парторг через деякий час одумались, що вона може розповісти про все, повернулись, облили її бензином і спалили. Квиток вивів злочин на яв.

Думається: і такі люди працювали на керівній роботі; а чи не доручать їм бути наглядачами таборів?

б) Якось недавно на раді філологічного факультету багато говорилось про те, що студенти не проявляють інтересу до навчання, не хочуть працювати, вчитись. А чи не прояв це розчарування? Тільки спантеличена молодь не знає, де корінь зла і відкидає все підряд.

в) Йшла мова й про крадіжки. Студенти найгуманнішої і найблагороднішої професії крадуть один в одного, причому дівчата. Тільки

протягом останніх одного-двох місяців: 1) у роздягалці перед заняттям фізкультурою (усі переодягаються) в одній пропали гроші; 2) усім потрібно було пройти рентгеноскопію, установку привезли в інститут, заводили групами – і тут пообкрадались; 3) недавно заселили новий гуртожиток, так у деяких кімнатах сталися крадіжки; 4) Чечот розповідав, що кілька років тому хтось систематично обкрадав викладачів у лекторській. Колись він забрав свою групу на зустріч із Заглагою, речі залишилися в аудиторії, де проводилось заняття. Прийшли – хтось почистив усі сумки, в кого було й по кілька копійок, то забрав. І робить усе це не хтось з вулиці.

3. Декан на цій же нараді (Логвиненко Григорій Трохимович) висловивсь, що поступити в інститут важко, а виключити за неуспішність ще важче (і тут теж той гуманізм: за ідеологічну прямоту вилітають кулею). Цікаво, чим пояснити цю трудність виключення? Можливі такі причини: засилають інформаторів, які, як правило, тупі до науки, при звичайних умовах такому не втриматись на студентській лаві; дуже багато поступає по благу, і це якраз оте шумовиння, за яким стоять впливові батьки, родичі, просто знайомі, тому й намагаються законодавці гарантувати спокійне перебування в інституті недорослям.

Останні два роки конкурси були страшенні – по 8-10 чол. на місце. Однак викладачі страшно незадоволені набором: є такі (говорилось на нараді), що не мають абсолютно ніякої підготовки і найменших навичок учителя (і при бажанні не могли б добре вчитись). А вони ще й не хочуть.

4. *Людська природа.* Дуже важливо вивчати властивості homo sapiens у різних політичних умовах (як вивчаємо властивості речовин у різних температурах, тисках тощо). Це повинно допомогти розгадати природу людини, знайти засоби боротьби з соціальними епідеміями.

5. Чи не в дні найглибшого рабства найбільше пишуть про вершини героїзму? У дні суцільних нещасть – про щасливу долю людини?

6. *Промови.* На відкритих партзборах Шкот виступив з промовою – що він зробив у групі як керівник. Хтось біля мене зауважив: «Це вже на третій зборі він втретє говорить те саме».

7. *Архівна справа.* Були ми на екскурсії в облархіві. Дуже багато цікавого розповіла про архів Є.І.Горбунова. Згадувала й таке: на території Кіровоградщини колективізація пройшла раніше, ніж в інших областях, тому тут створювались буксирні бригади і направлялись в інші області (варто б з ними ознайомитись докладніше – з цими бригадними та ще й буксирними).

Після війни, десь у 1924-1925 рр., був у нашій країні паперовий голод. Перед тим усі документи, що були в різних установах та в приватних осіб, по маєтках, волостях, звезли в одне місце, звалили. У цей час була створена комісія, в завдання якої входило залишити все цінне, а решту документів, які втратили цінність, здати в утиль, а чисті на одній

сторінці – в канцелярію. У результаті роботи комісії пропало надзвичайно багато цінних документів (усе з царськими гербами вважали непотрібним). Горбунова зазначила, що ця комісія зробила страшну шкоду для нашої архівної справи, відправивши в утиль унікальні документи.

Друге лихоліття настало під час війни. Німці спалили всі матеріали, що стосувались 1931-1941 років (і чого б це їм палити саме за ці роки), тому за цей період нема нічого.

Вони, працівники архіву, підготували книжку до 50-річчя радянської влади. Усе вже готове, лише секретар обкому повинен накласти візу, бо без цього вона не може піти до друку.

—• 13 березня 1967 р. •—

1. *Про «доблесть»*. Передача по радіо із серії «Радянська людина». Розповідають про людей особливих, що проявили особливий героїзм, про яких треба всім знати. І от розповіли, як про особливо доблесну і добру, про якусь поштову працівницю з Миколаївської області, яка нікого не ображає, привітна. З нею навіть стався такий випадок. Прийшов дід одержувати посылку, а окуляри забув. Почав бідкатись: «Що його робити, забув очі вдома?». Вона, побачивши розгубленого діда, взяла його бланк і заповнила сама.

– Хто ж виховав таку людину? – риторично запитує диктор.

– Наша радянська дійсність! – відповів.

Дійсно, доводиться говорити вже про звичайну людську ввічливість як про особливу доблесть, рідкісну заслугу перед людьми (Передача 11.03, о 17.55, Київське радіо, «Радянська година»).

2. *Про крадіжки*. Це справжня пошесть. У нас у будинку хтось відірвав вимикач на сходовій клітці. Адже це копійчна річ, а таки відірвав. У підвалі хтось повикручував лампочки – теж дрібниці, але таки вкрав (хоч на кілька копійок).

3. *План*. Узимку, коли були великі морози, були зовсім холодні радіатори. Температура в квартирі трималась інколи на рівні 13°C. Ось уже кілька днів тепло надворі, тане сніг, парко, а в квартирі радіатори такі гарячі, що не можна навіть близько піднести руку. Мабуть, взимку не випалили запланованої кількості вугілля, то зараз надолужують втрачене. Щоб був план.

—• 14 березня 1967 р. •—

Ще про крадіжки. Сьогодні Лідина студентка, що проходить педпрактику в СШ № 32 м. Кіровограда, бідкалась, що у неї вкравли проїзний квиток (на автобус). Живе бідно, кілька днів недоїдала, щоб купити цей квиток (вартість 3 крб. 75 коп.), бо доводиться часто їздити. І на тобі, проводила заняття з дівчатками VII-Б класу (фізкультура), роздяглись, і от хтось обшукав кишені і, не знайшовши нічого, забрав

квиток. І лише хтось із цих учениць.

Учора ж ввечері роздягли одну студентку нашого педінституту у дворі цього ж інституту. Пішла в туалет (вечірня зміна), там двоє напали, закрили рот, обчистили і пустили. Зняли, правда, лише верхній одяг.

Розповідали про це в лекторській. Добржанська зауважила: «Е-е, тут робилось ще й не таке. Ми тут недалеко жили, то знаємо».

Нічим не здивуєш!

—• 15 березня 1967 р. •—

O tempora! Сьогодні в лекторській у нас хтось повідомив, що дочка Сталіна попросила політичного притулку в Швейцарії. Її відпустили в Індію, вона звернулась до американського посольства, але там нібито відмовили, тоді – в Швейцарію. Про це повідомило англійське радіо (бо у нас ніде про це нема).

Добру хату зробив батько! Навіть його власні діти не змогли тут жити серед його ж учнів і спадкоємців! Його діти повтікали, поховалися. А чи міг хто втекти від рук їхнього ж батька?

Я кинув репліку: «Як це все дивно!» У відповідь заговорили: «Тут нема чому дивуватись. А з Китаєм як повернулось – теж ніхто не міг передбачити». Один (мабуть, викладач англійської мови): «А в мене є книжка, видана в Лондоні ще в 1958 р., там вже про ці протиріччя розповідається, а ми довідалися про це так недавно!» Потягло й мене за язик розповісти про якусь статтю з довоєнного польського журналу про неминучий конфлікт між Росією і Китаєм. Теж хотів підкреслити, що й тут нема нічого дивного. Але якась невідома жінка, що стояла перед дзеркалом, кинула на мою (чи й попередні, не розбереш) фразу: «Вот как готовится общественное мнение». І від цього казенного вислову стало мені неприємно. Настрій на цілий день зіпсувався. А й справді, чи не крамольна моя фраза, чи не розцінять її там, коли хтось «просигналізує», як вилазку? Це ж у нас, у нас!

—• 17 березня 1967 р. •—

**Зустріч зі старими більшовиками,
актовий зал педінституту**

Активні учасники революції: Василь Васильович Старцев, Михайло Трохимович Степанов, Сидір Карпович Королюк.

Степанов (командир отряда особых поручений по борьбе с контрреволюцией): «В.И. Ленин выступил и разделал их (тобто меншовиків) под орех. Он сказал, что выбросили их на свалку. Мы крали, тащили оружие, где только могли, и прятали его на заводе Михельсона...

Радостно, что мы живем при советской власти. Вот раньше нельзя было собираться, как вы сейчас.

Каплан стреляла в Ленина в спину. Рабочие схватили её и начали

топтать. Ленин закричал: «Прекратите самосуд!» Насколько он был человеческим и добрым» (Дуже неграмотно виступав).

Старцев – з 1917 р. чл. КПРС. В годы войны работал в органах ЧК.

Королюк – був ректором Кіровоградського пединституту 25 років. Розповідає по-російськи: «Солдатский комитет расформировал несколько маршевых рот, которые отказались идти на фронт.

В бытность Центральной Рады и Директории масса крестьян, особенно бывшие солдаты, были в лесу».

Був у партизанах біля Старокостянтинова 1918 р.: «Физически истребляли карателей вместе с помещиками».

Поступив у 1-й Богунський полк.

Председатель воентрибунала Волк был назначен командиром партизанского отряда, а Королюк – комиссаром.

У Старокостянтиніві був зв'язаний з машиністкою петлюрівського коменданта, яка передавала багато цінного матеріалу. Він усе передавав Мануїльському: «Оживилась работа контрреволюционных националистических элементов. Одним отрядом бандитов командовал учитель Струк (біля Чорнобиля). И меня, как знающего украинский язык, назначили начальником политотдела. Везде организованы были ЧОНЫ, в которых и я принимал активное участие (це слово він повторював кілька разів і розшифрував: він гордий цим). Приходилось вести борьбу с кулачеством, принимать участие в его ликвидации».

Зі словом виступала Світлана Алейнікова. Говорить по-українськи, дякує більшовикам за виборене щастя. Усім дають по букету квітів. Збори (зустріч) закриває А.П.Бойчук, проректор. Він ще раз дякує за все, що вони зробили для нас, потім кожного цілує в губи. Зал аплодує.

Цікаво, що всі студенти з першої зміни втекли додому. Сидять у залі ті, хто прийшов на другу зміну: їх зняли з лекцій (правда, як я побачив потім, був дехто і з першої зміни). Зустріч зі старими більшовиками, учасниками революції, не цікава для абсолютної більшості.

—• 19 березня 1967 р. •—

Рецепти брехні

1. Війна, жорстокість. Майже у кожній газеті пишуть, публікують знімки про жертви американської агресії у В'єтнамі. У свій час така ж історія була з Кореєю. Там закінчилось, тут розгорнулось. Яка диявольщина: нацькувати, штовхнути на війну, спровокувати її, одержати удар у відповідь і тоді кричати про варварство, збуджувати пристрасті, затуманювати мозок і кидати нові жертви в пекло!

Так страшно хочеться перенести свою заразу на інших! Адже ще не скоро загояться рани в простих корейців, яким у кінці-кінців однаково треба працювати на свій кусок хліба.

І що найстрашніше: муки переносять не ті, що розв'язали війну, а

оці нещасні, обдерті посполиті, які в ній ні при якому повороті справ нічого не виграють.

2. Учора принесли з друкарні готову «Програму звітної наукової сесії кафедр інституту за 1966 рік». Усі теми доповідей сформульовані українською мовою. Український вуз, українська й мова. А насправді лише кілька доповідей, підготовлених кафедрою української мови та літератури, будуть прочитані українською мовою, усе інше – по-російськи! Але ж програма розходиться, хто придереться, що українська мова зводиться нанівець? Зовні все як слід, а підспудно?

А вивіски в місті?

3. Оце ж пройшли вибори в місцеві ради і ще якісь. Я брав участь у виборах не тільки як виборець, але й сидів за столом: видавав бюлетені. Жодного депутата не пам'ятаю (прізвищ), нічого не знаю. І так само мої колеги. Але вибори пройшли при високій активності мас (агітатори виявились на висоті: кого збудили, попросивши прийти вчасно, до кого зайшли з урною, і той проголосував удома, за кого самі вкинули бюлетені).

Усіх обрали абсолютною більшістю голосів (майже стопроцентно). Люди брали бюлетені, не заглядаючи в них, несли до урни і кидали. Просто виконували свій «почесний» обов'язок – і все. Протоколи про хід і результати виборів були написані й підписані (!) ще за 2-3 дні до початку виборів. Ніхто з комісії не сумнівався, що намічені кандидати пройдуть.

По радію передають, що стільки-то відсотків безпартійних, стільки жінок, стільки робітників... обрали до складу Рад. Ці проценти були розраховані ще задовго до виборів. Зверху була дана рознарядка, скільки яких процентів повинно бути, скільки яких одиниць.

Ще одна цікава деталь. Ніхто (з мені відомих) ніякісінького інтересу до виборів не проявляв – ні перед, ні під час, ні потім. Думали відповідальні за це особи, щоб усе було гаразд – і все. Кожен виконував доручену йому справу – той підбирав кандидатури згідно з рознарядкою, той організував їх «висунення» і «підтримання», той відповідав за хід самих виборів.

І от, здавалося б, як можна говорити про всім відомий демократизм, про політичну активність? Люди (в більшості) звикли, що так треба. Кожен знає, що все це обман, але «так треба». Це ж також досягнення – привчити маси до цієї думки, змиритись з цим, не мати навіть це за зле.

—• 21 березня 1967 р. •—

1. *Канали русифікації.* Сьогодні на перерві студенти III українського заговорили, що їм майже всі дисципліни читають російською мовою, обурювались, чого це так.

Чумакова кинула репліку: «А якщо й читають по-українськи окремі викладачі, то так, що краще було б по-російськи. Читає такою мовою і часто питає студентів, як те чи інше слово перекласти».

Хтось Долганова згадав: інколи якесь українське слово навмисне перекрутить, повторить кілька разів, щоб викликати зневагу до української мови, щоб осмішити її.

Справді:

а) адже педагоги, історики, зарубіжними – усі готуються за межами України. Чому зарубіжник не може бути на кафедрі української мови та літератури? Теж продуманий хід.

б) можна публічно, навіть на лекціях перед студентами українського відділення зневажати українську мову. І тим, що говорили суржилом жахливим, і навіть явно висміювали її – і ніхто не дасть відсічі.

Пограбувати мову, культуру, відібрати від людини те, що їй належить по праву. І в той же час говорити про справедливість.

Але чи є вихід з полону іншомовної стихії?

Згадується Дзюба, також студентка з Горлівки (Іщенко?), а оцей художник-сибіряк з Кіровограда (приїхав, щоб вивчити українську мову, почуває себе українцем), а керівник хору в Вінниці (люблю мову, музику, але сталось так, що не знаю мови).

Чи не частина цієї політики ще й таке: все-таки сприяють (відносно) тому, щоб у видавництві, скажімо, «Радянська школа», друкувати вчителів. А як у літературі? Цим досягається: а) наплив примітивщини, що само по собі в існуючих умовах дуже бажане для держави явище; б) це дасть можливість на ранніх ступенях виявити ренегатів, на яких можна буде покладатись, вирощувати їх, а небажаних притиснути.

2. **Цікавий образ:** брехню можна перекидати з рук в руки, як м'яч. Одна газета повідомляє про щось, посилаючись на іншу, і так далі.

3. **Жити у внутрішній еміграції.** Гірше – бачити щодня, щохвилини, як ненажерливий, потворний упир пожирає громадян твоєї Батьківщини, висмоктує її соки – і не могли нічим допомогти.

4. Є лементи асоціальні, а є й анаціональні. З'являється ж якась внутрішня потреба руйнувати свою націю, плюгавити її.

5. Раз зайшла мова про Фейхтвангера. Чечот розповів про якийсь його твір. Читаючи його, дивувався: автор наче був у нас, все бачив і описав [твір, здається, про Нерона, взагалі про диктатуру, жорстокість].

Далі додав: «Є люди, які сидять на цьому, вивчають досвід попередніх режимів і підказують монархові, як треба діяти. З його боку особливого розуму й енергії не треба, він повинен тільки дозволяти, а помічники все зроблять».

До речі, таку думку (про використання досвіду попередніх узурпаторів) я вже десь чув.

—• 22 березня 1967 р. •—

Розлад нації

У журналі «Всесвіт» (1967 р., № 1) опубліковане оповідання

якогось німецького письменника «Висота № 715»(?). Розповідається про німецький підрозділ, як солдати (останні дні війни) були охоплені страхом смерті. Думали, як здатись на повну волю переможців. З'явилися і активісти здатись. Їх тепер турбують ті, що можуть стати на перешкоді. Здається, вони вбивають свого командира, який ні за що не хотів здаватись.

Це група військових, дисциплінованих, бувалих солдат. А що можна сказати про народ, який протягом сторіч зазнавав так багато тяжких поразок?! Який був об'єктом нещадної експлуатації, знущання, висміювання, приниження. А того, хто хоч трохи піднімався над забитою, затурканою сірою масою, хватили як політичного злочинця, карали примірно, щоб іншим незвабно було йти по його шляху.

А перекинчиків виставляли як героїв.

І от тут включились у дію дві сили, дві лінії розвитку. Одна з них подібна до описаної в поданому оповіданні – спастись будь-якою ціною, вижити. Ті, що намагалися дотримуватись своїх позицій, викликали в пристосуванців лють, бо загрожували їхній надії вижити (адже ворог і їх заодно може прикінчити).

Друга – природний добір. Стійкіших виривали з рідного ґрунту. Широкий простір для життя мали пристосуванці.

Ще один цікавий факт. Один Вишневецький заснував Запорізьку Січ (про нього є стаття в журналі «Знання та праця», 1967, № 3), а другий, його нащадок, – лютий ворог українського народу.

У згадуваній статті є промовиста деталь. Литовський уряд по суті не надавав допомоги українському народові, коли той терпів постійні наскоки татар... Ніхто не заступався за цей народ, зате всі товкли йому про щастя жити в Н державі, вимагали служити.

—• 25 березня 1967 р. •—

1. **Сила мистецтва.** Недавно був культпохід у місцевий драмтеатр на виставу «Сині роси» М.Зарудного. Після цього в лекторській один з викладачів висловивсь про неї: «Я вчора студентам сказав: девять лет я не был в этом украинском театре, а после сегодняшнего спектакля уже пятнадцать лет сюда не загляну». Такі п'єси – це теж один із засобів компрометувати національну культуру.

До речі, в «Ранку» (№ 3, 1967 р.) є стаття про кінокартину. Кінокартина в такому ж дусі – антинаціональному.

2. **З доповіді в педінституті секретаря Кіровоградського обкому Сухаревської.**

1) **Розвиток музейної справи.** Сухаревська говорить, що в області (Кіровоградській) відкрито щось більше 100 музеїв Леніна, близько 460 кімнат-музеїв Леніна.

Який розмах «культурно-освітньої роботи»!

А в якомусь селі створено музей, що висвітлює 50 років історії села.

2) *Рекомендації*. Вона ж (Сухаревська) рекомендує кафедрі педагогіки опрацювати такі проблеми: а) як працювати з відстаючими учнями; б) як навчити батьків виховувати дітей; в) як готувати майбутню матір.

Цікаво, між іншим, що таку тему доручають якійсь Туманіній, а та її швидко, з позицій марксизму-ленізму, розв'яже. Однак відстаючих стає щораз більше.

3) Студенти в Кіровограді проводять велику роботу. Серед них 2000 – дружинники (2000! А чи зменшилась кількість злочинців?).

4) *«Ріст» успішності*. Вона ж говорила про зменшення кількості учнів, що навчаються на «4» і «5». 8-9 кл. – найбільш невстигаючі.

Із 180 відмінників (медалістів), які поступали в минулому році в вузи Кіровограда, 61 одержали двійки з профільюючих дисциплін. Лише 49 чоловік підтвердили свої оцінки (тобто всього 25 %).

—• 2 квітня 1967 р. •—

1. *Культура*. Як, «дбаючи» про національну культуру, можна її підкопувати, засушувати, поволі ліквідувати:

а) обплъовувати ті національні сили, які протидіють асиміляції (найбільш активних – ліквідувати);

б) підтримувати все мерзотне;

в) культивувати національний примітив.

Хоч би таке: нецікаві, пошлі, скучні, бездумні газети, шкільні хрестоматії. Або як можна «розвивати» художню самодіяльність: залучати туди силою, доручати керівництво політично «надійним» (що йде в купі з фаховою бездарністю) – і от широко показувати й підтримувати таку творчість.

В умовах деспотів поневолений народ перебуває в особливо нестерпному становищі.

2. *Культ*. Учора під час демонстрації я почув таке. Сидимо (нас кілька чоловік) у садочку, кожен щось згадує аби поговорити. Фронтвик, як завжди, почав розповідати про війну: «В атаку йдуть солдати несвідомо, підкоряючись дисципліні механічно. Ніхто не думає, взагалі виключається свідомість. Кожен виконує все машинально, так, як раніше його вчили».

Згодом перейшли на анекдоти. Заговорили й про Сталіна, один згадав такі анекдоти про нього, які його возвеличували (виявляється, були й такі). Нас покликали в колону. І от двоє наших співбесідників: «Сталин был редчайший стратег» – «Да-а, нет другого такого!» – погодився другий.

Що за психологія людини?! Мабуть, це ті, які «виросли» за його часів, звикли бездумно й безоглядно підкорятись і так же підсвідомо вирішувати долю тих, хто від них залежав. Послух, дисципліна, порядок! Чим більше горя, сліз, невинних душ – тим для них геніальніша стратегія!

3. *Анекдот* «Дошки і цвяхи». У колгоспі загальні збори. На порядку денному, оголошує голова колгоспу, – два питання: 1) про спорудження колгоспного сараю; 2) про будівництво комунізму.

«Зауважень до порядку денного нема?» – «Є! – відповідає бухгалтер. – Оскільки у нас дощок нема, цвяхів теж нема – то як і з чого робити сарай? Тому я пропоную перше питання зняти з порядку денного й одразу перейти до обговорення другого питання».

4. В «Литературной газете» було повідомлення, що ведуться пошуки рукописів російських письменників, які попали в еміграцію. Здається, перенесли в Росію останки Герцена.

А українські діячі, скарби українського мистецтва? Це теж одна з ознак рівноправності народів, кому належить держава (ці матеріали друкувались у двох номерах, слід переглянути №№ 1–17 за 1967 р.).

У статті Коротича («Вітчизна», № 11-12, 1966 р.) розповідається про скарби української культури в Канаді.

5. *Мораль, звичай*. Смоленчук якось цікаво про це розповів, навівши деякі приклади. Його сусід по приміському садку в лісі, недавно насадженому, зрізав більше сотні деревин собі на огорожу, навіть похвалився цим Смоленчуку. «Я хотів заявити міліції, – каже, – це ж нечуване варварство, але ж усі мої сусіди по саду стануть мені ворогами. Не твоє – чого ж було заявляти. От якби він у тебе в саду набешкетував. А це ж державне!»

—• 7 квітня 1967 р. •—

1. *І тут так обирають*. Кілька днів тому київське радіо повідомило, що першим секретарем Кримського обкому партії обрано Кириченка, який до цього був першим секретарем Кіровоградського обкому. Учора пленум Кіровоградського обкому обрав першим секретарем якогось Кобельчака.

Цікаві й своєрідні ці вибори. Про Кириченка я давно чув, що його переводять у Крим. Навіть (розповідають) якийсь кореспондент журналу «Україна» кілька місяців тому на зборах «громадськості» міста Кіровограда говорив про те, що Кіровоградська область добре передплачує журнал «Україна», і заслуга в цьому Кириченка. Він [кореспондент] висловив надію, що так буде, коли той стане першим секретарем Кримського обкому (тобто й Крим стане краще передплачувати журнал).

Так у чому ж полягає смисл виборів таким авторитетним органом, як пленум обкому партії (це ж не якісь там несвідомі колгоспники)?

Чечот каже, що бували випадки, коли провалювали на пленумі обкому кандидатуру, яку рекомендує на секретаря обкому ЦК – якось провалили Стахурського (десь у Росії, до цього він був секретарем обкому у Вінниці).

2. *Росія, її історія*. У журналі «Неделя» (чи за 1 квітня, чи останній

номер за березень 1967 р.) є уривок зі спогадів дружини Л.Толстого. Історія Росії, виявляється, справляла на Толстого дуже гнітюче враження.

—• 9 квітня 1967 р. •—

По правді жити. Учора спала мені думка про те, що зараз у багатьох сферах діяльності людини не можна жити по правді, справедливо, чесно (у традиційному розумінні цих понять). Навіть якщо хочеш зробити користь, служити для загального добра.

От, приміром, Лена розповідала, що в їхньому магазині директор справедлива, не хоче ні до кого підлизуватись, не бере й не дає хабарів. Унаслідок цього магазин не одержує хороших товарів, а таке, що його ніхто не бере, план не виконується, зарплата зрізується. Виходить, навіть для продавщиць було б краще, якби їх «стригли», і директор мала б з цього неабиякий зиск. «Підмазувала» б тих, від кого залежить розподіл ходових товарів, пішли б премії, з'явилася б дошка пошани, нарахували б якийсь там процент за перевиконання плану і т.д.

Візьмемо знову теж добре мені відомий приклад – пасічника І. Цей недовиконує плану і преміальних не одержує, а пасіка радгоспові не дає прибутку (навіть збиткова). Чому? Бо він несе відро меду директору, відро головному бухгалтеру і т.д., і т.п. – кожному чину свою порцію, навіть сусідам по баночці. Бере собі, скільки може продати. Це кожного влаштовує, він на хорошому рахунку, ніхто його не скине з посади.

А голова колгоспу? Найбільші шанси втриматись і добре жити має той, хто вміє «провернути» справу різними нечесними шляхами – підкормлює, підпоює по чину районне начальство. А для цього треба самому брати. Чесного ж при першій нагоді скинуть.

—• 10 квітня 1967 р. •—

1. **Про крадіжки.** Кілька днів тому в інституті, в лекторській, вкрали пальто якогось викладача. Нерідко пропадають хустки, косинки в студентів, тому в гардероб, наприклад, уже відмовляються приймати хустки й косинки (пальто важче поцупити).

2. **Анекдоти.**

1) Полковника звільнили в запас. Він став протестувати: мовляв, я здоровий, не хочу йти «на гражданку». Його послали на медкомісію. Заходить до окуліста, той показує на букви й питає, яка це буква, а це яка? Полковник мовчить. Той почав показувати на найтовщі – теж мовчить. Окуліст пише, що полковник сліпий.

Коли викликали його на бесіду, кажуть: «Ви сліпі, не можете служити в армії!» Цей здивовано пояснив: «Чого ж, я всі букви добре бачив, але не знав, як вони називаються!»

2) Дитсадок. Вихователька розповідає, як добре, щасливо й радісно живуть діти в найкращій у світі країні – СРСР.

Коли бесіда доходила кінця, дівчина стала плакати. Вихователька питає: «Що з тобою, чого ти плачеш?» – «Я хочу в Радянський Союз!»

—————• 15 квітня 1967 р. •—————

1. *Спасибі Іллічу – електрикою свічу.* Безперервні подяки партії. Чи не додумаються дякувати й за повітря, яким дихають.

Сьогодні переглядав вісті про Китай. Як там хвалять Мао і справді демократичний лад, що настав у Китаї. Прошло всього кілька років, як заревли зовсім іншу пісню.

До речі, ніхто вже й не згадує того, що говорили раніше. Власне, ніхто нічого не згадує.

І все-таки, коротка пам'ять у людей. Забуваються брехня, кривди. Головне – не дати масі організуватись. Ось у зв'язку з виборами нового секретаря обкому я запитав свого сусіда: «Чи не могли обрати свого? Нащо прислали з Києва?» – «Та чому не могли! Але нехай би поспробували! Не поздоровилося б. Раз ЦК рекомендує, значить, знає, кого. Зрештою, якби хтось організував, підговорив, то могли б провалити їх кандидатуру, але якщо виявилось б, хто це зробив, то йому було б гірко».

І тут теж неорганізована маса, коли доводиться діяти наперекір вказівкам зверху.

2. Здається, когось із космонавтів приймали в партію в космосі. Цей Хрущов і до такої комедії додумався!

3. *Америка.* Якось у компанії зайшла розмова про Америку. Кожен висловивсь – і все похвально. N1 – мав справу з оборонними об'єктами навколо Москви. Тоді, коли їх здавали, вони вже були застарілими, порівняно з американськими.

N2 – служить у галузі постачання: «Наша служба постачання армії безнадійно відстала».

N3 – про ліси: «Якби прийнялось все те, що ми посадили, то скрізь був би ліс. А чи є де щось з того, що садили?»

Дивно, що ні в кого нема злоби, ненависті до цього краю. Мало того, у всіх відчувається захоплення цією країною. І все це незважаючи на посилену протягом двох десятиліть критику всього американського.

4. Хрущов, як ніхто, зробив багато для ерозії офіційної ідеології. Причому він організував і провів кілька надзвичайно ефективних кампаній у цьому плані:

1) розвінчання культу особи, адже простаки могли не повірити, якби це хтось інший робив (наприклад, у результаті перевороту);

2) змагання з Америкою;

3) безглузді реорганізації;

4) його подорожі в зарубіжні країни.

Сталась конфронтація радянської людини з пеклом.

—• 22 квітня 1967 р. •—

Людина людині – друг, товариш і брат. Оце прийшло на пам'ять це прислів'я, коли згадав Кузьменка. Він страждав безсонням, знаходився на грані божевілля – так була розхитана нервова система. Дали путівку лікуватись аж у Києві, й там не допомогли.

Знайомий секретар райкому порадив йому якусь тьотю Мотрю, що живе в Гайвороні. Характерний діалог:

– Я не вірю ні в яких бабок, ні в які забобони. Такі спеціалісти не змогли допомогти, а тут якась бабка. Про них стільки писали й пишуть.

– Кинь ти це все. Ти ще наївна людина. Ніколи не вір тому, що пишуть. Ходімо й сам пересвідчишся.

Пішли. Він завів і відрекомендував цій бабі. Вона спочатку відмовилась, не хотіла. Потім погодилась лікувати. Чимось колола (згадує – як у китайській медицині). Порекомендувала режим. Настав сон, міцний, здоровий. Чоловік наче вдруге народився.

Я зацікавився цим і попросив його недавно дати адресу бабусі. Він каже, що адреси не знає, навіть нібито злякався моєї пропозиції. Став запевняти, що вона нікого не прийме. Кілька років тому до неї під виглядом хворого з'явився фінагент і тут же виписав квитанцію на податок (якась величезна сума, кілька тисяч карбованців). Тепер вона боїться всіх.

А може, він боїться мені говорити про неї? Хто я такий? Чи не скажу, де треба, що він лікується в знахарів? Тоді, коли він у пориві відвертості мені вперше розповів про це, я не мав часу випитати його деталі, а на цей раз він явно викручувався.

Треба ж зробити так, щоб один одного боявся, один одному не вірив! Під маркою «людина людині...».

—• 2 травня 1967 р. •—

1. Школи. Педагогіка.

а) Дуже сумне враження справляють українські школи м. Кіровограда. Третя школа має непогане приміщення, але № 10, № 7, а особливо № 5 і № 9 – ніяких умов для навчання! Останні дві школи існують наче на сміх, на кару, на острах.

У дев'ятій школі директор і завуч зовсім не володіють українською мовою, а у третій завуч також не говорить по-українськи (з директором я не розмовляв), навіть у бесіді зі мною жодним словом не обмовився, якийсь сердитий і неговіркий, у п'ятій директор інколи переходить на суржик.

Учителі. У десятій школі Дачківська, Теперенко (вчителі української мови) так погано ведуть свій предмет, що можуть більше викликати зневагу до цієї мови. Дисципліна дуже погана, уроки ведуться на дуже низькому рівні.

Ставлення до української мови учнів. В усіх школах учителі-

немовники говорять по-російськи з учнями, між собою. У сьомій і десятій школах частина учнів говорить по-українськи (між собою, на перерві), але в п'ятій і дев'ятій – лише по-російськи. Недавно трапився такий характерний випадок. Студентка-практикантка в дев'ятій школі запропонувала учням свого класу говорити по-українськи: «Ви в якій школі навчаєтесь?» – «В українській». – «А чого по-російськи говорите?» – «А так, у нас усі так говорять!» – «Ви навчаєтесь в українській школі, повинні добре знати українську мову, щоб зі мною і між собою говорити лише по-українськи. Чуєте?»

Вони про це розповіли класному керівникові, якраз учителю російської мови («вони» – не хтось один). Ця ж учителька на педраді виступила: «Почему вы запрещаете говорить по-русски? Это что такое?! Они изучают русский язык и должны его знать, уметь говорить по-русски. Какое вы имеете право требовать от них, чтобы они не говорили по-русски?!» і т.д.

Справу повернула проти студентки. Директор м'яко також додав, що дійсно, так не треба було робити, російська мова – це друга рідна мова.

Це був урок і для всієї групи студентів.

б) Недавно викладачка методики мови початкових класів Несторівна згадувала деякі епізоди своєї педагогічної роботи.

У Херсоні, де вона працювала в школі, був у неї дуже недисциплінований учень, хуліган, двійочник. А батьки – видні люди: мати – партійний працівник, батько – інженер заводу, член партії. Пішла до нього на квартиру. Батько поїв і тут же розлігся в її присутності на диван відпочивати. Мати теж так знехотя, не відриваючись від в'язання, поговорила.

Син додумався підробляти підписи, не з'являчись у школу. Вдалось викликати батька на класні збори. То він обвинуватив школу: «Что практически сделала школа, чтобы навести порядок, дисциплину?! Школа ничего не делает!»

в) Учителька п'ятої школи розповідала, що була у них недавно ревізія. Перевіряли люди, далекі від школи. Цікавились лише вихованням, перевірили план виховної роботи вчительки і пішли на виховні заняття, тема занять виявилась іншою, ніж це було зазначено в плані. Зробили висновок: «Вы никакой воспитательной работы не ведете!».

До речі, ця перевірка має цікаві особливості. Її здійснюють люди, що в педагогічному процесі нічого не смислять, а хочуть показати себе, налякати вчителя, наробити галасу. І ось усі їх зауваження крутяться навколо виховної роботи, зв'язку навчання з життям. Навіть Теперенко так погано проводить уроки, а ніс тримає по вітру: як тільки хтось приїде, то ідейні, актуальні приклади сиплються як з мішка. Це її вивозить. А методика – грець з нею!

2. Свобода слова. Сьогодні зустрівся в автобусі з Кернершою, потім

йшли разом додому. Зайшла мова про різні справи, потім вона мені розповіла, що Кернер мене боїться і її остерігає: «Будь обережна з ним, ти людей не знаєш, а він – підозріла особа». Він думає, що я агент «органів». Підставою для такої думки було те, що я цікавився деякими питаннями з історії єврейського народу, здалеку розпитував його про роки сталінізації і десталінізації.

Його, виявляється (так вона розповідала), вже «викликали на бесіду», вимагали (з погрозами) розповісти про одного викладача німецької мови: «Он [той викладач] был такой болтливый, что часто не скрывал своего мнения». І ось до Кернера пристали: «Що говорив N, коли ви троє стояли й розмовляли там-то і тоді-то?!»

Звідси:

а) як багато зроблено: людина боїться людини, у своєму співбесіднику вбачає донощика; поспробуй у цих умовах довідатись про щось, що розходиться з генеральною лінією. Дезінформація, незнання – теж засоби диктатури;

б) дійшло навіть до того, що вважається за некрасиве висловлювати свою думку.

У газетах саме в цей час була фотографія «грандіозного» мітингу в Нью-Йорку, де «трудящі» висловлюють своє обурення з приводу війни у В'єтнамі. По телевізору теж інколи показують, як пікетують Білий дім.

3. *Минуле й сучасне*. Цікаво, як одні й ті ж ідеї, лінія поведінки, політичні дії пережили царів, перевороти, революцію:

а) «єдіная неделімая»;

б) «дабы никакой розни не было» – алфавіти, правопис, не говорячи уже про мову, звичаї, якісь автономні права. Повчальна ще й історія української мови за часів Люблінської унії і після революції. Офіційно тоді й тепер мова дозволялась, реальний результат теж однаковий. Це теж свідчення політичного стану народу;

в) хресні ходи, демонстрації.

4. *«Советское – значит отличное»* – теж пустили лозунг для сміху. Мій сусід купив меблі вітчизняного виробника. Розсохлись і розклеїлись (стілець, стіл), дещо вже зовсім розвалилось. І року не послужило. Жартує цей сусід, показуючи на все це: «Советское – значит отличное».

5. *Ляпсус*. Розповідали як про політичний ляпсус таку історію. У школі № 10 м. Кіровограда була організована зустріч студентів-узбеків з учнями школи (ці студенти в кількості 29 чоловік прислані з Ташкента після землетрусу, I курс російського відділення). Запитують узбека, що виступає: «Чи збереглись у вас ваші національні звичаї, які вони?» – «Нет, у нас так же, как у вас, все русское» – була відповідь.

Але ось на першотравневу демонстрацію думають їх вивести в національній формі (мовляв, партія дбає про розквіт національної культури).

Інститут спорядив також групу хлопців, одягнених в оперетковий козацький одяг.

6. *Демонстрація*. Йду поряд з Бацулою. Жартую: «Чи ви пригадуєте хресний хід? Скільки схожого: тут і хоругви несуть, й іконостаси, нема тільки песнопеній». А потім думаєш: а чи не піде він і не заявить, бо тільки посміхався на мої паралелі, сам нічого не сказав, за винятком лише однієї фрази.

Якось у колі, в якому й він стояв, хтось розповів анекдот про Хрущова, а один збоку стояв і дуже прислухався. Тому при нагоді запитую Бацулу: «Хто він такий, отой у синьому костюмі?» – «Марксизм читає!» – «Щось дуже він прислухався до розмови». – «Та то не страшно, зараз уже про Хрущова можна говорити».

—• 5 травня 1967 р. •—

1. *Батьки і діти*. Пам'ятаю, зустрічав у білоруській літературі мотив, як діти соромляться батьків (мати прийшла до сина, коли в нього були гості, він наказав накормити стару на кухні). Таке явище спостерігаємо ще частіше в житті зараз. Тут відіграє свою роль не тільки зовнішній вигляд селян, їх манера себе тримати, але й їхня мова.

І таке випало на долю білорусів і українців. Політично-культурне становище цих народів спричинилось до того, що їх мова стала асоціюватись з усім селянським, сільським, а особливо в теперішній час, коли усе сільське стало синонімом відсталого, знедоленого.

2. *Образок*. Мати говорить, сміючись, про Степана Ганниного: «Хата протікає, крокви погнили, скоро вся криша впаде, а він сидить і б'є в цимбали».

а) Як рано в цього Степана проявилась пристрасть до музики. І ось при інших умовах він міг бути хорошим композитором чи виконавцем, а так все марно пропало.

б) Міг би бути цікавий образ: співець, любитель мистецтва з народу, залишає у спадщину прекрасне і вічне, але не може звести кінці з кінцями, стає об'єктом жартів і насмішок з боку односельчан.

3. *Патріот*. Цікавий міг би бути образ офіційного «патріота», що закликає до подвигів, оспівує ці подвиги, але сам робить усе, щоб не потрапити в м'ясорубку.

4. Сьогодні ранком ходив на ранішню прогулянку по лісу. Хтось вздовж доріжки робив підпали. Таких вигорілих латок більше дев'яти. Очевидно, є й такі типи, яким було б приємно, щоб ліс загорівся. Моральне задоволення від зла. Підпалити зеленого друга!

Смоленчук розповідав з приводу таких фактів (хтось підпалив багато струнких дерев): «Ми, коли стикаємось з цим, переживаємо, нервуємо. А більшість людей пройде повз і не помітить, не зверне на це ніякісінької уваги. А дехто подивиться й подумає: О-о, молодець, треба й

собі прийти і так зробити».

Прикладів аморальних, агромадських вчинків дуже багато. Дуже поширена крайня грубість. І ось наче чую кимось сказані слова: «С нашим народом по-хорошому нельзя!» Є й такі прихильники диктатури, які виходять з так би мовити психічних вад людей.

Поширене хуліганство теж пояснюють: «Наші закони занадто гуманні». Яка сліпота, короткозорість у цих твердженнях!

5. *Про крадіжки*. 22 квітня школа № 7 м. Кіровограда відмічала день народження школи ім. Леніна. Підготовлені пам'ятні значки, урочиста церемонія. У цей час у студентки вкрали плащ (студенти були на педпрактиці), хороший, новий.

Тільки зазивайсь – як щось вкрадуть! І то скрізь так.

—• 8 травня 1967 р. •—

1. *Протилежний підхід* (про виховання). Згадалась англійська дитяча енциклопедія. Автори намагались не нав'язувати дітям готових поглядів, прагнучи розвивати самостійне й правильне (об'єктивне) бачення світу.

Тут протилежна установка: упереджене ставлення до світу, сліпа відданість і покора режимові і некритична ненависть до всього, що не згодне з режимом.

2. *«Приобцить» (прилучити) – усиновити*. По радіо була передача: скільки людей неросіян *приобцилось* до російської культури. Евфемізм! Якось виникла у мене така ідея: а чому не вжити слово *усиновити*: ми – великий народ, сильний, будемо жити вічно, а ви слабкі, вас як не ми, то інші підкорять, то вже хай краще ми. Переходьте в наше лоно, переймайте нашу мову, ми вас готові всиновити, тобто прийняти в свою сім'ю. Може, вас, обтяжених, перед Судами й буде мучити сумління, але ваших дітей, тим більше онуків – ні! Вони будуть горді, що належать до великої сім'ї. А ви, мучачись, не робіть так, щоб і нащадки ваші мучились. Подивіться, ті пруси, які стали німцями, або поляки чи чехи вже й гадки не мають, що їхні предки не німці, навпаки, вони кращі німецькі патріоти, ніж самі німці.

3. *Трагічне*. Цього року, як ніколи перед цим, вшановують пам'ять полеглих. Відкрили пам'ятник Невідомому солдату в Москві (до речі, такі пам'ятники на Заході давно є, у нас з'являлись глумливі статті про них; цікаво було б знайти деякі висловлювання). Тут, у Кіровограді, сьогодні біля пам'ятника зібралось багато людей (пригнали з якогось заводу), поклали вінки. Я стояв і думав: цих людей одурманити, обездолити, потім втягнути в війну, безглузду, непотрібну, вибити найздоровіших і нарешті організувати урочисті театральні церемонії біля могил (чи пам'ятників), щоб грати на почуттях жалю, невідшкодованості втрати для тих, хто залишився.

Виник і такий образ-порівняння. Стоїть пам'ятник Невідомому солдату (вірш про нього надруковано в «Правде» за 8 травня), його вбив невідомий убивця, звичайно, фашист (як у цьому вірші). А в Німеччині теж пам'ятник невідомому солдату. Його теж вбив росіянин, комуніст. І от два пам'ятники невідомому солдату, кожен з них символізує жертву, оборонця і в той же час убивцю. Ті полягли від руки цих, а ці – тих.

4. **Мова.** Наперекір офіційній пропаганді, наперекір усім імпрезам і доповідям мова все-таки відбиває дійсний стан речей чи в прямому, чи в переносному значенні слів, що вживаються. Хоч би фраза, яку кинув Лагодич: «*Советское – значит отличное!*» (про погані меблі).

От, слово *колгосп, колгоспник: Це якийсь колгосп!* – на погану установу чи організацію, де немає ніякого порядку. *У них колгоспні порядки!* – значить хаос. *Живу як у колгоспі!* – бідно і т.д.

Люди с песьими головами. Та ж формула залишилась, дещо удосконалившись. Доводять, що інакомислячі та інакоживучі – *люди с песьими душами*, тобто голови й зовнішність можуть мати подібні до нашої, але душі..!

—• 9 травня 1967 р. •—

1. **Новий підхід до науки.** Чим пояснити такий обскурантизм у мовознавстві, біології та ін. галузях? Додумали, що наука повинна бути партійною! Кому яке діло до об'єктивних законів, до пошуків істини. Наука, як і все інше, повинна служити одуренню, поневоленню людини, перетворенню їх в слухняного й фанатичного «борця за комунізм». Нові напрямки в мовознавстві? У нас є своє, найкраще, найпередовіше, що найшвидше розвивається, адже наш лад, ідеологія, партія створюють найкращі умови для розвитку. Інакше доведеться цитувати буржуазні вчення, а це підриватиме віру у виключність нашого ладу.

А що ж заставило відмовитись від «свого»? У мовознавстві, думаю, зростаюча кількість анонімок, треба шукати авторів, виявляти крамольників, а за допомогою марксистського мовознавства нічого не зробиш. Та й інші практичні невідкладні потреби.

Додумались – поставити й науку собі на службу!

2. **Об'єктивність статистики.** Раніше твердили, що війна забрала 7 млн. жертв. Для заспокоєння. Зараз, виявляється, не так усе було.

Чи не в такому плані написана праця В.І.Наулка «Географічне розміщення народів в УРСР» (1966)? Виявляється, в містах під час перепису дуже багато населення оголосило, що його рідна мова – українська. Чи не відповідь (пропаганда) це на зарубіжні «воплі»? Адже звичайні спостереження приводять до інших висновків.

3. **Великдень.** Коля побачив десь крашанки. Довідався, що Великдень, пристав до мами, щоб наробила йому крашанок. Вона до нього: «Ти що? Хочеш, щоб сусіди побачили? Не дай Бог!»

З Леною ходила в церкву під час Великодня, щоб побачити, яка церква, служба. А вдома почались розмови: «А як хтось знайомий побачив? Ще десь скаже!»

Крашанки. Скільки було радості для дітей! А зараз – ховай від дитини, не роби, бо інакше можуть бути неприємності (ти ж на службі).

4. **Образ сучасника.** Йдуть по доріжці дві жінки, одна одній розповідає про якогось N, що був директором, покинув свою жінку (йому 50 років), взяв молоду, пожив з нею, а ця його вигнала. Повернувся знов до старої.

Цікаво було б вивести образ сучасника – кар'єриста, пристосуванця, людину дрібну й нікчемну, яка, проте, «керує».

5. **Культурна революція.** Смоленчук згадував культурну революцію. У Бобринці в церкві був рідкісний, дуже цінний у художньому плані іконостас (позолочений на фарфорі). Таких у дореволюційній Росії було всього три. Побили камінням.

Смоленчука зворушив такий факт, який він недавно почув. У 1947 р. селяни одного села продали в сусідній радгосп церкву, щоб оплатити податки за найбідніших односельчан, інакше їм загрожувала тюрма за несплату податків. «Який наш народ хороший – продати святиню, щоб виручити ближнього з біди!» Серед моря підлоти вчинок дійсно жертвний.

Радгосп із церкви зробив хлів.

6. Яюсь виник у мене образ дикого, первісного людського стада. Між найсильнішими самцями зчинилась боротьба (можливо, за оволодіння самицею). Один перемагає, окривавлений, пошарпаний, лютий, ображений. Усі інші члени цього стада перейнялись до нього страхом і повагою. Він стає вождем. Його бояться й люблять. Чим більше бояться, тим більше люблять і поважають. Поки не назріє нова схватка, не висунеться новий. А він ревно слідкує за юнаками, тих, які подають надії бути найсильнішими, розтерзує.

На цій темі можна б побудувати цікаву повість.

7. **Канібальська статистика.** В «Літературній газеті» (№ 16 чи 17,18) є стаття на юридичну тему, в якій обговорюються питання змін у законодавстві, на що при цьому слід звернути увагу (автор – юрист). Тут є фраза про те, що 21 млн. жінок після війни не могли вийти заміж.

Отже, чи тільки в результаті війни? Адаже вбито «всього» 20 млн., серед них багато жінок, дітей. Тут напевне позначилась і та війна з народом, про яку говорить Євтушенко. Адаже забирали майже виключно мужчин.

Цікаві на фоні цього заяви: «Сталин, конечно, допустил некоторые ошибки, но нельзя замалчивать и его заслуг!»

Все-таки в умовах диктатури масу можна довести до будь-якого ступеня темноти і моральної деградації.

1. *Духовно обікрати*. Учора (після засідання кафедри) зайшла мова про образотворче мистецтво. Н каже, що в малярстві вже відійшли від реалізму. Переконались у перевагах символізму та інших напрямків. І справді, ми бачимо переваги нового, а скільки було крику, галасу навколо цього.

Сиджу й думаю: і тут не змогли без насильства над гідністю людини, без обкрадання її духовних багатств, без одурювання.

Мовознавство, мистецтво, література, біологія, фізика... Життя замінити мертвечиною. Торжество мертвого, брехливого. Люди були б духовно багатшими, розумнішими, кращими. Так ні, не дати їм світла, знань.

2. *І ще про 33-ій*. Був учора в гостях Бацула. Розговорились про те-се. Люди згадують минуле і те, що справило найсильніше враження.

До речі, про спогади. І в Києві, і у Вінниці, і тут під час демонстрації, в часи «стоянок», збираються купками. Про що ж говорять люди літнього віку? Про війну, кожен згадує фронтову бувальщину.

Був у нього (на Вінниччині) друг. І от під час голоду помирає батько, через деякий час мати. Залишилось у хаті двоє: він і менший брат. І ось старший зарізав меншого. Заходять сусіди в хату, цей щось варить, дуже ж збігає шумовиння. А таке шумовиння утворюється тільки при варці людського м'яса. Кинулись до нього: де брат? «Вийшов кудись,» – каже. Заглянули скрізь, знайшли кістки в городі, м'ясо людське в коморі. Забрали цього хлопця в район. Там, казали, дали йому такий укол, що він лише добіжить до ями і вмере. Це так говорили. Його, мабуть, кудись забрали або розстріляли.

«Чим пояснити, що народ стерпів таку біду, не збунтувався?» – питаю. «Якась була крайня байдужість. Кожен намагався вижити за будь-яку ціну і ні про що інше не думав».

«Запам'ятався і такий випадок. Я й зараз усе це добре бачу. Їде трамвай у Вінниці. І ось якийсь нужденний дядько з села, коли трамвай підійшов до нього, кинувся під колеса. Але водій-віртуоз моментально зупинив. Тут з'явилась і міліція. Підняли чоловіка. І от він подивився на все – на міліцію, людей, світ – якимось байдужим-байдужим поглядом, обличчя страшно-престрашно. Він наче дивувався з того, що його врятували. Нащо? Міліціонер взяв його за комір і повів – покірного, зіщуленого».

Слухаючи розповідь, я теж уявив собі образ цього нещасного. Жах. Скільки зараз галасу, щоб стерти з пам'яті народу ту страшну оргію смерті, насильства.

3. *Сюжет. Тема*. Ліда розповіла, що у неї в селі був голова сільради Глядчишин Степан – пив, гуляв, дуже вислужувавсь перед владою; ходив по селу й висипав зерно з горщиків. Просто знущався з людей, грубив і лаявся страшенно.

Цікава тема для оповідання: Степан оцей заливає сала за шкуру людям, на декого ще й напосівся. Уявити собі селянина, якого Степан вивів не раз, зневажав, а ось ще й останній шматок хліба забрав, сім'ю залишив на голодну смерть. Цьому нічого робити – хватає сокиру і... Просто втрачає свідомість від почуття горя, образи, зла.

Сім'ю репресують, у селі мітинги, розмови про класову боротьбу, про куркульство. За спробу самозахисту розправились жорстоко, показово.

До речі, ще й такий епізод: у селянина силоміць забрали клуню в колгоспі (скільки вже в нього забирали!), він не стерпів, здали нерви, став кричати, хвататись за сокиру. Сусіди втихомирили, відвели. Начальство потім говорило, що зробило велику милість, пожаліло сім'ю, а могли його в Сибір відправити за погрози.

4. **Поняття «наші».** Ліда розповіла, що під час окупації в їхньому селі (Миколаївка) поліцаї до солдаток (коли було відомо, що їхні чоловіки в Радянській Армії) казали: «Ти знаєш, по чийй землі ходиш?!» Фраза в такому розумінні: це земля наша, а ти не наша (чоловік у ворожій армії), мовчи і диш, бо не маєш права ходити по нашій землі.

Пригадую, й Теклюся писала: «...наша рука пішла вперед» (тобто німці почали наступати).

Інші ж кажуть (і казали): *коли наші наступили, коли прийшли наші* тощо (в значенні Радянська Армія).

5. **Учений, книги.** Де дістати потрібну книгу? Дуже погана інформація про нові книги. Але якщо десь і довідаєшся про новинку, як правило, ніде її не дістанеш. У магазинах – продавці, а не ентузіасти. Хто з них намагається поширювати хорошу, розумну, чесну книгу?

Учений (крім тих, що проживають у Москві чи Ленінграді) зовсім ізольований від зовнішнього світу. Якось Чернецький говорив про те, скільки цікавої мовознавчої літератури видано в Польщі саме з тої галузі, над якою він працює. Нічого не можна дістати. Коротко: ізоляція від зовнішнього світу, відсутність навіть внутрішньої хорошої інформації.

6. **Взаємодопомога.** Гнітюче враження справила на мене розповідь Вербової. IV курс (студентів) одержав призначення. У неї важка нервова хвороба, стали пухнути ноги, вона потребує постійного нагляду лікарів. Призначення її не влаштовує (далеко від лікарні). Зверталась до кількох своїх подруг, щоб помінялись, або щоб вони просто уступили своє місце. Відмовились і одружені, і неодружені. Яка крайня байдужість до товаришки, з якою провчилися 4 роки і яка перебуває в безвихідному положенні! От і всі великі слова про високі моральні якості. У Вербової мати теж ледь доживає, на руках мала дитина, чоловік покинув...

—• 17 травня 1967 р. •—

1. **Сюжет, тема.** Аналогічно до «Історії одного міста» або деяких творів Пом'яловського, Успенського.

Село (чи містечко). Як і в кожному – бідняки, середняки, куркулі,

злодії, п'яниці, ледарі, хороші й погані.

Клубок справедливих і несправедливих образ, амбіцій, заздрощів, дурості. Наступають великі зрушення, налітає вихор. Як по-різному реагують на нього.

Учитель-народник проголошує ідеали справедливості й гуманності. За ним ідуть деякі його учні, юнаки й дівчата, наївні, гуманні, непрактичні, «восторженные». Більшість залишилась байдужою, а дехто поставився вороже.

З'являється новий агітатор. Цей підкупив усіх: а) ідеєю забрати чуже майно (в кого воно є); б) ідеєю відплати, помсти; в) «кто был ничем, тот станет всем». Багато говорив про злодіїв: адже вони – породження соціального зла, це хороші люди, а умови штовхнули їх на цей шлях. Це їх захопило, привернуло. П'яниці – адже вони топили в горілці гірку свою долю. Ледарі – обідніли тому, що така суспільна організація. Усі порочні раптом відчували свою людську гідність, свою значимість, силу. Вони тепер можуть усе. Той, хто їх зробив людьми, став для них богом.

Їх кількість і влада зростали. Вербували спільників обіцянками, подачками, злочинами (робили співучасниками злочинів – а це дружба найміцніша). Прояви протесту оголошувались політичними злочинами. Карались пишно, примірно.

2. *Могили й пам'ятники*. Руйнування старого, у тому числі архітектури, пам'ятників, навіть могил. Помпезне насаджування нових ідолів.

—• 20 травня 1967 р. •—

Канали русифікації. У 30-ті роки особливо інтенсивно йшла боротьба зі шкідництвом на мовному фронті. Робити шкідництво під приводом боротьби зі шкідництвом! А ці алогічні реформи правопису! А ця крайня занедбаність культури мови!

Відібрати в людини рідну мову. А якщо цього не можна зробити, то треба компрометувати її, понижувати, засмічувати.

Зміна вивісок: ЧК-ОГПУ-НКВД і т.д. З чим можна порівняти цю зміну вивісок? Яка *biologica categoria* теж так робить? А суть не міняється.

—• 29 травня 1967 р. •—

Збірник «Десять років Одеського театру революції», Одеса, 1936 р. (з наукової бібліотеки університету ім. І.Мечникова).

У цьому збірнику є дуже цікава стаття Микитенка. Вона навіть наштовхує на думку, що він заслужив своєї участі. Чи не мав рації той, хто колись іронічно посміхнувся з приводу реабілітації репресованих? Носив вовк, понесли й вовка. Микитенко та інші нападають на Курбаса. У статтях повно демагогічних викриків.

Думаєш – адже при інших умовах творили б і Курбас, і Микитенко. По суті, не було б переможених, а була б перемога. Для їх обох. І боротьба точилася б в іншій площині. Треба ж усе повернути так, щоб людина людині перегризала горло.

Пушкін і Шишков. Карамзін і класики. Гоголь і романтики. Адже ніхто нічого не втратив.

—• 2 червня 1967 р. •—

Канали русифікації. У книзі Л.М.Щетиніна «Слова. Имена. Вещи» (1966) на сторінці 126 розповідається про тенденцію міняти свої «погані» прізвища на «аристократичні».

Коли наші предки бусурменились, то народна творчість осуджувала це (назбирати прикладів про це). Таким чином створювалась відповідна громадська думка.

Зараз ніхто не сміє навіть натяком осудити оце лакомство нещасне.

—• 4 червня 1967 р. •—

1. **Байдужість (національна).** В.Гончаренко якось розповів про свою розмову з одною старенькою жінкою-селянкою.

– Чи вас не турбує, що молодь, виїхавши в місто, забуває свою мову, намагається говорити по-російськи? І в армії побуде 2-3 роки, приїжджає в село і «штокає».

– Е-е, синочку, мені байдуже. Небагато мені залишилось жити, а після моєї смерті хай буде, що буде.

Навіть молодь, навіть значна частина тої, що вчиться на українському відділенні (в Кіровограді), байдуже сприймає русифікацію.

Пояснити це можна, мабуть, аналогічними причинами, які діяли в 33-му році. Мати ховає дітей – і не плаче: скоро всі будемо там. Так і тут. Розміри національної трагедії такі, що переходять межі терпимого і наступає апатія. Так і на фронті. У людини притупляється відчуття життя і смерті.

Тут діє й ряд інших причин: відповідна ідеологічна обробка (канали русифікації), старанне нищення всього національного по духу.

2. **Справедливість як політичний принцип.** Зараз передають і пишуть, що Ізраїль знову починає провокації проти арабських країн. Лайка на адресу Ізраїлю і тих, хто його підтримує.

Як легко все це пояснюється. Арабські країни – це сила. Їх підтримати, зіграти на їхніх пристрастях – це може стати в нагоді у «боротьбі з імперіалізмом», їх можна буде потім нацькувати й проти головних своїх ворогів. Це глобальний розрахунок. А що Ізраїль! Кинути його на з'їдження арабам!

Так і курдська проблема. Якщо за допомогою курдів можна насадити своїх – добре, а якщо їх підтримка зв'язана з ризиком проникнення – то дзуськи.

Штовхнути на братовбивчу війну корейців, потім в'єтнамців. Стати на боці тих, хто сильніший.

—• 15-16 червня 1967 р. •—

Анекдоти (Львів)

1. **Узнаю тебе, Россія!** Вертинський повернувся в Росію, в Москву. Вийшов на перон: так багато нового. Роздивляється, вигукує: «Не узнаю тебе, Россія!»

Стає на коліна, кланяється. Коли піднявсь – нема одного чемодана, нема й другого. Вигукнув: «Узнаю тебе, Россія!»

2. У **Вірменського радіо** запитують, чи можна купити на зарплату «Волгу». Довго не було відповіді. Потім чути: «Ха-ха-ха! Ну і смішне запитання».

3. Розмова євреїв

– Чи прийняли тебе в партію?

– Ні.

– Чому?

– Я признався, що в мого діда був маленький бардачок.

– Ну і що ж. У твого діда був маленький бардачок, а тепер у всіх великий.

4. Під час прийому в партію перевіряють політпідготовку кандидата:

– Назвіть 30 найвідоміших діячів компартії.

– Маркс, Енгельс, Ленін, ви, товариш секретар, і 26 бакинських комісарів.

5. – Прошу прийняти мене в КП.

– Не в КП, а в КПСС!

– Зачем в СС, в СС я уже был!

6. – Прошу прийняти мене в партію.

– А ти в банді Махна був?

– Ні.

– А в банді Зеленого?

– Ні. Товариші, ні в якій я банді не був, вступаю вперше.

—• 18 червня 1967 р. •—

1. Багато говорять про **міжнародне значення жовтневої революції**. Це, очевидно, так, тільки тут слід мати на увазі підтекст цих офіційних розмов. Ряд ідей швидко розповсюдились: а) ідея партії та однопартійної системи. Це щось нове порівняно із самодіяльністю і демократією; б) культ особи, вождизм – Ленін, Сталін, Мао, Гітлер, Насер і т.д. і т.п. Людина стає богом, альфою і омегою; в) насильство, розстріли, концтабори, нещадна боротьба з інакомислячими, терор як універсальний метод захоплення влади і керівництва; г) демагогія – ставка на маси, обіцянки: рай вже тут, на землі.

Але можуть бути плідними і такі ідеї, які вперше народились у нас: а) геноцид (цілий народ, наприклад, татар, вивезли, розпорошили, ліквідували); б) згон з насиджених земель (історичні претензії, наприклад, до частини території Німеччини; це ж можуть зробити китайці та інші).

2. **Переконання мас.** Який був антисемітизм у Німеччині! Після війни (як це повідомлялось у подорожніх нотатках якогось польського журналіста, дивись журнал «Swiat», десь за 1963-1965 рр.) багато молоді їздило в Ізраїль, працюючи безкоштовно, допомагали своїм недавнім жертвам. А це недавно було в газетах, що канцлер ФРГ заявив, що ми не обмежимось лише виявленням своїх симпатій Ізраїлю (у зв'язку з війною на Близькому Сході). Значить, народ не був євре-ненависником.

Як кліка хоч проти кого може натравити масу!

3. **Мета боротьби.** Учора по радіо була передача про компартію Латвії. Як окремі комуністи вели боротьбу проти буржуазного уряду, переходили кордон, вчилися у нас, знову йшли в підпілля, попадали в тюрму – і там випускали газети, вели боротьбу, оголошували голодовки.

Виникає питання про доцільність цієї боротьби. Якщо вилучити явних негідників (а такі були, як А.Марті), то про що думали, чим керувались «ідейні»? Наслідки їхніх зусиль жахливі: в загальнолюдському плані – країна перестала бути демократичною, політичне і духовне життя завмерло; в національному – народ перестав мати свою державу і бути хазяїном своєї країни, скількох вивезли, репресували, загальна кількість латишів зменшилась; в економічному – Хрущов же говорив про урожайність тут і в Швеції (в Швеції набагато вища).

4. **Розповідь Зикіна Олексія Івановича** (кандидат педагогічних наук, доцент Львівського медінституту). Вечір. Нас двоє. Потягло старого на спогади.

– Був у 1919-1920 рр. фельдшером, працював у Приураллі. Райцентр. Досить близько подружився з працівником ЧК. Самий справжній кат. Сам розстрілював. У довгому коридорі відбувались розстріли, в підвалі: жертву веде вночі, ліхтариком, що в лівій руці, присвічує лише потилицю, в яку на певному місці стріляє з пістолета. Промахів не було. Труп падав, спеціальний пристрій пересовував його в сусідню кімнату, де встановлювалась смерть. Так вів другого, третього. Приходив додому заляпаний кров'ю і мізками. Жінка відмивала від крові кітель, військову форму. Я як лікар придивлявся до нього, чи немає в нього якихось патологічних змін. І от уяви собі, зовсім нормальна людина: ніколи не бачив його п'яним, привітний і звичайний у товаристві, ніколи не подумаєш, що він цим займається. Правда, як я встановив пізніше, у нього були сексуальні збочення: він міг однаково задовольняти свій потяг що з жінками, що з тваринами.

Був і другий знайомий, який сам проводив слідство, сам і розстрілював. Цей (перший) був лише катом, він просто виконував

службові доручення – добре, акуратно, навіть із захопленням. А цей сам вів слідство, складав акт оскарження і розстрілював. Справу доводив до кінця. Усе це не викликало в нього якихось емоцій, роздумів. Лише один факт справив на нього враження. Вивів він одного на розстріл. Той перед смертю попросив закурити. «Копай яму, негодяй!» Той викопав яму. Тоді дав закурити. Той зробив довгу й товсту цигарку, затягнувшись, ставши на берег ями, став дивитись ненаситно на світ. Страшно хотів ще хоч трошки пожити. Але цьому нетерпівилось, вибрав зручну хвилину і вистрілив у потилицю. Той так і скотивсь у яму.

– Невже й тоді було, – запитую Олексія Івановича, – багато розстрілів? Ленін же славиться своєю добротою, гуманністю?

– Та що ти! Кров рікою лилась. Ти собі уявити не можеш цього всього. Красний терор. Розстрілювали без суда і слідства. Особливо знущалися над селянами. Винищували сільську інтелігенцію, грамотних мужиків у порядку боротьби з куркульством як класом. Ленін умів усе це робити чужими руками. Страшно згадати! Пригадую, приїхали ми, карателі, в село. На моїх очах Олександр Сергійович (отой слідчий) вивів учительку після знущань у двір школи, поставив на коліна і застрелив. Без ніякого суда, просто на основі підозріння, що вона «помагала куркулям».

Цей Олександр Сергійович подружився зі мною, він мене поважав, любив навіть. Усі його співробітники, і він сам, були підлими, жорстокими, а от в мені він цинив чесність. Він мене й спас від розстрілу. Діло було таке.

Втягнули мене в партію. А як став я партійним, то зараз же мене в бюро, став я завлікарнею і відповідальним по охороні здоров'я цілого району. І от раз доручили мені зробити ревізію продовольчих точок. Люди голодали, було неспокоїно. Склав я програму, попросив 8 помічників. В один день обходив кільканадцять точок. Зібрав дані і жахнувся: районне начальство майже все, що відпускається на район, залишає в себе, розподіляє між своїми. Якраз були збори активу району. Я й виступив. Всі охали, це було бомбою. Через день приходять до мене Олександр Сергійович, випив чарку і каже: «Розкажу один секрет, дай слово честі, що нікому не скажеш». Я запевнив, що збережу таємницю. «Мне поручено начать следствие против тебя по обвинению в подстрекательстве масс против представителей советской власти, тебя ожидает расстрел». – «Шутишь?» – «Да нет, не шучу!» Порадив якнайшвидше втекти звідси. Ранком я побіг і в партбюро здав заяву, щоб вивели мене, бо багато маю лікарської роботи. Там же на роботі вмовив одного фельдшера прийняти справи, здав лікарню і зразу ж поїхав в Зауралля. Звідти через деякий час переїхав у Свердловськ, де був на будівництві Магнітки.

Там випадково зустрівся (через 11 років) з цим же типом. Він був у колі слюсарів, працював від виглядом простого робітника. Прислали вишукувати контру. Я до нього – він зробив вигляд, що не пізнав, навіть

накричав, щоб відв'язався від нього, мовляв, не знаю, там не був. Але через деякий час зник, його перевели в інше місце («агент опознан»).

– Чого ж за чесну ревізію така халепа? – запитую.

– Е-е, що ти, треба було провести так ревізію, щоб показала народу, що все чесно, демократично. Треба було пустити пил в очі народу, голодним, виставити начальство в ангельському світлі, показати його добродетельність.

Анекдот від Олексія Івановича. Научное определение социализма: Социализм – это еврейское изобретение (Маркс – еврей), грузинское оформление (Сталин) и русское терпение.

5. *Курячий послід.* Якось Сторчак іронізував, що як був редактором комсомольської газети, то заставляли писати статті про курячий послід. [комсомольська газета – про курячий послід, у словнику про нього цитата з «Радянської України»!; людина, літератор, що не має уявлення про агротехніку, пише статті на цю тему – партія вимагає, жди від цих статей добра, а вони ж у 30-і роки – директивні; людина розуміє безглуздість цього, але ж відмовитись не може: а) партія образиться і посадить за невиконання її вказівок; б) приймуть другого, що буде справлятися з цим усім].

6. *Війна на Близькому Сході.* Варто відмітити, що кожен, з ким я розмовляв відкрито, дуже симпатизує Ізраїлю. І це тоді, коли газети, радіо поливають цю державу брудом. Особливо ніхто не співчуває Насеру, злорадіють з його невдач. Його відставку, потім повернення теж усі розуміють як хитрий демагогічний трюк (пиду, не хочу... а-а, все просите, то хай буде по-вашому, вернусь).

—• 26 червня 1967 р. •—

Учора в Чечотовому садку зібралась компанія: проф. Пивоваров, Смоленчук, Чечот, Бацула і я. Розмовляли про різне. І ось мова зайшла про Шабліовського, який відбув на засланні на Соловках та в інших місцях більше 20 років. Шабліовський сам переніс і бачив жахливі речі. Стає моторошно, коли все це чуєш.

На цих же Соловках були Курбас, Куліш, Стецький, Вишня. Шабліовському довелося побувати в карцері за одну тільки фразу: коли їм привезли нову історію ВКП(б), то він зауважив, що не всі діячі, що брали активну участь у революції, сюди попали (в цю книжку). Донощики тут же донесли. У карцер з нір налізали щури, і досить було на хвильку задрімати, як вони заїдали людину. Тут, у цьому карцері, щури з'їли Куліша, Стецького (був членом ЦК). Відчинили яму – і замість людини скелет.

Вишня чудом врятувався. Були складені списки тих, що на розстріл (була створена відповідна комісія). І от якраз перед розправою Вишня страшно захворів і попав у тюремну лікарню. Цілу валку вивели, розстріляли десь за Соловками. Приїхала друга комісія, яка розстріляла

членів першої комісії. А Вишня так і проскочив.

Коли почалась фінська кампанія, то в'язнів вишикували, відібрали здорових і послали робити укріплення в неймовірно важких, нелюдських умовах, а всіх слабих постріляли. Звідти Шабліовський попав на Аральське море, на острів прокажених. Звідси не було виходу. Випадково вдалося йому передати листа начальнику органів Казахстану. Того здивувало прізвище – він знав таке в селі – перевів нещасного (забрали вертольотом) в табір біля Кзил-Орди. А в 1957 р. прийшла амністія.

Підгорів і Смоленчук, розповів про себе. Він 1927 р.н., примусово був вивезений на роботу в Німеччину. Там його звільнили американці. Був настроений патріотично, вирішив повернутись до своїх. Попав на нашу територію. Що говорили, а що побачив тут! Яке ставлення! Обіцяли, що коли повернуть на Батьківщину, то розподілять по військових частинах. Будуть солдатами. Через східну Німеччину, всю Польщу, аж до Новограда-Волинського йшли пішки! Придурок-старшина вів. Тут посадили в вагони: повезли на Урал. Скрізь скотське обходження з ними. На Уралі попав на металургійний завод. Носив металеві злитки на плечах, норма – 14 тонн на добу (12 годин); зубилом розбивали старі рельси і т.п. Пробув 2 роки. Зі 100 чоловік їхньої партії залишилось у живих тільки три. Йому пощастило вирватись через якогось дядька (виробив йому в Бобринці фальшиві документи, що він студент; мати привезла, не посилала поштою, мати, що ніде в світі не була; плаче, коли про неї розповідає).

Ото ж ясно, чого цей Смоленчук – зовсім хвора людина. Він ледь ходить по світу, а йому всього 40 років. Каже, що яких тільки тортур не видумували в'язням: топили в болоті вниз головою (зв'язаного), прив'язували голим до мурашника, на другий день йшла колона, щоб бачили обглоданий мурашками скелет – за найменший протест проти нелюдської бруталності (він сам був у трудармії).

Хтось його іронічно запитав: «Чому не напишеш про повернення на Батьківщину? Такий матеріал!» – «Не хочу вдруге повертатись у ті місця».

Чечот перед війною (чи вже як почалась війна) служив біля Києва. Недалеко був будинок СМЕРШу. Було моторошно: розстрілювали без перерви. Ведуть, чуєш – стріляють, ведуть – стріляють. І так цілий день.

Яку страшну правду ці люди знають! Хтось згадав німців (як еталон жорстокості, про це можна говорити), другий (Смоленчук) заперечив: «Е-е, що ти! Це культурна нація! У нас усе це робилося куди жорстокіше і куди примітивніше. Брали, наприклад, чоловіка, зв'язували, тягли до болота, потім тримали за ноги і встромляли головою в трясовину. Жертва кричала, а вони реготали, матюкались».

Якогось історика України (вірменина) забрали в 1932 р. на 5 років. У 37-му р. повинні були випустити на волю. Почались репресії. Він здуру (так каже Пивоваров) написав протест. Взяли й кинули на з'їдження щурам.

Усі ці люди – свідки жахів, а дехто і їх жертви, зараз друкуються, привселюдно прославляють партію, самі є її членами. Треба жити. Одне говорять між собою, а інше – пишуть!

—• 11 вересня 1967 р. •—

1. **Образки.** Н розповідає, як він чудово провів неділю: їздили на екскурсію в Новгород. Виніс незабутні враження – сама поїздка була веселою, хлопці веселились, жартували, співали, і в місті побували, і в музеях, побачили багато історичних пам'яток.

NN: А я ще краще провів неділю: зайшов до Лільки, вона поставила пляшку рому, а я взяв ще шампанського, понапивались до чортиків, а потім ми з нею таке виробляли.

2. Сьогодні цікаве видовище являла собою теоретична конференція, присвячена тезам ЦК про 50-річчя Жовтня.

а) Виступив начальник політвідділу курсів полковник Ільїн Володимир Миколайович. Хоч він читав доповідь хвилин 50, третина залу заснула, інші були вкрай розсіяні. Подивився на зал, і сміх бере: той світить лисиною, схиливши голову на груди, той сперся на руки, поклавши їх на спинку переднього стільця і притуливши на них чоло, спить блаженним сном. «Бодрствуючі» читають книги, теж вткнувшись униз, дехто розглядає стіни, інший про щось мріє. Лише кілька чоловік ніби слухали. Які виникали думки в тих, що сиділи в президії і спостерігали цей ентузіазм до тез?

Уся доповідь була набрана з мажорних слів, прославляла великі успіхи, геніальну мудрість партії.

Після перерви значна частина слухачів просто «змиласть», а після другої перерви – ще більше. І все це навіть за умов, що зняли з групових занять (конференція проходила в клубі; повинні були бути всі 300 чоловік), за «сачками» приглядались. Умудрилися брати шинелі з казарми і йти в ліс спати.

б) Виступило 9 чоловік доповідачів. Усі – в стилі прославлення, в суперлятивах. Коли Ільїн підбивав підсумки, то висловився так: «9 человек выступили с обсуждением доклада...»

в) Запишуть, відмітять – провели «мероприятіє». Провели таку-то роботу.

3. **Мовчання про правду.** Прочитав недавно книжку Олександра Кривицького «Не забуду вовек» (М., 1964). Це колишній військовий кореспондент. Книга про війну, фронтові будні.

Усе з парадного, офіційно-райдужного боку. Адже він багато бачив і, напевне, чув. А читач не зможе довідатись про те, що насправді робилось. Хоча б про «заградотряды» – ні слова. Чому?

4. **Боротьба за мир.** Ах, скільки благородства і людяності в цій ідеї! Які жахи війни і за що?!

А чи Гітлер, завоювавши Європу, знищивши противників у таборах смерті, не боровся б з усіх сил за збереження... миру? І чи цей мир був би хоч у якійсь мірі справедливим, коли цілі народи зазнавали б геноциду? Чи не була б ця боротьба за збереження завойованого?

5. *Справедливість і вигода.* Якось на семінарі викладач марксизму почав: курди – це мішанина євреїв і арабів. Ми їм співчували деякий час, але допомогти їм – значить викликати незадоволення арабів. Крім того, треба буде допомогти і євреям, а це вже зовсім настроїть проти нас арабів. Це для нас не вигідно.

Я тільки кинув репліку: «Справедливість уступила место выгоде?» Він запнувся, потім почав виправдовувати таку політику.

—• Вересень 1967 р. •—

1. *Експедиція Новгородом.* Софійський собор XI ст. На ньому (на шпилі бані) голуб кам'яний. Ходить легенда, що цей голуб був живим, любив часто сідати й оглядати околиці. Він був охоронцем міста. Але коли Іван Грозний страшно розправився з новгородцями (представників Новгороду запросив у Грановіту палату на бенкет, там же їх закатавав), то голуб окам'янів від жаху, побачивши море крові, страждання, звірячу розправу.

«Сигтунские врата» (XII в.) роботи німецького майстра, трофей (стоять зараз біля Софії). Російський майстер Авраам вмістив себе у центрі (увічнив).

XII ст. Легенда про архієпископа Іоанна, до якого заходила жінка. Пішов поголос, що він спілкується з бісом. Кинули його в річку на плоту, але вода в той час йшла в зворотному напрямку, це сприйняли як знак, що архієпископ невинний.

Івашка Шваль – під час шведської облоги видав місто. З того часу слово «шваль» стало загальною назвою.

«Церковь п'яниц» – є така в Новгороді.

Пам'ятник «Тисячелетию России» – нема Грозного («буржуазные историки считали его ненормальным»).

Дивна країна, народ: психічно ненормальні, патологічно жорстокі правителі користувались необмеженою владою, мали «непререкаемый» авторитет, абсолютний послух (Петро, Грозний, Сталін...).

2. *Анекдоти.*

1) Совнархоз – темний ліс: що не начальник – то дуб, що не заступник – то пень, що не секретарка – то ягідка.

2) Анекдот з одного слова – комунізм; з 2 слів – єврей-колгоспник.

3) Як у різних країнах чоловіки виявляють свою мужність: а) в Америці – 10 мужчин сідають в 10 автомобілів, один з яких без гальм: всі їдуть з великою швидкістю, перед кручею повинні зупинитись; б) у Франції 10 чоловіків йдуть до 10 жінок, одна з них хвора; в) у Росії – 10

чоловік сідають за один стіл пити горілку, один серед них – донощик (почув у Львові весною 1967 року).

4) Викликали Н. Його жінка комуністка. Цікавляться, які в них сімейні стосунки, як він з нею живе. Думає, що сказати: скажи зверху – затискає партію, збоку – дивлячись з якого, може бути правий або лівий уклон. Відповів: «Ніяк!» – «Як це ніяк?» – «А так, займаюся онанізмом». Дали йому 15 років за «разбазаривание семенного фонда».

5) Летіли на дирижаблі (чи балоні), який почав швидко знижуватись, скинули баласт – мало. Почали по одному вискакувати.

Перший – американець – з криком «За демократію», другий – англієць – «За честь Великобританії», залишились українець і росіянин. Українець вхопив навпіл росіянина і викинув з криком «За самостійну Україну».

6) Жінка подала заяву в райком, що чоловік не живе з нею. Викликають, питають. «Знаєте, я не можу, я імпотент». – «Нет, вы прежде всего коммунист!» І спеціальним рішенням зобов'язали його жити з жінкою.

7) Циган на суді. Питають, скільки років уже відсидів? Відповів. Суддя здивувався: виходило більше років, ніж значилось у документі. У чому причина? – «Та я 2 роки був у колгоспі».

8) Что такое сверхэнтузиазм? Это когда ему дают язык, а он поет гимн Советского Союза.

3. *Армійський запис* (на лекції з марксизму):

– Ну и врет же, наверно.

– Это пропагандист, конечно что врет! Это его хлеб.

4. Йшла кінокартина, здається, радянсько-японська (про неї було в журналі «Новини кіноекрану» за першу половину 1967 р.). Сентиментальна історія японського хлопчика. Офіцери прийшли з клубу й розповідали, що якийсь полковник сидів і плакав, дивувались цій його сентиментальності, бо якби йому довелось пустити ракету на Японію, то він виконав би це і не подумав би, що тисячі дітей загинуть.

—• 20 жовтня 1967 р. •—

Образки. Типи. Згадалися деякі розмови й суперечки, що велись у нашій кімнаті в ЦАОК. Пригадую її склад (від дверей до вікна і другий ряд йшли від вікна до дверей): NN, Пічужкін, Кривінський, Хохлов, Колобов, Кисельов, Сліпченко, Прокопюк, Большедворов, Белов, Середа, Кащенко, Я.

Цей NN – директор школи. Він мене дивував алогізмом своїх міркувань, чисто офіційною затуманеністю, відсутністю розуміння причиново-наслідкових зв'язків понять, речей. Пригадую, суперечка зайшла про Китай. Він осуджує маодзедуністів як відступників від марксизму, не бачить ніякої аналогії між тими нашими подіями і китайськими і т.п.

Характерно, він агітував мене поступити в партію: переведуть в політпрацівники, буде тобі легко, це ж робота – малина. І під час війни добре – не будеш на передовій. Його обіцяли перевести в політсклад. Цим же відзначились і його виступи на семінарах. Він вивергає потоки хвальби на адресу партії й уряду, згадує худосочні твори, але знову ж таки все це пришиває без ніякого зв'язку до того питання, яке йому треба було розкрити.

Варто було б вивести тип мислителя типу «На городі бузина, а в Києві дядько». Це, як правило, «патріот».

Але куди цікавішим для мене виявився мій сусід по ліжку, Кащенко з Полтавщини, головний бухгалтер колгоспу, середня спеціальна освіта, зараз студент II курсу Полтавського сільгоспінституту, каже, вчився в школі дуже добре, прожив важке дитинство (не було батька, довелось утримувати сім'ю), партійний, з його слів, хороший сім'янин, хазяйновитий, 36 років, двоє дітей, в армії був послухний, старанний, дисциплінований, його часто залишали на деякі столярні роботи; хоч і тупий, але завдяки своїй старанності в групі числився серед середнячків, інколи одержував навіть відмінні оцінки. Чогось добре пригадую його лице – простакувате, типово дядьківське, без будь-якої тіні думки, інтелекту; відповідаючи (на заняттях), говорив завжди чудернацькою, російсько-українською мішаниною, якимись уривками фраз по 2-3 слова, ніколи не творячи закінченого речення.

Пішли всі в місто. Лишилися троє: я, він і Середа, який, як завжди, спить. Надто цікаво було заглянути в його душу, відчутти його життєву філософію. Раніше були з ним розмови на різні побутові теми, йому навіть, видно, подобалось мені щось розповідати, бо я схвально кивав головою, намагався виявити «захоплення» jego pomysłem (зрештою, господар він хороший, сім'ю забезпечив добре, вміє й потягнути). Важливо було «збити» його на теми, які мене хвилюють, приносять біль. Ось коротко те, що я записав, пішовши після розмови з ним у бібліотеку.

1) 33-ий рік. Зверху була вказівка взяти лишки хліба лише в куркулів. А кругом попрлазили вороги (це вже пізніше стало ясно, коли їх в 36, 37-му роках розстріляли), перекрутили політику на місцях.

2) Про арешти, розстріли: «Лише з нашого села позабирали багато, сам знаю, більше сотні, вернулось всього лише двоє». – «Добре, забрали ворогів, що попрлазили, але ж тепер реабілітували, значить, вони не винні?»

На цю мою репліку почав розповідати, як сім'ям постраждалих видають карточки про реабілітацію (він це добре знає; раніше сім'ям цим не було ходу, а тепер вже нічого). Розповів про одного, який «спасся» (з пекельних умов), сидів з 36-го по 47-ий рік, тепер зарахували йому ті роки в стаж, одержує пенсію (правда, десь до 1956 р. він не мав ніяких прав як колишній «заклученный»). Деяким сім'ям самі органи прислали

документ про реабілітацію, інші самі добивались. Адже було так, коли батька взяли, то діти нікуди не могли поступити, не мали ніякого ходу.

3) Як залишились ті, що повернулися? № 1 попав прислужником до коменданта табору. Був він такий, що нікого не зачіпав, усім уступав. Коли забрали, то у всьому зізнався, все підписав, бо знав, що будуть бити і все одно зроблять винним, хоч і заператиметься. Пришили статтю і відправили. Був покладистий, любив догодити, от і сподобався коменданту (який теж із «заклученных»). № 2 залишивсь чисто випадково. Що він пережив і побачив! Завели в болото й почали будувати щось. Землю носили руками, по груди в воді, в трясовині, хмари комарів. Навіть спали в цій воді. Усе робили вручну. Захворів – ніхто не дививсь, пропадали на місці, гинули як мухи. Присилали нових. Потім їх перевели в гори. Носили землю на носилках по вузькій стежці над прірвою. Гори високі, недоступні. Носилки великі, насипали землі багато і заставляли носити вчотирьох. Можна б, відпочиваючи, нести й двом, так заставляли обов'язково брати вчотирьох. По дорозі обов'язково хтось падав і пропадав. Якщо ж брали тільки удвох, то стріляли. Просто «уничтожали людей».

4) «Брали» (тобто в 33-му) тільки дорослих мужчин. Ніхто не повернувся, попропадали. Не розбирались, за що. Був навіть такий випадок. До революції був у селі урядник, а після революції проліз в ЧК, став донощиком, писав на людей доноси. На кого напише – приїдуть вночі чорним вороном, забирають – і все. Де дівсь – невідомо. Але один з села робив писарем в установі. Він якось довідався про це, розказав декому. От троє зговорились, написали на урядника і ще одного. Приїхала машина (чорний ворон) прямо до нього додому, в неділю. А він якраз поїхав на базар, то поїхали йому назустріч, коли вже верталися люди з базару, в дорозі й зустріли. Він почав виправдовуватись – не схотіли й слухати, забрали. Пропали обоє.

5) А в 47-му році? Пояснює голод тим, що під час війни нам помагала Америка, а потім вимагала, щоб повернули вартість. Змушені були віддати пшеницею. Американці знали, що в нас люди помирають з голоду, але хотіли викликати «недовольство».

– Я не чув про це. Мені здається, що було щось інакше.

– Е-е, про це ніде не писали. Про це лише комуністам говорили. Запитували, чого голод? Де хліб дівся? От їм і сказали (було таке закрите письмо), що хліб віддали американцям за зброю, а вони взяли той хліб і викинули в море.

б) Кажуть, наламали дров. А тоді інакше й не можна було. Якби допустили таку демократію, як тепер, то соціалізму не построїли б, в колгоспи не пішли б. От ти дивись: в Угорщині та й Німеччині, як тільки попустили трохи, так там і заворушились. Добре, що там було кому подавити. А ми ж тоді були самі, чуть що – й пиши пропало. Хто нічого не робить, той не помиляється.

Дивись: у господарстві, в кожного окремого чоловіка не обходиться без помилок. А то таке господарство! Та й кругом вороги тільки й ждуть, щоб підняти голову. Тоді тільки твердою рукою треба було все це робити, будувати соціалізм.

7) Хрущов позорив Сталіна, а сам теж те саме робив. Взяти й обгадити таких людей, як Молотов, Каганович, Маленков. А от Брежнєв і його обхитрив.

8) Ще цікаві його розповіді про депутата Верховної Ради УРСР, доярку їхнього села. Він (!) називає її відсталою, дурною, сама (некрасива, не вийшла заміж), має лише матір. Матір доглядає хазяйство, а вона працює на фермі, досить старанна (чим же їй ще займатись?). Обрали депутатом. Поїхала на перше засідання. У райкомі як побачили, в чому вона поїхала, послали з нею свого представника: він завіз її в Київ, завів у баню, одягнув добре і тоді завів у зал засідань (вона б його не знайшла). Її і потім возили, бо ця дурна баба не знайшла б, де ті засідання.

– А як же вона все ж таки займалась державними справами?

– Якими там справами?! Проголосувати кожен зуміє, руку підняти. Ха-ха-ха!

Розповів, скільки вона одержує. Цього їй виявилось мало. От вона в закритому там магазині накупувала хустин, привезла в село і стала їх продавати. Купувала (як сама мені сказала) по 5 крб., а продавала по 15. І прямо бігли за ними, бо в нас в магазинах таких ніколи не буває. Я її зустрів і розказав їй, що з такої перепродажі може вийти. То вона перестала хустки возити, але деяке барахло все одно привозила і перепродувала.

А коли треба виступити, то двох слів не може зв'язати. Ну просто нічого сказати не може. То коли десь треба, то напишуть їй на бумажку, вона й прочитає.

– Як же її обрали таку?

– О-о, як! Прийшла на область рознарядка. Якраз потрібно було доярку, передову, батько якої загинув на війні. І от вона за своїми даними підійшла. Ти хіба не знаєш, що на обком приходить рознарядка, скільки робітників і яких, скільки колгоспників і т.д. має бути обрано. А вони вже на місці і розподіляють.

—• 5 грудня 1967 р. •—

Національні шури. Втікають, коли тоне корабель. Хай біжать. Хочу бути серед тих, хто залишились на своєму посту до кінця. Хочу бути людиною.

—• Без дати, 1967 р. •—

1. **Національна свідомість. Ілля.**

а) – Ми не хочемо слухати лекції на українській мові.

– А на якій ви хочете?

– На російській.

– Чому?

– Ну як чому, ця мова більш поширена, куди не поїдеш, нею можна користуватись, знаючи її, скрізь можна поступити і т.п.

– Значить, вашим ідеалом є те, що спільне, те, що нічим не відрізняється від інших. Хіба ледар, тунеядець, який живе легко, нічого не робить, – ваш ідеал? А візьміть інше. Уявіть собі людей, подібних у всьому. Хіба викличе у вас інтерес така людина? Тоді будемо більше цікавитись різними тваринами й комахами.

б) Які може висунути аргументи натуралізатор? В одній державі, де одна ідеологія, економіка, політична система, мова стає перешкодою (обмін спеціалістами, наукова література, торгівля, транспорт і т.п.), а його не переконаєш аргументами в користі збереження національних особливостей.

Сумнівна доцільність одної великої держави. Тенденції до самостійного технічного і політичного та культурного розвитку окремих народів, розпад держав-імперій...

в) Я не розмовляю українською мовою. Але я хоч її розумію, не знаю українських пісень, історії. Хто ж винен? Я ж нікуди не виїжджав, і мої предки з діда-прадіда жили тут. А мої діти вже й того не будуть знати, що й я. Хтось же зробив усе так, що відрізав від культури, історії... Хтось нас поставив у такі умови.

г) Його брат живе в Волгограді. Заїхав у гості до нього. Як до свого заговорив по-українськи. Той попередив, щоб у компанії не говорив по-українськи, бо тут не люблять. І він сам зустрівся з цим: «Хохол! Чево приехал сюда?» – «І я замовчав. А я міг же сказати, чого їдете до нас, їсте наш хліб, користуєтесь нашим вугіллям, залізом. Якби я це сказав, то не доїхав би додому».

2. Роздуми про суспільство.

а) Китай – дзеркало нашої історії.

б) Учився в технікумі. Арешти викладачів. Один діяч часто виступав на зборах, осуджував: «Что это такое, что мы не можем навести порядка. Среди нас рабочих враги, а мы их не знаем. Мы все несем ответственность за это, мы должны быть бдительными, знать своих товарищей по работе и чуть что вовремя сигнализировать...». Товариш цей просувався швидко вгору. Недавно я його зустрів у Києві. Одержує високу зарплатню, його не мучить сумління.

в) Лежав з одним у лікарні: «Ты знаешь, сколько мы в этом городе контры уничтожили. Ай-яй!» Тепер іноді бачу його на вулиці, деь живемо по сусідству. Робить вигляд, що не пізнав. Після ХХ з'їзду, мабуть, зрозуміли, що не мають чим хвастатись.

А один (теж уже пенсіонер) говорив: «Что теперь за жизнь? От раньше мы жили. Раздраконим какого-нибудь кулака или контру – и все наше. Пьем – гуляем».

г) Нищили найкращих людей. Яка дурість. Німці потирали руки (Еврика: і ця дурість, і злочини, і горе – все зійшло з рук).

г) Які жахливі умови в таборах. Дехто вижив, зараз розповідає. Але я уявляю, якою ціною він вижив. Скільки він продав, щоб його помилували.

д) Група студентів написала протест. Провели з ними збори, викликали якогось фахівця, почали ставити студентам питання з історії України. Потім скомпрометували їх, що протестують, і не знають за що, показали їх як болванів.

3. *Смоленчук – його «тези» й уявна полеміка з ним.*

1) *Я не можу інакше, мене так виховали.* Ти ж був одурений. Скільки за це ти горя зазнав. Тепер ти повинен був би одуматись, зненавидіти себе того, яким тоді був. А ти кажеш: мене так виховали.

2) *Мене так виховали, я інакше не можу.* А Мао ви любите? Нас же виховували його любити! Марр, Лисенко (біологія) – не бути здатним розуміти їхні помилки?

3) *Вираз Вінграновського «Нема Дніпра, а є вода».* Але ж дядьки твердять, що тепер електрика за них усе зробить. Значення «народної» оцінки дуже специфічне: адже доярки виступили проти поезії Вінграновського. Сам же розповідав, як деякі дядьки зруйнували високохудожній пам'ятник на кладовищі, використали матеріал для фундаментів для корівників. У якомусь селі більшість проголосували, щоб розібрати собор і спорудити клуб.

4) *Всипати лозиною тим, хто цурається української мови.* Однак русифікація йде. Які її причини? Чому на словах говорять одне, а на ділі бачимо інше?

5) *Солженіцин скомпрометував нас, добре, що заборонили йому писати.* Гаразд, хто ж скомпрометував: він, що розповів, чи ті, що все це робили?

6) *Задля щастя мільйонів потрібно пожертвувати тисячею.* Які ж ознаки цього щастя, в чому воно полягає?

7) *Народу потрібен Петро I.* Чи ж їх мало було? А які наслідки? Чи країни, що давно живуть без Петра, втратили що-небудь?

8) *Щоб вас зробити доцентом, а мене письменником, може, треба було когось придавити.* Виходить, мені це добре, я виліз, значить узагалі це добре. Мої діти жеруть, а в того помирають з голоду – добре, бо мені так вигідно?

4. *Анекдот.* Старий купив магазин і вирішив усе віддавати даром. Хто набирав, а кому не вистачило. Люди почали один одного давити. Старого посадили.

– Для чого ти це зробив?

– Щоб побачити, до чого веде принцип «кожному – по потребі»!

1967 рік

У польовій формі. Луга, Ленінград. Вересень 1967 року

Зі студентами III курсу. Канів. 1967 рік

1968 рік

—• 6 січня 1968 р. •—

1. В педінституті, на вечорі після демонстрації 7.11.67. Сидимо (група мужчин) в коридорі (в залі готують вечерю). Розмови на різні теми. Яюсь почали згадувати минуле. Хтось розповів, що Орджонікідзе застрелився, а в газетах («пам'ятаю як сьогодні») чорна рамка, некролог, в якому повідомлялось, що вмер від серцевого нападу.

Кажу: «Та й з Кіровим подібна історія. Пригадуєте, в листі, що зачитувався, був натяк на справжню причину його смерті, а потім знов замовкли».

«Кому это нужно! Сейчас об этом нельзя говорить, это принесет лишь вред. А через сотню лет историки распутают все это, тогда это будет безразлично» – так висловився Кругляц (?), декан англ. факультету.

Мабуть, якраз такою думкою керуються «деятели»: хай хоч що буде після нашої смерті.

2. Згадався Смолич. Важко було вірити, думати, що відомий письменник може бути таким підлим. Висловився ж професор Поспелов («Лит. газета», 1968, № 1): «Среди крупных гениев были и аморальные личности, и даже отъявленные негодяи». Або Корнійчук. Можливо, вони завдячують своєму успіхові найтіснішому симбіозу з органами держбезпеки.

3. **Виставити ширму.** В селі вбивають голів сільрад (ведмеді, лісовики). У селі діє партячейка. Ніхто з них себе не проявляє, а все підбирають нових кандидатур, діють за ширмою.

4. **Справедливість як політичний принцип.** Грушевський пише («Ілюстрована історія України»), що Центральна Рада намагалась зберегти багатство, не допустити самовільних грабунків. Взагалі, видно, цей орган намагався примирити протилежні тенденції, зберегти status quo. А це створювало враження бездіяльності. Більшовики пішли інакше – в одних забрати й іншим дати, але дати тим, хто їх активно підтримує.

А може, наступило моральне падіння мас? Більшовики зробили ставку саме на це і тому виграли? Адже навіть Смоленчук дивується, чого попалили такі прекрасні будівлі в якомусь селі, тепер колгосп не може побудувати таких. Розповсюдилась пошесть – забери, знищ.

5. **Не заважайте злу, якщо воно прагне власної згуби.** Недавно були комсомольські збори на III укр. Б. Каюков, комсорг, зазначив, що на 16-ту комсомольську конференцію обрали делегатів від групи, але вони не

з'явилися на конференцію; перед 50-річчям УРСР комсоргів зобов'язали забезпечити явку групи, багато не прийшло. На лекціях з наукового комунізму хаос страшенний.

Скільки в школі, в пресі, в літературі приділяють уваги вихованню підростаючого покоління! Словом, усі сили кинуті на комуністичне виховання. А що пожинають?

Я був свідком такої картини. 50-річчя УРСР. На площі Кірова мітинг. З заводів, організацій виходять невеликі купки демонстрантів (керівників зобов'язали). Стовпились навколо трибуни. Почались промови. І от перший промовець проговорив штапованими, всім набридливими фразами хвилин 5, як публіка почала розходитись. Цікаво було спостерігати, як той з прапором, той з портретом іде на вихід. Міліція не пускає. Тоді скомандували солдатам (що стояли біля міськради) оточити майдан. Таким чином мітинг вже продовжувався під конвоєм. Тих з інститутських, що були там, я розпитував згодом, що було цікавого, ніхто нічого не міг сказати: я розмовляла й не чула, про що говорили.

Мій сусід говорив, що на заводі, щоб провести якусь лекцію, «собраніє», зачиняють прохідну, нікого не випускають. До 50-річчя зобов'язали всіх бригадирів забезпечити явку. Нічого не вийшло. От потім пробирали їх. Смоленчук каже, що в Бобринці проводили якісь збори (мабуть, теж ювілейні), намагались навіть крамольні речі говорити, а публіка стала розходитись.

Вивітрився інтерес до офіційної ідеології. Вакуум. «Усердствуя», набили оскому.

6. Канали русифікації:

- а) іноземна мова викладається в інститутах на базі російської;
- б) математика, фізика та інше – також;
- в) документація (суд, установи, колгоспи, адже в радгоспі «Україна» нема навіть друкарської машинки з українським шрифтом);
- г) спорт як найбільш масовий чинник;
- г) авторитет російської мови, культури, історії роздувається, тут же усе принижується, спотворюється, профанується;
- д) історія будь-якого питання – у світлі російської історії.

7. Насильники і жертви

а) Журнал «Прапор» 1967, № 3, с. 104: «Значить, нецтво та сила завжди будуть панувати над цивілізацією й талантом? Значить, тиранія завжди буде впевнена у своїй безкарності?»

XVII сторіччя. Біскуп-католик «...їздив каретою, запряженою дванадцятьма запорізькими козаками з євреєм на козлах» (с.105 зі статті Є.Єнджеєвича).

Скільки насильників поназнущались вволю над нашою національною гідністю! Гадили, били, грабували, мучили досхочу. І зійшло з рук. Спокійно прожили життя, померли, оточені ріднею, посіпаками,

почестями. А чого їм більше треба?

б) Гнида-Ленський. Скільки таких гнид порозводилось! Самі по собі вони – ніщо, але це той навоз, який удобрює чужу ріллю.

в) У Березі в районному магазині є відділ «Літаратура беларускіх пісьменнікаў». Дуже бідний відділ, до десятка назв книг, навіть англійською мовою більше. Зате на видному місці красується збірник: «Мы славім Леніна, мы славім партыю». Такий же бідний відділ у Бресті (магазин навпроти вокзалу, за мостом), там навіть німецькою мовою більше книг, а англійською – ще більше.

г) УРЕ, т.1, с.349 («Ататюрк»): 2 січня 1922р. було підписано договір між Туреччиною і УРСР. На чолі української делегації був М.В.Фрунзе.

8. *Периферійний вуз*. Галина Іванівна говорить суржилом. А з другого боку – хворий чоловік, сім'я, вона вибивається з останніх сил. І що може дати студентам?

9. *Армійські образки*: спогади на основі записів (Ленінград, ЦАОК, осінь 1967 р.).

а) Начальник нашого третього курсу вишикував у коридорі курсантів. Це остання лінійка, мали йти організовано на урочисті збори (перед від'їздом). Теж шум, репліки, багато таких, що хочуть показати себе безшабашними героями. Видає грамоти. Називає прізвище й каже, за що грамота. Винуватця викликають, сміються, кричать: «Молодець!». «Служу Советскому Союзу!» Грамоти дали виключно найбільш безшабашним, але які брали активну участь у спортивних виступах. Отже, не за навчання, поведінку, а за спорт. Декого в строю з нагороджених не було. Кричать «В стенку!», «На мусор!» або: «Дайте сюда!» та «Он за него!» (когось випихають). Нарешті цей шарварок підійшов до кінця. Начальник сказав кілька прощальних слів, побажав здоров'я і т.п. Піднялось хаотичне «Ура-а-а» (просто сміхуни закричали, а за ними й інші).

б) Підсумкові збори. Великий актовий зал. Виступає начальник курсів генерал Мацкевич. Було багато порушників дисципліни, вчилися знехотя, але він: «Мы собрались, чтобы подвести итоги нашей большой работы... Перед нами стояли очень большие задачи. Благодаря большим усилиям, вместе с вашей упорной работой, учебная программа выполнена полностью... Хорошо усвоены курсы, успешно сданы экзамены и зачеты. Стрельба – средний балл 4,63, топогеодезия – 45,3% на отлично».

З трьохсот чоловік лише один одержав незадовільну оцінку. Відмічає кращі групи, називаючи в них секретарів парторганізацій (хоч їх заслуги в цьому ніякі).

У цих загальних показниках і тут виявилася процентоманія. Адже лише в нашій групі Ревішвілі, Центерадзе, Іскандеров усі предмети знали нижче двійки. З топогеодезії вони не мали найелементарніших понять, навіть тих, які повинен мати учень середньої школи. Одержали четвірки!

На зборах вся ця маса вела себе вкрай розв'язно, шумно, сиділи на

задніх рядах, кілька рядів передніх крісел (третина) були зовсім пусті. Сміх, репліки. Цифри і дані, які наводив Мацкевич, викликали неприкрите глузування: «О-о-о!» – це про успішність.

в) Ніч перед від'їздом. Ввечері в казармі робилось щось страшне. Начальство повтікало. Офіцери понапивались, весь коридор, кімнату з умивальниками, туалетну обблювали до неможливого. Було щось страшне. Кілька чоловік побились.

г) Я помітив, що дуже для багатьох (це ж усе були люди з переважно вищою освітою) стан сп'яніння – найблаженніший, найприємніший стан.

—• 7 січня 1968 р. •—

1. *Вивітрювання ідеї.* В лекторській доц. Жарких (дружина завкафедри рос. мови, парторг філфаку) якимось обурювалась: «Кого ми обманюємо?» Мовляв, студентів запевняємо в одному, через деякий час кажемо інше, доводимо, що те було помилкою. Тепер вони хіхікають.

2. Одного разу на семінарі вчителів я говорив про виховання любові до української мови, що низька у нас національна свідомість. Один вчитель кинув репліку: «Значить, таке виховання». Як багато інколи кілька слів говорять про людину, її настрій і думки. Справді, зуміли подавити почуття національного патріотизму.

3. Щириця розповідав, що Павличко колись висловивсь: «Тягнеться воно (тобто рання його творчість) за моїми ногами, смердить».

4. Анаціональні елементи як і асоціальні. Сталось так, що вони при владі.

5. Зайшла одного разу мова про українську радянську літературу. Скільки злісних жидів стали в ній провідними письменниками. (Варто було б зібрати відповідні дані: Рибак, Смолич, Корнійчук (був одружений на єврейці). А Бажан? А критики? і т.п.). Вони, євреї, і на інших ділянках української культури і скрізь шкодять їй. Чого вони нам роблять стільки зла? Давлять же ж і їх.

Варто було б зібрати матеріали під рубрикою «Єврейське питання». Тут і цитати з Маркса. Вони були завжди на боці гнобителів (напр., поляків).

6. Реабілітували Ю.Коцюбинського. Розправились з ним ті, кому він служив. Але історія покаже, чия реабілітація буде тривалою. Нашадки дадуть справжню оцінку цим людям.

7. Якимось Кернер зауважив: «Самі українці і відмовляються від своєї мови, проявляють меркантильне ставлення до неї. Посилають дітей в російські школи, бо це вигідно. А як в інший час стане вигідним щось інше?»

Справа в тому, що в нас виховували не повагу до рідного народу, пошану до найкращих його синів, а зневагу, любов до насильників.

8. Одного разу професор сказав у вузькому колі: «Скаба наробив

шкоди більше, ніж будь-який царський сатрап».

9. *«Істина», жонгливання фактами.* «Історія міст і сіл». Все муштрують в обкомі, що повинно бути. Чечот каже, що в його селі (яке описує) люди жили заможнo, а треба показати, скільки було безземельних. Знайшов «безземельних»: пристав, лавочники, службовці. Отже він подав цифру безземельних, але не розкриває, хто це. В селі під час громадянської війни діяла якась шайка. Каже, що був партизанський загін, який боровся за радянську владу.

10. *Розмови про «славне минуле».* На новорічному вечорі в Регушевського розговорились про:

а) Політїєнка(?), який вчився у Вінницькому педінституті, писав вірші. Виявилось, що його біографія «замарана», вирішили виключити. Але як? Придерлись до одного вірша, організували збори, виступаючих, почали бити за песимізм, занепадницький дух. Заодно і Буяльському перепало як керівнику літературної студії. Просто треба було причепитись.

б) Йову – ректора Рівненського педінституту. Той розвів систему доносів в інституті, завів спеціальний товстий зошит, в якому ретельно вів записи на викладачів, ділився даними й з безпекою. У минулому професійний донощик, на цьому зробив кар'єру, став секретарем обкому комсомолу (Львів), потім ректором. Але всю навчально-виховну роботу розвалив, довелось його зняти. Але його не зобідять (ці органи переведуть на інше хороше місце). Допустили це для видимого, що, мовляв, і їхніх працівників можна карати. Ось такий симбіоз з органами.

—• 8 січня 1968 р. •—

1. У кінці листопада чи на початку грудня 1967 р. відбувся пленум ЦК України, який розглянув питання про підвищення врожайності.

Цікаво було б прослідкувати, якими офіційними питаннями закінчувались усі пленуми (про прийняті заходи за якийсь період). Мабуть, усе навколо викачування.

Занепад українських шкіл, стан української культури – не стояли у полі зору.

2. Микола згадує, що в 1936-1937 рр. в Київському університеті читала історію України якась вірменка Мірза-Авакянц. Її прибрали. Настав час, що українцям було небезпечно братись за цей курс, але й вірменка поплатилась, що захоплено поставилась до свого курсу.

3. *Колгоспник і колгосп.* Економічна і правова залежність колгоспника.

Коня одержати – ніхто не кормить, бо спішить щось зробити. Кінь зовсім вибивався з сил, падав.

Школа рабства – колгосп. Колгоспник залежить і від голови, і від бригадира.

4. *Війна чорних з червоними.* Під час прогулянки обговорювали це

питання з Миколою. Перед війною, каже, наче все робилось, щоб обозлити людей, настроїти проти себе: в університеті ввели плату за навчання; в армії він зазнав такого, що під час війни не було: на Уралі в мороз видавали їжу надворі, все ставало зразу мерзлим, ночували часто на морозі під відкритим небом, командири просто знущались над солдатами; населення тільки що пережило такий голод.

Але й у німців була безглузда політика. Хоч би трохи демократизму, навіть демагогії. Спочатку людність стріла їх прихильно, але потім почались масові езекуції, без розбору, хто прав, а хто винен; нищення полонених; розстріли українських націоналістів, які спочатку пішли на співробітництво з німцями. Отже, й ті, хто пішов їм служити, почали шукати шляхи до відступу. Пам'ятаю, начальник поліції, ст. лейтенант, став шукати контакту з партизанами. Допомогавав їх: рятував багатьох від відправки до Німеччини. Люди відвернулись.

У чому причина? Есесівці – це зброд злочинців. Відбирали таких.

Згадує, що в «особый отдел», коли вербували на курсах, пішли аморальні (до речі, й агітували: не будете на фронті, а лише в тилу). Вони й зробили кар'єру, а все цінне загинуло в боях. Ні один порядний, освічений не записався туди.

5. **Психологія людини.** Мова зайшла за Плоткіна. Кажу, що з його боку було гупо писати «Поїздку по Ізраїлю». Він (Микола) каже: «Йому дали таке завдання». Це наче все виправдовує. Дали завдання – і треба виконати.

6. Мова зайшла за письменників. Він теж поділяє думку, що Корнійчук, Смолич та ще цілий ряд – крайня підлота і саме завдяки цьому вони піднеслись і вижили.

7. Згадався письменник: п'яниця, хамуватий і аморальний. Адже це знахідка для NN. Таких негідників можна успішно застосовувати для зла (Криворотько, наприклад).

8. **Враг не дремлет** (анекдот). Проводився семінар агітаторів. Була підозра, що в цей колектив проліз ворожий елемент. Направили ідейного чекіста. Ось він сидить і слідкує за аудиторією. Кінець, почали розходитися. Підходить до одного: «Гражданин, пройдемте со мной». Привів. Всі дивувались, як він міг прямо на зборах, коли всі слухали і мовчали, впізнати ворога. «Враг не дремлет» – була відповідь. Коли всі спали, то лише він один уважно слухав виступаючих.

9. На науковій сесії в листопаді 1967 р. «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР за 50 років» хтось з ідейних тих працівників, відмічаючи досягнення нашої школи, так і сказав: «У нас є й угорські школи на кордоні з Угорщиною. А це має великий політичний резонанс».

От де істина! Політичний резонанс, а не справедливість, бажання добра громадянам.

10. У Грушевського («Ілюстрована історія України», К., 1918, с.478) є

такі слова: «Приймали унію з малодушністю, хилячись перед панами, а сміливіших приборкувано силоміць. Але наростали нові покоління, що були уніятами не через свою зраду чи малодушність, а через те, що уродилися в унії, і для них унія вже стала вірою народною, українською».

Колись полабські слов'яни чинили опір германізації, тепер стали запеклими німцями. А онімечені поляки?

11. *Любов до тварин*. Тільки що передавали по радіо, як Ленін любив тварин – котів, собак. Цікаво було б це вияснити з літератури, здається, є десь фото, зіставити його висловлювання про комуністичну мораль, боротьбу (непримиренну) з класовими ворогами. Ідея винищення класів вкупі з любов'ю до тварин.

Той, кого судили в Ізраїлі за те, що вважав своїм обов'язком нищення євреїв, дуже любив кроликів (десь навіть є фото в мене).

12. У грудні (29.12.67 р.) школа-інтернат відзначала свій ювілей (7 років). Спочатку зробив доповідь директор, потім рапортували про свої успіхи представники класів, далі кожен клас вручив школі самостійно виготовлений подарунок. Цікаво було б використати в якомусь нарисі ідею такого стенду: «Так турбується про нас радянська влада» – підібрані яскраві ілюстрації з журналів (цікаво було вмонтувати це в роки лихоліття).

13. П'ятаков теж нападає на Хрущова: Не треба було винити Сталіна, лаяти його. «Він вмер, і тих уже не вернеш, кого він розстріляв».

14. Цікавий такий факт. Люди повставали (в першу чергу навіть селяни), а ще вмирили з голоду, потім війна – і нічого.

15. Кажуть, що ми посилено готувались до війни з німцями. Якби німці першими не вдарили, то наші це зробили б, чекали тільки висадки німців в Англії.

16. Зайшла мова про те, хто служить в органах безпеки. Один каже: Це певного типу люди. У нас у селі був хуліганистий, погано вчився, попав туди. А його товариш – розумний, закінчив інститут – щось сказав і відсидів близько десятка років. Недавно вони зустрілись. Той: «Ну что, на Москву не обижаєшься? Ты смотри, у меня уже две звездочки» (показує на погони). Цей ядовито: «Я не сумніваюсь, що пришиють ще й третю».

—• 9 січня 1968 р. •—

У Львові на Янівському кладовищі є могили поляків, що загинули в 1918-1920 роках у боях за Львів та Галичину, а також стрільців УГА. На них пам'ятники робили ще при Польщі.

Польське військове кладовище обнесено стіною, при вході на стіні написано:

KWATERA OBRONCÓW LWOWA I KRESÓW WSCHODNICH Z LAT 1918-1919-1920	Вхід	TU SPOCZYWA 608 OBRONCÓW LWOWA I KRESÓW WSCHODNICH
--	------	---

На українському збереглося лише кілька не зовсім розвалених надгробків, все інше розбите, зруйноване. Ось деякі записи, які вдалось прочитати:

Федяк Іван 14.Х.1919 стрілець УГА

Залізник Василь 20.Х.1919 стрілець УГА
--

Був я там весною 1967 р. Страшенний дощ, злива. Ходив по всьому кладовищу, поки знайшов. Там було і єврейське: німцями всі надгробки зруйновані. Те, що шукав, виявив у середині великого кладовища.

Щось споріднене в насмішці і над мертвими. Зневага до мертвих, ненависть, глумління навіть над пам'яттю загиблих.

—• 31 січня 1968 р. •—

1. *Сюжет.* Н подружився з М. М в минулому був битий, полетів з вищої посади, тепер хоче знову довести свою відданість, підвищитись по службі.

Н повірив у дружбу. Спочатку обережно, потім щораз ясніше став викладати свої спостереження, сумніви.

Оповідання може бути у формі діалогу. Н просто хоче розв'язати ті загадки, які йому підсовує життя. А цей строчить.

«Там», ознайомившись з матеріалами, прийшли до висновку: «Ну и негодяй, ну и фрукт! Как до сих пор мы этого типа не разглядели?!» До М: «Вы оказали нам ценную услугу. Спасибо. Нужна ли вам наша помощь?» – «Та я написав твір, надрукувати його важко, чи не могли б ви його проштовхнути?» – «Это мы сделаем, это легко! Пишите, желаем вам всех благ и успехов!»

Тут легко вкласти будь-який зміст. Н мучиться почутим, побаченим, особисто упізнаним.

У цій самотності йому хотілось ділитись думками, він втратив почуття обережності. Його підкупило й те, що його друг – письменник (хоч навіть нездара), сам зазнав багато лиха.

Н не може зрозуміти репресій, жорстокості, руйніцтва на полі культури, безгосподарності, одноголосся тощо.

Болить серце за долю народу.

2. Смоленчук твердить, що Солженіцин зганьбив нас на весь світ.

Як же? Ті, що все це робили, не ганьбили, а той, що закричав – зганьбив.

—• 5 лютого 1968 р. •—

1. *У пошуках правди.*

а) Я знаю імена репресованих, імена реабілітованих. (Які терміни з'явилися, чим збагатили нашу мову! Зробили внески у всесвітню історію).

Ось недавно бачив кінофільм «Путь у „Сатурн”», присвячений, до

речі, 50-річчю чекістів. Там є слова *«наломали дров, наделали ошибок, теперь их самим и исправляют»*. Добре сказано. А чиєю ж шкурою все це виправили? Я щось не чув, щоб когось за це судили, когось звинувачували. Ні! Знайшли одного винуватця після його смерті.

б) Пропагандистам весь час є робота: все хаяли репресованих, доводили широким масам необхідність і справедливість таких засобів (треба ж було всіх переконати, що це вороги), тепер мають заробіток на реабілітованих, пишуть про них брошури.

в) Я бачив якийсь документальний фільм про один із заповідників Африки. Поряд живуть жирафи, антилопи – і леви, шакали. Лев відстежує свою жертву, хватає тварину, трохи відносить – і вся левова сім'я обідає антилопою. Інші антилопи спокійно пасуться, не звертаючи на це уваги. Звикли. А де ж дінешся? Щось подібне і в суспільстві: взяли цього, того, а ви (й інші) мовчки продовжуєте виконувати свої обов'язки, поки не дійде черга. Заповідник! Адже він має велику наукову цінність, а не просто місце для задоволення «праздного любопытства». Чечот про 37-ий рік так розповідав: «По-перше, ніхто не знав, кого забрали і скільки. Ото зняли чийсь портрет, знали, що його вже нема. У групі (він був студентом КДУ) було кілька студентів, що писали вірші, оповідання, десь уже друкувались, їх кудись запрошували виступати. Їх по одному по черзі забрали. А хто його знає, ми думали, може, це справді були вороги, адже вони скрізь бували, могли мати зв'язок і з ворогами (ходив же скрізь, може, і був зв'язаний)».

До речі, у 33-му році в їхньому селі людей загинуло значно більше, ніж у війну (і кого забрали, і хто на фронті загинув).

г) Джек Лондон, здається (чи в його біографії в книзі *«Жизнь замечательных людей»*), деякий час заробляв з того, що продавав сюжети. А тут що не людина – то трагедія, драма або трагікомедія. Першого-ліпшого поклич: пиши цілий роман (сатиру чи драму). От бач, які радянські люди стали духовно багаті.

г) Стоян (з Панчево) написав в обласну газету оповідання. Згадувалось про голод. Оповідання повернули: не було ніякого голоду. Про це ніде не написано.

д) Герой доходить до самогубства. Подорож по морю. Ночівля на палубі. Опис вражень від моря. Заліз під шлюпку, хотів задрімати. Спихався, що на краю борта, міг би випасти. Похололо всередині. Уявив себе на морі вночі, кораблі відходять. Ніхто не рятує. Ці думки змінились іншими – а це ж було б просто – покінчити з нестерпністю існування.

А що це дасть? Пішли ж деякі, а що змінилось? Чи пробудилось у когось сумління? Ти не можеш активно протидіяти злу, то ти ж можеш стати свідком звинувачення! Історія повинна мати дані, щоб гідно оцінити злочинців. Де ж наберуться ті дані, якщо всі свідки – в кущі?...

Показати болючий процес народження нового світогляду.

2. **3 розмов.** Н розповідає про директора школи, в якій працював.

Директор – перший секретар райкому. Пив, гуляв. Стали звичайні люди на нього писати. У якомусь колгоспі виписав собі поросю, а на фермі взяв свиню. Приїхав, вибрав найкращу, застрелив з пістолета і розпорядився відправити. Історія набрала розголосу. Перевели в інший райком другим секретарем. Там став жити з жінкою, в якій був чоловік. Ця історія була знову ж таки скандальною і широко відомою. З огляду на цілий ряд заяв знову його переводять директором СШ, хоч він не мав вищої освіти. Взагалі документи за учительський інститут були сумнівні, бо чоловік був дуже неграмотний. Будучи на посту директора, виганяв зі школи кожного, хто мав зачатки мислення, власного погляду. Маючи хорошу квартиру, побудував за шкільний кошт здоровий будинок. Але чогось заївся з секретарем райкому, з яким до того був у дуже хороших відносинах, той на пленумі райкому згадав за цей будинок. «Ах так, мій будинок побачив, а що сам виселив зубне відділення з гарного будинку (в минулому якогось багатія) і сам як отримав тепер частку у ньому?!» Почалось. Секретар райкому будинок одібрав і віддав під дитсадок. Цей мав друга в обкомі, через обком добився, що секретаря перевели в інший район (і будинок, і інші речі цьому повернули). Правда, з директора школи теж були зняли, але через деякий час (через рік) поставили директором технікуму. Усе це діялось на Луганщині.

3. **Інтернаціональне виховання.** Знищено пам'ятки історії як непотрібний брухт. А потім спохватились, почали рятувати, що залишилося, золотити. Думають позолотою скрити все те. А скільки неоцінних людей пропало, без яких ми стали духовно обкраденими? Декого реабілітували, але чи не реабілітували тих, що так зробили? Зараз витісняється мова, нівелюється народність. Всяка спроба протидіяти цьому оголошується -ізмом. А чи не дійдемо ми до розуміння шкідливості цього, але вже буде пізно? Що робити, як діяти?

4. **Образки, характеристики:**

а) Бацула, наприклад, дуже сумирна, покірна, послужна людина, намагається пристосуватись до умов. А пише про непримиренність поезії Франка.

А скільки таких, що в статтях вихваляють революційний дух Шевченка, Франка, їх чесність, гуманізм і правду, а самі пишуть доноси, схвалюють культівські методи.

б) У Гончара («Вітчизна», 1968, № 1, с.149) є згадка про бузувірські секти. Справді, є секти, члени яких звихнулись на якомусь злочині. Виявляється, їм не доступний здоровий глузд, якась норма людської поведінки. А партії?

в) Малина був у Чернівцях директором чи то учительського інституту, чи педагогічного технікуму. Потім попав в аспірантуру в КДУ. Всі знали,

що він сексот. Коли він приходив на засідання кафедри, то розмови, поведінка всіх були не такі, як завжди. Малина любив виступати. Говорить багато, зупинити не можна було, і все, що говорить, то ніхто не міг зрозуміти, до чого це, що він хоче сказати. Відзначався моральною нечистоплотністю.

г) Хтось «великий» читав лекцію, в якій, між іншим, сказав таке: «Эта игра в демократию принесла нам немало вреда. Это особенно отразилось на воспитании молодежи».

г) По радіо передача про Леніна. Він говорить про американські газети: «Да, газетам еще многие верят, но скоро разубедят их наши дела».

д) Слава. Яка вона? Як її утвердив Сталін і чим усе це закінчилось? Чи не напрошуються інші аналогії?

е) Війна. В «Соборі» є розповідь про «піджаків». Кажуть, коли форсували Дніпро, то з Лівобережжя гнали беззбройних і без мундирів людей. Самі лейтенанти сміялись: «У хохлов только лапти всплывали». У селі біля Золотоноші стояв запасний полк, що збирав цих новобранців, формував їх. Вели себе, як окупанти. «Хохли», мовляв, підтримували німців, допомагали їм, насилували жінок, дерли з кожного, що могли.

—• 9 лютого 1968 р. •—

1. *Свідчення дикості і культури.* Взяти дві аналогічні інституції (чогось впливли в пам'яті камікадзе). Бійці готуються до бою. Не відомо, чи хтось з них повернеться.

А. Приходить гурт дівчат розважати. Гарні, стрункі, привітні. Їм уже розповіли, що вони повинні провести в останню дорогу героїв. Вони гинуть за нашу Батьківщину, жертвують задля неї найдорожчим. Їх слава – безсмертна, їх подвиги – безприкладні, вони – честь і гордість нашої нації. Кожна дівчина вважатиме для себе за найвище щастя, якщо один з них зверне свою увагу на неї, виявить бажання бути близьким з нею...

Їм – до вас прийдуть наші дівчата, найгарніші й найпрекрасніші квіти. Вони належатимуть вам. Але будьте лицарями, не будьте грубими, щоб не залишити поганого спогаду про себе.

Б. Суть та ж, тільки форма інша. Хлопці вже п'яні, грубі, лаються; тягнуть дівчат, ті рвуться. Все грубо, по-тваринному.

2. Щось аналогічне з історією Хрущова. Сталін, кажуть, нікому не довіряв, навіть у Ворошилова були «вусики».

Був би цікавим такий образ: диктатор до своїх підручних підставив по кілька гласних і негласних наглядців. Кожен з них не спускає ока зі свого об'єкта. Кожен з них – моральне ніщо, але добре розуміє, що при якійсь зміні він ніде не прилаштується (якщо його не стратять), а так ставку має кращу, ніж професор.

Добре було б накреслити широку панораму – від верхів до низів у вигаданій країні (як Пінгвінія, Патагонія) – країна неволі і роботи.

3. *Армійські зарисовки*

а) *Кащенко і Середа*. Неділя, всі біжать у місто, вони ж лежать, потім до них приходять ще один земляк (секретар), складаються і п'ють. Тоді ідуть у місто, опрацюються у підворотнях. Середу одного разу піймав міліціонер. Було їх троє, але попавсь лише один. Але в дільниці, перевірюючи документи, його відпустили. Все-таки офіцер.

Витяг я їх одного разу в музей («Русский музей»). Ходять, дивляться на картини. Цікаво було за ними спостерігати в цей час. Нічого їх там не захоплювало, не хвилювало. Надійшов час обіду – побігли. Обід для них кращий за всі ці картини разом.

б) *Ревішвілі*. На екзаменах з марксизму Григор'єв (підполковник, викладач) розклав на столі білети, в умі перерахував їх, замітив, і вийшов на кілька хвилин. Ревішвілі підійшов і вкрав білет. Заходить Григор'єв і одразу помітив зміну в розташуванні білетів, перерахував – нема! Став вимагати, щоб повернули. Всі мовчать, потім почали запевняти, що не брали. Він розлютився. Тоді встає Ревішвілі: «Ви нас, товарищ подполковник, оскорбляете. Вы лучше посчитайте. Получается, что все мы здесь – воры. Мы же советские офицеры. Честное слово, мне самому за вас неудобно» і т.д. в такому ж дусі. Той осів, розгубився: чого доброго йому пришиють наклеп, адже чим він доведе свою правоту? Змушений був проводити екзамени.

в) *Шамієв*. Розповів мені як про геройський подвиг про те, що він подружив був з однією дівчиною, обіцяв їй одружитись, клявся їй, завів у якесь глухе місце і силоміць взяв її. Вона завагітніла, а він потайки втік в інше місто.

4. Розповідали, що Сосюра після збірки «Серце» не мав роботи, засобів до існування. Студенти КДУ потайки проводили його в гуртожиток, бо не було де заночувати, в ті важкі і голодні роки збирали дещо їсти. Був обдертий, невмиваний.

Викликав його Постишев (здається), мав довгу розмову. Після цього подзвонив у редакцію, щоб видали збірку вибраних творів Сосюри і зразу ж виплатили аванс. На другий день Сосюра одержав гроші.

Метод: довести людину до відчаю, показати, що ти ніщо, ніде не знайдеш притулку, кожен від тебе віджахується як від зачумленого, друзі тебе бояться і покидають, ховаються від тебе (Тичина ж не схотів навіть вислухати братову жінку). Ти, знищений, прибитий, поламаний, деморалізований, опускаєшся на дно. Тоді тебе викликають: вашу творчість використовують вороги, взяли собі на озброєння. Ви повинні довести свою відданість на ділі, вибити з рук ворогів вашу ж зброю, віддати її народові, якому вона призначалась. А ми допоможемо вам усім, що в наших силах.

5. *Шахтинська справа*. Тут могла б бути сюжетна колізія: методи керівництва, хто керує, механізм просування вверх (не за діловими

якостями), у результаті всього наступає крах. Керівники врешті-решт добре бачать, що саме їхнє безголів'я викликало катастрофу, але признатись у цьому – політичний ляпсус. Звинувачено буржуазних спеців, саме тих, які попереджали, відраджували. Це дало привід зчинити галас, розгорнути кампанію залякування.

6. У Кіровограді до 50-річчя Жовтня вирішили пустити тролейбус, заасфальтували проспект Правди аж до облсуду. Поробили тротуари, все вийшло гарно. Все встигли зробити до Жовтневих свят. Але зразу ж після Нового року наступила відлига, розтав сніг, потекла вода струмочками. І позавалювались тротуари від універмагу «Ювілейний» аж до школи № 10. На їх місці поробились глибоченні ями, деś пішли під землю. Добре, що все-таки оперативно приїхала якась бригада і пообгороджувала провалля, бо якби припорошило снігом, то в ті ями падали б не тільки діти, а й дорослі, причому вони такі глибокі, що не кожен зможе вилізти.

У 1967 році нашу дорогу ремонтували два рази. І кожен раз зроблять зовні гарно, заасфальтують. А от до весни 1968 року стали такі вибоїни, що автобуси і машини змушені об'їжджати боком.

7. *Донощик*. Про Смоленчука ходять, нагромаджуються, обростають новим матеріалом слухи, що він сексот. Все в ньому, здається, підтверджує цю думку. Той побачив, що в нього очі подвійні, він хоче бути добрим, виявити своє дружнє ставлення до вас, але деś у глибині видно інші очі, які дивляться на вас холодно, злобно, намагаючись заглянути вам у душу і продати вас. «Ви мені не говоріть, я на першій з ним зустрічі відчув, вгадав, побачив, що він за птиця. Йому пальця в рот не клади. З ним треба бути дуже обережним, ні на найменшу відвертість не йти». Інша: «Він мені показався несимпатичним, підозрілим типом. Взяти хоча б таке: прийшов з грязним, заболоченим взуттям і поліз на килимок, курить без кінця, так засмердів хату, що потім кілька днів вивітрювала, далі все обдивився: поліз на кухню, в ванну, туалет. Буває ж, на кухні все розкидане, готуєш якраз, неприємно, щоб хтось чужий заходив. А п'є, а їсть як! Ніби він усе життя голодний, а тут допався до пойла та їжі. Підозрілими мені здалися і його розмови: намагається викликати співрозмовників на відвертість, лізе прямо в душу, сам запитує таке, щоб потім почути – а що ти про все це думаєш?»

Юр'єв (місцевий поет), кажуть, до нього просто підійшов і сказав: «Ти – сексот!» Чечот тепер аналізує: «Смоленчук був у Німеччині, а тепер прийняли його в партію, дали хорошу квартиру, жінці дали роботу. Далі – він ходить хазяїном, до нього прислухаються, він може вилаяти редактора і той йому нічого, в обком він вхожий, а це все неспроста. Все це так не робиться. Який з нього письменник? Скільки є кращих письменників, а не можуть надрукуватися, а його друкують. Крім того, він ще був на Уралі в таборі, таскав залізо, а потім якось звідти вискочив, каже, що втік за допомогою липових документів. Дали б йому тут сидіти. Дуже

сумніваюсь, щоб звідти вдалось так просто втекти». То хтось до нього зайшов – а в нього в кабінеті вдома сидить співробітник органів. Вони чимось важливим займались, цей їм перешкодив, вони навіть аж розгубились. Він явно був небажаним гостем, став зразу ж прощатись, вони навіть для ока не затримували. Іншим разом він запримітив у нього на столі газету «Вісті з України». Поцікавився нею. Виявилось, що вона видається органами спеціально для Канади десь з 1961 року, співробітничать у ній лише спеціально перевірені люди, а в цьому ж номері була стаття Смоленчука. Значить, і він належить до цих найбільш довірених після Німеччини та Уралу!

Для мене незрозумілим у ньому було таке: кілька разів казав, що потрібно б зібрати на площі всіх тих, що цураються української мови, всипати добре лозинами по одному місцю, тоді б вони одумались би. У той же час його ж діти зовсім українською не говорять, ходять до російськомовних шкіл. З чого б це? Нехай у російську школу, бо близько, а чого ж ні слова українською не знають? До речі, він демонстративно якомсь з дітьми говорив українською, а вони ні слова українського не вживають. Це так на чужих. А в сім'ї, мабуть, і він російською говорить. До чого ж тоді такі його розмови? До речі, ці діти таки дуже не виховані.

Як різні люди по-різному на це все реагують. Той не хоче з ним знатися, уникає його як тільки може, інший робить вигляд, що нібито його не знає, просто підтримує, якщо треба, звичайні стосунки, третій переживає, що колись у його присутності щось «ляпнув», а тепер не знає, як же загладити: напише ж.

Чечот посилено розповідає йому про свій патріотизм, відданість ідеям, поніс йому частину посилки (з села: сало і ковбаси), запрошує випити. Очевидно, думає: як викличуть, як, що, до чого, запитають: «Хто твої друзі?» Скажу: «Смоленчук». Тут щось подібне до того, як у давнину вірили, що святий друг, знайомий, родич допоможе попасти в царство небесне (теж протекція потрібна; наш баптист, здається, про це розповідав).

8. Дехто, як свиня, купається в хамстві як в багнюці, ще й із задоволенням ніби хоче сказати: подивіться, який я, як мені добре від цього.

—• 15 лютого 1968 р. •—

Сюжет

I. Громадянська війна. Село. Впала царська влада (потім падає двоголовий орел, пристав втікає з села). На вулиці громада збуджених селян. Розгубленість, фантастичні чутки. Що воно буде?

Виходить до селян учитель-просвітянин. З'являється тризуб у тому місці, де був орел. Тремтливий, хиткий, наче якась непевна і слабка рука його тримає, але світить якимось дивним сяйвом. Жовті, голубі кольори.

Вчитель показує на нього, закликає йти в цей бік. Мелодія «Ще не вмерла Україна» (щось на зразок Брандта Ібсена). Виголошує красиві слова: «Світильник впаде, скоріш до нього». Але в кожного свої обов'язки: той одружився, молода жінка; в того господарство; той мріє, щоб як-небудь землиці здобути, бо в сусіда є; той просто міркує, а що я з цього буду мати; той просто хоче, щоб у сусіда корова здохла. Зголошується один юнак (гімназист), учень цього старого вчителя: він хоче примирити непримиренне.

Гуркоти грому, спочатку слабкі й далекі, щораз сильнішають. Небо темніє. Удар! Тріск! Тризуб захитавсь і падає. На сцену вбігають матроси. Юнак перетинає їм дорогу. Нерівний бій. Присутні всі поховалися, ніде нема нікого, вчитель встає на порятунок. Юнака збивають, проколюють штиками, топчуть. Вчителя, оскільки він без зброї, зв'язують.

Бравурні мелодії революційних пісень. Зірка. Червоно, наче все залите кров'ю. Дядьків витягають на площу. Мітинг.

В одних усе забирають, іншим дають. Сіють розбрат. Дехто активно включається в революцію. Найбільш високо ціняться ті, що сиділи за підпал, злочинство, хто до чужого радий... Гречкосії залякані. Організовується загін. Вчителя розстрілюють на очах інших. Марширують, топчуть трупи, реліквії на очах переляканої юрби. Мелодія «Смело, товарищи, в ногу...»

II. Будівництво. Розруха. З хат виносять мішки з хлібом (продрозверстка). Відділ іде на війну... Кінчилась війна. Буйство одних, нагнітання страху на інших. Вбивства, взаємна гризня, залякування інтервенцією. Кожний захід супроводжується новими арештами, закликком посилити пильність, збільшити виробництво. Виводять якусь споруду. Привели спеців. Вони протестують, але комісар у тужурці своєю залізною логікою доводить, що будувати треба саме так, як вимагає нова епоха, а їх, як зривщиків, погрожує розстріляти. Вони покійно виконують наказ. Споруда завалюється. Спеців судять як саботажників (шахтинська справа). Голод. Репресії. Мелодії цього періоду: «Широка страна моя родная», «Катюша». Лозунги: «Мы летаем выше всех, быстрее всех, дальше всех», «У нас есть что защищать, кем защищать и чем защищать», «Мы врага разобьем на его же собственной территории».

III. Війна. Гуркіт. Стрілянина. «Наши люди с нами». Навальний відступ. Спустошення, пожежі. Німці, з'являється свастика, чорно. Дні окупації. Розстріли, вивезення у Німеччину. Мелодія: «Вставай, страна огромная...»

IV. Повернення. Мобілізують сіряків. Беззбройних, у свитах женуть під дула ворога. Здобувайте, мовляв, зброю в бою, відсиджувались же під час окупації. У селі залишаються одні жінки. Позбирали по полю трупи. Лемент, плач. Патріотичні промови.

Силует Сталіна, його тінь, страшна. До речі, ця тінь з'являється ще

тоді, коли він почав іти до влади. Стає щораз грізнішею. Безнадія і горе.

Коментар. На цей сюжет можна нанизати серію оповідань. Могла б бути ціла серія малих новел, кожна з яких мала б закінчення і художнє і змістовне ціле. Охопити різні картини життя за цей період. Батьки-сини-онуки; верхи-низи; під небом України.

Спочатку ця ідея (сюжет) виникла в мене в образі однієї сім'ї: Степан, закликають його йти за національну ідею; інші ж дали корову, землю, він пішов. Потім це забрали. Голод. Одна дитина вмирає, він виживає. У 37-му його забирають. Залишається вдова з сином. Війна, сина мобілізують і женуть у бій. Він гине. Мати – одна-однісінька з порепаними руками, з поораним зморшками лицем. Приїздить бригадир і виганяє на буряки.

От і вся історія. Декорації міняються не часто. Монологи, діалоги. Масових сцен немає, лише кілька персонажів одночасно. Наприклад, закликає вчитель і матрос, той обіцяє волю, цей – корову, землю; Степан міркує – монологи; потім іде, вбиває вчителя, топче його і т.д. Приходять до нього зі щупами, він виводить двоє дітей і падає на коліна, важко плаче, жінка голосить. Агонія. Він не може витерпіти, викрикує: «Будь воно прокляте...» Підслухали: «Що ти говориш?!» Забирають. Розпач жінки, якби не дитина, єдина надія, втопилася б. Дитина ходить у школу. І його ображають як ворога народу (батько – ворог). Оця жахлива душевна травма. У нього наворачтаються спогади. Чуються українські мелодії. Він їх жене, боїться, але вони щораз більше бентежать душу, викликають жаль.

(У зв'язку з цим сценарієм згадуються інсценізація «Медного всадника», а також п'єси німецького письменника Гауптмана «Ганнеле» та ін.)

Оця драма простої сім'ї відбувається на фоні «триумфального шествія». Прапори й лозунги, плакати, торжествуючі мелодії пісень «Смело, товарищи...», «Наш паровоз...», «Широка страна моя родная», «Вставай, страна огромная», «Выпьем за родину, выпьем за Сталина» (фінал).

Зверху – це історія торжества, знизу – задавлена проста людина, горе якої безмірне.

Крім звукосупроводу, дія повинна супроводжуватись відповідним освітленням. Тіні, силуети, символи політичної системи. Широко використовувати символіку. Допомогла б кінотехніка – тіні, боротьба між ними. Все оте зверху – диявольські тіні, злі духи, вони всьому зло, вони як тіні з'явилися і зникнуть, все пройде як кошмарний сон, реальна проста людина, її горе, її печаль.

Паралельно, по суті, розвиватиметься три дії: справжня історія людини, боротьба тіней, музика. Кожна з цих дій суперечить одна одній, взаємно виключні, але й становлять одне ціле: трагедія сім'ї, цебто справжні наслідки діяльності «історії», диявольські ігри тіней, боротьба між ними за владу і, нарешті, життєстверджуючі мелодії, патріотичні пісні,

що наче уособлюють лицемір'я тіней і знущання над долею звичайної людини.

Виконання такої п'єси неважке: мати – молода дівчина, тобто дружина Степана; прибита горем мати двох дітей; стара, зморшкувата, почорніла кругла вдова, що йде на тяжку роботу.

Кінокадри являють собою фон: будівництво, руйнування церкви, колгоспи, війна, тост «За великий русский народ». (Отже: дія на сцені, кінокадри разом зі світловими ефектами, мелодії – то голосніше, то тихіше, які заглушають, перебивають ридання, плач).

П'єса може носити назву «Мати» (хай це теж буде символ, як собор у Гончара). Мати-Батьківщина.

—• 26 лютого 1968 р. •—

1. *Оповідання «Пірова перемога».* В основу оповідання покласти такі мотиви:

а) Розповідь Смоленчука про те, що на відкриття пам'ятника полеглим прибули родичі, близькі загиблих із сусідніх районів. Визволяли, мобілізували, не видавали навіть обмундирування, а просто гнали під кулі. Навіть без зброї.

б) Розповідь про запасний полк біля Золотоноші: тут формували, тут же й повели форсувати Дніпро. Сміялись, як тонули: «в хохлов только лапти всплывали».

в) Розповідь про перевал у Карпатах.

г) Передача по радіо (сьогодні) про заклики визволяти Україну: «Там ваші браття у неволі, визоліть їх!».

г) У Гончара – «піджаки» (на протилежному березі Дніпра).

Вивчити тогочасні газети, журнали, використати оту фразеологію.

Картини життя в селі: окупація, визволення, мобілізація і т.д. Як оцінювався і сприймався один і той же факт різними людьми.

Ідея Хемінгуея: *Jeżeli chce się czegoś osiągnąć, do żołnierzów nie żywi się żadnych uczuć.*

2. *А король голій!* (Про соцреалізм). Недавно зайшла мова про цей метод. Чечот каже, що багато літературознавців сумніваються в існуванні цього методу, твердять, що це просто реалізм, який характеризується дещо специфічним змістом. Крім того, навіть з точки чисто ортодоксальної залишається багато неясного, спірного: чому Горький основоположник? Адже Коцюбинський у «Fata morgana», Франко у «Борислав сміється» порушили подібні проблеми? А література Паризької комуні, сучасних письменників-комуністів у буржуазних країнах? Недаром Білецький у колі знайомих дотепно висловився: «Соцреалізм – это домовой, о котором все говорят, но никто его не видел».

Дивно: стільки шуму, потуг – і все це якесь непорозуміння.

А як на мою думку, соцреалізм і як напрям, і як метод існує. Це ціла

система, що розвивалася, десь у 30-40-их роках викристалізувалася, характеризується рядом специфічних ознак. Безперечно також, що не все, створене у нас навіть у цьому апогеї, може беззастережно відноситися до соцреалізму.

Варто було подумати, щоб дати йому хоча б загальну характеристику (і методу, і напрямку): сервілізм, угодиство, препарування дійсності в такому плані, щоб це відповідало пропагандистським завданням дня (все це потім розкритиковується, бо міняється політична обстановка, але в даний час посилено насаджується й культивується, навіть буйно проростає, як чортополох).

Слід знайти найхарактерніші приклади і на їх основі вивести основні риси і методу, і напрямку (кожного зокрема). 33-й рік. А про що писали (вірші, романи, оповідання)? Скажімо, «Дарунки вождю» Малишка. Політична спрямованість.

Життя навиворіт (у житті одне, в літературі – інше) – цікаво було б зіставити такі факти. Покоління лакуз.

3. Спогади. З минулого. Ганна Степанівна згадує минуле.

а) В селі жив Н., він мав документи, що брав участь у громадянській війні на боці радянської влади. Жили вони бідно, землі мали небагато, але хазяйнували добре. Саме організувались колгоспи, але вони в колгосп не вступили. Голова колгоспу довідався, що в них є сало. Прийшла записка: «Дай два куски сала». Дав. Через деякий час надіслав ще таку записку. Потім приходять до нього голова колгоспу, хтось приїжджий (з області чи з району), кілька активістів. Знайшли діжку з рештками сала і почали її забирати. Цей звернувся: «Люди добрі, що ви робите, я ж воював за радянську владу...», і показав цей документ. Той приїжджий подивився і каже: «Справді, він воював, чи ж варто в нього зараз забирати сало». Поставили діжку на місце і пішли.

б) Про своїх свекра і свекруху (чоловікових батьків). Він добре хазяйнував, хоч мав мало землі. Поступив у колгосп. Теж добре повів господарство, дали навіть премію. Потім вигнали з колгоспу як куркуля. Все обшукали в хаті, позабирали, стару турнули, коли не давала гладушика з квасолею (комсомольці тоді все це робили). Дмитро тоді забрав своїх батьків до себе (де ж їм було дітися). За це його виключили з партії.

в) Про якусь жінку, в якої забрали корову. Вона пішла в Долинську добиватись права. З Казанки до Долинської їхати поїздом. Вибігла на станцію, аж поїзд рушає. Якийсь дядько стоїть і махає прапором, вона подумала, що це для неї, що поїзд зупиниться і вона сяде. Вона біжить навздогін. Не догнала. Коли розповіла в селі, то люди сказали, що той махав не їй, а щоб поїзд рушав. Правда, в Долинській допомогли, корову віддали. Прийшла вечором додому, а мати вже здоїла. Дала навіть молока напитись (тоді ж їсти не було чого).

1. Розмовляю зі Смоленчуком про те, що дуже важко друкуватись. Розпитую, чи не можна видати яку-небудь брошуру, якщо буде дозвіл Міністерства.

– Не можна. Кілька років тому з заводу «Червона зірка» один написав і якось зумів видати, так тією справою займався сам Шелест.

– Хіба там якась крамола була?

– Ні, не було нічого. Просто сам факт виходу. Якщо тут вдалося видати, то десь знову прорветься, а там може бути і крамола.

2. Приблизно на цю тему була розмова з Чебурко. Вона каже, що все хороше не пропадає, виходить, хоч потім з усмішкою додала, що це так кажуть, так воно теоретично.

– Чого ж заборонили «Наукові записки»?

– А ви знаєте, що там друкувалося? Ось Ровенський педагогічний інститут випустив збірку в честь Івченка! Ми Булаховського так не відмітили, як вони якогось Івченка! Подумаєш, світило!

3. Смоленчук – керівник Кіровоградської групи письменників. Недавно запитував мене: «Що ти думаєш про реалізм? Про нову поезію?» Виявляється, його підлеглі мають відмінні погляди на поезію, а він повинен проводити серед них вказівки партії, от і сперечається з ними («хоч кіл, каже, на голові теши, не хочуть розуміти, мені просто хочеться в морду дати»). «Що мені робити, що говорити в обкомі? У мене голова йде обертом». – зазначив. Мабуть, зараз є вказівка переконувати, а він як може переконати розумніших за себе?

Виходить, при такій системі чесна, навіть старанна, людина робить велику шкоду. З другого боку, кожен творець нового неминуче повинен прийти в конфлікт із системою.

4. Згадується, що десь я читав про дикунів Австралії, як вони підпалили степ: стільки звірини і всього іншого погоріло, а вони хитро пересиділи пожежу у воді. Пожежа пішла гуляти по континенту.

Але це одне плем'я – групка маленька. А яку силу можуть являти собою організовані дикуни!

5. *Хрестини*. Кажуть, є й такі партійні керівники. Їде десь у район проводити антирелігійну пропаганду, а тут жінка з найближчими родичами хрестить дитину, «щоб батько не знав». На випадок чого: «Я був у відрядженні. Я ж сам атеїст і проводжу атеїстичну роботу, я не знав, що дружина допустить таке (або мати чи теща)».

6. Люди, весь добробут яких залежить від угодиництва. Повна заляканість робить їх абсолютними прислужниками.

7. *Прийом на роботу*. У нас не вистачало літераторів. Аж тут серед навчального року виїхав Бацула. Конче потрібно прийняти дві людини. Оголосили конкурс, дехто подав документи. Надіслав документи, а потім приїхав особисто колишній викладач Донецького університету, кандидат

філологічних наук, член спілки письменників Сердюк.

Прийшов до Чечота, потім вони обоє зайшли до декана Григорія Трохимовича. Цей приступив до новоприбулого як слідчий: «Де працював? Давно? Чого звільнився?»

Хоч декан нічого про Сердюка не знав, але той подумав, що вже все відомо, розповів: «У групі, до якої був прикріплений, читали лист Дзюби, він замість того, щоб повідомити про це партійні органи, прийшов до батька студента, що мав лист, і розповів батькові. Отже, за брак політичної пильності звільнили з роботи».

Місцеве начальство заворушилось, Долганов зазначив: «Читал письмо пронационалистического характера». Вирішили надіслати лист в Донецький інститут, в партком, а Долганов подзвонив проректору. Звідти нічого поганого про Сердюка не сказали, з університету навіть (як відповідь на запит) прийшла позитивна характеристика. Ніхто не хотів підкреслювати, навіть називати причину зняття з роботи. Але тут все ж зробили висновки: такого приймати не можна (хоч він ой як потрібен: письменник, спеціаліст саме по радянській літературі, яку ніхто не хоче читати, кандидат наук, яких тут не густо).

Згодом трапилось знову щось аналогічне. Дуже потрібен професор (так навіть на раді університету говорив ректор: нам би хоч старого, хоч німецького, ми б за нього все й робили б, для марки інституту це дуже потрібно). Виявилось, що в Чечота є знайомий – Охріменко П.П. Написав йому листа, той навіть начебто й погодився. Причому мова йшла про те, що міськком партії обіцяє дати чотирикімнатну квартиру, в інституті може вибрати будь-яку посаду – завкафедрою української чи російської літератури. Але Бойчук (проректор) краєм вуха чув, що Охріменко був на окупованій території, що потім мав неприємності на роботі, змушений був навіть виїхати з України. Причому нічого певного не знав. Певним міг бути той факт, що Охріменко залишився на волі, став доктором, а якби був «замішаний», то навряд чи не посадили б (у той час!). Чечоту Бойчук зробив зауваження: «Ви поспішили з листом!»

Пігмеї таку людину сюди взяти не можуть.

А Колись Бойчук на сцені прилюдно, демонстративно цілувався з чонівцями, сердечно і щиро. Спорідненість душ.

8. *Малина*. Десь я вже про нього записував. Недавно знову зайшла розмова про нього, варті уваги деякі нові деталі, пов'язані з його персоною.

Коли він був директором Чернівецького педінституту, то, кажуть, поведився зі своїми підлеглими, як Нерон: був жорстоким самодуром, усі викладачі його духу боялись, збирав викладачів навіть дрова рубати. Займав гарну квартиру. Коли збирався їхати до Києва в аспірантуру, то продав цю квартиру за 50 тис. карбованців (одна родина заплатила відступного, а він переоформив ордер, документацію, квартира ж

державна!). Приїхав новий директор – Герой Радянського Союзу Тканко (зараз ректор Черкаського педінституту) з сім'єю. Для директора нема квартири! Будучи по справах у Києві, зайшов до Ковпака, так і так, мовляв. А той на це: «Який же ти герой, що прийшов до мене жалітися! Нехай він (тобто попередній власник квартири) жаліється!» Оскільки Тканко мав ад'ютанта з автоматом, та взяв ще когось – і ту сім'ю викинули на вулицю, а сам вселився.

Характерно, що за «незаконний» продаж державної квартири Малина не поніс ніякого покарання. Навпаки, в Києві організував справу проти якоїсь жінки, що вона нібито була зв'язана з німцями під час окупації, виселив ту жінку (по вулиці Толстого, навпроти ботанічного саду – гарний район вибрав!). Правда, та жінка почала ходити по різних інстанціях, довела свою невинність, то їй дозволили повернутись, квартиру поділили між ним і нею.

В аспірантурі КДУ, кафедра української літератури, знали, що він працівник органів, ніхто з ним не дружив. Бувало, точаться розмови про те, про се, а як він зайде – замовкають або переходять на якісь анекдоти чи плітки еротичного характеру. Любив дуже виступати, забирав слово по кожному питанню, говорив довго і багато, ніхто не міг зрозуміти, що конкретно він хоче сказати. Колеги про те склали жарти.

—• 10 березня 1968 р. •—

Анатомія диктатури.

1. Федотов І.А. розповів цікавий епізод, що мав місце в Кемеровській області. У якомусь шахтарському містечку (здається, Анжеро-Судженськ) Кемеровської області на площі в центрі міста височів великий, монументальний собор, а міськом партії – в порівняно мало помітному будинку навпроти собору. Приїхав хтось із ЦК. Розпик місцевих партійних начальників: «Кто к вам придет?! Вас не видно, все видят собор, туда и идут! Шахтерский город – и не могут найти способ избавиться от собора! Стыд и позор!» Знайшли. Організували бригаду шахтарів, яка зробила підземний підкоп під собор. Так зняти не можна було, піднімуть шум, може бути скандал, собор діючий. Зробили обвал, склади авторитетну комісію, яка визнала, що собор в аварійному стані. Закрили. Все ж, здається, якийсь шум виник, змушені були перенести в інше місце, але площу очистили.

2. М.Т. також розповів про подію. В Чернівцях на площі стояв пам'ятник «N-му полку вдячна Буковина». Пішли слухи, що це той полк, який придушив повстання 1948 року. Вирішили знести пам'ятник. Населення запротестувало. Був проїздом у місті Хрущов, порадив знести вночі, щоб ніхто не бачив.

Так і зробили: зняли вночі й місце те забрукували такою ж бруківкою як і навколишня площа, підібрали навіть каміння таке ж за кольором.

3. Обком одержує збірники матеріалів – переклади найактуальніших статей, що з'являлися за кордоном. Нікому не дозволялося ними користуватися, крім певного кола осіб. Цікаво, що є «зверхсекретні» збірки, які можуть читати в Кіровограді лише п'ять осіб – секретарі обкому. Федотов у зв'язку з тим, що готує доповідь «Фальсифікатори історії», користувався лише «секретними матеріалами», і то на руки не видають, треба читати там же, в присутності їхнього працівника. Ці збірники і закриті листи ЦК періодично знищуються.

4. *Спогад.* Ліда каже, що коли поступала в комсомол (подала заяву), то вночі приснились їй чорти, що танцюють навколо неї (такі з довгими хвостами). Розказала сон мамі, та посміхнулася: «Продала душу чортові».

5. *Розкуркулення.* Дехто каже, що на село прислали молодь з міста, комсомольців, які це все робили. Переночують у селі, за день перевернуть все вверх дном – їдуть у наступне село ночувати: тут не залишались ще на ніч.

—• 13 березня 1968 р. •—

Героїчне минуле. Місця слави російської зброї: Севастополь, Каховка, Брест. Пам'ятні місця: Тульчин (тут Суворов), Кобрин (музей Суворову), декабристи, Пушкін і т.д.

Чернівці, Буковина – там свої національні реліквії.

Мукачеве, Закарпаття — мадярська історія.

Львів, Галичина – польська історія.

А наша історія – насипані могили, потім розриті: це посмертна доля Сірка (в 1709 році могилу зруйнували, в 1968 році викопали і перезахоронили, бо підмало море), Янівське кладовище, Кодня.

Їхні герої в блиску слави, в матеріальних розкошах, наші – зганьблені, обпльовані, нужденні.

Їхнім – пам'ятники, тут – тільки яр, ліс чи балка або могила, названа іменем героя.

Причому, для всіх ми винні, у всіх викликали щирі ненависть. Подорожуючи по Закарпаттю чув, як мадяри зв'язували по 5-10 чоловік колючим дротом і кидали в провалля. Особливо полювали на петлюрівців, і тих, які приїхали з Західної України допомогти боротися з мадярами.

І так далі, і тому подібне: кожен знаходив привід, кожен мав за що обурюватись. Країна наших страждань.

—• 14 березня 1968 р. •—

Анатомія диктатури. Вчора по телебаченню ще раз дивився фільм М. Ромма «Обыкновенный фашизм». Як багато кадрів викликають роздуми, порівняння, аналогії!

а) Обіди зі спільного котла. Кожен з'їдає миску супу на площі, в гурті.

Або свята – оці «похитування», коли величезна маса людей, взявшись за руки, співає пісню і похитується в її такт. А факельні шестя.

Оці масові дійства, масові спектаклі. Вони гуртували народ, виробляли почуття національної солідарності, чуття рамена.

б) Гітлер заявив, що його опора – робітники і селяни.

в) Суботники: Гітлер копає при закладці нового автобана, працює роздягнений до пояса біля молотарки. Все партійне начальство бере участь у якійсь роботі (в Німеччині – при закладці дороги).

г) Сценка у Веймарі (здається). Зібрались письменники (було якесь свято німецької культури), теж спільний обід (диктор каже, що добре їдять), потім зал-засідання. З трибуни промову має Геббельс: навчає, про що писати і як писати.

г) Урочиста клятва Гітлеру: маса солдат повторюють слова присяги. Виявляється, був прийнятий закон, за яким нелюбов або неповага до Гітлера розглядається як юридичне поняття і переслідується у карному порядку.

д) Гітлер народ називав *маси*. З масою необхідно поводитись, як з жінкою, вона, як і жінка, уступає тільки силі. Масі необхідно дрижати.

Значить, стратегія страху.

А, можливо, масі потрібен бог? Живий, якого можна бачити, тобто не сумніватися в його реальності? А бог повинен бути грізним, його треба боятися, приносити йому людські жертви.

І ще. Оця екстражеституляція Гітлера, витягнута вперед правиця, що показує шлях у майбутнє!

—• 17 березня 1968 р. •—

Украдена молодість. Вчора був на політінформації у своїй групі (IV-Б). З інформаціями виступало три студентки. Тематика – міжнародні події. Кожна з доповідачок ретельно переписала з газети щось і слово в слово з-за кафедри читала – нудно, байдуже. Ніхто їх не слухав. Приблизно половина групи сиділа на задніх партах по три особи і голосно сміялась, дівчата розважались якимись своїми дотепами. Четверо сиділи біля трибуни і мовчки про своє щось думали, не заважаючи нікому. Цинковський пересідав з одного місця на друге, розглядав фотокартки. Лише один Каюков був уважним (ще й сердився, що ззаду голосно сміялися).

Двоє прочитали свої писульки російською мовою. Їм уже зовсім байдуже, що читати, якою мовою, чи їх слухають, чи ні. До речі, одна (Краснощок) невиразно записала слово *апартеїд* і ніяк не могла його прочитати. Я виправив, прочитала і пішла далі. Виявилось потім, що більшість значення цього слова не знає, але ніхто не поцікавився, не запитав.

Каюков (комсорг) після закінчення політінформації почав пробирати

«розважальниць». Полетіли образливі репліки. Не дають йому говорити, грублять з місць. Я спокійно вислухав, потім сам сказав кілька слів, хотів легко пожурити: мовляв, некультурно, неввічливо з місць кидати образливі слова. Не дали й мені висловитись: «А він чого нас ображає? Подумаєш, найшовся нам нотації читати (про Каюкова)! Ми його не хочемо слухати!»

Якась крайня дратівливість, злість, в'їдливість. Весна! Четвертий курс, через пару місяців – марш з інституту. Прошло чотири роки, а де любов, зустрічі, романтика? У гуртожиток нікого не пускають, на танці нікуди не підеш.

Варто було б заізнатись із цим життям у гуртожитку, з монашим режимом.

Залити молодість байдужістю, вкрати казенщиною!

—• 29 березня 1968 р. •—

1. *Про події в Польщі.* Біля автобусної зупинки Козенко чекає автобуса. Підходжу. Зав'язалась розмова. Питаю: «Ви читали доповідь Гомулки, опубліковану в «Правді?»» – «Почему не читал?» – «Я здивований подіями. І це не в одному місці, а по всій країні! Досить складна і неприємна ситуація!» – «Ничего здесь сложного нету, все очень просто. После войны осталась всякая навалочь, притихла, а теперь подняла голову. А теперешние события – это очень хорошо, очень хорошо! Вся мразь всплыла наверх, сейчас нужно черпаком собрать её». – «Все-таки, мабуть, це буде не так просто, адже багато людей взяли участь у цьому». – «Ничего! Это дело времени. Конечно, нельзя всех сразу, подберут сначала самых активных зачинщиков, а потом помаленьку всех остальных. Диктатура имеет очень много возможностей для этого. То, что это случилось сейчас, это очень хорошо. Случись это в критический момент, во время войны, пришлось бы повозиться». Підійшов автобус, ми попрощались похапцем. Я довго був під враженням цієї розмови. От тобі й інтелектуал! Чи, може, ці «суспільні дисципліни» роблять людей такими (він викладає в інституті політологію)? І це після всіх змін культур, деяких повівів свіжого вітру!

2. В інституті, не пам'ятаю, з якого приводу, розповів мені Сидоренко цікаві епізоди канібальства. На Донбасі наші відбили містечко. Зробили облогу. Брали кожного молодого мужчину. Виловлювали тих, що здалися німцям у полон і різними хитрощами повернулися додому. Він був свідком такої сцени: набили повну велику кімнату, прямо так, що люди стоячи задихалися, стояли здавлені. Зачинили, забили двері, розжарили грубу. Люди стояли так більше доби в страшній тісноті і задусі, стоячи оправлялися, мліли. Потім дали поїсти – кожному по оселедцю – і знов у таку тісноту. Муки – неймовірні. Потримавши так, почали викликати на допит. Судила трійка коротко: Де здався? Де зброя? Зрадник! Пиши розписку: «Я такий-то визнаю себе зрадником Батьківщини». Їх виводили

по кілька і в яру розстрілювали.

На Донбасі є містечко Сватове, біля нього ліс, так біля лісу було дві великі силосні ями. Вони заповнені розстріляними. Каже, що цим займались носаті – грузини і євреї.

Після звільнення по талонах одержували продукти харчування. Давали все в першу чергу євреям, які повернулися з евакуації, рештки – нашим, з докорами: «Служили німцям! Жили на окупованій території за одно з німцями!»

3. На кафедрі було таке. Десь з приводу якогось рішення організували семінар викладачів для вивчення матеріалів. Чечот запитує завідувача кафедри (в особистій розмові): «Ну, нащо ще ці семінари, забирають у кожного час, відривають від роботи, кожен же одержує газети, може і сам прочитати!» – «Не знаєте чого? Щоб забити баки!» – відповів.

4. *Країна наших страждань*. Могла б бути книжка нарисів, оповідань, спогадів. Можна використати легенди, перекази: «Стогнучий камінь», – Первомайськ, Буша («Зосталась одна душа, так утворилась наша Буша»), інші приклади.

—• Березень 1968 р. •—
Єврейські анекдоти.

1. У літаку 8 чоловік. Сталась неполадка, треба вискакувати на парашутах. А парашутів всього 7. Комуś не вистачає. Зголошується першим Борис (Борух). За ним повискакували ще п'ятеро. Залишилось двоє. «Вип'ємо на прощання, адже один з нас загине напевно!» – каже один. «Випити давай вип'ємо, але чого ж один має гинути, будемо стрибати двоє!» – «Як, адже у нас лишився лише один парашут?!» – «Ні, два, я Борису речмишок прив'язав!»

2. Шпигун. Послали єврея в іншу державу на зв'язок з іншим євреєм – шпигуном. Дали пароль: «Чи у вас не продається ліжка?» Заїхав, знайшов адресу, роздивився, постукав у двері, вийшла хазяйка, він її запитав. «Ні, – каже, – продається канапа» (йому треба було: так, продається). Він пішов. Ходив-ходив, знов приходить: «Так все-таки, чи не продається у вас ліжка?» – «У нас є тільки дитяче, якщо вам дуже потрібно, то я можу продати». Пішов і знов повернувся: «Тоді, може, ви знаєте, хто продає ліжка?» – «Ай! Дайте мені спокій, так треба було одразу казати: шпигун живе поверхом вище!»

—• 1 квітня 1968 р. •—

1. *Сила диктатури*. Козенко досить влучно зазначив, що у диктатури є багато засобів придушення ворогів. Навіть занадто.

Ось слухаю радіопередачу «Співаємо разом з нами». Передають для розучування пісню «Колгоспна трудова», музика Левицького на слова О.Маруніч. Щось неможливе! Впевнений, що жодна людина добровільно

цієї пісні не вивчить.

Все це всіма засобами (придивіться до школи) поширюється, а поряд живуть люди, таланти, але їхніх творів ніхто не читає, їхнє моральне світло надійно закрите шторами, тому нікого не зогріває.

Ті відблиски, які випадково десь з'являються, досить недвозначно кваліфікуються – ідейні зриви («Навколо творчих невдач та ідейних зривів виникає багато балачок і кривотлумачень» – Брежнев, «Рад. Укр.», 1968, 30. III, с.2).

До чого цікаво було б вияснити, чи за всю історію твори типу згадуваної пісні зараховувались до «творчих невдач»? Це все були досягнення, золотий фонд! А що попадало в розряд творчих зривів? Що з золотого фонду залишилось?

Вийде ось що: все найкраще пішло в розряд зривів, дещо навіть визнали, реабілітували, зарахували зараз навіть до класики. А досягнення?

2. **Боязнь організованості.** Кернер написав листа про неполадки на Черемушках. Багато підписалося. Боровик відмовивсь: «Це політична справа, це організація. Що ви – жартуєте? Якщо один-два підписалися, то нічого, а якщо так багато, то це вже організація».

3. **Гончар.** Слід подумати над таким. Усі наші газети надрукували матеріал про О. Гончара до дня його 50-річчя. Важко уявити, що було б з нашою літературою зараз, якби на її чолі стояв не Гончар, а, скажімо, Корнійчук! І ще: він схилив голову перед ордою, зберігши цим себе і прислужившись народові. А де ті, чесні і мужні? Вони загинули в нерівній і несправедливій боротьбі, їхні серця розтоптані. Руський князь пішов на поклін до хана, виніс приниження, але зберіг людей, які у своїх поколіннях скинули ярмо. Чи ж не розумніше він зробив, ніж той, хто з горсткою сміливців поліг на полі слави? Чи не такий невблаганний алогізм життя? Не можеш подолати супротивника – приєднайся до нього? Але Смоличі, Корнійчуки... А вони як? А народ-самоїд?

Цей мотив лежить в основі вірша Павличка (збірн. «Гранослов», 1967, с.128-129).

4. Якось Смоленчук жартома сказав: «Колись у газеті (вже не пригадаю, яку він називав) була фотокартка молоді: хлопці і дівчата грають у сніжки. Підписано, що це на Смоленщині. У нас випадково нічого не буває. Справа в тому, що на Смоленщині немає молоді в селах. І от з'являється матеріал, наче там все добре й благополучно». Згадалося ще в зв'язку з цим, що в січневому номері газети «Україна» є стаття і велика добірка фотографій «Запорожці». Тут і художня самодіяльність (козаки на сцені), і весілля, і автомобіль, а на вкладці – дідусь-козарлюга, старий більшовик. Значить, уже зовсім там погані справи з українством.

5. **Де ворог, а де свій.** У давні часи було просто: татари не прикидались найближчими друзями й братами, визволителями великодушними.

Ворог народу! Яке поняття! А слуги народу?

6. *Анатомія диктатури.* Було б цікаво зіставити, порівняти план, послідовність тверджень у доповідях керівних товаришів – Сталіна, Хрущова, Брежнєва. Всі доповіді будуються за таким планом:

а) як у нас добре, як багато в нас грандіозних успіхів (іншими якраз ці успіхи будуть заперечуватись);

б) у яких злиднях, безправ'ї живуть трудящі капіталістичних країн, як вони борються, капіталізм на грані загибелі, яку шалену боротьбу він розгортає проти нас;

в) погрози на адресу тих, хто ще носить пережитки минулого у своїй свідомості.

7. *Оригінальність.* У газеті «Рад. Україна», 30. III, за 1968 рік надрукована промова Брежнєва, в якій говориться, що певний прогрес капіталізму після війни пояснюється особливостями науково-технічної революції (Я чув, що саме так «буржуазні» економісти тлумачили прогрес у соціалістичних країнах).

8. *Скаба.* Оце в «Рад. Україні» (1968, 30. III) є повідомлення, що його звільнено від обов'язків... Кажуть, це хотіли зробити раніше – дати орден за хорошу службу й звільнити. Але вмерла жінка, тому потримали ще. Так кажуть.

Скільки робив зла. За власною ініціативою. Перестарався навіть. До речі, чи коли прийшла йому думка, яку пам'ять по собі залишить, що про нього скажуть, напишуть? Людина особливого складу. Чи злодія стримає коли-небудь той факт, що його проклинають? Його хвилює лише одне – не бути покараним, на все інше з великим задоволенням плює. Якщо Скабу й гризтиме сумління, то, мабуть, тільки в тому плані: «Ах, прогледів, не додивився, потрібно було ще N скрутити голову!»

9. Скільки говоримо про ідейне виховання! Вся виховна робота до нього й зводиться! А наслідки? Є в Сухомлинського згадка й про це (див. «Литературная газета», 1968, № 13, с. 11, перша колонка). Як молодь розуміє ідейність.

—• 4 квітня 1968 р. •—

Написати б Квацуку листа. Як до свого давнього знайомого, з яким протягом семи років ділив роботу, ні разу не посварившись. А це щось значне.

Я зараз відкинув наукову роботу, вирішив трохи відпочити, роздивитись. Хочеться зрозуміти світ і людей, що мене оточують.

Якщо Ви не боїтесь і не соромитесь своєї щирості (на жаль, у нас і таке часто буває), хотів би я і від Вас одержати дружній лист, допоможете мені роз'яснити деякі сторони людської душі.

Пригадую, Ви дуже любите Павличка, повиписували навіть приклади для практичних вправ студентів. Оскільки ми з вами пройшли приблизно в один час однакову систему виховання, то, надіюсь, що ви, як і я, не лише

одною формою захоплюєтесь.

У зв'язку з цим у мене виникли деякі питання. У Павличка багато місця займають, так би мовити, національні мотиви: він проклинає самоїдів-малоросів, картає тих, що відмовились від своєї мови..., закликає бути сином свого народу не лише за паспортом. Все це досить сильно висловлено. І от я, думаючи над силою слова, літератури, сумніваюсь у значенні цього всього. Кого ці слова можуть зворушити? Кого закликати іти іншою дорогою, як він досі йшов? Я не говорю про тих, хто української літератури не читає, маю на увазі прихильників. Чогось згадую як приклад останнього Вас. Адже ваші діти вже не володіють мовою свого батька, напевне і не люблять її. Чим це пояснити? («Гранослов», 1967, с. 122; 28)

—————☞• 9 квітня 1968 р. •☛—————

1. Як воно склалось так, що людина позбавлена будь-якої стабільності – духовної, матеріальної, громадської? Угодництво, криводушшя – неодмінні засоби вижити, втриматись на поверхні.

2. Кілька днів тому приїхав з Києва якийсь Маринич (чи не доктор географічних наук), читав для міста доповідь «Подорож по Франції і Канади». Варті уваги тут два моменти:

а) розповідаючи про Канаду, згадав і націоналістів, що вони підпалили весь реквізит ансамблю Григорія Верьовки (пригадую, в газеті про пожежу було, а що це зробили націоналісти, не пригадую). Хохлові щось же погане про свого сусіда треба сказати!

б) На лекції (будинок Товариства... на площі Кірова) самі лише старі, пенсіонери, хоч би тобі кілька чоловік мого віку (крім організаторів)! Причому, якщо брати зовнішній вигляд слухачів, то було немало домогосподарок, двірників. У залі було чоловік 30-40 – і хоч би один представник сучасної молоді!

—————☞• 11 квітня 1968 р. •☛—————

Сила диктатури. Взяти Білорусію. На якому рівні там мова! Білоруські книги в Бресті. Але скрізь говорять про розквіт білоруської мови! (як і української).

Цікаво було б в'яснити таке: до революції у Курську, на Кубані (не говорячи вже про Москву, Ленінград) в умовах заборони існували українські гуртки, проводились вистави. А тепер?

—————☞• 14 квітня 1968 р. •☛—————

1. **Доля народу.** Виявляється, поділ нації може мати й корисні наслідки. Польща була поділена між трьома державами. Не скрізь однаково були безжальними. А частина України під Австрією? Тут усе було заборонене, то там наступило пожвавлення.

2. **Закон крові.** Пролита кров у боротьбі з німцями. Тепер вона стала

основою для зміцнення офіційного патріотизму. Виникли гасла «Ніхто не забутий...», почались пошуки загиблих («Червоні слідопити», «Штаб розвідників бойової слави»...). Трагедії й репресії покрив шар забуття. А могло ж і навпаки статись!

Десь недавно я чув (здається, по радіо) оповідання, в якому дуже зворушливо змальована звістка про смерть батька на війні.

Самі труднощі теж обернулись у капітал. Вітчим у прийнятого сина вклав і кошти, і турботу, з цього зродилась любов. Цінімо більше те, що далось з трудом.

І от полуда може втриматись, а може злетіти і впасти. І майбутні підійдуть до всього цього з інших критеріїв.

3. З'явилося багато статей про Н.-Левицького. Відзначають його ювілей. Зовнішня шумиха, екскурсії. Чого? ЮНЕСКО вирішила відмітити – от і потрібен камуфляж.

4. Характерне повідомлення в газеті «Радянська Україна», 1968, 14.04. (№ 88), про те, що в Бразилії «керівники департаменту по захисту індіанців» займалися винищенням індіанців (стаття «Знедолені»). Там злочинців викрили, будуть судити. У світлі цієї статті – ремінісценції про письменників, особливо нач. культури та ін.

—————• 16 квітня 1968 р. •—————

1. *Про шкідництво* («Шахтинська справа»). У нас неможливе стало реальністю, неймовірне – правдою. Часто спостерігаєш речі, про які розкажи, то не повірять. Тому, мабуть, не вірять «вигадкам» буржуазної пропаганди за кордоном.

От хоч би наша магістраль (до СШ № 10). Закінчили до 50-річчя Жовтня, зробили гарно, тротуари в дві смуги, акуратні бровки, просто було приємно дивитись. І ось уже в січні стались обвали. Зараз закінчилась зима. Скрізь на місці тротуарів зяють ями, обвали. В окремих місцях їх уже присипали землею, в інших – відкриті, ще в інших – обгороджені. Наочна, предметна агітація! Каналізація (так мені говорили) деформувалась, землю позасмоктувало в труби. Вся робота пішла прахом. А будівельники брали зобов'язання, включались у передсвяткове соцзмагання, були проведені мітинги, збори, наради, тобто включена на повну силу словесна шумиха. Чи зараз хто відповідає за це?

І от якби їх (відповідальних за це) зараз судили за шкідництво, ніхто у цьому ні краплі не сумнівався б, усі були б переконані, що пролізли скриті «вороги народу» й зробили диверсію. А фактично це не так, це звичайна безгосподарність.

Ось № 7 журналу «Перець». На с.2-3 розповідається просто дивовижна історія про нераціональності перевезень, які державі влітають у круглі тисячі.

2. Коли вдуматися, то не можна надивуватися: за найменше

необережно сказане слово садять, а виступають «поборниками демократії», посилають протести.

Закон про свободу слова – найжорстокіша цензура. А взяти підручник про конституцію (для 7 класу)! Експеримент особливий.

—• 17 квітня 1968 р. •—

Згадалась історія з мовознавством. Лозунг «Жити стало краще, жити стало веселіше». Поети. Думалось інколи, що часто робиться те, що зовсім не викликане інтересами самої партії.

А може, це засіб виявлення, випробування, виховання особливого типу людей? «Люди холопського звання...» Адже саме тут видно, хто який. Тих, хто пильно дивиться на своїх зверхників і вловлює й розуміє найменший їх кивок, зразу видно. Така політика дозволяє виділити для тирана саме потрібних людей, готових і здатних на все, в той же час відокремити небажаних і знищити їх.

Чи не в цьому геніальність вождя?

—• 20 квітня 1968 р. •—

Джеку Лондону спалили дім його особисті вороги. У кожного народу є різні люди, кожен народ має право на певний процент злочинців, задрісників, людей аморальних. Не дивно, що й у нас були монстри.

—• 23 квітня 1968 р. •—

Теми. Сюжети

1. *Сонце грає*. Про антирелігійну роботу. Боротьба проти обрядів Паски. У перший день Паски бігають дивитись на схід сонця: воно, піднімаючись на горизонті, грає. Як грубо викривають поетичний світ.

2. *На вила*. Моральність. Він і вона зустрічаються. На цей раз вирішили взяти номер у готелі, бо надворі негода. Вриваються інші, виставляють потім сатиричну газету «На вила». Знущаються як над розпусними.

3. *Бердичівський Курилов*, доцент ще в 1937 році. Тоді за щось на 10 років посадили. Повернувся в 1947 році. Люди запитували – за що? «Йй-богу, не знаю». Дійшло до органів, узяли ще на 10, щоб знав за що. У 1956 році реабілітований, зараз на пенсії.

—• 27 квітня 1968 р. •—

Смоленчук. Вчора дискутували з ним на різні теми. Почалося з «Собору» Гончара. Він оцінює цей твір негативно. Гончар, мовляв, не партійному підійшов до змалювання дійсності (адже моря на Дніпрі потрібні, бо потрібна електроенергія до зарізу), поставив багато проблем, яких не розв'язав [а хіба його справа те розв'язувати?], в багатьох місцях проявляє незнання фактичного стану справ.

Цікаві (не тільки у зв'язку з цим) деякі його висловлювання, способи розмірковувань.

а) «В середу мені запропонували виступити в обкомі, щоб зорієнтувати партактив області відносно „Собору” Гончара» [Для нього це особлива гордість].

б) Розмови про напружене становище в Чехословаччині: «Ви розумієте, чим це пояснюється? Півтора мільйона членів колишніх буржуазних партій залишились жити, вони не були ліквідовані, не емігрували. А вони мають родичів, попідростали їхні діти. І от вони дають про себе знати!»

в) «Гомулка правильно зорієнтувався. Це природжений політичний вовк. Він зразу оперся на робітничий клас, а в Чехословаччині таких нема.

У Дрездені була нарада, чехам ми дали зрозуміти, що не будемо байдужими, якщо там почнеться контрреволюційний заколот. Вони це зрозуміли й обіцяли опанувати становище».

г) «Цього року ми повинні, незалежно від погоди і врожаю, зібрати більше хліба, ніж у минулому. Будь-якою ціною! Хай хоч що після цього буде [у такому плані, що це, може, й зашкодить агротехніці]».

г) Він помітив у романі «Собор» дві перестраховки: 1) киває на секретаря обкому (Брежнєва); 2) внизу стоїть дата: 1963-1967. Мовляв, усе це розповідь про події, що мали місце при Хрущові.

Розповів, що, будучи студентом, надіслав Тичині лист, образливий. Склав навіть вірш, пам'ятає й досі, процитував. Основний його зміст – поезія Тичини нікчемна, бо не зрозуміла народові. До речі, й зараз він так міркує: що незрозуміле – то контрреволюційне!

Зайшла мова про молодь. Він навів багато прикладів моральної деградації молоді, її аполітизму, егоїзму, недисциплінованості.

Яка причина? – Хрущов! Це він скаламутив воду. Нашому народові потрібні ідоли, а він їх скинув.

Йому імпонують Кадар, Гомулка, особливо Сталін, адже тоді при ньому не було заколотів, безпорядків.

Він недавно розповідав, що має багато роботи: «Взагалі міг би нічого не робити й одержувати зарплату, можливо, навіть було б краще й мені, й людям. Але я такий. Не можу одержувати зарплату так собі. А з цими (називає своїх підлеглих по спілці письменників) доводиться воювати, скільки вони мені крові портять!»

Думаю: дійсно, як багато є посад, на яких бездіяльність була б великим благом для людей.

—• 28 квітня 1968 р. •—

1. Кажуть, О. Гончар, якимось їдучи з Коротченком разом на нараду в Москву, констатував, що Коротченко за дорогу випив літру коньяку, і Гончар нарахував у його лексиконі аж 40 українських слів!

2. Про О. Вишню писали: під цим псевдонімом виступала ціла згря куркулів! Такого письменника нема, це банда (цікаво було б такі статті переглянути).

3. Розповідали, як була написана рецензія на книжку «На берегах Південного Бугу» Медведєва. Бюро обкому винесло рішення опублікувати погромну рецензію на цю книжку. Доручили (зобов'язали) Зарудному. Медведєв через ЦК добився реабілітації. Влетіло ... Зарудному (від того ж обкому).

Так зобов'язали Смоленчука виступити про «Собор», щоб «зорієнтувати партактив області». З другого боку, чи зможе Смоленчук відмовитись? Адже він звик до своєї ролі бути на послугах. Ця роль його вже й виховала.

4. Влаштовувати зустрічі, проводи. Особливо приїжджим здалеку, щоб вони зустрічались з наперед передбаченими, а то й підготовленими людьми. І все-таки розпорядникам всього цього роботи по горло: адже треба скласти сценарій зустрічей, передбачити, щоб не було непередбаченого, щоб якийсь «мужлан» не зіпсував усього.

А скільки клопоту з іноземними представниками! Не дай бог, трапиться «політичний ляпсус»!

5. Смоленчук: «Я наївно вірив у святість ідеї. Правда, я й досі залишився таким». І в той же час, коли він складав кандидатський мінімум з марксистсько-ленінської філософії, то екзаменатори дивувались його тупості, абсолютній необізнаності з елементарними істинами. Вони не вірили, що він пише твори, вважали, що це робить жінка.

Тепер, у світлі цього, зрозуміла його захопленість і віра. Такий, якщо прочитає фразу і трошки докумекає, буде умилятися без кінця! Він, наприклад, у захопленні від формули «Комунізм = соціалізм + електрифікація». «От саме електрифікація! Як це геніально!»

6. **Прийом: слухай, куме, про нас кажуть, що ми злодії.** Зараз у польських газетах офіційні пропагандисти виступають з твердженням, що зарубіжна пропаганда чорнить польський народ, його соц. завоювання, самовіддану працю.

—• 5 травня 1968 р. •—

1. **Розмова.** А: «Я послав свою дитину в російську школу, щоб не робити її нещасливою, щоб не була вона білою вороною серед оточення».

Б: «А я теж хочу щастя своїй дитині, але передусім бажаю, щоб моя дитина стала справедливою людиною, нехай навіть відчує біль національного приниження, щоб навчилась відчувати і цінувати правду».

2. Навибрав один віршів для аналізу. Коли почали його бити, то й тут знайшли смертний гріх: повибрав ідейно найслабші вірші.

3. **Помста.** Десь на островах Океанії є звичай карати ворога тим, що роблять його подобу-опудало і знущаються над ним. Чи це шкодить

злодію? У Павличка є сильні рядки («Гранослов», 1967, с. 121-122), скеровані проти «скретенілих онуків», але чи хоч один з них одумається, відчує біль справедливих слів?

4. Народжуються десь ідеї, проносяться над людьми як ураган, як чума, залишають після себе горе, сльози, сиріт, вдов...

5. Згадалися Корнійчук, Бажан, Смолич. Як вони міркували, що відчували тоді, коли безжально нищили кращих представників українського письменництва? Раділи, що не буде конкурентів? Були щасливі, що ще більшу можливість мають шкодити нашому народові? А всі інші, що писали панегірики? Що керувало їхньою рукою? Пройде час, історики, літератори будуть і їх твори розглядати, згадуватимуть і їх імена, адже більше нікого не було!

6. *Смисл життя*. Боровик каже своїй дружині: «А для чого я живу? Я живу для того, щоб добре поїсти, відпочити і мати Любулю біля себе».

Недавно, як це дуже часто буває, посварились, вона втекла до нас, він прийшов, почали тут сваритись. Вона його ображає з крайньою ненавистю: старий, очі як у свині, дурний, розпусний...

Цікава була б історія і передісторія цього подружжя: обоє вели розпусний спосіб життя, розпуста їх і з'єднала. Тепер одне одному не вірять, ревнують і сваряться навзаєм, вона його покинути не може, бо і відносно стара, і сама не влаштується, залежить від їдла і пійла, яке він дає, а він теж ні: вона для нього молода, симпатична, такої вже не знайде.

—• 23 травня 1968 р. •—

1. Вчора ввечері передавали по радіо «українські патріотичні пісні». Сказано було, що багато таких пісень було створено в 30-ті роки, деякі з них набули величезної популярності. Транслявалися і самі пісні:

а) «Партизан Желєзняк» (слова Михайла Голодного, музика Блантера, 1939 р.). Пісня створена по конкурсу газети «Правда», було запропоновано слова, на які треба було написати музику. Поступило на конкурсний комітет більше трьохсот пропозицій. Вибрали музику Блантера.

б) Пісня про Щорса («Шел отряд по берегу, шел издалека, шел под красным знаменем командир полка...»).

в) Пісня про Каховку («Каховка, Каховка, родная винтовка...»).

2. *Національне почуття*. Їду автобусом, аж поряд сидить на колінах батька Колін товариш по двору, Саша, розмовляє з батьком. Батько – робітник, говорить українською, а син з ним – російською (зараз він учень другого класу).

Пригадую, пару років тому цей Саша, посварившись з Колею, в'їдливо викрикнув: «Чево ты хахлишь?» Коли Ліда запитала його: «А хто ти?» – той відповів: «Я русский. Папа и мама тоже русские!» Мати його працює кондуктором на автобусі, говорить суржигом, російської мови теж не знає.

Значить, дитина виховалась у садку. Значить, тут їй прищепили такі

погляди, свідомість.

Багато говорять про торжество ленінської національної політики. Можливо, саме в тому й полягає це торжество? Всіма засобами (і в повсякденному житті, і – особливо – в школі) виховується якщо не національний індиферентизм, то вороже ставлення до українства. Вчать ненависті до народу, його культури, історії.

Ставлення до своєї нації, мови, історії – суто моральна категорія. Практична логіка, утилітарні міркування ведуть до негативного ставлення до своєї нації в таких умовах. Поважати своїх батьків, допомагати їм на старості не стане той, хто керується лише вигодою. Дійсно, скільки є випадків хамського ставлення до батьків (хоча часто вина в цьому й самих батьків).

—• 1 червня 1968 р. •—

Проблеми. Якось недавно прочитав в одній польській газеті про мамамаїзм – існуючу серед студентів на Заході (у Франції) течію прихильників вчення Маркса, Мао Дзе-дуна і ще якогось Ма... Підбурювачі спокою.

Дійсно, на Заході студентство створює певні проблеми. Є прихильники різних філософій, у т.ч. анархістичних.

А в нас? Тут свої, викликані великою епохою, проблеми (наприклад, життя в гуртожитку педінституту). Скільки ними займаються викладачі, ректорат і т.д.

—• 13 червня 1968 р. •—

Байдужість. В. Осипов. Британія. 60-е годы. – Москва, 1967.

«Диктор-полицейский сообщил о том [по телебаченню], что пропал мальчик четырех лет в одном из южных районов Лондона... На утро знакомая фотография появилась в газете. Через несколько часов лондонские вечерние газеты снова опубликовали ее вместе с отчетами о безуспешных поисках. В воскресенье вечером из передач телевидения я узнал, что мальчишку нашли. Утром того дня по адресу, указанному газетами, съехались из соседних районов три с лишним тысячи человек, чтобы прочесать все вокруг и найти пропавшего. Полиция помогла им разделиться так, чтобы не оставить без внимания ни одного квадратного ярда...» (стор. 60)

Позавчора ж у нашому дворі трапився такий випадок. Кажуть (я крізь сон чув якісь вигуки десь в бік гуртожитку, не надав їм ніякого значення), що зеківці ловили якогось хлопця. Піймали, він вирвався, прибіг у під'їзд, подзвонив у якусь квартиру, просив впустити його, бо за ним біжать, хочуть його зарізати, стогнав і плакав. Не впустили. Піймали цього хлопця, вивели у двір, роздягли й повели. Він кричав, пручався. На балкони стали виходити люди. Хоч би хто обізвався, не те що заступився. Маса людей

мовчки спостерігала насильство (4 будинки, 280 квартир!). Один Саша Любин ранком, коли зайшов на роботу, подзвонив і розповів усе знайомому начальнику міліції. Дехто каже, що той хлопець з їхньої компанії, чогось не поділили. Але ж у той момент езекуції «глядачі» цього не знали, просто спостерігали зі своїх балконів.

Кількома днями раніше на наших же «Черьомушках» трапився аналогічний, тільки трагічніший випадок. Якийсь чоловік кинувся з сокирою на жінку, на очах у її дочки і сестри. Зчинився крик, благання допомоги. Ближчі й дещо даліші сусіди чули (п'ятиповерховий будинок з новітньою «звукоізоляцією», отже, в якій квартирі гулянка – чути по всьому будинку). Ніхто не прийшов на виручку, не допоміг. Цей звір насмерть забив жінку, порубав руки її сестрі, а донька забила у куток, збожеволіла.

—• 10 липня 1968 р. •—

Образки. Недавно (29.06.) був випускний вечір студентів філологічного факультету (стаціонар). Зібрались в актовому залі. Секретар парторганізації Мельничук прочитав наказ: ...присвоїти звання вчителя і видати дипломи таким випускникам інституту... Далі почались виступи й привітання: виступали декан, Чечот, Жарких, голова ДЕКу, ректор, дві студентки-комсомолки-активістки (з українського і російського відділень). Майже всі виступи офіційно-ідейні. Декан, голова ДЕКу, ректор говорили про необхідність боротьби з ворожою ідеологічною диверсією. Капіталісти, мовляв, у лобову атаку не сміють іти, а роблять спроби вплинути на нестійких. Ректор говорив, що шлях учителя «самий складний, самий трудний і самий почесний», наші випускники повинні гідно представляти й прославляти нашу науку, яка «стоїть на чолі науки всесвіту».

Проїшли всі в бенкетний зал (після урочистої церемонії; дипломів не видавали, дали лише значки, щоб їхали за призначенням). «Українці» і «росіяни» розсілись по окремих залах (в будинку офіцерів). Столи були розставлені у вигляді букви Ш. За «основою» розмістились викладачі, за іншими – студенти. Цю «сімейну» частину відкрила секретар парторганізації філологічного факультету Г.І.Олійниченко, слово передала «представнику профспілки» Яровому. Він і вів вечір: по черзі надавав слово для проголошення тосту різним учасникам вечора – викладачам, студентам. І знову ж Логвиненко, Бойчук, Олійниченко проголосили круто ідейні тости. Прийшов завкафедри марксизму – і знов те саме.

Слухаючи все це, думалось, наскільки це начальство позбавлене звичайних людських почуттів, думок, настроїв. Абсолютні маріонетки. Боляче було за студентів, які прожили чотири роки під опікою, наглядом цих чиновників. Цю останню урочистість чиновники також зіпсували бездумними промовами.

І таке: вечір мав вигляд практичного заняття. Виступали на одну і ту ж тему, говорили приблизно одне і те саме по виклику (Яровий: «Слово просить ...»). Не було невимушеного сміху, забави, чогось такого, чим відзначається звичайна людська компанія.

Відвідав нас і ректор, теж висловив «ідейне».

Відчувався якийсь безумний гніт, ідейна пустота, знечуленість. Зрештою, важко передати все це, якимось не з'являється потрібне слово, визначення.

Найбільше мене вразила ще одна «дрібничка», але досить характерна. Я хотів іти додому десь після кількох «перших чарок», не мав наміру бути до кінця. Декан Логвиненко не пустив: «Твоя група, мусиш бути до кінця, аби чогось не сталось». Він з парторгом, я помітив, пильно стежили, щоб хтось чогось зайвого не сказав, не було нічого не передбаченого офіційною пристойністю. Але за домовленістю вечір мав бути до 1-2 години ночі. Довелося б іти додому пішки. Тоді Логвиненко подзвонив Г. Бойчуку, щоб той прийшов (живе десь недалеко) і понаглядав за студентами до кінця. Той прийшов. Логвиненко «передав чергування». Якась жандармська ухватка! Конвоїри! Зрештою, за справність конвою вони й відповідають, але, як я помітив, цю функцію вони виконували з великим задоволенням.

Було б цікаво відтворити усе це в якомусь художньому творі:

- ✓ й оці трепетні, тривожні почуття студентів, надії й смуток (Ковальчук каже: «Вже коли тут не знайшов собі пари, то там вже не знайдеш, у селі нема молоді»);
- ✓ радість деяких, що влаштували сім'ю (Буматіна побажала всім дівчатам поміняти прізвища);
- ✓ про офіційну безумність, конвоїрство, ранги;
- ✓ безініціативність самих студентів (сиділи сумирно, чекали промов, сміялись, коли говорили смішне; вони вивчали непотріб, для дружньої бесіди не готові).

І ще: співали більше російських пісень. Правда, коли добряче підпили, то покотились українські пісні.

—• 20 липня 1968 р. •—

1. **На теми сімейного виховання.** Лора так виховує свою Альонку: «Кто самый красивый в мире?» – «Аля!» – «Кто самый умный в мире?» – «Аля!» Коли їй зауважили, чи так варто, то мама відповіла: «Вона повинна змалку знати собі ціну, вважати, що вона за всіх найкраща». Лора вважає, що треба бути нахабним, самовпевненим.

Валя (Миколаївська) вчить свою доньку: не стій у черзі, вимагай, щоб пропустили тебе, намагайся все вирвати, як можеш. Ця дочка (зараз їй 10 років) як була в садку, то намагалась з тарілки інших дітей забрати що краще і з'їсти.

2. **Моменти. Павутинки настроїв, думок.**

Переглядаю фотоплівку. Ніяк не можу згадати, які це кадри, коли

зроблені. Ліда, подивившись: «А-а, це тоді, коли я була в червоному купальнику!».

Друга подібна ситуація: «Це тоді, коли ти до мене приїхав, бо дуже скучив!»

Коли гуляю з Дімою по кімнаті, інколи в мене з'являється така картина: Діма перевалюється через вікно і падає (випав з моїх рук; або щось прийшло мені в голову – і я викинув). Уявляю, що робитиму. Розпач. Ліда розповідала, що і в неї такі образи бувають, тільки пов'язані з балконом.

3. **Одруження.** Інколи воно відбувається ніби уві сні. Пригадую той стан. А та, що з будинку № 10 у Києві, розписалась, відгуляла весілля, ніби несвідомо все це. Правда, скоро розійшлася з тим чоловіком. Ліда розповідала про свою подругу, що з нею теж так було!

4. **Сюжет.** Могло б бути цікаве оповідання про випадок з листом Чечота: я носив листа, шукав Чечота, щоб йому віддати. Нарешті заніс додому і віддав дружині. Вона прочитала. А той лист про побачення! Скандал!

5. Розповідали, що в якомусь колгоспі на Кіровоградщині просили голову колгоспу в організований дитячий садок направити випускниць 10-го класу (бо в садку працюють старі жінки, погано говорять, не вчать дітей). Той відмовив: «А хто буде корів доїти?»

6. Журнали «Ранок», «Україна» не друкують зараз хороших репродукцій. Не дають популяризувати українське мистецтво.

7. Уявляється група письменників, кожен з яких пішов на «сделку» з совістю, кожен вважає її необхідним злом, але всі вони корчать з себе чесних, благородних, творців моральних цінностей.

8. Розповідаю Бреннеру (колишньому політруку полка, зараз він викладач політекономії в інституті) про те, що у Великих Луках послали літаки на злом, виходячи з положення Хрущова, що війни будуть вирішувати ракети: літаки стали дуже доступною мішенню. Зараз знову відновили виробництво. Мовляв, як могли допустити таке головоп'яцтво.

«Нет, все это не так. Исходили из того, что в современной войне, когда будут использованы средства массового поражения, человек может дрогнуть, а ракета не дрогнет».

9. **З виступу:** «За кордоном кажуть, що наша школа затирає індивідуальність». Як таке можна говорити? (ректор перед випускниками).

10. **Свобода слова і совісті.** В. Корж, письменник з Дніпропетровська, виступав на з'їзді письменників України, говорив, що у рідному місті почуває себе як на чужині: зайдеш у будь-яку установу чи магазин, то треба себе перекладати. Необхідно звернути увагу на становище української мови в містах.

Повернувся додому. Зараз же Г.Т.Чорноуско потягнув його в ресторан. Сіли за стіл, цей його напоїв і став розпитувати, що і як. Корж

розповів, як він готував виступи, як радився з Гончаром, Стельмахом, здається, що вони йому порадили. Вся ця розмова була записана на магнітофонну стрічку.

Коржа незабаром звільнили з роботи, заплановану до друку книжку зняли. Про все це розповів сам Черноуско. Він навіть гордий, що працює в органах, завів того спеціально на цей гачок.

До речі, Черноуско під п'яну руку розповів і деякі інші деталі з життя й роботи органів. Хтось приїжджав із Франції. Він, як головний редактор, водив його по місту, перед цим добре вгостивши. Ззаду йшла дівчина, яка всю розмову записала на магнітофон.

Але слідкують і за ним. Йому в кабінеті також вмонтували «жучок» у вимикач. Він якось довідався про це, звернувся до начальника з патетичною промовою: «Я вже стільки років працюю, а ви мені ще недовіряєте і т.д.» (невдоволення).

Н. якось іронічно на все це зауважив: «Дивний цей світ: вони один за одним слідкують, причому це вважається справою звичайною, наче спортивний азарт».

11. З'явилась у «Радянській Україні» погромна рецензія на «Собор». Підписані якісь невідомі мені прізвища. Чечот зауважив: це доручили комусь, хто не в ладах з Гончаром. «Там» слідкують за чварами між людьми і при потребі їх використовують.

12. В одному з товстих журналів («Дніпро», здається), в № 5 є вірш про одного музиканта, якому в Китаї перебили руки за якийсь виступ. Яке співчуття! А в себе?

13. Розмовляємо з Логвиненком (деканом). Питаю, чому не прийняли на роботу Сердюка. «Виключили його з партії. У групі студент мав лист Дзюби. Він, як груповий керівник, повинен був вжити необхідних заходів, а він цього не зробив. Обійшов партком, не розповів про це кому належить, от і виключили з партії. Зняли з роботи! Радянську літературу читати особливо важко, тут треба тримати ніс по вітру... Це тільки говориться, що творцями історії є маси, а ми вже не раз переконувались у тому, хто її творить».

Усе це говорить викладач історії партії.

14. *Ідейною ідеєю.* У Чернівецькому університеті працював N, який був помішаний на сталінізмі (Чечот каже, що його одного він бачив справді відданого ідеям марксизму-ленінізму, щиро віруючого в ці ідеї). Крицевий був секретарем парткому. На партзборах розглядалось питання виконання планів роботи на різних кафедрах. Виступив N і заявив, що зроблено то і то, але чогось не вдалось виконати, бо вийшли праці Сталіна, які довелось вивчати (що раніше не заплановано). Крицевий встав і каже: «Товариші, в протокол цього записувати не будемо, що казав товариш N, що нібито із-за праць товариша Сталіна не вдалось виконати план». N сполотнів, сів, став витирати піт.

15. Цікаво, що саме певного типу «братія» скипіла на «Собор» Гончара. Поливає його гряззю Смоленчук. Логвиненко каже, що цей твір викликає в нього огиду, особливо дратує його образ Володьки-«висуванця»; ганьбить твір Г.Т.Чорноуско. Всі вони із захопленням читають наклепницькі статті на твір. З другого боку, усі ці погромницькі статті спричинили надзвичайну популярність твору. Про «Собор» говорили всі: стало просто соромно його не читати. Дістати його було неможливо. Кажуть, що стали ним спекулювати на чорному ринку.

Афоризм: хтось із секретарів Дніпропетровського обкому (чи не Ващенко) обурювався з приводу появи «Собору» і здивовано заявив про автора: «Он, оказывается, руководит этими украинскими писателями».

16. *Бар'єр асиміляції зник.* Раніше на обрусілих тикали пальцем (штокає, какає). Тепер кожен наче за честь для себе вважає оте варнякання.

17. *Довіра до людини.* Розповідаю нашому ректору (Овчаренку), що Чорноуско, Смоленчук обіцяли допомогти надрукувати книжку, аби було клопотання з інституту (офіційної установи). Ректор: «І ви їм повірили? Та ви їм не вірте! Все це не так робиться, як вони кажуть».

Розмовляв з Логвиненком про те саме, кажу, що витрати на видання візьму на себе, мені аби ректор написав відношення. Він каже (радить): «Розкажіть про все ректору і напишіть заяву, що зобов'язуєтесь оплатити, бо одне тільки слово добре, а заява краще; це все-таки буде гарантія від зайвих випадковостей».

Згадується книжка Осипова «Британия. 60-е годы», де розповідається, що там просто під чесне слово відбуваються величезні фінансові операції.

—• 22 липня 1968 р. •—

Миколаївка

1. *П'ятаков розповів:* «Довелось сидіти в спільній компанії з N, який мене розкуркулював, вигнав з хати. Він питає мене: „Ти як, Іван Архипович, не обіжаєшся на мене?“ – „Ні, то було давно, время таке!“

У мене були хороші хорони. Приїхав дядько (працював у місті бухгалтером). Випивши, порадив: „Порозкидай оце все, щоб його не було. Ти мене зрозумів?“ Більше не став нічого говорити. Я дещо порозкидав, але вже пізно було, все одно розкуркулили».

Каже, що тих, хто розкуркулював, народ страшно ненавидів, усі від них відверталися. А цей, про якого мова, зараз працює конюхом в Сафоновому. Тоді був комсомольцем.

2. *Чого Дмитро [Лідин батько] переїхав з Красногригорівки в таке зачухане село?*

Посіяв ячмінь, яровизований, весна була холодна, довго не сходив, йому пришили «вредительство». А він хотів, щоб було краще. Він покинув усе і поїхав у рідне село. А ячмінь той потім був найкращим.

Яка особлива тоді була атмосфера! Як важко було жити людині, не

було де дітись. Сам не проживеш, а кругом заправляють негідники. Адже він пробував свої сили і в шахті. Там потрібні були «стахановці».

3. Розмова з Вовкотрубом. Пригадую, минулим разом розповів багато цікавого. Ліда на це: «У нього ж син недавно сидів у тюрмі (2 роки за крадіжку), ще є діти, він боїться». Він мене чомусь запитував, чи я комуніст. Я заперечив, але він, напевне, не повірив. Про це свідчить хоча б те, що почав говорити про чехів, поляків, які не хочуть нашого ладу, звикли до власності. Сам він теж не проти самостійного хазяйнування, кожен беріг би майно. Не було б таких крадіжок і т.п. Через деякий час у розмові я кажу, що тепер вже ніхто не погодився б узяти землю і хазяйнувати поодиноці. Він похапцем ствердив, що так, що вже й силою люди не взяли б землі, нащо вона йому: поробив і одержав зарплату.

Отже, майже кожен співбесідник тепер намагається розкусити твої настрої, погляд і лише тоді у відповідному плані висловлюється. Не стане незнайомій людині розкриватись. Людей навчили тримати язика за зубами, бути обережним, не говорити правди, що невігідна властимушим. Кожен – дипломат. Щирим буває рідко, в окремі хвилини.

Особливо кожен насторожується, коли починаєш про щось розпитувати. Розпитую про громадянську війну, що він пригадує і т.д. «О-о, красні здорово воювали! Були босі, але всіх прогнали. Красний флаг, ніхто не міг його перемогти». А що він про червоних минулого разу говорив? Значить, намагається підладитись під мене, бути «істинно радянським».

Але дещо «прорвалось». Запитую, як сталося, що в 33-му році вмирили з голоду і не повставали. «Е-е, народ був заляканий. Кожен думав про кусок хліба, щоб вижити». – «Не всі ж голодали?» – «О-о, були в селі такі, що їли й пили скільки хотіли (показав рукою по горлу), але коли хтось жменьку зерна вкрав, то били так, що відпадала шкура».

Цікава й така деталь: «Я побачив, що життя не буде, не виживеш, проліз в активісти і тому спасся, вижив, а скільки моїх ровесників попрощали!» Виходить, краще я буду інших давити, ніж мене мають з'їсти.

4. Недавно по телевізору була передача – п'єса «Доки б'ється серце» Агеєва. Коломийський будинок культури ставив (сам Агеєв). Все про націоналістів, які тільки і мріють про злочини проти хороших людей.

5. Взаємовідносини. Іван Архипович каже, що в позаминулому році з радгоспної пасіки пішло «наліво» чотири центнери меду: один взяли собі, а три роздали начальству (було 60 вуликів, але дуже хороший медозбір).

Але без цього не можна: від директора радгоспу залежить робота – може іншому віддати; зоотехнік, головний бухгалтер, завскладом (кладовщик), завфермою – всі були наділені пайком, залежно від посади, ваги. Наприклад, завсвинофермою дає корми для свиней, гусей, курей (інакше спробуй купити), причому безкоштовно; у комірника бери

пшениці скільки хочеш і всього іншого і т. д.

Сьогодні заїжджав районний зоотехнік. Заїхав «провідати», і так часто: вип'є чарку, поїсть. Під час медогонки дали йому 6 літрів меду (він «заглянув» на пасіку). Від радгоспного зоотехніка – виписати вощини, цукру для бджіл.

Вчора секретар парткому радгоспу правив іменини. Привезли йому свіжої риби зі ставка та інше. Дає розпорядження: «Треба привезти стільки-то». Ловлять, везуть.

Директор бере не собі: щось дістати чи що, то треба дати меду чи іншого добра.

6. Пригадую вислів «деятеля» про малярські школи (вони мають велике політичне значення за кордоном).

Як мені радили написати про школи: відсутність українських шкіл – не зло само по собі, вони потрібні не з якихось раціональних міркувань, не було й мови, що я, як громадянин, маю право чогось вимагати. Просити, щоб відкрили більше українських шкіл тому, що в місті проїздом бувають туристи та інші з капіталістичних країн. Отже, ворожа пропаганда лише використовує це, щоб зводити наклепи на нашу соціалістичну систему. Отже, не інтереси громадян, їх духовні потреби, а те, щоб закордонний обман не розвіявся, не дати їм зайвої карти.

7. Був у П'ятакова його родич. Випили. Зав'язалась розмова. «О-о, тоді був страшний час. Якщо хочеш бути комуністом, одержати якесь місце, треба загнати 2-3 чоловіки. Напиши, що був у банді, – заберуть – і пропав, ніяким виправданням не повірять». Розповів про якогось батрака (сина батрацького), який добре вчився. Поміщик допоміг одержати освіту. У 30-их роках забрали й розстріляли.

—• Липень 1968 року •—

1. *По радіо*: «Суспільний лад Канади не дає їй можливості освоїти північні райони».

2. *Бар'єр асиміляції*. Знайти матеріали про його існування: а) дещо є в «Історії України» (що була поширена в фотокопіях); б) є дані, що в селі дражнили таких, які «какали», «штокали»; в) зібрати дані з народної творчості, про тих, які бусурманились «задля лакомства нещасного».

А ось недавні враження на цю тему. Риму завезли в Севастополь. Її бабуся розповідає: «Сиділи за столом у їдальні офіцери, вона (Рима) вжила слово „зараз”. От їм було смішно! По-руськи так не кажуть». Бабусі, видно, було соромно перед «панамі», вона неграмотна, боїться показатись смішною, некультурною, тим більше в благородному товаристві.

Рима Колі зробила таке зауваження: «Чего ты говоришь „читати”, как старая баба?» В її свідомості по-українськи говорять тільки старі баби. До речі, сказала вона це з якимсь злом, єхидством.

Дід і баба зі своєю внучкою намагаються говорити по-російськи.

Сиджу на пляжі (в Марганці). Привели дітей із садка купатися. Деякі діти говорять українською, але всі виховательки – російською.

Ще одна сценка: на пляжі розмовляє батько з сином. Батько – українською, син – російською. Правда, батько – суржиком.

—• Кінець липня 1968 р. •—

Сєня ділиться спогадами (під час прогулянок):

1. Голод 33-го року був штучний. А 47-го? Під час окупації хліба було вдосталь. Було що їсти і в 44, 45-му роках, коли ще точилась війна. Вже в 46-му почали підмітати, а в 47-му зовсім зробили голодовку, теж штучно. Урожай був. «Просто іздівались над людьми. Я все це добре пам'ятаю».

2. В їдальні для робітників рудника давали лише похльобку: їжа така, аби не вмер з голоду. Але окремо був зал для ударників, де було все, кормили добре. Звичайних робітників туди не пускали.

3. Арешти. Багато людей забрали (в 30-ті роки). Ніхто не вернувся. Правда, один був повернувся, був ковалем. Де б їх не перекидали, він завжди був біля вогню, а вогонь – це тепло. А люди мерли в лісах як мухи, просто уничтожали людей. Присилали все нові й нові партії. Але той таким чином відробив термін і повернувся. Побув трохи. Хватились, що йому не можна жити в Україні, зразу ж вислали кудись знову на поселення.

Але брали чомусь тих, у кого фамілія була на -ський. «Чому?» – питаю. Мабуть, тому, що вони польського походження. Людей забирали вночі. Де дівались, ніхто не знав. Забрали – і кінці в воду. Ніде нічого не можна було допитатись. Лише під час війни вже люди взнали, де, приблизно, ділись арештанти. Бувало, заходиш на завод – нема того, іншого.

«Чим же мотивували, за що забирали?» – питаю. Нічого не говорили. Правда, N обвинуватили, що він хотів воду отруїти в місті. Я його знаю, такого він і не міг подумати зробити. У нас у шахті судили NN за те, що хотів зірвати шахту. Решту брали, не пояснюючи за що.

[Цікава паралель: про роки окупації тепер ніхто нічого страшного не розповідає. Ці роки стерлись, а 30-ті залишились. Зрештою, жахи були не однаковими.]

Йдемо по вулиці Садовій. У глибині саду стоїть гарний особняк, а у вулицю впирається гараж, двоповерховий – внизу місце для машини. Висловлюю здивування!

– А-а, тут живе суддя. Попереднього звільнили з роботи за взятки. Цей працює тут всього кілька років, а диви яке хазяйство нажив.

– Не з зарплати ж?

– Звісно. Зарплата його біля сотні.

Розповів також про звичаї місцевих лікарів. Взяточники. Одного (хірурга) збирались недавно судити, але так діло й зам'яли. Брав

немилосердно. Треба було одному пацієнту зробити операцію. Все одкладають. Ходить пенсіонер (пацієнт – внук, єдиний його опікун – дід), бідкається людям. Вони й порадили дати лікарю 30 крб., то буде все зроблено. Цей так і зробив: одержав пенсію 36 крб., зайшов у кабінет лікаря і виклав йому всі гроші («Ось моя пенсія, зробіть, що треба, моєму внукові»). Того ж дня зробили операцію (правда, лікар відрахував 30 крб., решту повернув). Старий цей розповів усім, бо онук таки помер: несвоєчасно був прооперований. Лікар цей нагромадив величезні багатства, що дало йому можливість підкупити тих, від кого залежала його доля.

Був інший лікар, здібний і добросовісний, але працював не довго: його вижили. Тут зібрались і прижились бездарні й нечесні. Кожен з них пообріс і майном, і знайомствами, створилась кругова порука. Отже кожен, хто намагається жити чесно, подає кваліфіковану допомогу, підриває їх авторитет, загрожує їхньому благополуччю. От вони і створюють для нього нестерпні умови.

—• 18 серпня 1968 р. •—

1. Є особлива методика виховання собак злими. Добрий собака зовсім не сторож. Добрі люди для держави (агресивної) теж ні до чого. Вживаються засоби, щоб зробити злими.

2. *Справа про реабілітацію.* Викликають мене в «органи». Ці направляють у Дніпропетровськ. Все дрижить, не можу до тьми прийти. Виписують пропуск (я взяв документи), йду на другий поверх, там мене вже зустрічають, проводять у кабінет, пропонують сісти. Став розпитувати про N, якого ще в 30-ті забрали і його й досі нема. Розказую, що знав про нього. «А не ругал он Сталина, советскую власть, не приходилось слышать?» – «Та це була така людина, що мухи не обідить, він своєї жінки ніколи не лаяв».

Кінчився допит. «Спасибо, вы нам очень помогли». Тут же послав помічника, щоб той повернув гроші за квиток, виплатили стільки ж на зворотну дорогу, сказав, що місце на автобус заброньоване і попередив, щоб нікому нічого. Мовляв, їздив на базар, якщо хтось запитає.

Миколаївка та її люди

3. Тьотя Дуня згадує минуле.

а) Виявляється, Леликового батька вбив рідний племінник. Десь їм дали город разом. Племінник, продавши якусь одежину, купив відро картоплі, посадив, не віддав голодним дітям. Почала рости картопля. А дядько сторожував (старий був). Цей прийшов раз – кілька кущів викопано, прийшов вдруге – ще. Засів у кущах. Вечором прийшов сторож. Посидів, потім направляється й копає картоплю. Цей згадав голодних дітей, розлютився і накинувся з вилами на старого. Той тільки крикнув: «Ой, що ж ти, рідний, робиш, пожалій мене старого!» Забив вилами насмерть.

б) У Дуні був чоловік, двоє дітей, усі померли. Як у неї шукали хліб: «Прийшло чоловік 50 комсомольців, перевернули все, приставили до горла – де сховала хліб?! Почали копати в клуні. А чоловік закопав діжку пшениці під порогом. Вони почали копати від стіни, викидаючи землю на поріг. Тож і не найшли, хоч весь хліб скопали. А один притулив дуло гвинтівки до спини і так заставив стояти цілий день, поки копали. У мене мліють ноги, одна дитина на руках, а він погрожує розстріляти. Другий хлопчик перелякався, розплакався, то він його чобітьми. А я стою й молюсь Богу, що вже буде. Бог дав, що пішли».

в) «А в селі був замісником председателя N, ми з ним ще з дитинства дружили. От він і став свататись до мене. Я кажу, що вже заручена і піду за кого вже судилось».

І от коли нас почали таки розкуркулювати, то він пообіцяв мені допомогу (мовляв, все-таки зроблю тобі добро). Приходжу я в раду, коли председателя не було, десь поїхав. А там цілий мир. Стою в хвості. N виходить і кричить: „Дайте дорогу цій куркульці, нехай зайде сюди, управу на неї знайдемо!” Народ розступився, я ні жива ні мертва зайшла. Він каже: „Не бійся”. Тут же приготував справку і побажав щастя. Їдь, каже, звідси, бо пропадеш. Вийшов за мною і знову крикнув: „Годі вже цій куркульці наше село позорити, щоб її в селі й духу не було!” Люди знову розступилися, тільки дивилися на мене». [Мовляв, не признавайся, що ти друг, і не бери під свій захист, так краще буде].

г) Каже Дуня, що «всі, які брали в людей хліб, здівались, пропали: кого німці вбили, хто помер. Людські сльози не пішли в землю».

г) Ще один образок (із розповіді Дуні): «Жила сусідка, комнезамовець. Щодня приходила поїсти. Коли мало розпочинатись масове розкуркулення, прийшла і повитягала подушки, перини (нікого вдома не було). Я йду біля її хати, бачу – повно подушок, щось шиє, переробляє (їх у неї ніколи не було). Я вступила ще й у розмову з нею. Каже, що перетрусила. А хлопчик каже, що у вас взяла. Вона лясь його по морді. Приходжу додому – дійсно позабиране. Але що я скажу? Вона захворіла туберкульозом і здохла».

4. *Вовкотруб Петро.*

а) Якось зустрілись ми з ним на городі, пішли до посадки, сіли. Він любить розповідати, як, мабуть, усі старі, хвалитись, що багато заробляв, калимив і крав. Про свої крадіжки в колгоспі розповідає навіть з гордістю. Адже й начальство краде. Буває, Литвинов (тисячник, присланий голова сільради) прийде в комору з квитком, щоб йому дали скільки там кілограмів відходів. «Що ви будете брати відходи». Насипає найкращого зерна – той нічого не каже, не каже, що годі. Насипає повен ящик, а він, наче прокинувся: «Ой, что вы, Волкотруб, хватит, еще будет неприятность!» Чого він зразу так не каже?! Председатель, коли взнав, що

краду, зауважив: «Гляди мені, не ловися». [Це вже, мабуть, останні часи, бо раніше так не могло бути].

б) Згадав голод (1933 р.). Показує на пусті городи: «Оце тут була хата, тут, тут... Сім'ї повимирали. От з цієї хати я вивіз і діда, і бабу. Просто в чім померли, в тому й поховали. Ніхто не проводив, не оплакував. Ховали в кожухах, свитах, підперезаних очкурором. Не було кому копати ями. Викопаєш яму ввечері, то за ніч нанесуть повну. Отже, затягнеш людину на кладовище, вигребеш ямку, аби можна було закрити мерця. Ще кілька років потім проглядали з землі одяг, кожухи, навіть частини тіл. Ото так зробив той бандит Сталін. Не може бути, щоб усе це так і залишилось. От побачиш, буде війна, так не може бути» [що саме він мав на увазі, важко сказати, своєї думки не доказував, мабуть те, що зробив Сталін, не має права на життя, не буде довго існувати].

в) Ще до голоду не всі були в колгоспах. Одноосібникам дали землю, саму найгіршу. Вони її обробили, зібрали урожай. Їм загадали цей урожай здати. Звісно, коли вони одноосібники, то не здадуть усього, адже зерно в їхніх руках. Треба ж дітям лишити. Вони там, хто де міг, наховали. Правління колгоспу посилало колгоспників шукати. Коли хто находив, то забирав собі. Пішов і я. Ходив, шукав – нічого не видно. Аж одного разу іду ранком і бачу посипане зерно на ріллі. Чого б то? Найшов нірку. Став там розворушувати, копати. Натрапив на мішок. Так і приніс мішок зерна додому.

г) Зайшла мова про начальство, зокрема голів колгоспу: «Живуть куди краще, ніж колись поміщики. У того корова здохла, ще якась пропажа – все, убиток. А як згорів свинарник – йому це нічого. Це нічیه».

5. Кажуть, що під час окупації в поліцію поступили лише бідняки.

6. «Раніше, бувало, вкрав у колгоспі – зразу хтось видасть. Люди бідували, були розлючені, а тепер нічого, крадуть, ніхто не заявляє».

7. Кажуть, що в Миколаївці живе дядько (батьків брат) Мазурова. Дядько має прізвище Мазур. В УРЕ написано, що Мазуров народився в Білорусії. Може, є інший Мазуров. Приїжджав недавно до дядька, питав, як живе, чи не має жалоб на кого. Цей відповів, що ні (мовляв, ти поїдеш, а я лишуся, за мої жалоби не дадуть мені спокійно віку дожити – він пенсіонер).

До речі, «спокійно віку дожити». Можливо, ці старі не хочуть ні про що розповідати (Лелик, Страшкевичі), щоб не влізти в халепу, й так настраждалися, вже не вернеш, хай заростає травою.

8. *Гнида-Ленський*. Кажуть, сам з бідних, жінка з багатих. Заївся на село, бо коли з Москви надіслали запит, чи нема рідних репресованих, то написали, що племінник був у Григор'єва, тепер репресований. Тому порвав зв'язки з рідним селом.

9. Йдемо по місту (Марганець). Круті вулиці, яри, схили пагорбів. «Отут були землянки. Втікали з сіл, хто боявся, що розкуркулять. Копали

тут ями (льохи) й жили зі своїми сім'ями, влаштовувались на роботу, хто на яку міг».

10. *Розповідь про село (сюжет)*. Сполучити матеріали про перебування в Жолобках, почуте й бачене в Казанці, Миколаївці та ін.

Герой – випускник інституту. Їде за призначенням у школу. Наївний і запальний. Що його чекає?

Перші враження від села. Пошуки квартири. Школа. Педагогічний колектив. Перші уроки. Життя. Система виховання. Вшанування «героїв» (квіти на їх пам'ятниках). Розмови з людьми. Історія Миколаївки, її революційне минуле. Роки окупації (хто підтримував окупантів).

Вдови, поховання загиблих.

Взаємовідносини між людьми.

Отже: герой спостерігає сучасність (рядових людей, начальство, інтелігенцію, події і взаємовідносини людей, їх інтереси, заняття), бесіди з різними людьми розкривають історію села, відкривають завісу над минулим.

Герой зазнає еволюції. Вивітрюються надії, ідеї, ілюзії.

Тут роздуми над мисленням і звичками загалу.

Невміння знаходити причину й взаємозв'язок явищ, егоїзм, примітивні почуття. Хто будівники нового життя, яка їх доля.

Топонімічні спостереження – як цікаві народні назви змінюються штампами. Обрусіння.

Політмасова й антирелігійна робота.

Школа, процентоманія.

Герой еволюціонує, в той же час змінюється ставлення до нього: прості щораз з більшою довірою розповідають щораз більше; інші стають щораз підозрілішими, встановлюють нагляд. Директор починає насідати, хамити...

—• 12 вересня 1968 р. •—

1. *Образки, мотиви*. Передавали по радіо уривок з твору Полевого про Леніна. Там розповідалося, який Ленін геніальний. Наводяться деякі епізоди. Так, при ньому хвалили когось. Ленін хитро усміхнувся і запитав: «Хм-хм, а как он ведет себя в вопросах политических?» (Цей твір надрукований, здається, в 1968 р.)

2. *Приклад розуміння дійсності*. Знайома сусідка-лікар почала характеризувати (по ходу розмови на «політичні теми») Сталіна: «Он жалкий трус, человек мнительный, неразвитый, ему подсовывали сведения о мнимых врагах народа, он и давал указания их расстреливать». Цікаво. Чому іншим не підсовують і ті не дають таких вказівок?

3. *Добро і зло*. Зайшла мова про Стебуна. Чечот перевіряв кафедру. Був у нього на лекції: «Він саме подавав критику буржуазної історії естетичної теорії. Але так, що насправді викладав суть цих теорій, критика

обмежувалась кількома фразами. Я взяв конспект лекцій у студента. Студент цієї критики навіть не записав, вийшла популяризація буржуазних теорій. Під час обговорення я висловив йому це зауваження і показав конспект. Він поблід, але нічого не сказав. Це було десь незабаром після розгрому космополітів, отже якби я роздув це, то йому були б великі неприємності. Я згадав висловлення Рильського: „Сім раз подумай про людину погано, а на восьмий зроби добре”. І я вирішив у звіт цього не записувати, голові комісії про це не говорити. Він (Стебун) мені був такий вдячний. А тепер от що зробив (мається на увазі, що він пішов і доніс на Сердюка, вижив його з роботи). Мене після аспірантури хотіли послати на кафедру, де він завідував, але М.Д.Чебурко каже: „Не їдь до нього, це такий, що підставить ножку”».

Справді, скільки стебунів розкладають, нищать нашу культуру зсередини.

Але чи не плітки це про Стебуна?

—• 15 вересня 1968 р. •—

Засідання кафедри. Комісія. Тільки що закінчила свою роботу по перевірці філологічного факультету нашого інституту комісія з МО (прислана по ініціативі ЦК). Нашу кафедру перевіряли Олійник, Киричок (із Сімферополя), були також Капелюшний (голова комісії) і хтось з обкому партії.

Вчора було засідання кафедри, присвячене результатам цієї перевірки. Виступали, розповідали про свої враження від лекцій і практичних занять Киричок, Олійник.

Варто відзначити таке.

Існує настанова зверху – вказувати на недоліки. Критикувалися ті записи відвіданих лекцій, протоколи, де «з усією гостротою не виявлені недоліки», а «лекції без недоліків не буває» (з місця відмітив Капелюшний). Кожен, хто виступав, шукав недоліки і в роботі кафедри (мовляв, треба бити, бо інакше зовсім розпустяться).

Виступ Олійника був досить гострим, він проїхався майже по кожному. Дуже це не сподобалось деяким (Речушевському особливо). Кожен хоче, щоб за щось похвалили, а недоліки щоб приховали.

Чечот спробував захищати кафедру. Це викликало обурення в Капелюшного, прямо-таки страшно: «Ви не довіряєте нам? Ми можемо ще на днів чотири залишитись. Якщо ви не згодні із зауваженнями комісії, то перевіримо і поставимо вас на місце [зробив виразний жест руками, тобто покажемо, де раки зимують]. Я думаю, що тепер зрозуміли мене правильно всі... Чотири роки що ви робили? Кажете, що поганий набір. А хто винен? Не я ж вам прислав, а самі набирали. А ви тут за що гроші одержуєте? За чотири роки можна навчити». І пішов. Розповів, яким повинен бути вчитель, як він згадує свого вчителя. Критикував тих, хто, захопившись, не

викладається, не вичерпує плану лекції («немає мобілізованості»). Отже, виходить, не захоплюйся: подав план і точно розміреними порціями подавай матеріал («вичерпуй план»).

—• 18 вересня 1968 р. •—

1. *Особливості мислення.* Будучи в Херсоні на семінарі, зустрівся з Бугаєвичем. Хочеться зафіксувати два такі моменти, що характеризують стиль його мислення.

а) Він багато подорожує, збирає матеріали про кобзарів, навіть показував фотографії. Це дуже похвально. Раджу записувати також пісні та інші види народної творчості. – «Я не фольклорист, а історик, мене не цікавлять ці пісні, а історія». Сказано упевнено, з апломбом. Але ж саме через їх творчість ми цікавимося і біографією кобзарів.

б) Зайшла мова про «Собор» Гончара. Йому твір не сподобався (теж дивно, адже він видає себе за поборника й уболівальника нашої культури). «Чому?» – «Багато є надуманого, нереалістичного». – «Що саме?» – «От він показав Махна якимось бандитом, а це був талановитий ватажок, навіть один час допомагав радянській владі. Сценка зустрічі Махна з Яворницьким – абсолютна брехня. Не міг Яворницький так розмовляти з Махном. Треба знати історію, раз берешся за такі речі». Пояснюю, що це художня література, отже зображене в ній – не фотографія дійсних подій; що ця сцена – ідейна сіль усього роману. Не слухає, говорить своє. Я перервав свою аргументацію. Здавалося б, можна вислухати, що говорить опонент. У нього є свій «погляд», а про що говорить інший, просто відскакує.

Цей мислительний тип, мабуть, дуже поширений. Адже Лагодич переконаний, що українська мова – анахронізм, але вислухати й проаналізувати докази про протилежне він просто неспроможний.

2. *Сісти на чужий горб.* Розповідаю Чернецькому про семінар зі стилістики в Херсоні, кажу, що МО пропонує, що й ми повинні подібне щось провести. Треба обрати тему. Він швидко пожвавішав: «О, це треба по вашій темі провести. Ви зробите головну доповідь, складете тематику виступів, хай люди готуються». Мене буквально приголомшила швидкість його реакції, його вміння знайти когось, хто б склав тематику, організував, провів, а він, як завкафедри, відзначиться.

3. *Образки, характери.* Учасники стилістичного семінару (Херсон) були на екскурсії в Новій Каховці. Провів бесіду і показав дещо сам директор гідроелектростанції. Сипнувши деякими цифрами, накинувся на письменників, які критикують дніпровські моря. Згадав Гончара, Стельмаха: «Це дилетанти, беруться судити про речі, в яких не розбираються... Писаки... Вони взагалі проти гідроелектростанцій – подавай їм Дніпро, яким він був колись. Підняли навіть крик, що довелось затопити кілька поганеньких сільських хаток... Гончар у „Соборі” пише,

що море смердить аж до неба...»

Все це було слухати цікаво: використавши сам факт виступу цих письменників, він приписав їм те, чого вони (по-перше, як розумні люди і, по-друге, знаючи, в що може перетворитися кожне необережне слово) не могли твердити. Протиставив їм авторитети: більше сотні вчених провели ретельні дослідження, кожна деталь продумана. Частку земель дійсно затоплено (N гектарів), але зате обводнили NN гектарів, дали NN електроенергії, NN риби, судноплавство покращилось (ходять судна з тоннажністю N тон), дали півдню дешеву електроенергію.

Ці цифри (дані), ловко підібране протиставлення справили відповідне враження на слухачів (знову ж таки, дилетантів). Хотілось запитати, а кукурудзу засівали не з легкої руки вчених? Чи все те, що дала електростанція, море, не могло б бути без зайвого затоплення земель? Хіба хтось із письменників проти гідроелектростанцій? Але його оточили такі, що питали: чи в селі N вже почали будувати насос? А скільки він даватиме води на добу? А скільки важить ця турбіна? Кругом шум, поспішали, майже бігом, отже встиг йому лише м'яко зауважити, що не годилося б таких поважних радянських письменників називати писакками.

За столом під час «дегустації» він розповідав: батьки померли з голоду (у 1922 р.)...; сім'я його дуже цікава – він справжній українець, жінка чиста росіянка, два сини пишуться росіянами, а один – українцем!... Як член партії повинен виступати по-партійному (мав на увазі свій виступ). Значить, якби треба було б, все можна інакше висвітлити.

—• 19 вересня 1968 р. •—

1. *Про шкідництво.* Не пригадую, в якому фільмі є така сцена. Викликають партійця, що відзначився в громадянській війні. Доручають йому керувати якимось великим, складним підприємством. Він відмовляється, бо абсолютно нічого не смислить у цій галузі. «Ви член партії? Это ваше партийное поручение. Иначе кладите партбилет на стол».

І от ця людина керує. Ясно, що все це схоже на шкідництво. Але щоб зберегти престиж, виявляють і карають «вредітелей».

Їхав зі мною в Херсон якийсь інженер по автоматиці. Він розговорився, розповів про факти варварського ставлення до дефіцитних матеріалів, складних автоматичних механізмів. Підприємство (організація) замовляє матеріалів більше, ніж потрібно, бо їх важко дістати. Виконується якесь замовлення (автоматичний агрегат) – обрізки і залишки йдуть за борт, коли все можна було б використати. Або: збудували дім, заасфальтували навколишню територію. Прийшов водопровідник – зірвали. Знов заасфальтували. Прийшов інший – знов зірвали – і так кілька разів (це в Херсоні).

А тут: тільки-но проклали хорошу дорогу, не закінчили, а вже

закінчену ділянку порубали – буде каналізація для будинків. Головне — яка-небудь третина дороги зроблена, отже можна було почати там, де не потрібно рубати, ні, одні зробили, інші прийшли і порубали (це на нашій вулиці).

2. *Про крадіжки.* На будівництво везуть цементний розчин, бо цемент розкрадають. Зайшла мова про новий міст у Вінниці – довго комісія не приймала. Будівельники розкрадали цемент, не все зроблено згідно з технічними вимогами.

3. *Національна гордість.* У готелі (в Херсоні) довелось бути в одній кімнаті з хлопцем років 25-30. Інженер, приїхав на якусь нараду. Я не мав часу з ним розмовляти. Але одного разу ранком перекинулись ми кількома фразами. Каже, що державі потрібні сильні люди. «Появився у нас Иван Грозный, потом Петр I. Мы начали давить всех. Сталин также помог нам окрепнуть, правда, после он допустил некоторые ошибки».

—• Вересень 1968 р. •—

1. В «Рад. Україні» (1968, 26 квітня) з'явилася негативна рецензія на «Собор» Гончара.

Сьогодні обговорювали цю рецензію з Чечотом. Дійшли висновку, що кращої реклами романові не знайдеш. Автори рецензії або занадто розумні (лаючи, подали підтекст), або дуже примітивні. По-перше, те, що вони говорять про роман, його зміст, викличе в читача реакцію типу: «Ого! Треба прочитати!» По-друге, перераховані деякі позитивні рецензії, навіть є цитати, що «сьогодні у нас свято», що роман «збудив приспану мужність».

Жодна з позитивних рецензій, у яких давався б глибокодумно-академічний аналіз твору, не викличе такого зацікавлення, як ця.

Чернецький вже купив три примірники книжки, мовляв, потім ніде не дістанеш, розхватають. Ця рецензія викличе інтерес буквально в усіх: в одних своєю мужністю, в інших, на їх думку, нахабством (мовляв, як він смів таке написати). А після цього сам роман своє робитиме.

З часом переконаюсь, що в останні роки не було твору, який би так багато людей прочитало.

2. *Смоленчук.* Мова зайшла про неприязнь чехів до наших солдат.

– Ще б пак! Преса, радіо, пропаганда в цілому зробили свою справу. Подумати тільки – яку велику дозу ворожої нам інформації ввели. Ви думаєте, що в нас не могло б цього бути? Якби тільки запровадили свободу друку, то зразу нашлись би діячі, які за місяць так розклали б народ, що ладу ніякими заходами радянської влади вже не вдалося б встановити.

Пропонував недавно написати рецензію на книгу: Козлов-Качан Вулкан Миколайович. Пробуджений пострілом ранок, Ужгород, 1968, 222 с. (тираж – 65000). Автор – працівник держбезпеки; книга про бендерівців у Карпатах.

Каже, що було багато бажаючих прорецензувати. Я відмовився: ні тема мене не цікавить, ні часу нема. Тоді він заніс Проценкові. Той погодився.

Розмова навколо подій у Чехословаччині.

–Ці події довели ще раз, що люди, маса – це отара, куди поженеш – туди й піде (чехи, мовляв, піддалися ворожій контрреволюційній пропаганді, контрреволюція погнала цю отару не в той бік – такий зміст мало його зауваження).

–Але ж ми офіційно, – кажу, – твердимо щось протилежне: що маси – це рушійна сила історії.

–Так треба казати (знову це прокляте слово «треба»).

Пояснює, чому там виникла така опозиція: у нас, каже, весь мозок, тобто майже всю інтелігенцію, було знищено. Інтелігенти в більшості, в масі своїй не підтримали радянську владу, отже, хто був знищений як прямий ворог, хто втік за кордон. Цим і пояснюється, що в нас контрреволюція ніколи загрозливо не підіймала голови. Крім того, в 30-их роках були остаточно ліквідовані елементи з ворожими настроями, хоч, правда, й своїх заодно багато прибрали.

А в Чехословаччині вся стара інтелігенція залишилась, крім того, зараз підросли їх діти, які в більшості теж уже одержали вищу освіту. От вони й каламутять воду.

Розповідає про чеха (чи словака), що гостював у Кіровограді (Ян Кобчек). Його син-школяр був з ним в обласній комсомольській газеті десь в останні дні серпня («Молодий комунар»), є фото цього хлопчини. Так Смоленчук Яна Кобчека в дружній бесіді запитав: «Що робиться в Чехословаччині?» Той пояснив: «Ми ждемо, поки контрреволюція остаточно виявить себе, щоб їй зробити отак!» – показав жест пальцем – видавити очі.

Цікаво, чи він справді належить до тих, які раді були б видрати очі своїм керівникам, чи тільки підлагнувався?

—• 19 жовтня 1968 р. •—

1. *Паралелі.* У Гвоздєва наводиться цитата з доповіді Жданова про журнали «Звезда», «Ленинград»: «...наша советская литература живет и должна жить интересами народа, интересами Родины...» і т.д. Тут, як і в багатьох інших моментах, характерне таке: а) усі ми – слуги певного поняття, виходить, правляча група переслідує не свої інтереси, а якісь вищі, об'єктивні; б) але судити, хто не йде в руслі цих інтересів, маємо ми (тому кожен, хто сповідує альтруїзм, оголошується противником).

(див. цю цитату: Гвоздєв, Очерк по стилистике. 1955, с.29).

Промовисту паралель цьому можна навести з книжки Косідовського «Когда солнце было богом» (М., 1968, с. 83-84).

2. *Учителі.* Сиджу в міському методкабінеті. Прямо переді мною на стіні – портрет Калініна, внизу – якась довга цитата про навчання. Згадався

недавній, ще більш енергійний, але невдаха, знавець шкільної справи – Хрущов.

Цікава паралель – якщо там якийсь Д'юї вплинув своїми працями на розвиток освіти (та чи тільки він – Дістервег, Руссо і т.д.), то тут з'явилися непохитні авторитети іншого гатунку – Сталін, Маленков, Хрущов, Калінін. Вони геніально розв'язували найскладніші питання, були неперевершеними діячами народної освіти.

Згадалися Колмогоров, Дубинін. Це найбільш невинні приклади. А доля вінницьких неофітів? Значить, людина відкрила істину, осяяла темний закуток світлом. Налетіли кажани, слуги темноти, закусали Данко. Тепер, як пише «Сов. Россия» (1968, 13.10.): «Но, как известно, эти ошибки были исправлены». Чи ті, приміром, що тикали пальцем у висловлювання Хрущова, отримали хоч найменшу спокуту?

—• 25 жовтня 1968 р. •—

Думки, цитати: Борис Дьяков, Повесть о пережитом, «Октябрь», 1964, № 7.

Думки автора про тих, інакомислячих, з якими довелось ділити гірку долю:

«Тут сидят не только жертвы беззакония. Есть и настоящие мерзавцы, лютые наши враги. Узнают, что вы коммунист, – оглядывайтесь» (с.54).

Розповідає фельдшер: «А мне пора одной тут падлюке укол сделать. Власовец он, не подышают же такие, прости господи» (с.57).

Мадяр Шарсеги «личность во всех отношениях темная: умел ладить с надзирателями и во всеуслышание нес всяческую антисоветскую ахинею» (с.108).

«Врагов советской власти заставит петь „Широка страна моя родная”» (с.110). Тут розповідається про стичку автора з культургом, який був настроений антирадянськи.

«Стали прибывать этапы: бандеровцы, полицаи, всякий фашистский сброд, а вместе с ними и советские люди» (с. 115).

Вказівка комісії: «Вы должны уметь отличить своих от врагов» (с. 141). Своїх звільнити, ворогів – зась!

Згадується для порівняння українська народна філософія: не побажаю цього й своєму ворогу! – коли щось дуже погане (в автора – навпаки).

У цьому контексті показова притча про бабу, яка попала в пекло. Випросила в Бога допомогти. Той дав тоненьку паличку. Баба піднялась, але за нею ув'язались інші, а вона хотіла вилізти лише сама. Отряхнула. Паличка поламалась, і сама вона назад впала.

У творі ж зовсім протилежна ідея. Чи тут позначилися різні ідейні позиції, чи національні характери?

Варто повернутися до книги в майбутньому.

Є ряд цікавих моментів, які варто було б розглянути на ширшому фоні, на основі кількох однотипних творів, наприклад, «Портрет на скале»,

твори Четверякова та ін.

а) Всі вони (напевне) говорять про «произвол», про нікчемні мотиви ув'язнення людей, до того ж і вони були «пришиті».

Який же автори роблять висновок? Хто винен? Берія? Чи це страшне нещастя, нечувана несправедливість зробили авторів гуманними, навчили бачити світ? Автор Дьяков каже, що багато пережив. А яких дійшов висновків?

б) Як вони ставляться до собратів по нещастю? Книга закінчується: «Хорошо у нас на душе». Чому? Бо він обласканий. Основи ж не змінились!

в) Хто верховодив у таборах, чинив насильства (у Дьякова с. 50, 59, 72, 115, 121-122 та ін.). Їх життєва філософія й ставлення до людей: «Они ведь советские стражи» (с. 125). Тобто до інших – то це було б і непогано, а чого до нас? От якби вони всю свою лють направили на інакомислячих, то було б добре!

г) Віра в Сталіна, комуністичні ідеали.

Мотив: якби мене не посадили, то все було б добре. Я ж так люблю вождя, за що ж на мене така немилість? Сталін, сп'янівши від влади, став карати своїх (так і сказано).

г) Цікаве місце в Дьякова для його характеристики на с.102, 108 – про соцзмагання. Чи не намагання за рахунок інших вилізти? Робили ж, аби вижити. За вдосконалення умов не підняв голосу.

—• 2 листопада 1968 р. •—

1. *Якуб Колас*. Розповідав Гудок, що він був на батьківщині Якуба Коласа, в селі, де письменник народився. Там жив його брат, до 1939 р. господарював на землі, звичайний собі селянин. Коли визволили Західну Білорусію, то Я. Колас поїхав до нього в гості, провідати брата після такої довгої розлуки. Письменника супроводжували чекісти і не відступали, щоб брат братові не розповів чого-небудь небажаного (це з уст цього брата-селянина Гудок почув).

2. *Образки*. Недавно була нарада керівників груп. Я на ній не був. Розповідали цікаві речі про неї. Якийсь новий доцент (по зарубіжній літературі) у своєму виступі помилився: «... як сказав Микита Сергійович Хрущов, ой, що я кажу, Леонід Ілліч Брежнєв...» (навів якесь висловлювання про виховання). Декан (Логвиненко) зробив йому тут же зауваження: «Як ви можете виховувати студентів, коли ви ще самі не перебувалися?! Про що це говорить, коли ви не відрізняєте старе керівництво від нового?!» (До речі, колись Логвиненко, коли зайшла мова про те, що «курс радянської літератури складний» – в останній з ним бесіді, – зазначив: «Да-а, тут треба ніс по вітру тримати», причому не з іронією).

Ще одна його вимога, висловлена на цій нараді: «Ви повинні добре знати дух і настрої як групи в цілому, так і кожного студента зокрема. Не

формально виконувати обов'язки керівника групи, а вивчати її. Назвіть це як хочете, а необхідно, щоб у кожного з вас було на групу пару чоловік, які будуть вас інформувати про все.

3. **Крадіжки.** Недавно виключили з IV фізмату Безреку за крадіжки. Активіст, часто писав навіть статті до студентської газети, виступав, секретар комсомольської організації фізмату, член інститутського бюро. Користуючись повним довір'ям, будучи своїм, заглядав іноді і в лекторську, поцупив там кілька речей. Це було просто: адже двері кімнати бюро навпроти лекторської. Обкрадав і своїх товаришів.

В обкомі комсомолу у другого секретаря поцупили недавно плащ. Такі речі не рідкість. Підозрювали одного працівника, інваліда, відставника, зараз він пішов на пенсію, а ця музика продовжується. Цікава риса!

—• 4 листопада 1968 р. •—

1. **Паралелі.** У Жовтобрюха («Мова української преси», К., 1963, с. 187-189) розповідається про плани австрійського уряду латинізувати українську графіку. Але вони провалилися (с.189).

Згадуються реформи графіки в деяких наших народів: арабська-латинська-кирилиця, без будь-яких ускладнень, навіть в умовах ентузіазму. Подібні реформи проводились в Україні під лозунгом «Знищити коріння націоналізму». До речі, після 1863р. були намагання в Польщі запровадити гражданку (Жовтобрюх, с. 308).

2. В «Правді» (десь за початок вересня 1968 р.) розповідається про недостойну поведінку деяких чеських керівників. Публічно заявляється одне, а по телефону й усно дають зовсім інші розпорядження.

3. Іван Митрофанович розповідав про будинок зі звукоуловлювачами, де проводились допити, щоб не було чути крику жертв.

4. У Вінниці при в'їзді з боку Бердичева була поставлена арка в честь 300-річчя возз'єднання. Була побудована так невдало, що біля неї часто траплялися аварії. Довелося зняти (рік чи два тому).

5. **Про репресії.** Десь один з працівників служби безпеки так висловився про безвинно репресованих: «От, скажімо, Косіор, Постишев та ін. Працювали на Україні, очолювали уряд. При них же був голод. Хіба вони не несуть відповідальності за це? Значить, і покарані були не даром».

—• 5 листопада 1968 р. •—

1. **Ідея вдячності** (до історії). От перший ЦК, що здійснив революцію (десь навіть Сталін перераховує). Хто лишився незаплямованим? Ленін і Сталін. Пройшов час – і його скинули з п'єдесталу. Маленков, Хрущов, Молотов і т.д.

Декого підняли із забуття. Невідомо, де їх могили. Але як вдуматись, то чи вони такі собі невинні, оці реабілітовані? Косіор, Постишев – організатори голоду і т.д.

Серед цієї когорти скинутих і розтоптаних були, напевне, й палкі

прихильники системи, які багато зробили для її утвердження.

Цікаві риси в цій усій історії:

а) взаємопожирання, розтоптування;

б) жадоба слави і влади (радіостанція ім. Косіора, а скільки назв, колгоспів імені когось і т.д.);

в) у кінцевому результаті жоден з діячів (за винятком тих, хто своєчасно вмер) не здобув місця в офіційній історії.

Якими мотивами керуються хоч би й останні керівники? Зберегти добре ім'я? Зробити добро? Адже сама думка, що вони продовжують справу, яка не принесе вдячності навіть серед одностудців і соратників, повинна перетворити цю діяльність у щось нестерпне. Працювати і по попередньому досвіду знати, що твої колеги ждуть слушного моменту, щоб затоптати тебе.

Ян Гус, Шевченко... Це ті, що роблять честь для людського роду, це Люди з великої букви. Їхні мучителі в нашій пам'яті вже стали безіменними і безликими. Але приходять нові і в боротьбі з людяністю використовують і ці імена!

Ця ідея вдячності тут у самому ж їхньому, внутрішньому середовищі. А є ще ж інше коло зв'язків – це середовище і народ. Скажімо, про 30-ті роки мовчать, але ж народ і історія збереже про них недобру пам'ять; лагерна література висвітлила інший акцент проблеми, а скільки ще їх залишилось! А який вони зробили міжнародний резонанс! (Див. виписки зі статті Тарасова «На землі Монтесумы» («Москва», 1968, № 6)).

2. Смоленчук.

а) Зайшла мова про О.Гончара: в «Літературній Україні» не виступив про події в Чехословаччині. Йому пропонували туди поїхати, не схотів.

– Кому як не йому, автору «Златої Праги» не бути там. Його слово щось значило б. Він побоявся, що буде там у ролі жандарма. У мене до нього коли й було якесь почуття поваги, то тепер остаточно зникло. Він підірвав всю віру в нього своїм «Собором», а тепер ще це.

б) Говорить про потребу працювати, не покладаючи рук, не надіючись на вдячність людей (маси). Зрештою, ця маса завжди невдячна.

Дуже добре це показано в Горького. Данко вирвав серце, освітив шлях. А люди? Чи пригадуєте фінал? Один підійшов і навіть затоптав, щоб чогось не вийшло.

[Виходить, його цей образ надихає. Він готовий нести своє серце людям, не чекаючи вдячності. **Ідея!** Чи не можна своїм серцем не лише виводити людей з темноти, але й заводити?!]

в) Розповідав про свої творчі справи. Здається, п'єсу «Вилітали орли» місцевий театр не приймав. Каже, що співавтор (Мокрієв) звернувся до ЦК. ЦК втрутилось у цю справу, тепер театр зацікавився п'єсою, готуватиме постановку.

—• 10 листопада 1968 р. •—

1. *Народ і народовольці*. М.Н. Ошаніна: «Я люблю и в то же время ненавижу русских крестьян за их покорность и терпение» (С.С. Волк, Народная воля, 1966, с.223 і далі).

2. *Взаємобязнь*. Чечот вчора висловив кілька разів повторювану істину: «Найбільше бійся того, хто намагається подружитись з тобою» – так йому «один знайомий» сказав. Він підозрює Буяльського в нечистих зв'язках, інакше як би він міг «пекти такі анекдоти» (розповідати). Ходили слухи, що його вже й кликали. «Балаканина нічого не дає, працєю собі мовчки – і все» – закінчив своє кредо Микола.

До речі, пригадується, як Тростогон попереджав Потупейка поконтактувати зі мною: «Ти його знаєш? Він інколи говорить таке, що не інакше як викликає на відвертість. Будь обережним». Кернер теж попереджав не бути відвертим зі мною: такі, мовляв, мислять і говорять ліберально, а насправді – по завданню органів. Але я чув десь зауваження, що й Тростогона треба остерігатися, а про Чернокозова дехто впевнено каже (хоча б Чечот), що він таємний інформатор.

3. *Сервіс*. Їздив недавно в Миколаївку. За 10 хвилин до відходу автобуса в Долинську підходжу до каси. Довгий хвіст. Підходжу збоку, бо скоро ж іде автобус. Касирка робить якісь маніпуляції з паперами і грошима, повільно, флегматично, білетів не продає, а люди біля віконечка стоять, хвилюються. Протиснувшись, запитую, чи не дає білетів на Долинську. Не підняла голови, не відповіла. Підходжу до другої каси. Там білети «дають», але хвіст ще більший. Я ж кажу, що через кілька хвилин відходить автобус, підходжу до віконечка збоку, з черги лунають крики: не пускайте його, чого це без черги лізуть, мені теж ніколи стояти і т.п. Я все ж протиснувся і протягнув гроші, одержав білет (і знову: поки вона подзвонила, щоб повідомили місце, виписала, відірвала – якась дуже довга процедура оформлення цих квитків).

Автобус уже подали. Поїхав майже пустий (заповнений на третину, не більше), а от щоб легко, без нервомотання дістати квитки – зась!

—• 13 листопада 1968 р. •—

1. Вчора довелось бути на відкритих партзборах. Розглядалось два питання: про прийом у партію і про виховну роботу в академгрупах.

Якийсь студент II курсу поступив в армії в кандидати. Закінчився його кандидатський стаж, пора приймати в дійсні члени. Але за рік до нього придивились. На зборах говорили (Логвиненко, Жарких та інш): Поступає в інститут кандидат – це велика слава, ми надіялись, що буде організатор колективу, активіст (і, мабуть, просто протягли), покладали на нього великі надії. Багато ним займались, допомагали йому, а він надій не виправдав, не проявив себе в групі, пасивний у громадській роботі, неініціативний, не показав себе як активний боєць партії. Дали йому слово. По всьому видно було, що він чекає, коли від нього відчепляться, дадуть йому спокій. На закінчення Логвиненко потішав: ще не все закінчено, ще

можна поступити, якщо себе проявить. Це не остаточне вирішення його партійної долі.

Друге питання – виховна робота в групах. Омельченко зробила туманну доповідь на 30 хвилин, хоч можна було конкретно сказати про все за 5 хвилин. Основна теза: студенти пасивні (називає цифри – приблизно з 25-30 чоловік на групу мають постійне навантаження 10-13 чоловік). Яка ж ідея? Щоб усі комсомольці мали постійне навантаження. «Роботи всім вистачить» – кинув хтось репліку. Виходить, потрібно створити штучну метушню, завантажити кожного, щоб один одного сіпав.

2. Був у мене сьогодні Безпалов, викладач виробничого навчання. Він пропрацював усе життя, а не має свого кутка, живе на приватній квартирі. Чотири роки жив у Бердичеві, там було дали йому квартиру, потім виштовхали (підселили йому двох таких, що вони його за грудки брали, щоб вижити), переїхав в Олександрію, в педучилище. Тут уже 6 років, вийшов на пенсію, а квартири нема. Така історія була в Вінниці. Жалко дивитися на людину, яка має закінчену вищу освіту, весь час працювала в школі, потім у педучилищі, далі в інституті, зараз знов в училищі, 37 років трудового стажу, а кутка свого нема. Він чесний, працьовитий, але непрактичний, жінка покинула його. До речі, він казав, що Олександрівському педучилищу за 20 років дали всього лише одну квартиру, яку прозвали «квартира роздору». Це в місті, де з житловою площею не так вже й трудно – промислове й шахтарське місто.

—• Грудень 1968 р. •—

1. *Іван Лагодич.*

а) Чим пояснити, що ви не знаєте свого роду і племені (маючи вищу освіту).

б) Чи можна що-небудь заперечувати, не маючи найменшого поняття про це?

в) Чим розвиненіша нація, тим у неї більше почуття національної гідності?

г) Чим пояснити таке: білорус приїхав на Україну, де його гостинно прийняли, навіть сім'ю тут створив і зараз виявляє своє недобррозичливе ставлення до мови – найдорожчого, що є в народі. Чи ця мова стала йому на заваді, мішала жити і т.п.?

2. *Тіні минулого* (Розмови зі Смоленчуком).

а) Про Дубовова. Кажуть, написав лист у Чехословацьке посольство з порадами, як боротись з підслуховуванням та нашими військами в Чехословаччині. Правда, відносно його арешту ходять різні версії, але ця нібито офіційна (Бойчук на засіданні їхньої кафедри говорив). Лист підписав від імені робітників-комуністів заводу «Червона Зірка». Але нібито й під час окупації в нього були грішки. Смоленчук: «Всяка погань, навіть через 25 років, відгукнулась на події в Чехословаччині. Це ще раз характеризує ці події».

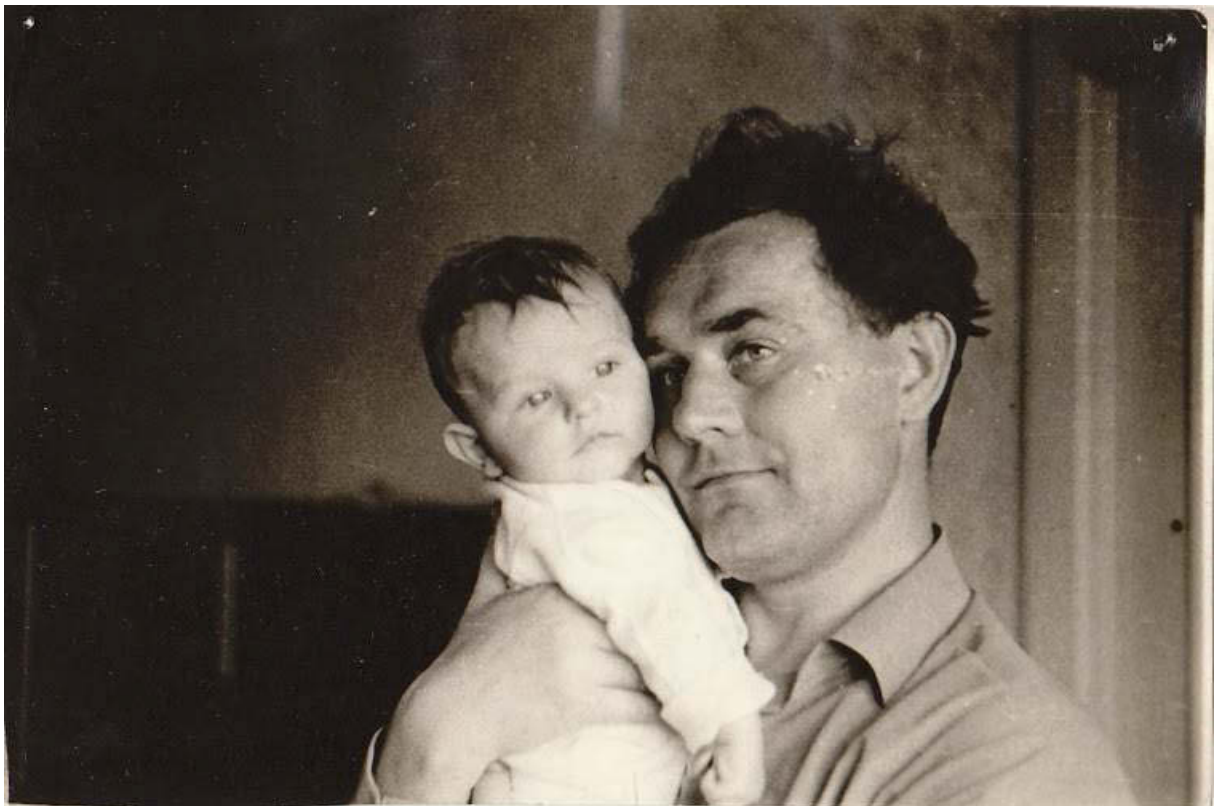
Іншим разом запитую його про те, що чути про Дубовова.

«Про нього й не буде чути. Пошлють кудись, може півроку-рік десь протягне». Сказано про це просто, як про щось абсолютно звичайне. Мені стало моторошно. Отак жила людина між нами – не стало її. А, може, її не було? (Як в оповіданні Горького). Ні суду тобі. І в інституті ніхто не виявив ні стурбованості, ні збудження, ні звичайної співучасті до людини. Мене лякає абсолютна беззахисність людини, її крайня самотність. Якщо він ворог народу, то хоч би цей народ виявив свій гнів щодо його вчинку. А то кожен боїться взагалі згадувати його, не те, що й виявити якийсь своє ставлення до цього. А якщо, скажімо, помилково когось візьмуть, то, щоб не компрометувати себе, теж можуть розходити.

Пароксизм страху. Люди спаралізовані страхом. (Ходять слухи, що він довго не признавався, а зараз визнав своє авторство).

Смоленчук ще й додав: «Знати вже ніхто не буде, коли він помре. От, наприклад, ніхто не знає, коли помер М.Куліш. В одних джерелах сказано, що в 1937, в інших – 1942. А насправді ніхто не знає, де й коли».

б) Зайшла іншого разу мова про Микитенка. Каже Смоленчук, що Микитенко сам також підписував вироки, видавав на розстріл. Не відомо також, що з ним самим сталося. Є різні версії: а) після засідання спілки, де його викривали, він вийшов, до нього під'їхала машина, його запросили – й зник. Хтось впізнав труп в районі Дарниці; б) після засідання пішов, блукав цілу ніч і десь в Голосієві застрелився.

З сином Дмитром. Кіровоград. Травень 1968 року

З синами Миколою і Дмитром у Дендропарку. Куровоград. 1968 рік

1969 рік

—• 7 січня 1969 р. •—

1. **Зміщення понять.** Від імені народу виступають ті, які не люблять народ, вважають його отарою. Від імені нації розписуються ті, хто не належить до неї. І у великому (тим більше), і в малому.

Кіровоградський муздрамтеатр їздив на гастролі в Башкирію. Там, судячи з численних грамот і газетних вирізок, прийняли артистів добре. І от серед грамот цікава така: «...Мы уверены, что Ваш приезд на родину Салавата Юлаева еще теснее сплотит братские узы между украинским и башкирским народами». Це від колективу Уфімського заводу низьковольтної апаратури. Підписи: А.Баталов (директор заводу), М.Паньков – секретар партбюро, А.Мельничук – «председатель завкома профсоюза», В.Мельников – секретар комітету ВЛКСМ.

2. На новий рік передавали по радіо щедрівки. Апостоли руйнації викорінювали їх, те, що створювалось віками задля добра людини, щоб прикрашати, опоетизовувати її земне існування.

3. **Сюжет. Тема.** Згадалась сценка – як бригадир ображав переселенця (Миколаївська область). Могло б бути оповідання «Батьки й діти». Батько бореться за правду, його оголошують ворогом. Діти терплять знущання.

4. **Паралелі.** Колись (у дитинстві) читав про негритянських вождів, які продавали в рабство своїх одноплемінників. Напрошувалась аналогія з сучасністю. Згадалась стаття в польському журналі *Swiat* про «лісника», в якого виявили цікавий феномен – абсолютну відсутність сумління.

5. Проценко розповідав, що декого з націоналістів випустили. Люди скаржились: нащо випустили, адже наробили багато шкоди.

Ідея: відпустити негідників, щоб підкреслити – прощаємо навіть таким, бо ми дуже гуманні й дотримуємось слова (про амністію); викликати цим у населення ненависть до націоналістів.

—• 12 січня 1969 р. •—

1. Недавно (в грудні) відмічали 50-річчя Білоруської РСР. Розповідалось про величезні успіхи білоруського народу після війни, героїзм і жертвність під час війни. Але чи сама нація, що вже має і «свій уряд», «державу», у результаті успіхів (подальших) не зникне зовсім?

2. По радіо недавно передавали, що десь у тундрі є портрет Ілліча на

скелі, нібито ніхто не знає, хто його висік. Скільки, мовляв, усенародної любові тут втілено! До речі, є повість «Портрет на скале» (приблизно за 1964–1966 рр.) – про Сталіна. В яких умовах, хто і як ці портрети висікав на камені?

3. *З минулого.* Розповідають, що йшли арештовувати Минка, але помилились квартирою, зайшли до Мисика. Цей теж мав вуса, сидів у вишитій сорочці. У процесі арешту виявилась помилка. Старший опергрупи після хвилинного роздумування махнув рукою і сказав: «Какая разница, по внешности сразу видно, что это тоже националист!» Забрали. Відсидів близько 20 років. А Минко так і залишився. План набору виконали, й людина лишилась (це діялось у Харкові).

Я висловив здивування: це щось неймовірне!

«Боже мій! Ще й не таке робилось. От в Компаніївці, наприклад, якось після «набору» повертались і раптом дорахувались, що до плану не вистачає людини. Пригальмували машину і прямо з вулиці взяли чоловіка, який випадково там ішов».

І от у цей саме час поети і кобзарі на державному утриманні складають і виконують пісні на честь вождя, партії.

4. Десь у грудні в інституті трапилась така okazія (за словами Смоленчука): хтось надіслав листа, заадресувавши його «самому високому студентові педінституту». Матильда, бібліотечна працівниця, взяла цей лист, розпечатала й прочитала в бібліотеці своїм подругам. Стало це відомо в ректораті. Їй винесли сурову догану, правда, мотивували це тим, що вона пропустила кілька політзанять. Лист потрібно було негайно віднести в ректорат й нікому про це не казати.

До речі, проректор інституту Бойчук і завідувача кафедри Чечота попереджав, щоб він, коли одержить пакет з Києва, то щоб навіть не розкривав його, а відразу відніс начальству. Нібито деякі завідувачі кафедр одержали поштою крамольні матеріали. Правда, ніякого пакета Чечот не отримував.

5. *Дузь – Капустін – Смоленчук – Проценко.* Десь у кінці грудня Дузь (з Одеси) приїжджав читати курс лекцій з радянської літератури. І ось одного разу в лекторській між ним і Капустіним виникла суперечка (подаю в переказі Смоленчука):

Капустін хоче взяти темою своєї дисертації творчість Панька Куліша. Дузь відговорював. Капустін мотивує свій вибір тим, що Куліш відіграв велику роль у пробудженні національної свідомості українського народу (сам термін декого шокує), зробив великий внесок у розвиток його культури. Серед прикладів згадав і Біблію. «Кому вона потрібна?» – Каже Дузь. – «Народові». – «Якому?» – «Ну, хоч би й мені!» – «Так чого ж ви поступили в інститут, йшли б у церкву на попа!» Рекомендував Грабовського – «Грабовський мені не імponує», – відповів Капустін.

Дузь якось, у ході суперечки, кинув: ви фактично змикаєтесь з чехословацькими контрреволюціонерами, які вважають нас окупантами.

Капустін промовчав – це також відповідно інтерпретовано.

Суперечка ця мала резонанс. Брав у ній участь на боці Дузя доцент кафедри літератури Проценко, проте скільки його я не запитував, про що говорилось, він не міг передати: «Захищав Куліша. Чого? Чи нема кого іншого взяти? Таке плів щось наївне, дурне». Дузь Проценкові подарував книгу з написом: «...спільнику в боротьбі проти анархічно-капустянського нігілізму».

Смоленчук же виклав досить детально хід усієї розмови і зробив висновки: «Капустін тільки здається намаханий, а насправді в нього чіткі ідеологічні позиції (мається на увазі, ворожі). Правда, він страшенно необережний, не розбирається, з ким говорить і де».

Дузь зразу ж на другий день офіційно доповів завідувачу кафедри Чечотові про розмову, про характер поглядів асистента кафедри Капустіна. Крім того, про це він розповів і Піскунову (секретарю обкому). Піскунов може про це розповісти Сухаревській. Логвиненко й працівники інституту страшенно переживають: недавно трапилась подія з Дубововим (він уже признався, кажуть, судити не будуть, це ж політична справа, пошлють тихенько на Урал, там поживе кілька місяців). А тут Капустін. Хай ще якийсь трапиться випадок, начальству може влетіти: притупили пильність.

Смоленчук переживає, як буде Капустін вести за ним практичні з радянської літератури: «Він може зовсім зводити нанівець мої лекції, а потім ще й я буду винен. Ось чому начальство не любить Чечота, бо він працює з людьми і не може виявити їх політичних поглядів» (мовляв, Дузь моментально це зробив).

Дузь пропонує такий хід, щоб переконатись у неблагонадійності Капустіна: дати йому таку тему (на семінарі чи підготувати на кафедрі), на якій би той розкрився, виявив свої власні погляди (принципи партійності в літературі і т.п.) [Чи не випадково мені в аспірантурі в УНДІП про Леніна дали доповідь?].

Капустіна нібито вже збираються звільнити. Реакція Чечота: «Я в цю справу не хочу втручатися. Якщо на лекціях чи практичних заняттях в нього щось буде, то я запишу».

6. Смоленчук розповів про цікавий випадок з Валерієм Гончаренком. На якомусь зльоті (чи що) прочитав Гончаренко свій вірш, у якому осудливо описувались ті, що «на багетових портретах» (власне, не осудливо, а просто з контексту можна зрозуміти, що нібито недобррозичливо автор ставиться до героїв, що на цих портретах). Організатори заходу занепокоїлись, хтось почав докоряти автору: що ти до них маєш? Адже кому-кому, а тобі вони нічого поганого не зробили, навіть добра скільки роблять.

Нібито, за словами Смоленчука, Валерію вже на це нічого було відповісти, то він (Гончаренко) сказав: «А ви чули, що сказав N (хтось з впливових осіб обкому): з творчою інтелігенцією треба поводитись обережно». Висновки Смоленчука: «Ось до чого веде лібералізм, оце

загравання з інтелігенцією».

7. «Боже мій, до чого ми вже дійшли. Розкажу вам, але це під дуже великим секретом. Недавно в школі-інтернаті № 1 трапилась така подія: іде директор по коридору й бачить, що стоїть учень похнюплений, плаче. Він завів його до себе в кабінет, почав розпитувати. Той довго не признавався, нарешті сказав: «Мене учні дражнять комуністом. А що я поганого роблю?! Просто за те, що я активний». Кошмар: до чого ми докотились!» (М.Смоленчук).

8. Смоленчук обмірковує методику своїх занять на 4 курсі українського відділення: спочатку викликати студентів на відвертість, і якщо хтось висловить неправильні погляди, дати їм бій, розкрити суть ворожих поглядів.

9. Незбагненно, що Смоленчук усіх інакомислячих – Юр`єва, Гончаренка, тобто тих, які, на його думку, не поділяють офіційних поглядів, – називає хунвейбінами. Каже, що в інституті, мабуть, доведеться покінчити з лібералізмом (отже, себе вважає ще й лібералом, недостатньо послідовним офіціозом).

—• 14 січня 1969 р. •—

1. *Почуття (інстинкт) самозахисту?* Здавалося б, якщо в людей відсутній розум, логіка міркувань, то повинен зберегтись інстинкт самозахисту: сьогодні, чи вчора, зник NN, а завтра ця ж участь може трапитись зі мною. Необхідно б спільними зусиллями вириватись з цих гефестових сітей. У дійсності спостерігаємо протилежне – намагання вижити, висунутись коштом іншого, ближнього.

2. Розповідають, Драча виключили з партії, на партзборах були грубі й образливі проти нього виступи, він не стримався, і це нібито стало додатковим аргументом проти нього.

3. Якось недавно зайшла розмова про минуле. Як по різних дорогах пішли деякі випускники філологічного факультету Вінницького педінституту: Слободянюк, Стеценко, Войтенко... Останній, кажуть, висунувся коштом Подолинного.

Чи справді існує таке поняття – «заложити людину»? Той, хто «заложив», одержує підвищення, йому виносять подяки. Хтось розповідав, нібито в армії (раніше) тому, хто «заложив», у «той» час давали поблажки, відзнаки.

—• 21 січня 1969 р. •—

1. *Протоколи.* Тут, у Кіровограді, та ж історія, що й у Вінниці, ще «грандіозніша»: головне – записати великий протокол засідання кафедри. Дуже великий порядок денний, по кожному питанню слід писати, що говорили, хто виступав, яка ухвала. Часто розглядаються питання, висловлюються думки, які нема ніякої потреби записувати: звіт про роботу на заочному відділенні – кожен розповів, які він прочитав теми, як слухали

студенти, потім як він провів заліки, які питання студенти знали погано і т.д. Говорилось для протоколу, а не для справи. На заочному як був хаос, так і буде, але за протоколом – усе в ажурі.

Причому лаборантці писати протокол не доручають, а пишуть доценти – теж приклад раціонального використання робочої сили. Треба ж, як говорив Лець, щоб розумне було диктандо. Тільки безмежно важко, що на таку ахінею іде час і сили (довелось і мені два чергові протоколи компонувати).

2. *Сюжет, тема кінофільму.* Був би цікавий документальний кінофільм порівняльного характеру: там вождь – і тут вождь, там соціалізм – і тут, демагогія, натравлювання, культ – і смертельна схватка. А потім – страшна руйнація, кожен зализує рани. Герої темряви, зла.

3. Радість з приводу відкриття нової смертоносною зброї (роздуми над новорічною, до 1969 р., китайською листівкою – є в мене вирізка з «Лит.газ.»). Була б цікава картина – група аморальних обдурювачів радіє, потирає руки при думці, як багато народу вони можуть знищити.

—————• 20 березня 1969 р. •—————

«Загальні збори співробітників інституту (явка обов'язкова)» – оголошення.

Ректор Овчаренко навів біографічні дані про Дубовова (що він подав в анкеті, що було насправді); прочитав його лист у чеське посольство; розповів про суд над ним; зачитав покаяння (Дубовов просить помилування).

Представник прокуратури.

З місця із залу поступили питання:

Мардхуда: «Чи він сам написав, чи йому хтось продиктував?»

Козенко: «Чи не було в нього спільників, однодумців?» Представник прокуратури заперечив.

Виступи (за заздальгідь складеним списком): Всі засуджували. Першим виступив Логвиненко: «Я то не причетний до цієї справи, але моя партійна совість підказує мені, що в якійсь мірі я винен – не розгледів цієї людини».

Мінін приймав на роботу: «Яка жахлива людина працювала поряд з нами!» Набір лайливих слів, вимога засудити ще строгіше.

Ворона (техробітниця): «Ми стільки пережили, мою маму німці (чи то повісили, чи то розстріляли), пролито стільки крові – і тут раптом такі люди. Ми не мали хліба, пухли з голоду, а вони вже позаводили радіоприймачі, слухають голос Америки».

Рябий роз'яснив, чи міг сам Дубовов написати листа: так, кандидат і доцент, закінчив університет марксизму-ленінізму на відмінно, регулярно читав газети; добре виступав на семінарі, читав журнал «Комуніст»: «Він усе знав, добре розбирався в усьому».

У багатьох виступах були такі мотиви: дволикість, «подлец», ярий

ворог, з ним не можна було б залишитись один на один у біді (в умовах окупації), добре, що його викрили, бо що було б, якби така людина залишилась непоміченою, а тут раптом прийшли вороги; особливо натискав дехто на: посилити пильність, всі несемо відповідальність, як це ми прогледіли і т.п. Вказувалось, що він був пасивним у виконанні громадських доручень (цим кидалась тінь на тих, хто пасивний); дбав тільки за себе, шкурник (займався тільки тим, що йому вигідне – написав дисертацію); своїми успіхами він зобов'язаний колективові, на який наплював; жив серед нас, бачив будівництво нового суспільства і залишався ворогом.

Характерний виступ Козенка: повісив на Дубовова найбільші смертні гріхи і додав, що, мовляв, не віриться, щоб він сам написав такий лист (натяк: були ті, з якими він радився, хто йому дав сигнал для ворожого виступу), а «извинительное письмо – это никакое не раскаяние, а предостережение быть осторожнее для таких же подлецов, как он» (і показав пальцем на зал). Його ідея – ще є такі серед нас і їх треба викрити.

Цікаві ще такі моменти: усі, навіть Рябий, що погано володіє мовою, говорив по-російськи (за винятком Мініна і техробітниці Ворони, що говорять суржилом). Усе, що він навіть доброго зробив (обладнав три лабораторії), одержало негативну оцінку: це не він, це весь колектив зробив; було немало голосів, які вимагали посилити міру покарання і гаряче солідаризувались зі слідчими органами (основна тенденція – відмежуватись, як апостол Петро від Христа); нагнітання страху та взаємопідозрелості.

Після всіх виступів, обговорення «покаянного листа» була зачитана резолюція, вже віддрукована на машинці (оголосили, що склали тут в президії). Як він смів так поступити в той час, коли вороги знову зазіхають на нашу Батьківщину?! Вдячність слідчим органам, що викрили замаскованого ворога.

Вимальовується сюжет, тема: «Ворог народу». Осудили; розпускали про нього слухи, але були й такі, хто захистив; щоб нейтралізувати, вмовляють його зовсім покаятись; використовують це як ще один незаперечний доказ вини; організують збори; не просто знищити людину, але й дискредитувати її, не просто посіяти страх у рядах можливих однодумців, але й підірвати віру в людину.

—• 18 квітня 1969 р. •—

**Війзне засідання кафедри української мови в
Олександрівську школу-інтернат (селище Пантаївка)
Директор школи – Борис Миколайович Ярмоленко.**

Учителька російської літератури Емілія Миколаївна Колісник провела в Х класі «ювілейний урок» (про В.І.Леніна). Хід уроку:

Грамзапис.

«Время – начинаю про Ленина рассказ». Виступають учениці:

- а) коротка розповідь про Леніна;
- б) продовження розповіді;
- в) М.Горький про Леніна;
- г) далі вчителька розповідає про простоту і скромність Леніна;
- ґ) знову учениця про перебування Леніна на Кіпрі;
- д) продовжує вчителька – спогади шофера, прибиральниці («наші мальчишки не всегда чутки к женщинам, берите пример с Ленина. Ленин не важничал, его простота и скромность сочеталась с гениальностью и прозорливостью; предвидел судьбы людей»);
- е) грампластинка – уривки поеми Маяковського «Ленін».

Далі урок іде в цьому ж руслі – боротьба з експлуататорами; громадянська війна і т.д. «Имя Ленина наводило ужас на врагов».

Велич Леніна. Виконують «Інтернаціонал», усі встають. На екрані кадри з кінофільму «Ленин в годы советской власти».

Ідеї, образи (навіяні «ювілейним уроком»):

1) Культ. І це в той час, коли так багато і саркастично говорять про культ Мао. Одне з другим уживається. Усі, хто виступав в обговоренні (одні широко, інші для годиться), хвалили цей урок. Отже, на культ націлюють, підштовхують. Для шкільного начальства цей урок – коронний номер (тому його нам показали). Культ – для одних смисл життя, іншим – машкара, третім – засіб вислужитись. Основне (причина) – затхла атмосфера, болото, бо ніхто не посміє окликнути: що ви робите? Д.Ф. Гавриленко порадила ще організувати літературну естафету: альбом, у який кожен клас записує кращі учнівські твори про Леніна. Отже, хай ще й змагаються у возвеличуванні зла (альбом передавати з класу в клас, починає найкращий по школі як вияв особливої честі, твори представляють усі учні, журі вибирає 4-5 найкращих, потім альбом передати наступному по показниках класові і т.д.). Таке можна організувати, робить висновок вчителька, не тільки в межах школи, району, але й області, ще можна публікувати матеріали в пресі.

2) Урок – злива пишних високопарних фраз. Зрештою, це не урок, а якась сценічна вистава. Учні сиділи мовчки, серйозно, ніяких емоцій чи думок ця вистава не викликала. Усе учнями давно вже зазубрено, відпрацьовано, вони (і вчитель) все це дійство демонстрували перед нами, а не працювали на уроці, бездушно повторювали зазубрене. Система одурювання, бездумлювання.

—————• 19 квітня 1969 р. •—————

1. Смоленчук.

1) Одного разу він ділився зі мною планами на майбутнє: використає студентів, даватиме завдання записувати від населення спогади про письменників. З часом це буде надзвичайно цінний матеріал.

2) Приїхав до нас син Івана Микитенка. Про що ж розповідь

студентам? Виникла думка запропонувати, щоб розповів про пленум ЦК, на якому розглядалися питання літератури і був присутній сам наш гість. Смоленчук у попередній розмові з ним запитав, які є партійні рішення відносно літературного процесу? Той: «А хіба ЦК може визначати літературний процес? Хіба літературний процес регламентується декретами?» Про це Смоленчук доповів начальству, і тому вирішили від імені студентів попросити Микитенка розповісти про батька (там, мовляв крамоли не висловить).

3) У той же час у Смоленчука бувають і такі думки:

Розповідав про Гончаренка: «Він страшно необережний». Нібито й сам Вулкан (автор «Пострілу...») здивувався, що Гончаренко, його не знаючи, почав висловлювати крамольні думки («він же не знає, з ким говорить»). А Гончаренко довірився йому, як письменникові, не підозрюючи, що це працівник органів.

Або: «Взагалі перед студентами треба бути обережним. У кожній групі є стукачі. Мені про це Дузь говорив, а він знає це з власного досвіду, бо довгий час був деканом».

4) Кажуть, що Смоленчук дуже погано вчився в інституті, не міг скласти української мови, нібито через неуспішність перевівся на заочний відділ, бо стаціонар не в силах був закінчити.

Його земляк розповідає також, що Смоленчук у Бобринці розмовляв по-російськи, ходив з такою пихою. У школі, де він був директором, його дражнили Хам. Був примірний ортодокс («а учні це відчують зразу»).

Смоленчук часто користується терміном «хунвейбіни». Називає так тих, які «вільнодумствують», яких він вважає антирадянськими.

2. **Бойчук.** Якимось проректор з навчальної роботи Бойчук на студентській конференції (перед педпрактикою) висловив крилату фразу, яка багатьма жартома повторювалась: «Дівчата, відкотіть свої спідниці» (бо йдете до дітей у школу).

Є оповідання «Омелько з хутора». Точний образ Бойчука: ходить в усьому старомодному, насаджує моральність, старомодність. У той же час звертається до студентів «друзі мої», улесливо, по-батьківському (а сам пильно вишукує крамольників).

3. 20 березня відбувся в студентському гуртожитку вечір, присвячений пам'яті М.Рильського. Ініціатори заходу – М.Т.Чечот і М.К.Смоленчук. Вирішили запросити місцевих поетів Валерія Гончаренка і Валерія Юр'єва, щоб прочитали свої вірші. Логвиненко сполощився: чи не скажуть вони чогось недозволеного. Вимагав текстів їхніх виступів. Сам поїхав на цей вечір, щоб подивитись, чи не буде чогось еретичного. Чечот: вдруге вже не будеш організовувати, краще нічого не роби, то не будуть придиратись. А якби щось ці поети сказали, то скільки було б клопоту?

4. **Крадіжки.** У СШ № 32 у першому класі (за словами вчительки)

виявлено 8 злодіїв (серед учнів). Батьки про око наче сварять своїх чад, але вчителі впевнені, що вдома, можливо, й хвалять.

5. *«Неудавшийся поэт»*. Н – талант, але за неблагонадійність йому дають трудомістку роботу і до того ж створюють нестерпні умови придирками, образами. Він змушений переходити з місця на місце. «Батьки» нібито й допомагають влаштуватись, ще пускають славу, що він невживчивий, літун. Його не друкують. Нарешті його кваліфікують: скандальний графоман, озлоблений проти радянських людей.

6. Валерія Гончаренка не запросили на з'їзд молодих поетів у Москву (відбувся в березні чи в квітні цього року). У Кіровоградському обкомі стало відомо про його недобррозичливі висловлювання про росіян (Смоленчук вимовив це як щось найстрашніше, найкрамольніше) та інші «нездорові» розмови. З Києва його хотіли запросити, звідси ж (з Кіровограда) подзвонили, що його запрошення небажане. Краще хай з області ніхто не їде (бо, крім нього, не було кого послати). Смоленчук скрушно похитав на закінчення розповіді головою: «Держава не забуває і не пробаचाє, це буде тягнутись за ним усе життя» (тобто його висловлювання не забудуться і кар'єра його підірвана назавжди

7. *Зі спогадів Чечота про війну*: «Настає такий стан, коли людина вже не думає про смерть, навіть впевнена, що її скоро вб'ють. Нервова система наче дерев'яніє. Але жахаєшся мертвяків. Вскочиш в окоп, наткнешся на труп – стає моторошно».

8. Десь я читав, що в Африці, коли лев нападає на жертву, душить, кусає і їсть, антилопи заспокоюються і мирно пасуться, спостерігаючи здалека цю трапезу.

А люди? Цікавий був би психологічний момент: усі дрижать, ніхто не знає, кого схоплять. Нарешті жертва виявилась: загальна полегкість, навіть знаходяться ті, що допомагають чорнити жертву, вислужуючись, щоб його не взяли.

9. *Як битий осіває рай*. Розповідає Чечот про Сосюру: не мав де дітись, приходив до студентів у гуртожиток, куди проводили його підпільно, бо комендант не дозволяв, виганяв (а ночувати ж не було де), хлопці ділились койками (30-ті роки). Ганяли його як собаку. Переніс страшні муки. А от почав же прославляти Сталіна. Та як!

10. Комуністичне виховання – загадкова річ. Адже за кожним поворотом міняється його зміст і все ж щось прищеплюється (метод? дух? послух?). Залишаються лише апостоли його.

—• 3 травня 1969 р. •—

Смоленчук. Якось вирвався вільний час, ходимо з ним по книжкових магазинах. Я підкинув йому тему про уральський період, про перипетії повернення. Ось про деякі цікаві моменти він розповів.

У табір (в Німеччині, американська зона) приїхали представники з

«міжнародного репатріаційного центру в Парижі» (!), урочисто проголошували: «Повертайтеся, вас чекає Батьківщина, всім повернуть військові звання. На вас ждуть ваші сестри, матері, наречені...»

Повернулись. Їх мали (тих, що повернулись) приписати до військової частини. Сформували полк і повели пішки до цієї частини. Так пішки з Німеччини прийшли аж до Шепетівки. Тут посадили в вагони. Частини, до якої мали прибути, нема. Вже й завезли в Москву, і за Москву, там – на пароплав, по Камі. І коли всіх маршем ввели в обладнаний уже табір – у всіх пропали останні ілюзії, все стало ясным.

Дехто почав мріяти, як би втекти, добратись до Мурманська, а там – за кордон. Але ці люди вночі безслідно зникали! Уявляєш, були в американській зоні! Їдь куди хочеш! А тут у таке попасти!

Якось кілька чоловік (4) щось украли на полі (дрібне, чи не по кілька мерзлих картоплин). Їх судили, дали по 1 року. Відсиділи, одержали документи і назад у табір не повернулись. Усім заздрісно стало. Зібралась компанія і зробили такий же проступок. Дали їм по 10 років суворого режиму: здогадались, що так могли всі повиходити.

Якби описав хто один день перебування в таборі, то на цьому фоні зовсім поблідла б повість Солженіцина «Один день...». У нас була зовсім інша категорія людей, зовсім інше поводження.

– А якби взяти і написати повість?

– То це хіба для серця. Може, через 100 років надрукують. Але це можна здійснити тоді, коли маєш добрий кусок хліба і маєш час на пару років засісти за роботу. Кілька примірників треба роздати друзям, бо так труд безслідно може пропасти.

Недавно на першотравневій демонстрації знайомить мене зі збіркою Драча і дає прочитати вірш про жінку-пташницю, в якій порепані руки, нічим не помічене життя.

– Що ви скажете про цей вірш? – питає він.

– А в якому плані ви маєте на увазі?

– От подумати тільки, до чого він закликає. А якби не ця пташниця з порепаними руками, то з чого він і такі як він жив би? Адже не можуть усі покинути колгоспи, ферми і займатись поезією, як цього хоче Драч! Це можливе було б тоді, якби на нас манна з неба падала, а поки що вона не падає і напевне ніколи падати не буде.

Я здивувався (про себе) такому «прямолінійно-ясному» сприйняттю ідеї цієї поезії (і утилітарному підходу). Хтось перебив нашу розмову, ми розійшлись.

—• 20 травня 1969 р. •—

Типи, тенденції. Виникла в уяві фантастична картина-історія: якби в часи, коли виникло незадоволення в партії і в народі політикою Хрущова, загострились відносини з Америкою через Кубу, наша країна стояла б на

порозі війни. Мао Цзедун під прикриттям демагогії («звільнити народ від тиранії», «відновити єдність світового комуністичного руху», «об'єднати сили в боротьбі проти імперіалізму...») ввів несподівано свої війська в СРСР (як ми в Чехословаччину), посадив свій уряд, «возз'єднав» ці дві країни і створив одну величезну зі столицею в Пекіні.

І ось найбільш вірогідний шлях розвитку подій: під виглядом боротьби з ворогами партії і народу винищуються чесні патріоти; посилено підвищуються і популяризуються прокитайські елементи (найбільші негідники, але яких може виявитись досить багато); проводиться китаїзація під виглядом ідеї братства народів, інтернаціоналізму; компартія в усьому цьому продовжує бути авангардом – а між тим китаїці заселяють найкращі землі, займають адміністративні посади, по містах стоять їхні гарнізони, в їх руки переходить служба безпеки. Китаїзація Росії йде швидкими темпами. Кожного, хто їй намагається опиратись, оголошують націоналістом, ворогом народу.

У денационалізованому світі появляється новий «китайський» патріотизм, ще б пак: понад 1 млрд. населення, 33 млн. км² – безмежжя, сила. Злиття націй, яке фактично означало б їх зникнення.

Знайшлися б учені, які в час смертельної небезпеки принижували б гідність свого народу, обпльовували б його історичне минуле, довели б, що про таке злиття націй завжди мріяли передові мислителі людства.

• Травень 1969 р. •

1. *Соцзмагання карпатських лісорубів* – хто більше прислужиться оголенням своїх гір, спустошенням свого краю. Таке відбувається скрізь.

2. *Гуртожитки*. Говорять, що є рішення (чи щось інше) про те, щоб усіх студентів поселяти в гуртожитках. Там є можливість слідкувати за ними, не допускати ворожих впливів, краще виховувати.

До речі, *про виховання*. Скільки у нас в інституті не заходила про це мова (на вченій раді, в деканаті і т.п.), ніколи не йшлося про манери, ввічливість, високі моральні якості, а виключно про ідейні переконання. Якісь проступки студента завжди розглядалися і розцінювалися як недостатній ідейний гарт. Напивсь, надебоширив, вкрав – погана ідейна робота. Це вже метод мислення і світобачення керівників.

3. *Учені-плазуни*: чого изволите?

4. Заходжу на квартиру Проценка. Лише самі діти, хазяї (він з дружиною) пішли кудись. Говорять зі мною по-російськи. От і суть! І філософія життя! А жує ж доцент Проценка на лекціях і Шевченка, і Франка!

5. Л.Тарасов у статті-спогадах «На землі Монтесумы» (ж. «Москва», 1968, № 6) розповідає про свою дипломатичну роботу в Мексиці. Між іншим і таке:

«Мы сели в такси. Шофер-мексиканец повез нас в кинотеатр. По

тому, как я разговаривал с ним по-испански, он безошибочно определил, что имеет дело не с американцем, и спросил, из какой страны мы прибыли в Мексику. Наш водитель был так поражен, узнав, что мы русские, из Советского Союза, что даже затормозил и с любопытством стал нас рассматривать. «Русос! Русос!» А потом пошли вопросы: можно ли в СССР воспитывать детей в семье? А иметь личные вещи? Разрешается ли верить в бога? И т.п. В конце-концов шофер совсем по-дружески посмотрел на нас и сказал: „Я так и знал, что эти попы все врут про вас”» [с. 152]. Так от: а) який розголос у світі про нашу демократію; б) довірливий шофер не міг не повірити Тарасову.

Іде автор по території США: «При выезде из какого-то маленького городка я заметил двух пареньков, одному было не более пятнадцати лет, а второму – лет восемнадцать. Они стояли у дороги с поднятыми вверх большими пальцами. Я остановил машину.

– Сэр, не подвезете ли вы нас до Виксбурга? – спросил старший.

Они сели рядом со мной, и мы тронулись дальше.

Старший парень спросил, откуда и куда еду, сколько заплатил за автомобиль. Видя, что с трудом объясняюсь по-английски, он спросил, кто я. Я ответил – русский. Младший сказал, что в его городе тоже проживают несколько русских. Тогда я пояснил им, откуда приехал. Оба имели весьма смутное представление о Советском Союзе.

– Я – рэд рашен (красный русский), – сказал я.

– Рэд рашен? – с удивлением и даже испугом переспросил старший.

– Да.

– Это там сожгли все церкви и живут безбожники?

Парни переглянулись, и старший что-то шепнул младшему на ухо.

– Сэр, не будете ли вы добры остановиться здесь? Мы хотим сойти, – попросил старший.

– Но вы же хотели ехать до Виксбурга?

– Да... Но мы вспомнили. У нас здесь на одной ферме есть дела...

Я высадил своих случайных пассажиров. Судя по всему, представление о нашей стране у них сложилось из проповедей священника их прихода. С чувством горечи я поехал дальше. Неужели все американцы, живущие в таких провинциальных городках, так же думают о нашей стране?» [с. 155–156; час дії – 1943 р.].

—• 1 червня 1969 р. •—

1. *Методи*. Заподіяна комусь кривда як підстава його дальшого переслідування (наприклад, спершу розкуркулили, потім – зовсім виселили).

2. «*Індивідуальний*» підхід. Дивно, що німці карали все село, не розуміючи, що цим озлоблюють усіх, загрожуючи, змушують шукати захисту. У нас же старанне вишукування лише винних, створення своєї агентури, розкол противника.

3. *Шулерські прийоми*. Ось журнал «Freie Welt» (!) або газети «Вільна Україна», «За прочный мир и демократию» і т.п. Які назви і яка суть!

Підручник «Сучасна українська літературна мова» (т.І, К., 1969). На сторінці 21 автор наводить вірш про сім'ю «велику, вольну й нову». Шевченко розумів одне, а тут як легко перенесено на інше. Таких же маніпуляцій зазнали ідеї демократії, волі, братства, дружби тощо.

—• 17 червня 1969 р. •—

1. *Образ суспільства*. Пригадую, львовці підпалили Красницю. Ганяли скотину. Ворожнеча. Ідея – щоб у сусіда корова здохла. Намагання вислужитись один за рахунок другого.

2. Згадався Проценко. Дружина ніколи інакше його не називає, лиш Ігорьок, уважна і лагідна до нього. Мабуть, жінки люблять не обов'язково гарних і благородних, а також у всіх відношеннях нікчемних.

Проценко – досить показовий тип. Пригадую, взявся написати і відповідно «правильно» написав рецензію на книжку «Постріл на світанку» (осінь 1968 р.).

Цікаво було б почитати інші, «позитивні» його праці, де він напевне розпинається у високих моральних якостях, осуджує пороки.

Про кожного у нього є щось погане сказати, але почне й тут же перерве: «Я просто таке чув, але я нічого не знаю». Не докінчить своєї думки, відомо тільки, що щось гидке хотів сказати.

Чечот дивувався його спритності: їздили в Полтаву, пішли разом у редакцію газети і лише там той витягнув свою статтю; усю дорогу не признавався, чого хотів туди зайти, хоч тут не було чого приховувати.

Недавно на всіх дуже негативне враження справив такий його вчинок. Чечота запросили на роботу в Херсон (сам ректор ХДП запропонував). Довідавшись про це від самого Чечота, Проценко поїхав у Міністерство освіти, добився, щоб Капелюшний подзвонив у Херсон, сам туди з'їздив, подав документи. Причому все за спиною Чечота, секретно. Правда, ця таємниця стала всім відомою. Усі кваліфікують це як підлість, особливо по відношенню до Чечота, який зробив йому чимало добра. Недаром колись Проценчиха говорила: «Мені байдуже, що люди говорять, аби мені добре було». Поганому виду нема стиду.

Ця людина може написати що завгодно, публічно порочити найсвятіше (a la Smoluch), отже, саме з цієї категорії людей вербувались «оті»; заради своєї вигоди не задумується вчинити що завгодно; якщо підлість вдасться, буде страшенно радий, мовляв, знищив нападника, якщо ж не вдасться, то не буде його гризти сумління, а переживатиме, що не вийшло.

Проценко, кажуть, працював у контррозвідці. Може, це виробило його характер?

3. *Живуча порода*. Дивно, наскільки живучий певний психологічний тип! Франка не прийняли в університет. Цькували. І саме такі тепер, цим же іменем Франка спекулюючи, б'ють ще дошкульніше таких, як Франко. Взяти б нашого проректора Бойчука. Навіть наукову роботу пише про сатиру Франка, а от пильно вистежує мислячих, не прийняв на роботу Сердюка. Його зовсім не обходить користь справи, аби лиш ортодоксія процвітала.

4. *Розквіт*. Учора передавали по радіо, як розквітла Білорусія – скільки випускає тракторів (а до революції на всю Росію був один трактор), інших машин. Захоплено говорив про це якийсь білоруський письменник.

А от пройде ще кілька років цього «бурхливого розквіту» і не стане білоруської нації! Може, просто збережеться назва, як Таврія чи Пруссія.

—• Літо 1969 р. •—

Скадовськ

Тьотя Женя. Прожила в землянці всю молодість і зрілі роки, лише недавно допомогли родичі звести хату. Чоловік помер, син загинув на фронті (був «у комсоставі»), другий син був мобілізований на Донбас, там застудився (наступила зима, а одягу не дали). Напівголий, босий попутними машинами добрався додому і через місяць помер. Стискає серце її розповідь про те, як у лікарні ночами не спала, як на її руках померла єдина надія. Про довоєнні роки каже: «страшно згадувати». Не віриться, що на плечі людини може впасти стільки горя, і ця людина може вижити, не втратити людської подобі: адже ця тьотя добра, намагалась чимось прислужитись нам (коли були у неї на квартирі), проводила в дорогу і довго стояла, дивлячись нам услід. Їй уже зверх 70.

Читати не вміє. Я намагався розпитати її про громадянську війну, Другу світову. І от, хоч історія цю людину покалічила, попомучила, але не торкнулась її свідомості. Вона зовсім не розуміє подій. Вона пригадує, що в громадянську «забирали коней», а «деякі приходили і забирали людей», «не поймеш, що робилось» і т.д.

Питаю, яка причина голодовки? «Вредительство. Буржуазія засіла і робила шкоду». – «Де ж та буржуазія, адже в громадянську її прогнали?» – запитую. – «А хіба всіх прогнали? Дехто проліз і почав шкодити. І тепер є шкідники. Якби усі так робили, як Ленін казав, то було б добре». Отже, авторитет Леніна у неї незаперечний, любов до нього чиста.

Про українську мову: «Коли слухаю передачу по телевізору, то поросійськи все розумію, а по-українськи не все!» Просила нас писати їй поросійськи, бо сусіди, куди вона носила читати, по-українськи не вміють.

Розрізняє такі мови: російська (люди грамотні говорять, це красива мова), кацапська («говорити по-кацапськи» – мова груба, некрасива), по-хохлацьки («це ми так говоримо») і українська («теж гарна, але в нас так не говорять»).

1. **Відкриття Америки.** Максим Горький виїхав за кордон. Десь він говорить про причину свого виїзду – уже був ордер на його арешт, але поліцеймейстер відмовився це зробити. Чи таке можливе в наш час?

2. **Ставлення до зла.** Адже навіть жалюгідна подібність до зла справжнього викликала опір у людей мислячих і чесних (Кібальчич). Хіба можна хотіти бути людиною і миритись з несправедливістю?

3. **Лженаука – теж освіта.** Подавати те, що потрібно в даний момент можновладцю, і видавати це як «озброєння людей знаннями».

4. Реалізація Росією постійної ідеї: а) невиправдана, надлюдська жорстокість (взяти хоча б історію з Калнишевським); б) загравання, обіцянки (поки не взято під ковпак); в) обман (історія зі смаженою куркою, потьомкінські села і т.п.).

5. **Теми екзаменаційних творів** (для абітурієнтів стаціонару укр. відділення – вступні екзамен 1969 р., теми складав Бойчук).

1) *Сатиричне викриття панства і козацької старшини в «Енеїді» І.П.Котляревського.*

2) *Уславлення героїки Великого Жовтня та громадянської війни в романі Ю.Яновського «Вершники».*

3) *«Партія наша народу дала силу левину і мудрість орла» (М.Рильський).*

Цікаво, що основна маса абітурієнтів зупинилась на третій темі (приблизно 90%).

6. **Тости.** Випускний вечір (десь 30.06.1969 р.) студентів-філологів (українського і російського відділень). Декан відкриває і перше слово надає проректору Бойчуку. Цей без тіні гумору, дотепу виголосив круто ідейну промову, наче це мітинг. Затим тамадою обрали студента Реву (російське відділення). Він незмінно надавав слово «найдостойнішим».

Цікаві ідеї, висловлювання: Жарких (завкафедри) – «щоб ви полюбили літературу по-справжньому, щоб вона стала і вашим покликанням, і насолодою» (дивно було з його уст чути ці слова). Завкафедри марксизму: «ви ще не мислите, треба добре мислити» (чи серйозно це, чи іронічно, адже він своїми лекціями систематично відучує мислити). Лук'янов (викладач історії партії) виступив найдотепніше, бо розповів анекдот (фактично антимарксистський): студент відповідає з пафосом... «почтим память минутой молчания...», «в ознаменованіе победы прошу встать»...Коли почав розповідати про успіхи в мирному будівництві, то не дали, сказали досить, бо ще запропонує заспівати гімн, якого ніхто з членів комісії не знає, поставили екзаменованому «5».

Дивне враження цей вечір справив навіть порівняно з подібними вінницькими – ні тобі жартів, а все «назіданіє», заклики. Начальники і тут залишились начальниками.

1. *«Ото нікуди не йду, сиджу й дивлюсь»*. Так висловились Щербакова, коли одержала однокімнатну квартиру після довгих поневірянь по чужих кутках. Насолоджувалась спогляданням, не було потреби йти ні в гості, ні в кіно чи театр.

2. Один з викладачів читає курс літератури – одні постанови, резолюції з'їздів письменників. Студенти ніяк не можуть цього запам'ятати. Здають по кілька разів, сиплються.

3. *Цікава сценка*. Сиджу на секції вчителів української мови (Світловодськ, 26 серпня). Надійшли програми з української мови для 10-их класів, 36 годин. Ніхто не знає, куди ці години планувати, адже сітка залишилася старою – чи за рахунок літератури, чи як? А як опрацювати літературний матеріал, коли на нього буде менше годин? Інструкції, роз'яснень нема. Всіх це дуже хвилює. Будуть чекати інструкції, хто ж посміє на свій розсуд розв'язати це питання?

4. *«Главное не ум, а должность»* – такий афоризм висловив Саша Любин. Мова зайшла про якогось начальника, що він дурний. От і заперечив Саша, мовляв, щó розум, всі його слухають, всі підкорюються, бо начальник.

5. Глас народу (з почутого):

- ✓ «Якась Отрощенко з Вінницького педінституту написала вірш „Учителіві, розстріляному в 37 році”. Їй лише 18 років, а вже береться за таку тему. Що вона знає про ті роки, коли її ще на світі не було?»
- ✓ «Якщо вже так хоче, то нехай напише [спогади], принесе куди слід, покаже, здасть в архів. Через років 100 це можуть опублікувати, коли не буде такої гострої ідейної боротьби».
- ✓ «37-ий рік. Ніхто невинний не пропав: той був у банді, той у відділах самооборони (куркульня такі організувала). Один такий отряд цілу дивізію гнав, правда, побиту, знесилену в боях. От таких і поприбирали».

6. Зустрічаю в аеропорту Довгого Ів.Ів., директора СШ № 10. Жартую, що не пощастило місту: Табурище – Хрущов – Кремгес – Світловодськ (саме збирався їхати сюди читати лекції), розповідаю, що на Вінниччині жителі одного села просили надати таку назву, щоб не міняти.

Він: «Були дуже мінливі роки. Пам'ятаю, майже всі назви колгоспів помінялися. Хвиля арештів – серія змін. А кого тільки тоді не забрали? Я жив, де нині п'ята школа. Бачу ранком – ведуть директора сьомої школи. Через деякий час секретаря райкому». – «Чи хоч повертались?» – «Ні, де там. Дружина секретаря ще досі жива, каже, що реабілітували. Про директора не чув, знаю тільки, що не вернувся».

А потім: «А оце в 56-му році довелося мені бути в складі партійної комісії, яка займалась розслідуванням тих репресій. Розкривались страшні

речі: навмисно організовувалось підпілля, щоб потім забирати цих людей. Кого не могли схилити, підкидали листівки і після цього ловили «на гарячому». Питаємо одного з цих організаторів: „Что же ты, гад, делал?” – „Виноват, осознал свои поступки, но что я мог сделать, я выполнял приказания свыше”. Запитую, для чого це робилось? – «Як для чого? Щоб показати, що існує контрреволюція, що вони потрібні, що працюють плідно. Їм за це видавали нагороди».

Дивно, що і про недавню війну стільки і такого не говорять, як про «ті» роки.

7. *Запасний полк на Лівобережжі.* Проводили мобілізацію. Буквально без зброї й у всьому домашньому посиляли на форсування ріки. Понапивавшись, організатори жартували: «От хохлов только лапти всплыли!»

8. *Секційне заняття в Світловодську.* Засперечалися про українську мову. Учителька: «Менш ніж через 100 років українська мова зникне». Потім мені додала: «Дочка каже, що якби ти була хороша вчителька, то не говорила б по-українськи». Кажу: «Мабуть, так виховали?» – «Її вже оточення виховало!»

Хтось: «Говорите про українську мову, а куди своїх дітей повіддавали?» [тобто в російські школи].

І все ж в резолюції записали: «У деяких школах учителі не дотримуються єдиного мовного режиму». Відкрито сказати, що не говорять по-українськи, не могли, а обмежились такою туманною фразою!

9. *Адміністративна прямолінійність:* розповідаю інспектору, що в газеті бувають цікаві дискусійні статті, наприклад, хоч би про те, якою ручкою писати... Інспектор мене перебиває: «А ми це вирішили просто: заборонили писати шариковими, автоматичними, а зобов'язали писати простими шкільними».

10. *Побутова розмова.* Заговорили про чехів, китайців та інших. Н: «Ми всім стільки допомагаємо, не розумію, чого нас не люблять?»

11. *«Інститут громадської думки»:* довідайтесь, що говорять про статтю Дмитерка і Павличка (про Дзюбу і Рахманного – «Літературна Україна», за серпень), нам потрібно доповідати в обкомі.

12. В органах держбезпеки існує відділ «по боротьбі з ідеологічними диверсіями» – в Росії. А в Україні?

—• 1 вересня 1969 р. •—

Сьогодні відбулась урочиста церемонія з нагоди першого дня навчального року. О восьмій годині ранку всі студенти вишикувались біля інституту, потім строем на чолі з викладачами, з оркестром, з великим портретом Леніна спереду колони рушили по вул. Леніна до будинку філармонії. Там у залі були вже чергові, які організовано (згідно із заздалегідь продуманим планом) розсадили студентів (ті входили колонами по курсах).

Серед гостей у президії – перший секретар обкому Кобельчак. Збори відкрив ректор Овчаренко, надав слово Кобельчаку. Секретар прочитав велику доповідь «З Леніним у серці живемо й перемагаємо». Розповів про Міжнародну нараду компартій у Москві, про успіхи нашої країни на міжнародній арені і в розвитку народного господарства, науки, що наш лад дає найкращі можливості для розвитку продуктивних сил. Після, здається, без певного зв'язку з попереднім, говорив про успіхи Кіровоградщини: такі-то заводи виконали план і перевиконали, а врожай пшениці в цьому році найвищий, здано значно більше молока, ніж у минулому. Наприкінці закликав студентів добре вчитись. Доповідь переривалась оплесками. У кінці всі встали. Ректор трохи захриплим голосом у мікрофон (я спочатку не впізнав): «Слава КППРС! Слава радянському урядові!» Після цього студентка-активістка (секретар ком. організації) Хоходченко (IV курс) піднесла квіти секретарю.

Далі виступали: студентка IV курсу російського відділення узбецької групи, яка особливо наголошувала на ідеї ленінської дружби народів; Хоходченко – від імені четвертокурсників звернулася до всіх, зокрема першокурсників; і ще якась першокурсниця, яка, до речі, виступила найкрасивіше. Нарешті ректор: «Поступила пропозиція надіслати лист ЦК КППРС і ЦК КПУ від імені учасників цих зборів. Слово для зачитування листа має...» Лист студентка прочитала дуже хвилюючись, голос у неї задерев'янів. У листі студенти обіцяють добре вчитись, бути вільними від почуття національного зазнайства, давати відсіч буржуазному націоналізмові, боротись з проявами ворожої ідеології.

Ректор: «Ваші оплески вважаю за одностайне схвалення листа. Збори оголошую закритими».

Усі встали, пішли на вихід. Оркестр спохватився і загравав марш (чи вони поснули на гальорці?), коли вже значна частина публіки вийшла.

Вишикувались і також організовано повернулись до інституту. Тут відбулось урочисте посвячення першокурсників у студенти. Від імені комсомольської організації рапорт ректору віддав секретар КСМ Кривой. Троє кращих студентів запалили факел від вічного вогню (що біля пам'ятника солдату). Запалили вогнище перед входом в інститут. Перед студентами виступили: Мішура (IV рос., пушкінський стипендіат); Кривой; потім студент I курсу від імені студентів-першокурсників прочитав (дуже хвилюючись, монотонно) клятву. Правда, тут усі виступи (і ректора) були по-російськи, лише клятва по-українськи. Усі студенти хором повторили кілька разів слово «клянемось». Тут також йшлося про беззавітну відданість ідеям партії.

Після цього всі організатори пішли в інститут, я – додому.

Такий день запам'ятається. Було багато зворушливого. Дивно, чого в філармонії вся церемонія пройшла українською, а перед інститутом – російською (крім клятви)?

1. Учора, тобто 7.IX.69 р., був урочисто відзначений День учителя (чи якийсь він інакше називається – «свято освіти» чи як – подивитись газети). Учні шкіл, училищ, студенти зібрались у сквері Комсомолу, потім величезною колоною з портретами, транспарантами пішли вулицею К.Маркса, Леніна, біля пам'ятника Леніну в парку, вийшли й на стадіон. Там були виголошені доповіді, потім була інсценізація подій на острові Ламанський – боротьба з китайськими порушниками кордону.

2. *Анекдоти* (розповідали викладачі, коли стояли й готувалися до демонстрації):

1) Чоловік повернувся пізно додому, застав коханця жінки. Роздягнувся і накинувся на нього. Жінка: «Не чіпай його, він бачив Леніна».

2) Єврей був у цирку з Сарою. Обом дуже сподобалось. На другий день просить дати номер телефону «в цирк». Дали. Подзвонив. Підходить Брежнєв. Єврей: «Я попрошу к телефону главного клоуна». Брежнєв: «Никита Сергеевич, это вас просят».

3. Смоленчук, показавши на одного чолов'ягу, розповів: «Оце пішов Мальований. Моя дружина з ним училась. Він був формена тупиця: навчаючись на стаціонарі, умудрився не скласти державних екзаменів, завалив. Склав через рік. Учився страх як погано. Єдине, чим хвалився! – „моя биография девственно чистая”. Зразу ж після закінчення інституту його обрали першим секретарем обкому комсомолу. Звідти вибув за віком, зараз – директор школи-інтернату № 2».

4. Смоленчук про Олеся Терентійовича: «Гончар у мене зовсім втратив повагу».

5. Були сьогодні зі Смоленчуком у саду, а вчора гуляли по проспекту, злословили про завідувача кафедри української мови В.К.Чернецького. Смоленчук розповів, що Чернецький опублікував статтю про Залізняка, стаття для необізнаних нібито чудова, але він використав опубліковані джерела. Такими є й інші його праці. Деякі його публікації містять масу фактичних помилок.

Сьогодні, відпочиваючи на дачній ділянці Смоленчука, розмовляли на різні теми. Частина саду поросла пирієм. «Не уявляєте, яка це гадость: ти його викопаєш, а черенки в землі лишилися, вони будуть рости (бере руками землю, вигрібає коріння). Так і в ідеології: той дурень (Хрущов) розпустив,росло пирію, а тепер попробуй позбутися його. Буде те саме, що з цією землею».

«Сьогодні Базилевський читав мені по телефону оттакеного (розводить руками) вірша, присвяченого річниці Івана Котляревського. Чого там тільки нема! І Калнишевський, і ненька-Україна, і козацтво, що вже не вернеться. Читав з півгодини. Після цього питає: „Ну як, Миколо, що ти скажеш? Ото хочу їхати на ювілей у Полтаву і прочитати”. Що я міг

йому сказати? Запитав лише: чи не хочеш на державний кошт поїхати на місяць перебування Калнишевського?»

Базилевський хвалився, що в 1970 р. у Києві вийде його збірка. На вимогу ЦК вже й послали політичну характеристику на нього. Він у зв'язку з цим каже: «Якщо це система, то страшно, а якщо виняток, то ще страшніше». Але характеристику написали хорошу...

Зайшла мова про Капустіна. Кажу: «Капустіна колись осудили за те, що хвалив Куліша. А от недавно пройшов ювілей Куліша і всі хвалили класика хором. Очевидно, була навіть така офіційна вказівка».

Смоленчук аж розсердився: «Розумієш, він у Куліша хвалив не те, що заслуговує похвали, а ставив йому в заслугу переклад Біблії. Це ж різні речі!»

Якось згодом: «А ви потайний чоловік! У вас Капустін ночував, а ви цього не казали» (це у зв'язку з моїм зауваженням, що Капустін викликає в мене співчуття, бо ж чого йому співчувати?). Смоленчук, мабуть, не знайомий з таким почуттям. «Ви знаєте, з Миколою Трохимовичем [Чечотом] ми дружили, навіть більше. Не проходило дня, щоб ми не зустрічались. І він мене зрадив».

—• Вересень 1969 р. •—

З пояснювальної записки в КДБ

Євгена Сверстюка я знаю ще з часів навчання в університеті, на якомусь з курсів навіть довелось потрапити в одну кімнату в гуртожитку. Уже пройшло багато часу, тому важко відтворити зараз образ цієї особи тих років.

Він виявляв тоді інтерес до літератури і філософії. Про його улюблені літературні твори я вже свого часу писав. На семінарах з марксистсько-ленінської філософії він завжди одержував хороші оцінки, розбирався у важких питаннях. Так, під час вивчення праці В.І.Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» майже ніхто в групі не зміг задовільно розібратися у проблематиці цього твору, збагнути глибину його змісту. Сверстюк виступав кілька разів, одержуючи захоплені відзиви керівника семінару. Правда, якось випадково він признався, що й для нього дався цей твір нелегко. Тут він проявив властиву його характерові наполегливість, якої в багатьох бракувало, хоч не можна заперечувати його схильності до філософської літератури.

Під час таких успіхів він, бувало, іронізував на адресу тих, які з завданням не справлялися. Під час опрацювання теми «Три источника и три составные части марксизма» він, здається, читав навіть Гегеля, щоб безпосередньо ознайомитись з одним із джерел марксизму. Якось у приватній розмові в той час він зауважив, що Маркс створив надзвичайно цілісну філософську систему, яка з єдиних позицій пояснює не тільки матеріальний світ, але й суспільство. Іншим філософам цього зробити не вдалось.

Сверстюк міг висловлювати крамольні як на той час думки. Так, він твори Сталіна вважав значно слабшими за твори Леніна. Тоді так не прийнято було говорити, та й для нас, студентів, навпаки, Сталін здався доступнішим, зрозумілішим.

Сверстюк був допитливий, наполегливий, у той же час до деякої міри замкнутий, скритний. Так, у часи дозвілля кожен любив розповідати про сім'ю, навчання в школі, дитячі роки. Його ж розповідей на цю тему не пригадую, й досі він ні одним словом не обмовився мені про найближчих чи дальших родичів. Хоч жив він десь недалеко Львова, не пригадую, чи запрошував когось у гості. У розмовах мав схильність до негативізму – не погоджувався з думкою співбесідника, інколи безцеремонно спростовував її, а це викликало в таких випадках неприязнь до нього. Правда, він був досить ерудований. Багато хто з нас у суботу чи неділю йшов на танці, шукати розваг, його ж не пригадую в такій компанії.

Пізніше я інколи бачив його вже під час навчання в аспірантурі. Чогось конкретного за цей період не пригадую: він жив з якимось журналістом на квартирі, дружив і зустрічався з Котляровою. Був він тоді як ніколи оптимістично настроєний, цілком задоволений життям.

Після аспірантури протягом тривалого часу я не мав ніяких відомостей про нього, зустрів його несподівано в Києві, коли він тут шукав роботи. З його розповіді виходило, що сам за власним бажанням покинув Полтаву, щоб влаштуватись у столиці. Одного разу запросив мене в гості, жив він тоді в Бровка.

Після відомої історії опинився він на роботі в редакції журналу «Вітчизна». Були чутки, що це нагорода за його згоду таємно співпрацювати з органами безпеки. Незабаром він перейшов працювати в інститут психології, одержав квартиру.

Якось, будучи в Києві, я вирішив побачити, як він живе. Узнавши через довідкове бюро адресу, зайшов до нього. Виявилось, він уже звільнений з інституту, настрої у всіх приголомшений. Дружина часто курила, в розмову не вступала, відчувався розлам між ними. Не знаходилося теми для розмови. Я поспішив на поїзд. Сверстюк провів мене, розповів, що звільнили його за виступ перед директорами шкіл (десь у Житомирі чи Рівненській області), виклав зміст цього виступу. Незабаром, правда, прийняли його на нову роботу.

Мені здавалось, що його зриви, конфлікти з адміністрацією викликані передусім неподатливим характером, певною зарозумілістю. Я радив йому покинути Київ, не мучитись, не ускладнювати собі життя.

Переїхавши в Кіровоград, я довго не заходив до нього. Одного разу, піддаючись почуттю цікавості – чи він працює на старому місці, як складається у нього життя – я вирішив навідатись до нього. Він зустрів мене привітно (усе це відбувалося в редакції журналу), до нього якраз зайшов син, поговорили про успішність наших дітей, він подарував мені

книжечку (переклад з німецької) зі своєю передмовою. Мені було приємно, що його знову почали друкувати, що він повертався до громадського життя. Востаннє я бачив його десь у січні-лютому 1969 року.

Що можна сказати про його ставлення до радянської дійсності? Є підстави гадати, що він ніколи не був цілком відвертим зі мною. Наприклад, про свій намір написати те, що мені останнім часом стало відоме, він ніколи не обмовився ні одним словом, мабуть, і причини своїх звільнень з роботи він мені переказав у дещо «зміненому» плані. Признатися, якби у своїх розмовах він виходив за межі дозволеного, то я вважав би це за провокацію, і по крайній мірі старанно уникав би зустрічей з ним. Зрештою, він міг сподіватися, що за ним слідкують, отже, кожне його слово може бути зафіксованим. Коли в наших розмовах йшлося про якісь недоліки, то такі, про які навіть у газетах пишуть.

Була розмова про вплив учнів з українських шкіл. На його думку, оця мода, яка поширювалась серед батьків – цуратись своєї мови – підточувала основи моральності, патріотизму, бо той, хто відмовився від української, так само легко може відмовитись і від російської мови. Ленін це прекрасно розумів, але офіційні установи недостатньо енергійно проводять у життя його вказівки. Здається, ніби він з цього приводу так висловився: «Диву даєшся, як можна підрізати сук, на якому сидиш!» (Правда, це зауваження стосувалося ще часів Хрущова. Зараз, як відомо, становище змінилось).

Одного разу зайшла мова про текст і підтекст у художньому творі. Я розповів про один випадок: прочитав студентам вірш і попросив прокоментувати його. Виступаючі переказували лише сюжет поезії, не помічаючи алегоричності образів (наприклад, говорячи про дерева, письменник мав на увазі людей з певними рисами характеру і т.п.). Як відомо, у кожному підручнику з методики літератури йдеться про необхідність навчити учнів розрізняти текст і підтекст, адже саме на цьому побудовані твори багатьох жанрів. А тут самі майбутні вчителі слабо орієнтуються в цій проблематиці. З другого боку, в декого малий лексичний запас. Так, практикантка не змогла пояснити змісту багатьох слів з поеми Шевченка «Єретик», у зв'язку з чим антипапська, антикатолицька спрямованість поеми залишилась просто незрозумілою. Сверстюк підхопив це, зауваживши, що взагалі в школах викладання літератури знаходиться на низькому рівні. Додав, що він мав можливість розмовляти з польськими студентами і дійшов висновку, що літературна підготовка в них краща.

Одного разу після історії з Бровком я поцікавився, чи не викликали його працівники органів безпеки, хотілось довідатись, як усе це відбувалось. Він, очевидно, намагаючись не заводити розмови на цю тему, з деякою бравадою і роздратуванням кинув репліку: «Це розумні хлопці і з ними було цікаво побалакати». Більше до цієї теми не повертались.

Він здавна мріяв працювати в галузі літературної критики, бажав писати, творити, у той же час я не помічав у нього тенденції писати щось з-під поли, наперекір загальноприйнятим нормам.

—• 4 жовтня 1969 р. •—

Володимир Костюк розповідав про свою роботу в Угорщині під час відомих там подій. Працівник держбезпеки Питкін ставив допитуваного на коліна – і рукою (ребром) по потилиці! Жертва втрачала свідомість. Це було його звичним принципом і «добре виходило».

Василь Порик, розповів Костюк, служив у німецькій поліції, потім його за якісь проступки вигнали (розстрілював радянських полонених). Узяли на каторжну роботу, там був капо. Провинився й тут, утік до партизанів. У Франції прославився.

Такий міг стати Щорсом, Вишневецьким, Пархоменком. Цікавий був би роздум: «Батьковбивці!».

—• Жовтень 1969 р. •—

1. У Кіровоградському будинку офіцерів відбувся вечір, присвячений 25-річчю з дня визволення України. Студенти педінституту були якраз на польових роботах, в інституті працювали лише хворі. От для аудиторії розпорядились послати цих 35 чоловік.

Незважаючи на всі попередження, пішло на вечір лише 9 (з 35). Зал був пустий. З 5-ї до 8-ї вечора читали доповіді, але ніхто доповідачів не слухав – хто дрімав, інші розважались розмовами, анекдотами.

На другий день з'являється в аудиторії № 18 Осмоловський: «Хто вчора не був на вечері? Списки подати мені. Викликати їх до мене. Пошлемо в колгосп».

2. *Страх*. Смоленчук розповів: прийшли до нього двоє: «Ми – з КДБ, покажіть, де лист Дзюби». – «Нема. Вже віддав». – «А, випадково, чи не це він?» – «Ні, подивіться».

Щось вони ще хотіли побачити. – «А у вас є ордер на обшук? Якщо є, будь ласка, шукайте!». – «Що ви, що ви! Нема. Ми й не збираємось цього робити. Ми хочемо просто, щоб ви по-доброму віддали – і все». – «Нема, кажу вам, віддав». – «Тоді ходімте з нами!»

Микола попрощався з дочкою, написав записку жінці. Пішли. Біля садка в непомітному місці їх чекав чорний ЗІЛ. Години чотири йшла розмова «там» (в управлінні).

Вечором прийшов до мене схвильований. Розповів, як було. «Чи ти нікому, – питає, – поклянись своїми дітьми, не казав, що я показував тобі цей лист?!» Я був спантеличений. Усього три особи знають про нього. А якщо дві вже сказали? Треба було заперечити, але ж якщо вже є два свідчення? Цікаво, що вони знають, яку мають (і від кого) інформацію?

Так ми понад лісом проходили цілий вечір. Зустрічались і в наступні

дні. Щогодини він чекав арешту.

«От так, – каже, – все життя: повернувся з Німеччини – тобі недовіра, то тебе викликають, то перевіряють. Оце вже кілька років як стало відносно спокійно жити. Зараз знов нова біда. І найгірше, що доведеться відповідати за те, проти чого я виступав!»

Найцікавіше те, що він схвалював диктатуру, критикував Захід, але коли попав сам у цю халепу, то заспівав приблизно так: «Я ж усе-таки письменник, у мене є вже 8 книг, не може бути, щоб я зник безслідно. Візьмуть, – то за кордоном заговорять. Побоятися все-таки світової громадської думки».

Отже, в лиху годину і в нього надія на закордон, виступами проти якого заробляє.

3. *Бар'єр асиміляції*: М.Коцюбинський, Твори в 6-ти томах. – Т.І. – К., 1961. – С. 104–105.

4. *Паніка*. Почуття загнаного звіра: нема де дітись, нема виходу й порятунку, деталі набирають величезних розмірів і загрозливого значення. Усе прийшло несподівано, нема плану поведінки, хоч нібито й готувався до цього, передбачав.

«Василь Тихонович, з вами хочуть поговорити представники органів держбезпеки. Скажіть дружині, що вас викликають в інститут, поїдете разом зі мною». Запропонував сісти на передньому сидінні. Готель, 4-ий поверх, кімната.

Ввічлива зустріч. Довга розмова. Почуття тривоги: чим це кінчиться, які матиме наслідки?

Пригадую на мить колишнє показання (1960). Стало легше, нема нічого. Аж тут два нових свідчення лягають ударами – несподівані. «А це розповсюдження антирадянської літератури, це кримінал!» – падають слова. «Тоді вам усе закінчилось добре, зважили на деякі обставини». Значить, зараз катастрофа?

На другий день поїздка до Ковшара, начальника КДБ по області. Здається, кожна клітина тіла волає: «Не хочу, не треба, облиште!» Там теж підкреслена ввічливість, яка пантеличить, вибиває ґрунт. Були б погрози, грубість – тоді готовий до якнайгіршого, все заперечив, нічого не знаю – і все.

А тут надія ніби, ніби просто доброзичливе попередження («для профілактики», «профілактірован»), можливо, все залежатиме від твоєї поведінки – чи повірять тобі, вважатимуть це як випадковий промах, необдуману помилку («оступився») чи подивляться на тебе як на зловмисника. Де порятунок, де соломинка, за яку можна б ухопитись? Від чого залежатиме міра покарання? Яка? Як усе-таки виплутатись?

Після цього побачення йду в бібліотеку. Гарячкові пошуки довідкової літератури. Знайшов! Стаття! Як легко підвести все під цю статтю!

Плани. Дочекатись кінця року і виїхати за межі України. А як заберуть? Як жити сім'ї? Чужина.

Запросили на новосілля. Весела, радісна компанія. Кожне слово, кожна пісня такі дорогі. Ніби все це чуєш востаннє, а далі наступить морок, ніч. Хочеться наслухатись. Компанія – музиканти, співаки. Танцювальна мелодія, розмови, українські пісні – ніби чарівна казка!

Лекція – насолоджуєшся навіть власними словами, бо, можливо, незабаром не почувеш цього слова й не вимовиш його.

—• 3 листопада 1969 р. •—

Профзбори. Недавно відбулись факультетські профспілкові звітно-виборчі збори. Потягли на них кого попало, хто попався під руку, назбирали 15 чоловік, тобто менше половини членів профспілки на факультеті. – Чи будемо проводити збори? Які будуть думки? – Проводити!!

Обрали голову й секретаря. Надали слово проффоргові для звіту. Той кілька хвилин пробалакав. Питання: який склад бюро був? Той відповів. Ніякого обговорення, нічого. Які пропозиції? Роботу оцінити на задовільно. Проголосували «за».

Почались вибори. Вносяться кандидатури. Усі поопускали голови, щоб бува його не назвали. Сміливіші відмовляються, але збори неухильні, всіх, кого названо, обирають, правда, одну жінку на її прохання (аргументоване) не ввели в склад профбюро.

Між іншими назвали й Проценка. Він встав і, розсердившись, кинув: «А ви спрашивали, скільки у мене нагрузок?» Вийшов із залу.

Обрали все одно, тільки не проффоргом, а членом бюро, а проффорга зобов'язали провести з Процентом виховну бесіду.

Хтось новообраному складу профбюро чи серйозно, чи жартома побажав: «Надо заниматься чем-то». Усі виступали по-російськи.

—• 4 листопада 1969 р. •—

1. **Дешевий авторитет.** Кажуть, Венгеров, коли працював у Вінниці, мав неабиякий авторитет серед студентів. На його лекції йшли студенти з інших відділів. Коли ж почали його «бити», то серед обвинувачень фігурувало й таке: «створив собі дешевий авторитет у студентів» (здається, слова ректора Ткаченка).

2. **Портрет.** Ф.З. Яловий створює враження людини позитивної – «обладатель» рис, надто корисних зараз. Добродушний і «представительний» на вигляд, у міру серйозний і глибокодумний, жартівник у компанії (може випити, заспівати, розповісти анекдот). Кожен рік на вступних екзаменах у нього цілі списки абітурієнтів, яких потрібно «протягнути». Каже, що це «ректорові» і «протягає» всіх, кого йому треба, на різні факультети й відділи, бо він член приймальної комісії, навіть

відповідальний секретар. Я поставив одній цього року «4». Він страшенно обурився. – «Відповідала на „2”», – кажу. – «Чи хто буде міряти, як вона відповідала? Яка різниця – „4” чи „5”? От чудак, їй-богу! За неї з обкому просили. Візьми й переправ». Так змусив мене переписати відомість (я вирішив не опиратись, враховуючи загрозливу ситуацію, в якій перебуваю).

Усе це дає йому можливість заводити потрібні знайомства, мати скрізь блат. І дійсно: коли треба автобус для екскурсії – є, зал для вечірки – є, машина для виїзду кафедри – є. Усе це для спільних благ. А скільки він має особистих!

У нього виробилось чинопочитаніє. Він розіб'ється в блин, а зробить те потрібне, що від нього вимагається. Тут промовиста така деталь: професор В.С.Ващенко надіслав йому книгу (рукопис) на рецензію. Він, як декан, всучив цю книгу мені: «Треба якомога швидше написати позитивну рецензію. Розумієш, це честь для нашого інституту, що він до нас звернувся».

Цікаво, своїх дітей Яловий послав у російську школу. Чую, інколи говорить з ними по телефону – по-російськи (дівчина, здається, 10 клас кінчає). Дивно, батько – викладач української мови, а говорить з дітьми по-російськи.

Заходжу в деканат. Розмовляє зі мною по-українськи, тут же звертається до Осмоловського, свого підлеглого, говорить по-російськи. Так і зі студентами.

Недавно відбулись профзбори нашого факультету. Виступав по-російськи, хоч і говорив цією мовою погано.

Фактично в цьому плані така й Добржанська, правда, вона без «зв'язків», але абсолютна готовність виконувати будь-які забаганки начальства забезпечує їй постійний пост голови МК.

Як рельєфно на цьому фоні виділяється будь-яка постать, що має якесь національне почуття! Досить просто розмовляти по-українськи і послати дітей в українську школу.

Чи й тут оті знамениті флюїди?!

3. Директор школи №3 П.Ф. Яндович виступала з доповіддю «Виростимо країні й світу вірних лєнінців» на обласних педагогічних читаннях 30 жовтня 1969 року (рос. мовою). У її школі зробили музей Леніна у двох великих кімнатах. 60 учнів-екскурсоводів, рада музею. Усі вивчають спадщину Леніна.

До речі, про цю школу недавно чув відзиви: учні не мають абсолютно ніякої підготовки з математики.

Результат цього ідейного виховання: послали групу студентів на практику, у тому числі колишніх випускників цієї школи. Найбільш неграмотні студенти – випускники цієї школи.

1. *Винаходи.*

а) У цьому році на жовтневу демонстрацію студенти вийшли з томами Леніна в руках. Так вирішило партбюро інституту (напевне, Логвиненко подав і реалізував ідею; своє перебування на посту секретаря і відповідну зарплату хоче виправдати, як у випадку зі Смоленчуком, на якого доніс).

Ідея ця, проте, виявилася непопулярною, можна сказати, дала від'ємний ефект. У групі студенти кидали репліки: «Що це, як у Китаї?» Хтось інший іронічно: «То там же цитатники, а тут цілі томи!».

Цікава розмова на цю тему відбулась у лекторській: «Хто це придумав?» – «Після стількох кіножурналів і газетних фотографій (про події в Китаї) цей захід викликає певні асоціації». – «Які асоціації? Ви вже висловлюйтесь ясніше!» – «А-а, боїтесь прямо говорити?!» І так жарти, сміх.

б) В одному магазині великими буквами зверху над вікном написано «Галантерея», а у вікні, що на всю стіну, стоїть великий портрет Леніна.

в) У Бобринці в посудному магазині на вітрині виставили 3 чарки, а над вітриною: «Слава КПРС».

Згадуючи усі ці випадки, приходять на думку слова Леніна: «Услужливий дурак опаснее врага». Кожен з авторів цих винаходів намагався вислужитись, а які наслідки його ініціативи?

2. *Бдительность.* Хтось розповідав, що В.О.Сухомлинського послали на Кубу. У складі делегації було троє: він, перекладач і «учитель з РСФСР», який не володів ні українською, ні іспанською мовами. Просто звичайний собі вчитель, нічим не відмітний. Лише випадково Сухомлинський довідався (і то, здається, коли повернувся), що той «учитель» добре знає і українську, і іспанську мови, був просто-напросто працівником органів, приставленим як до Сухомлинського, так і до перекладача.

3. *Смоленчук і Логвиненко.* Виявляється, Логвиненко ходив до Смоленчука слухати голос Америки. Одного разу за столом, за чаркою Смоленчук і скажи, що може дати прочитати «Лист» Дзюби, признавшись, що його погляди після цього листа змінилися, так Дзюба переконливо і аргументовано пише. Логвиненко все куди слід доніс. Правда, попередньо викликав Миколу Кузьмича в партком, поговорив дружельюбно, Смоленчук ще раз підтвердив, що «Лист» є, тоді Логвиненко пішов у міськком партії, там представив усю справу. І це були друзі!

4. *Моральні бар'єри.* Зайшла мова про деякі аморальні явища. «Мабуть, – кажу, – ці люди ніяких „угрызений совести“, моральних гальм не відчувають». – «Абсолютно! – рішуче й впевнено відповів співбесідник. – Він готовий на що завгодно, аби йому було вигідно». Згадали у зв'язку з

цим Хінкулова, який писав доноси, а зараз – доктор наук, живе собі добре й нічим не переймається (через нього, здається, сидів Шабліовський, а скільки пропало...). Була з'явилась стаття «Поцілунок Хінкулова» в «Літературній Україні», але йому що з цього.

Крижанівський (є в збірнику спогадів про Рильського) написав щось проти Рильського, правда, ходив потім вибачатись. А стаття Полторацького «Що таке Остап Вишня?»

5. *Урожай*. Цього року, мабуть, в усій Україні був небувалий урожай. По крайній мірі, секретар обкому Кобельчак у своїй доповіді відзначив, що цього року Кіровоградщина збрала за весь повоєнний період рекордний урожай. І все ж постачання міста продуктами вкрай незадовільне. Ось на жовтневі свята не можна було дістати фруктів, помідорів, капусти. Усе дороге. М'яса весь час було обмаль, на свята підкинули. Тільки й чуєш скарги на постачання: нема з чого борщу зварити.

—• 11 листопада 1969 р. •—

Анекдот: Троє – представники Америки, Великобританії і СРСР – засперечались, чия країна найбагатша. Кожен наполягав, що його, аргументуючи:

- 1) Великобританія колись була найбільшою, наймогутнішою, але й зараз має найбільші бібліотеки, музеї, заводи, найвідоміші письменники вийшли з Англії.
- 2) Американець навів економічні дані.
- 3) Росіянин: «Уже півстоліття, як усі крадуть, і ще є що красти».

—• 15 листопада 1969 р. •—

Олександрія

1. *Паралель*. Богдан Стенчук. «Що і як обстоєє І.Дзюба». – К., Т-во культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969. – 196 с. (25 коп.). Цензорського шифру нема. У кінці велика бібліографія праць з національного питання. На титульній сторінці є підзаголовок: «Ще раз про книгу „Інтернаціоналізм чи русифікація?“».

Скрізь цитується, навіть зі збереженням того правопису, мюнхенське видання 1968 р. (вид-во «Сучасність»).

І все ж таки чому автор цієї книжки виступає під псевдонімом? Невже він більше боїться, ніж Дзюба? До речі, стаття в «Радянській Україні» проти «Собору» Гончара теж під псевдонімом.

Чого така боязнь гласності? Десь, здається, Мельничук чи Галан кепкують, що хтось пише листа, не підписавшись. Мовляв, чому чесно, відкрито не виступаєте?

2. *Про що говорять.*

а) Зав'язалась розмова з одним моїм співпостояльцем у готелі. Він випускник Київського університету.

– Тоді так було багато сексотів, що навіть один за одним слідував, були вони в кожній академгрупі, в кімнатах гуртожитку.

– А тепер?

– Тепер вже трохи менше. І діяльність їх інша (засміявшись): ходять, говорять, а між тим записують, хто їм потакує, мовляв, люди навчені досвідом, утримуються висловлюватись.

Теж характерний зворот: *мав необережність висловитись, от його й забрали.*

б) Розповів про якогось працівника з інституту літератури, що побував «в не столь отдаленных местах»: одного разу поступило розпорядження, щоб усі приходили на роботу в інститут, відмінили будь-які відпустки. Раптом приїжджають машини і всіх з роботи побрали («провели операцію»). Оповідач мій був непомітний, то це його й спасло, всі, хто був відомий своїми статтями чи дослідженнями, пропали.

в) Запитую, де беруться і в такій кількості ці стукачі? – Мені один знайомий розповідав, як його вербували. Він був у Німеччині, потім, коли наші визволили, то забрали в трудову армію. Повернувшись після демобілізації, поступив в університет. Уже на 2 курсі викликають у спецчастину: і в Німеччині був, і в трудовій армії (бо не довіряли), і батько куркуль і т.п. І вговорювали, і погрожували, і шантажували. Відмовився. Виключили з університету.

г) Смоляр, студент КДУ, на семінарі з політекономії навів дані з праці Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» про продуктивність сільського господарства і відповідні дані з сучасних джерел, що стосуються цього питання. З них випливало, що сільське господарство порівняно з тим періодом упало, але він цього не сказав, а лише закінчив: «Висновки робіть самі». Викладач не заперечив, лише похитав нібито ствердно головою. Уже на перерві студента викликали в спецчастину, так більше його й не бачили, залишилися книги на столі, в гуртожиток вже теж не повернувся. Незабаром і викладач десь дівся (це відбувалось приблизно в 1950 р.)

г) Ще один його спогад: у кімнаті в гуртожитку було щось більше 20 чоловік. Вечором повернувся студент, черевики зовсім розлізлись на дощі. Голодний. Роззувся і кинув черевик у портрет Кагановича. Потім підійшов і забрав цей черевик назад. На другий день ранком у вестибюлі до нього підійшли й «запросили». Невдовзі забрали ще двох його друзів. Усі вони співали українські пісні, трималися разом, скуповували українські грампластинки. Дали по 8 років. Повернулися після реабілітації, сиві. У кімнаті обмірковували – хто міг донести. Адже нібито ніхто нікуди не ходив.

Усі ці приклади до тези про інтрацію в усі пори й клітини сексотів.

—• 21 листопада 1969 р. •—

Специфічні звороти, поняття, що за ними криються: *прояви вузького націоналізму* (інколи *буржуазного*, стосується лише нацменшин); *щоб завідувачі прослідкували за виконанням; вивчити індивідуальні запити студентів; мало вникає в життя студентів; індивідуальна робота серед студентів; посилити контроль; таким людям не місце в нашому суспільстві; пробивний* (той, що може пробитися крізь бюрократичні завали); *борьба с попытками протаскивать буржуазное мировоззрение.*

Почалася масова деградація, якою один одного заражає, один одного підганяє.

—• 25 листопада 1969 р. •—

1. **Виховання.** Сиджу на уроці в учительки Почкаленко (Олександрійське педучилище на Кіровоградщині). Кабінет природознавства. Біля задньої стіни на спеціальному постаменті – бюст Мічуріна, навколо – горшки з квітами, муляжі рожевобоких яблук, картини з фруктами, квітами. Гарно, зворушливо. А Симиренко? Ніхто про нього не знає й не чув.

Андрійченко (ІІІ укр.) закінчила Кіровоградську художню школу. Їм також читали історію мистецтва. Знає ряд імен, але ні одного українського художника не назвала. Потім у процесі розмови виявилось, що щось чула і про Шевченка, що він нібито був і художник. Факультатив з історії мистецтва також читався в інституті. Ні слова про українське мистецтво.

2. **Збори.** У п'ятницю (21 листопада) відбулися звітно-виборчі збори літературно-мистецької секції товариства «Знання». Не знаю, як де, а в інституті був складений список, кожен повинен був розписатись, що на збори з'явиться (інакше ніхто не прийшов би).

Збори як збори, все йшло за встановленою формою: обрали президію і голову зборів.

Долганов, як голова секції, виступив зі звітною доповіддю. Загальні фрази. Плетеніє слівес: досягнення і недоліки, пропозиції. «Пренія»: Жарких, Казнадій, Смоленчук, ще два чоловіки, щоб було що в протоколі записати. Тягнуть резину. Один Казнадій, режисер театру, виступав цікаво, розповів про становище театру (до речі, найнижчий по Союзу відсоток відвідування вистав – про Леніна). У театр не хочуть ходити, особливо кіровоградці не поважають свій театр. На вистави зарубіжних авторів ходять (теж психологічний момент – що своє, те погане). Артистів називав каліками.

Наступний етап – оцінка роботи секції (оцінили на задовільно). Далі – вибори нового складу бюро. Обрали. Розійшлись.

Цікаве от що: прийшли на збори, бо так треба, запустили машину зборів – для годиться, ніяких хвилювань, усвідомлення корисності

виконаної роботи. Байдужість.

Десь, здається, в А. Rudnic'кого є роздуми над моральним смислом виконання безглуздої роботи.

Такі ж збори були й на філологічному факультеті (звітно-виборчі профспілкові). Кого захватили, того й привели. Прошло все за встановленим зразком. Уже на самому початку зборів кожен чекає кінця.

До речі, тут «обговорили» звітну доповідь Долганова, потім оцінили роботу секції, прийняли резолюцію, яка давно була вже заготовлена. І тут все по штампах:

– Слово для зачитання проекту резолюції має N.

N виходить і читає давно складену резолюцію, значить, все обговорення, «пренія» були чисто формальними.

– Є пропозиція прийняти проект за основу. Хто за? Хто проти? Хто утримався? Проголосували. Одноголосно.

– У кого є додатки, уточнення. Щось дрібне (знову для годиться) вносять.

– Хто за те, щоб прийняти резолюцію в цілому?

Потім висунули кандидатури в нове бюро.

– Як будемо голосувати – окремо за кожного кандидата чи в цілому?

– В цілому!

Обрали оптом.

В інституті створюються комісії, ведеться грандіозна громадська робота. В індивідуальній розмові кожен розводить руками, критикує, а на зборах виступають, схвалюють, вносять пропозиції. Виробилась особлива логіка мислення, дисципліна поведінки: так треба.

—• 5 грудня 1969 р. •—

1. **Королук** (колишній ректор Кіровоградського інституту). Кажуть, він абсолютно ніяких знань не має. Він завжди сидить у державній екзаменаційній комісії (на факультеті початкових класів). Головне, на його думку, достоїнство у відповіді студента: «він же добре говорив». Байдуже, що, аби говорив.

Сидить просто для мебелі, а гроші одержує. У цю ж комісію запросили ще якогось учителя, який інколи відлучався. Королук доніс, і вчителеві виплатили лише половину належних грошей.

2. Жмурко попросили прочитати лекцію з методики мови про те, як подавати в школі, як розглядати якусь тему (чи розділ з граматики). Вона відповіла:

– Ні, я цього читати не буду! Я лише можу прочитати про наукові основи подачі цієї теми.

3. **Термінологія**. Проценко називає Бойчука єзуїтом. *Єзуїт* – який термін! А *фашист*!? А який спогад залишили по собі наші діячі?

4. А чи не використовує Проценко такі прийоми: каже, що про Чечота погано відзивався Присяжнюк (називав підлим), про Бойчука Долганов і т.д. – свої думки вкладає в уста інших?! Наскільки мені відомо, Присяжнюк і Буяльський хорошої думки про Чечота. Проценко ж твердить інше.

Ще таке: а) Я запрошував Проценків до себе в гості. Вони приходили: посидять, трошечки поїдять і по капельці вип'ють (щоб не подумали, що голодні), довго не засидяться. Потім тебе обговорять. Як гидко на душі, що його запрошував!

б) Чечот запросив його сюди, в Кіровоград, бо були в нього на попередньому місці проблеми. Тепер він самого Чечота обмовляє, лає його, розносить плітки про нього, відбиває друзів, переходить дорогу, наприклад, у Херсоні. Була у нас своя компанія, він її розладнав.

в) Проценко ні про кого нічого хорошого не сказав. У кожної людини знайде щось хі-хі. З другого боку, буквально в усіх він викликає антипатію.

5. *Тривога*. Погані сни: Ліді наснилось, що в мене все обличчя чорне, заросле, щоки навіть у грязі. Хтось каже їй: «Подивися, який він чорний». – «Побриється, то посвітлішає», – відповідає Ліда. – «Е, ні, нічого не зміниться».

А сьогодні їй наснилось, що у неї випадає волосся. Взялась за голову – і цілий жмут волосся залишився в руках. Охопив якийсь страх, що буде зовсім лиса!

Два дні тому й мені наснилось: ніби я ходжу в якомусь лісі, повісив на сук своє пальто, через деякий час приходжу – його нема, хтось вкрав. Починаю розшукувати, розпитувати якихось людей. Перед ранком здалось, ніби воно знайшлося (чи хтось знайшов і має повернути).

Колишні «собутильники» теж тільки знехотя здороваються («Їх питали?» «Цікавились про мене?» «Вони щось чули?»). Логвиненко лише зрідка привітається холодно, сухо. Кам'яний лоб, вип'ячені, круглі очі, задерев'янілий вираз обличчя.

6. Учора був вечір, присвячений Дню радянської конституції. Президія. У центрі – Логвиненко. Відкрив урочистий вечір, «надавав слова» лише російською мовою. З доповіддю виступив студент російського відділення Мішура на тему «Конституция и молодежь». Накази ректора читались українською мовою. Логвиненко виразно веде курс на русифікацію, з наголосом, з почуттям великої відповідальності за покладену на нього честь. Цей курс секретаря парторганізації інституту відчувається навіть у виступах декана філфаку Ф.З.Ялового (який публічно виступав також по-російськи).

7. У середу (3 грудня) замість політінформації в групах для всіх студентів була прочитана лекція «Міжнародне положення Радянського

Союзу» (в актовому залі): 1) лектор досить ловко володіє прийомами, які збуджують аудиторію («американські спутники видят комбінацію из трех пальцев»); 2) основний план і смисл доповіді: як у нас добре, скільки досягнень і щастя; як там погано, скільки горя й сліз; як вони озброюють і створюють «очаги напруженности»; яку пекельну війну нам готують, не гребують ніякими методами «вплоть до идеологических диверсий». Висновок: слід старанніше працювати, підвищувати продуктивність праці і «проявлять высокую бдительность», «следить за происками врагов», бо дехто попадається на гачок буржуазної пропаганди.

—• Грудень 1969 р. •—

1. **Смоленчук** розповідав такі речі:

а) у своїй лекції, присвяченій літературі 50-х років, зробив коротенький історичний огляд найважливіших подій. До найважливіших подій першої половини 50-х років відніс: 1) смерть Сталіна – національне горе, весь народ плакав; 2) святкування 310-річчя возз'єднання України з Росією; 3) приєднання Криму до України.

б) коли написав «Сиве покоління», то одного разу Шевченко (колишній заступник начальника КДБ по Кіровоградській області) в особистій розмові зазначив: «А з твоєї книги націоналізмом пахне». – Я здивувався: «Звідки, що?» – «А в тебе там є прегидкісний тип – поліцай Соколов. Чого в нього, цього зрадника, російське прізвище?» – Я отетерів. Справді в Бобринці був такий, цей образ я писав з натури, і прізвище навіть не придумав.

(Виходить, треба було українське, Смоленчук так і пояснив, що потрібно було Соколовський або Соколенко, то ніхто б не придерся).

в) на одній з лекцій був Овчаренко. Я, розповідаючи про партійні документи, рішення, розповідав і про культ, боротьбу з ним. Я цього обійти не міг. Овчаренко під час обговорення зауважив: «Ніякого культу не було, про нього нема потреби говорити».

г) анекдот про 100-річчя:

Поїхали два куми (друзі) в Москву. Вийшли на Червону площу, бачать: мавзолей, а навпроти – ГУМ. Один захотів побачити Леніна (от буде про що розповісти в селі), а другий відмовився, захотів по магазину походити. Домовились на певний час зустрітись біля входу в ГУМ. Настав той час. Охрім чекає Івана. Нема й нема. А той Іван, коли зайшов у мавзолей і побачив Леніна, то вигукнув: «Ой, бл., як живий!» Тут його й забрали. Охрім, не дочекавшись, йде до мавзолею. «Був тут такий-то (описує)?» – «Був!» – «А де ж він?» – «Вже арештували!» – «А казав же я дурневі, на чорта тобі той Ленін здався, так не послухався». – Забрали й цього.

г) під час голоду порівняно у вирашному становищі були їздові: давали корм на коня. Його батько так і сам вижив, і сім'ю спас – живився біля коня, якому видавали фураж.

д) ще такий анекдот: В Одесі завантажують єгипетський корабель (що йтиме в Єгипет). Іноземні туристи почали розпитувати робітників, що вантажать. Своїх би послали подалі, а тут незручно. Як не викручувались, нарешті відповіли: м'ясо! – «Як? М'ясо? Адже у вас самих бракує?» – «Та ми лише залишки відвантажуюмо, краще собі залишаємо». Почали ж далі розпитувати. З'ясувалось, що ми залишаємо собі кращі сорти: вуха, горло, ніс, сісі, хвіст, а решту відправляємо за кордон.

2. **Проценко.** Ця людина, очевидно, є ключем до розгадки цілого суспільного явища, цілої системи:

а) адже такі слимаки не тільки «досліджують», але й інтерпретують творчість письменників, подають їх у відповідному освітленні. Отже, історія, культура і т.п. постає у специфічному ракурсі;

б) вони ж творці «культури», «літератури», відповідного громадського клімату (політичного, культурного).

Дивно, у мене він викликав спершу якесь невиразне враження. Проте якось швидко між нами виникали певні стосунки (контакти) по роботі, я йшов йому на допомогу: оскільки він не знав учителів, то я домовився про лабораторні в СШ № 5, про заняття гуртка та інші уроки під час педпрактики студентів. Він тільки приходив на готове. Десять разів ходили з ним, розмовляли. Усе це могло вилитись навіть у товаришування. Запрошував його навіть у гості, він заходив кілька разів сам, з дружиною, був навіть весною цього року на іменинах.

Ось деякі зовнішні його риси: ввічливий, зайде, то не знає, де сісти, де стати («я на хвилиночку», «нічого-нічого», «спасибі»). Пригощали якось їх (зайшли обоє) чи то цукерками, чи насінням, взяли по капельці (і то після уговорів) й відмовились (щоб не об'їсти?). До них зайдеш: «заходьте, заходьте, сідайте, та що ви...». Навіть проведе за поріг.

Між тим, про мене він створював плітки. Чечота попереджував, щоб до мене не заходив, бо «скомпрометує тебе: закінчив Львівський університет, а вони там усі однакові; за ним тягнеться політична справа».

Часто вживає слова (без потреби): *у всякому випадку, коли що до чого.*

Про кожну людину може щось недобре сказати, але тут же додасть: «Я то нічого не маю, я таке чув, не знаю, чи це правда». Може наговорити таку гидоту, що вуха в'януть.

—• Кінець грудня 1969 р. •—

Мотиви, образи
(під час викликів «туди»).

1. **Втіха.** А як людина попадає в катастрофу, гине ні за що? У цьому ж нещасті хоч якийсь мізерний шанс є.

2. **Сумніви.** Яким легковажним і безкорисним це було. Через необережний, необдуманий крок втрачена можливість бути корисним.

3. **Ранок, сповнений тривоги:** «Что день грядущий мне готовит?»

4. **Надія.** А може, пройде, обмине мене? Може, й не так усе страшно?

5. **Паніка.** «Смерть приходиться несподівано». Що чекає дітей? Мова – кожне слово як музика, адже там цього не буде. Тут звична робота, все ж на користь справі, а там що? Оточення. Пригадується новосілля (вул. Ініціативна) – як кожна українська пісня промовляла до серця. Хотілось безмежно слухати мову, пісні, мелодії (до того ж, скільки баяністів було), не йти з цього вечора.

6. **Амулет.** Людина в безнадії стає забобонною. Став носити старий годинник, адже з ним пройдено багато доріг, можливо, він приносить щастя.

Виступ на заході письменників-початківців. 1969 рік

На травневій демонстрації зі студентами IV курсу. Кіровоград. 1969 рік

Зі студентами після випускного. Кіровоград. 1969 рік

1970 рік

—• 3 січня 1970 р. •—

1. Ось Новий рік. Вечори в клубах, ресторанах, художня самодіяльність в установах. А де дітись, куди піти «неорганізований» частині населення? У церкві колись кожен мав право відчути урочистість, свято.

2. **Моральна деградація.** Скрізь говорять, що п'ють тепер «страшно». Прийняті якісь «заходи» (неопубліковані) по боротьбі з пияцтвом. А крадіжки? А грубіянство у громадських місцях?

Ваня розповідав, що не можуть знайти порядного лаборанта кабінету фізики (вакантна посада). Головна вимога – щоб не розкрадав дефіцитних матеріалів, не пив, сумлінно виконував свої обов'язки.

Зубенко (завфермою, Миколаївка) недавно жалівся, що нема з ким працювати: кожен дивиться як украсти; нап'ється й не вийде на роботу (а хто ж нагодує стільки свиней, корів?). І не можна прогнати, бо ніким замінити. Якби все робилось чесно, то легко було б працювати і толк був би. Клопоти з фуражем: у радгоспі значиться стільки-то, а реально значно менше. Необхідно викручуватись.

3. **Наша еліта.** Від багатьох осіб чув більш ніж негативні відзиви про Ватченка (партійний секретар Дніпропетровської області). А яка манера говорити! Грубий і неотесаний.

4. **Урок Чорнокозова:** «Даремно не слідкуеш за авторитетними газетами, журналами: там багато цікавого можна знайти». Ось новорічна газета «Правда» (№ 1, 1970). У ній стаття «Когда цветут эвкалипты». Біда в Австралії: колись перше місце в експорті займала шерсть, тепер промислова продукція. «С каждым годом разрыв между тем, чем была Австралия в прошлом, и тем, чем становится теперь, будет увеличиваться». У Японії теж горе: під впливом американців поширилась мода зустрічати новий рік подарунками, гостинами, отже, торговельні фірми наживаються і т.д.

Скрізь по всьому світі розчарування, нарікання.

—• 11 січня 1970 р. •—

Сьогодні разом зі Смоленчуком відвідали О.Журливу. Довго стукали у двері. Хатка, темні стіни. Входимо в кімнату. На ліжку справа зі складеними на грудях руками лежить письменниця. Вкрай виснажене

обличчя. Не говорить, не рухає головою, тільки якось дивно дивиться: ніби нічого не бачить і не розуміє. Враження гнітюче, болісне.

Сестра балакуча. Розмови йшли навколо літературних тем, вона згадувала деяких письменників.

Тичина – дуже добра, чула, ласкава людина, ніжний сім'янин, але й скупердяга. Якось жалівся, що шофер їздить на його бензині, прибіднювався, що я не витримала й запитала: то може вам на життя не вистачає? Страшно боязливий, лякливий, але це зрозуміло: адже й він був у списках.

Олесь Кандиба – дуже поетичний, лагідний.

Розповідає, що Журливу взяли вже в Москві (мова зайшла про масові арешти, винищення). Кидаю репліку:

– Адже тих, що виїхали з України, не брали?

Вона:

– Взяли! По рознарядці!

Показувала фото Журливої. Молода, гарна, повновида, життєрадісна і здорова дівчина. Аж не віриться, що все те могло перетворитися в отакі моці. Пояснює: роки відсидки, особиста трагедія підірвали здоров'я. (Очевидно, причиною арешту, як ми зі Смоленчуком припускали, були її зв'язки з тими, кого взяли). Вона була й акторкою, прекрасно співала, гарна.... І ось така доля.

Потім зайшла мова про публікації. Кілька її віршів, присвячених Леніну, вміщено в Ленінських збірниках (ювілейних). Журлива з великою любов'ю пише про Леніна.

Вийшли. Все кипіло й переверталось у душі, хоч були вже на свіжому, холодному повітрі.

Чекаємо автобуса. Не витримую й кажу Смоленчуку:

– Чим завинили ці люди, як Журлива, В. Мисик, якого просто прийшли й забрали, хоч мали намір взяти Минка («все равно, один черт, тоже с усами и в вышитой сорочке»; до речі, і від інших чув, що брали просто за вишиту сорочку, а коли ще хто грав на бандурі й співав українські пісні, то без вагань)? Чим на фоні цих фактів пояснити вашу любов до Сталіна?

Він, почервонівши, змінившись, яро:

– Вас не можна переконати! Ви вперто залишаєтесь на своїх упереджених позиціях! Я ж уже говорив: ні вас, ні мене вже не було б, якби не Сталін, тут були б німці. Народові то ви можете повірити: його смерть була національною трагедією, народ плакав. Якраз народ часто дає найбільш точну оцінку.

– Що народ...

– А про Хрущова анекдоти розповідали!

– Якщо так, то чому ж, коли Сталіна почали хаяти, ніхто з народу й пальцем не кивнув на його захист?

На це він не знайшовсь що сказати, сопів тільки, зрештою, надійшов автобус і не було можливості говорити. Ми поїхали.

—• 28 січня 1970 р. •—

1. *Писанина* (бюрократична). Тільки що закінчив писати протокол засідання кафедри. Скільки зайвої писанини. Кожен це розуміє, але ж по протоколах потім будуть судити про роботу колективу.

Ось, наприклад, позаписував у протокол звіти роботи на заочній зимовій сесії – хто скільки прочитав лекцій і провів практичних занять, заліків, екзаменів, які оцінки (адже все це здавалось у заочне відділення, куди і належить – чи йде все за планом, чи не потрібна заміна і т.п., організаційні питання, а не довгі розповіді, які нікого не цікавлять, лише аби було що записати); про зв'язок кафедри зі школами (знову довжелезні звіти, вже писані кілька разів в інші інстанції, адже кожен викладач здає письмовий звіт і підписується). Наприклад, був я у Світловодську, зробив десятихвилинний виступ, про нього я вже: 1) доповідав на кафедрі (і записано в протоколі під питанням «Про участь членів кафедри у січневих нарадах учителів»); 2) здав начальству відповідно оформлену путівку про «прочитану доповідь на відповідну тему» і т.п., 3) написав про свій виступ у спеціальному звіті про наукову і громадську роботу (Долганову в навчальну частину, там з цього зробили звіт у МО); 4) подав звіт у первинну організацію товариства «Знання»; 5) про це ж зараз знову записав у протокол кафедри у зв'язку з обговоренням питання про зв'язок зі школою. Це ще не кінець. Таким чином, як правило, про одне і те ж звітують по партійній лінії, профспілковій, по кафедральній, по деканату, по товариству «Знання», перед ректоратом. Кожна з цих «ліній» підсумовує, узагальнює, висловлює пропозиції і зауваження і направляє матеріали далі, відповідну роботу проводить «на місці» (внизу).

Скільки матеріальних ресурсів, дорогоцінного часу, людських сил пропадає задарма!

І так скрізь. І все ж країна будується, росте промисловість, міцніє армія. Все це за рахунок виснажливої праці людей-рабів.

2. *Релігійний мотив*. Розповідали про такий випадок, що трапився років 10 тому: до голови райвиконкому на Кіровоградщині звернулись віруючі з проханням (якийсь приход чи релігійна громада), щоб дозволив відсвяткувати (відзначити в церкві) якесь велике свято до 6 години ранку, а після цього всі як один вийдуть на роботу. Цей дозволив відправу, яка закінчилась до 6 години, всі вийшли на роботу, ударно відпрацювали. Голову після цього негайно зняли, ще й не мав він довгий час ніякої роботи. Мовляв, член партії, керівник радянської установи, представник влади – й офіційно підтримав ворожу нам релігію.

3. *Про пам'ятник Сталіну*. Четвертий рік працюю, а й не знав, що біля входу в інститут стояв ще й пам'ятник Сталіну. Сергієнко іронічно

розповідав: зібрався партактив опівночі, пригнали бульдозер, «забульдозирили» Сталіна, місце засипали, зарівняли, зробили все так, щоб не видно було. На другий день – ніби його тут і не було.

Ніхто зараз про це не говорить. Логвиненки організовували маніфестації, покладання вінків, почесну варту біля цього божка, раптом уночі, коли поступила вказівка, прийшли, викопали й місце зарівняли. Ні в кого з цих «вірних сталінців» не прорвався протест. Все чинно і так же старанно.

Як багато сплигло вже в непам'ять такого, про що каміння повинне було б кричати.

4. *Епохи, в які жили (анекдот доби)*. Цей анекдот ходить у різних варіантах. Навіть Смоленчук розповідав.

а) при Леніну – як сірники в коробці: всі були голі, зате легко запалювались;

при Сталіні – як в автобусі (як у трамваї): хто сидів, хто висів, а хто стояв і дрижав;

при Хрущові – як у літаку: один керував, усіх нудило;

при Брежнєві – як у таксі: чим далі їдеш, тим дорожче платити (натяк на постійне підвищення цін).

б) при Ленінові – як сірники в коробці: один загорівся, то всі горіли (варіанти: було темно, але бачили світло; була ніч, але всім здавалось, що йдуть до світла; жили, як у трубі: кругом тісно, зате спереду виднілося світло);

при Сталіні – як в автобусі: один правив, усі дрижали (або: як в автобусі: хто сидів, хто висів, а хто чекав своєї черги);

при Хрущові – як у літаку: один правив, усіх тошнило;

при Брежнєві – як у кіно: початок бачили, кінець побачимо.

—• Січень 1970 р. •—

1. *Клеймо зрадництва*. Хто його носить (починаючи від Мазепи)?

Цікава біографія М.Куліша: був у тюрмі в гайдамаків, потім став комісаром. Зник десь у 1937-1942 році.

Символічно: в драматичний час, коли народ ставав на ноги, виявитись по той бік барикад.

Цікаво, що думали подібні люди по дорозі на ешафот – чи одумались і проклинали свій шлях, чи заціпеніли від жаху і чекали довбні?

2. *Гетто*. Кажуть, під час окупації німці відтягали день страти євреїв за золото.

—• 2 лютого 1970 р. •—

1. «*Атеистические чтения*», Москва, 1969 р.

а) В «Атеистических чтениях» (випуск 3 за 1969 рік) розповідається, що францисканці всіма можливими методами вели

боротьбу з єретиками, «не останавливаюсь перед насилієм, перед жестокою расправой с инакомыслящими». А самі?

б) На стор. 53-55 розповідається про генетику. Фактично й на інших сторінках про це ж.

Диво дивне: генетикою б'ють релігію! Адже так недавно генетику обвинувачували в насаджуванні фідеїзму! З позицій істинного вчення відкидали її як лженауку, що ллє воду на млин попівщини (легко такі твердження найти).

2. *Афоризми*. Недавно на відкритих партійних зборах філологічного факультету йшла мова про виховну роботу в групах. Виявилось, що мало приділялось уваги військово-патріотичному вихованню. Наприкінці виступив Чернецький: «*Всякого роду філософствування на цю тему – чи то вищого логічного типу, чи нижчого – не будуть братись до уваги*» (тобто, ніхто від цієї роботи не викрутиться).

Або: Яловий говорить про різні ділові й інші справи. Коли ж ідеться про щось «таке», то: «*Я це не для протоколу говорю*».

—• 4 лютого 1970 р. •—

1. «*Прагнення істини*». Смоленчук розповів таку пікантну історію: він деякий час дружив з Логвиненком. Логвиненко часто приходив слухати «Голос Америки», бо в нього був зіпсований радіоприймач. Слухали зі Смоленчуком разом (такі ідейні люди, а підставляли вуха на «Голос Америки»). Одного разу Смоленчук запропонував йому прочитати «Лист» Дзюби. Той відмовився (слухати, мовляв, одна справа – це потрібно для боротьби з ворожою пропагандою, а брати в руки крамольні твори і самому читати – інше). Виявляється, він і заявив потім на Смоленчука.

2. *Почуття сексота*. «Накапав». Забрали Н, зробили обшук, знайшли компрометуючий матеріал. Сексот радіє, що донос підтвердився.

—• 6 лютого 1970 р. •—

Протоколи. Є лицарі писанини, які з великим знанням справи знають процедурні питання. Пригадую відкриті партзбори філфаку. Неперевершеним був доцент Оленюк, особливо коли приймали резолюцію: стосовно кого слід сформулювати «збори зобов'язують»..., а не «рекомендують», «пропонують», «просять клопотатися» і т.д. (знає всі тонкі нюанси бюрократичних відносин).

Насправді, ці резолюції – пустісінька формальність, ніхто про них не думає. Мабуть, це тягнеться з «тих» часів, коли резолюція мала силу закону, була засобом мобілізації мас, а протокол – важливим документом, на основі якого приймались певні санкції чи певні заходи. Сказав чи не сказав (і як сказав).

Пригадується Доленко: під час засідання кафедри на обличчях в усіх вираз повної апатії, а Доленко диктує секретареві протокол. Буває, дійде до когось черга щось сказати, так спішать це записати в протоколі.

Чернецький все робив щиро, не відділяв протокол від суті роботи кафедри. Засідання були довгі, нудні.

Регушевський засідання проводить дуже швидко, зате кожен повинен у письмовій формі подати до протоколу, що він хотів би сказати. Протокол виходить солідний, хоч ніхто нічого не говорив. Зрештою, такий шлях найраціональніший.

Виходить парадокс: ніби на засіданні присутній хтось, для кого все це робиться, який оцінюватиме роботу колективу на основі протоколу. Все повинно бути чин-чином: що слухали, хто виступав і що говорив і яку ухвалу прийняли. Обов'язково і прийняті зауваження. Як правило, навіть саме засідання проводять задля протоколу.

—————• 28 лютого 1970 р. •—————

Ідеї, які виявились «плідними»:

- 1) monoparteyssystem, яка повністю подавила противників і привела до диктатури особи;
- 2) культ Мао всіх мастей;
- 3) концтабори;
- 4) заради гуманізму (ідеалу) безоглядно знищити носіїв пережитків («пусть рука не дрогнет»);
- 5) дезінформація, крайній ізоляціонізм;
- 6) масові висилки, а то й згон корінного населення з насидженої території;
- 7) натравлювання одної частини населення на іншу;
- 8) історичні претензії (встановлення кордонів так, як було колись);
- 9) «Кто был ничем, тот станет всем»;
- 10) перекинчиків певного народу виставляти як його представників;
- 11) виступати від імені народу, діяти волею народу.

—————• Лютий 1970 р. •—————

Знайти правильний підхід до виховання. Чемберлен на одній із зустрічей з Чичеріним намагався випитати: от у нас протести, напірають журналісти... уряд не може впоратись..., а у вас все тихо, спокійно, благодать. Скажіть, як це ви робите? Як цього досягли?

– Навіть покажу, підпишіть оцей документ.

Аби вивідати секрети, Чемберлен підписав невігідний для своєї партії договір.

Чичерін:

– От ваш бульдог їсть гірчицю?

– Ні, нізашо.

– Спробуйте.

Принесли гірчиці, зачерпнули ложку, піднесли – собака відвертається.

– Подивіться, а в мене буде їсти. Потримайте його добре.

Тут Чичерін повну ложку гірчиці – і під хвіст псові. Собака закрутивсь – і почав її вилизувати.

– От бачите, вилиже всю до останньої краплі.

—• Початок березня 1970 р. •—

Слова і фрази

Ідейна переконаність; підвищать воїнственность пропаганды; быть нетерпеливым к безыдейности, мещанству, буржуазной расхлябанности; высокий революционный гуманизм; передовой рубеж борьбы за коммунизм; революционная бдительность; идейно-политическое воспитание; идеологические противники, диверсии; школа вне политики, вне борьбы – это ложь и лицемерие; стойкая моральная закалка; не уходит от ответа на острые вопросы, высокая политическая бдительность – наше оружие, оно должно действовать безотказно; беспринципный подбор специалистов...

Жесткие методы администрирования – в былые времена; наша партия трезво смотрит на прошлое: не надо сгущать краски...

Это приводило к перестройке и потере всякой инициативы... наша партия развивает творческую инициативу, но это требует высокой ответственности и сознания. Торжество марксистско-ленинской идеи, славная история КПСС.

Гнусное отребье – украинские буржуазные националисты; предатель Валентинов раньше работал под руководством Ленина, лицемерно называя себя марксистом, нанес удар.

Образец научного подхода к решению сложных проблем.

Такі афоризми звучали на науковій конференції, присвяченій 100-річчю В.І.Леніна (проходила в ауд. № 33), з'явитись мусили всі. Виступали доценти кафедри марксизму ленінізму.

—• 7 березня 1970 р. •—

1. Автобус № 8 настільки переповнений ранками, що можна сісти на кінцевих (перших) двох зупинках. Давка страшенна. Всі спішать, тому злі, грубі, жорстокі. Завжди хтось з кимось свариться. Пасажири нападають на водія і кондуктора, ці в свою чергу ненавидять пасажирів. Спалахують сварки між пасажирами. Сьогодні рознервована кондукторка кричала на якусь жінку (та теж нападала): «Станьте на моє місце! Побачите! Весною всі будуть ходити пішки, бо ніхто на автобусі не хоче працювати!»

Дивишся, буває, на цей натовп і думаєш: як легко один одному ладен перегризти горло, коли поставити їх у певні умови.

І ще один момент: «Підніміться! Чого висите?! Я не хочу за вас у тюрмі сидіти, в мене є ще діти!» (Стоїть пасажир на підніжках, упаде – кондуктор відповідає). Значить, тюрма – основний мотив турботи за ближнього.

2. Цікава ситуація – злочинці судять свої жертви (тих, над ким чинили злочини).

Подібне – зробити помилку і притягнути до відповідальності того, хто став жертвою помилки.

Виникла війна. Внаслідок грубих прорахунків та ін. ворог вдерся на нашу територію. Багатьом довелося через прорахунки командування скуштувати полону. Потім їх запитували: чого ви живими потрапили в полон? Чого вас вивезли в Німеччину? І відправляли за Урал.

3. Василь з кв. № 18, одного разу випивши, почав розповідати про євреїв. Яка ненависть у нього до них! Оце наставив руки, ніби тримає автомат, і каже: «Я б кожного з них ту-ту...». З насолодою говорить, ніби уявляє й смакує ці сцени. За що? З'ясовується, вони на заводі економічно значно краще влаштовані (вважає, що потерпає від них).

Але, виявляється, відчуває й національну надщербність: «Хто я?! Хто мої діти?! Приїде який-небудь кацап і каже: „Ты – хохол, жлоб, деревянная морда!“ Виходить, от хто я».

—• 11 березня 1970 р. •—

Політінформація. III укр. «Б». Повідомлення: «Робітники країни капіталу – до 100-річчя з дня народження В.І.Леніна».

Студентка читає якийсь текст (з брошурки) – набір слів, нема ні думок, ні якоїсь зв'язної розповіді. Читає швидко і монотонно. Абсолютно ніхто не слухає: третина щось пише, інші читають, кілька замріяно про щось думають. Хоч би одна людина слухала. Проте в аудиторії абсолютний порядок, тихо, майже всі студенти групи прибули на політінформацію, бо я щоразу відмічаю (такий наказ).

Думаю – що дають такі інформації, такі форми роботи (нецікаві безконечні збори, громадська пуста робота)?

Саме це, мабуть, виховує ментальність студентської молоді, привчає їх до порядку, слухняності, не протестувати проти несправедливості, рутини, не горіти ідеями, бути носіями принципу: так-так! Ні-ні!

Кінчила читати. Запитую студентку Гетьманець, яка нібито й слухала. Відповіла: «Не можу нічого сказати. Я відчула що ви хочете мене запитати, намагалась зрозуміти виступ, але чомусь нічого не залишилось у голові». Чи хто хоч одну фразу, хоч одну думку уловив, запам'ятав? Ніхто!

1. *Анекдоти.*

а) Я люблю тебе не за то, что ты пьяница, что ты прогульщик, я люблю не за то, что ты алиментщик..., а люблю тебя за то, что ты простой советский человек.

б) Меблева фабрика почала випускати спальні ліжка на 3 особи. Чого на три, а не на дві? Пояснили: «Ленін з нами».

2. *Життя студентське, інститутське.* Недавно відбулись збори працівників інституту, зачитали лист (ВЦСПС) про режим економії. Лист довгий. Його план (схема): величезні, грандіозні успіхи; є деякі недоліки; вперед на боротьбу з недоліками на зло світовій реакції.

Після цього розпочалось «обговорення» листа. Критикувалися місцеві недоліки по принципу – винне не начальство, а підлеглі.

Але в цій критиці було й кілька вартих уваги моментів: нарікання на студентів (декан, комендант гуртожитку, Шейко – проректор по господарській частині, ректор): б'ють вікна, викручують у коридорах лампочки, тому скрізь темно, бруд, ламають стільці, двері, шафи, гасять окурки об нові меблі, розбиті вмивальники, пописані й розмальовані столи в інституті, пошарпані стіни, дівчата непристойно лаються. Напрошується думка, що там, де пригнічені духовні поривання, розвиваються тваринні нахили.

І все ж не у всьому винні студенти: в гуртожитку нема води (а як дівчатам користуватись кухнею, туалетом, умивальниками), меблі такої якості, що швидко розпадаються, розсихаються, двері до кімнат кособочаться й не зачиняються, а ремонтувати нікому, в багатьох кімнатах взимку холодно, волого, багато вікон не відчиняються, а як провітрювати?

Часто на зборах нарікають, що студентів не заженеш на публічну лекцію, яку читають у гуртожитку.

У листі розповідалось про високий відсоток браку на деяких підприємствах. Ректор і собі: «І ми недовиконуємо „народно-хозяйственный план выпуска специалистов”: 16 чоловік виключено, а це дало 70 тис. крб. втрат». Отже, виходить, брак не той, що випускаємо неуків у школу, а ті, яких інститут позбувся.

У зв'язку зі 100-річчям від дня народження студенти склали Ленінський залік (4 етапи). Потрібно було законспектувати праці Леніна. Знати кінофільми й книги про Леніна. До одного із заліків законспектували «Держава і революція», «Як організувати змагання». Я був присутній на заліку своєї групи, ставив запитання. І ось:

а) не можу зрозуміти, для чого ці праці студентам? Всі вони, крім хіба перших, мають історичне значення;

б) ввійшло в звичку конспектувати як доказ того, що праця прочитана. Але всі відповідали по конспекту, абсолютно не розуміючи, про що йдеться.

Чи не в цьому полягає ідейний гарт? Людина стає не тільки нездатною розвивати власну думку, але й недоступною для чужих думок. Вчиться читати й відповідати, не розуміючи.

«Почему эту операцию называют выборами, а не каким-либо другим, более для такой операции подходящим термином».

Те саме про дискусію, обговорення в групах (де керівникам груп треба бути), на комсомольських зборах, в комсомольських бюро – по студентській лінії, на кафедрі, раді факультету, раді інституту, на профспілкових зборах, на партбюро, на відкритих партзборах (а ще в МК). Все про одне і те ж.

3. Усе негативне пояснити залишками проклятого минулого у свідомості людей, пересудами, впливом ворожого оточення, диверсіями.

4. Сіоністи (як «один» сказав) блокуються з антисемітами, навіть штучно створюють атмосферу антисемітизму, щоб примусити євреїв згуртуватись, виїхати в Ізраїль.

5. Якщо не можна викинути, розтоптати, то чи не можна прийняти, щоб повернути його куди слід (з історії боротьби за Шевченка).

6. **Що внесемо в історію?** Культ і т.д. і т.п. з одного боку, біоніка, кібернетика – з іншого. З неісторичної країни перетворились в історичну.

7. **Зачароване коло, взаємообумовленість:** філософи – письменники-графомани – відсталі вчителі. Тому кожен, хто хоче знати істину, повинен бути її першовідкривачем.

8. **Історична доля:** татари, поляки, не раз захитувалось саме існування нації. Знов рубіж, хитання.

9. **Ідея:** інтелектуально ограбити націю, примусивши її жувати непотріб.

10. **Взаємини між людьми.** Проценко про Смоленчука: я нічого не хочу казати, подумують, що наговорюю, але в нього є щось підозріле – часто зводить розмову на слизькі теми, нібито випитує, а що ти думаєш?

11. Життєва мудрість «не бачу, не чую, мовчу» стає в деякі часи основою буття.

12. Чорноморець каже, що «тоді» теж невинних не брали. Реабілітація – черговий гуманний крок, щоб зняти пляму з дітей, відкрити їм шлях у життя. Не треба думати, що то були невинні жертви. Я переглядав деякі справи...

Дійсно, можна видати закони, створити режим, коли кожна чесна людина буде дрижати як злодій. Хіба в крематорії з точки зору влади попадали невинні люди?

13. **Мотив.** В N-ній країні засилля. Дехто гине мовчки, паралізований страхом. Декому вдається крикнути «рятуйте!» Це оцінюється як факти єднання зовнішніх і внутрішніх ворогів, їх блок. Ці крики ллють воду на млин лютих зовнішніх ворогів.

Група злодіїв. Проти них світ, і тому вони почувають себе

оточеними ворогами.

14. Видати антинауку за науку, антисуспільство за справжнє суспільство. Історичним може бути не тільки добро. Одні збагатили світ біонікою, кібернетикою та іншими магістральними науками. Інші хунвейбінами, культурною революцією, методами, підходами.

15. Великі лозунги, слова – стають палицями в руках тих, хто ними воює. Братство народів, інтернаціоналізм, боротьба з вузьким націоналізмом... Не протестуй, адже ми з тобою браття. Люті вороги нас хочуть роз'єднати.

16. Може бути спекуляція словами, ідеями, поняттями. Найбільше зиску має той, хто першим додумавсь до цього. Виграв, разом з тим обеззброїв противників: раз обмануті клієнти вже не повірять тим, хто хотів би повернути справжню вартість знеціненим словам.

—• 30 березня 1970 р. •—

Інститутські будні

а) Недавно відбулась рада філфаку, основним питанням якої було – як боротись проти пропусків занять студентами. Поговорили – серйозно, з почуттям. Виступив і я: варто було б вести розмову з тими, хто пропускає, бо наші виступи (без вияснення справжньої причин пропусків) безпредметні; можливо, деякі лекції такі, що нема ніякої рації їх відвідувати. Чи не варто було б чи анкетним, чи іншим способом з'ясувати думку студентів (зробити це тактовно, вміло) про лекції з різних дисциплін і познайомити викладачів з цією думкою, кого потрібно, попросити працювати краще.

Чернецький досить енергійно це заперечив. У коридорі Омеляненко до мене: вони на це ніколи не підуть, бо вся ця справа обернеться проти них. Саме вони (тобто керівники та «діячі») ведуть курси найгірше. А в нас прийнято людину хвалити, піднімати за громадську діяльність, а не за роботу.

Я потім думав: для більшості байдуже, як студенти слухають, тобто сприймають матеріал чи мислять, аби лише був порядок. А для начальства ще й небезпечно анкетуванням заронити критичне ставлення до окремих предметів (до того ж загальнообов'язкових) та діячів. Цікавий парадокс: студентів нецікаво, бездарно вдовблюють йому нісенітниці, потім ще зроблять його винним, коли він запротестує (не сприймає або не відвідує занять). А в інших галузях – організувати якусь справу бездарно, потім з великим пафосом судити за провал саме тих, хто в цьому був прямою жертвою навіть.

б) Карби. Позавчора на 5 українському (заочне) проводив практичні заняття зі стилістики. Розглянули між іншими пародію Ю.Кругляка на сучасні гуморески (А.П.Коваль, Практична стилістика сучасної української мови, К., 1967, с.84). У чому суть пародії – студенти

не розкрили. Починаю розповідати сам: яка нікчемна сама по собі тема, до того ж збита, всім відома форма – анекдот; як автори опрацьовують подібні теми – за допомогою суржику, побутової лексики, словесного дешевого трюкацтва намагаються створити комічний ефект. Найгірше, що інколи публіка й сміється, а хотілося б плакати. Розповідаю про «гумореску» Ковіньки (як піп «лусь-лусь хрестиком, піднявши дитині сорочку»). Мій коментар може наштовхнути на думку, що я висміюю антирелігійну літературу, навіть більше – сучасну радянську новелістику. Підходжу до дверей і виглядаю в коридор. Недалеко від дверей, нібито розглядаючи стенд, стоїть якийсь тип у капелюсі. Якби студент, то, напевне, зняв би капелюх у школі, по всьому видно, що сторонній. Чи не з «тих», що підслуховують? Якось стало неприємно, зіпсувався настрій. Адже щойно сказане мною можна витлумачити як завгодно, надто вириваючи окремі фрази з контексту. Додається сторінка до справи, ще один карб.

—• 9 квітня 1970 р. •—

1. *Bestia triumphalis* – торжествуючий зверь. Апокалиптичний образ торжествуючого зла (Одкровення Іоанна, XIII).

2. Ходять багатьма повторювані побрехеньки, що якась злочинна банда зобов'язалась до 100-річчя Леніна вбити 100 чоловік. Хтось знайшов вбитого з відповідною запискою, нібито вже 20 чоловік убито. Теж зобов'язання до ювілею!

3. *Анекдот*. Піймали малолітнього злочинця. – Хто твої батьки? – Не знаю. – Як твоє прізвище? – Не знаю. – Скільки тобі років? – Не знаю. – Ну, в якому ти році живеш? – В ювілейному!

—• 14 квітня 1970 р. •—

1. *Асоціації*. Чарлі Чаплін згадує розмову (чи процедуру), коли він відмовлявся від американського громадянства. «В здоров'ї ли ви уме?» – цікавився представник. Не можна було повірити, щоб людина в результаті тверезих роздумів пішла на такий крок.

У нас інша реакція. Хтось утік чи як турист, чи іншим шляхом, то у відповідних колах накачка: от гад! Прошляпили! А простий народ дивується: «Хитрий! Зумів!»

Серед люду з цього приводу ходять анекдоти: 1) купує путівку, але платить лише половину: «Мені тільки в один бік!»; 2) як вирішити житлову проблему – відкрити кордони.

2. *Сумні аналогії*. Десь є матеріали про загибель Леонтовича, Смиренка. Щось подібне трапилось з Василем Симоненком. Вчора Грушкін розповідав: Симоненко попав у незнайому компанію на вокзалі (в ресторані), понапивались, зчинилась бійка, його дуже побили. Підбрала залізнична міліція, там ще дали. Після того він довго лежав у лікарні і зразу ж зачах.

3. *Гості*. Кілька днів тому (на початку квітня) наш інститут зустрічав якусь чеську делегацію (мабуть, молодіжну). Рознісся слух, що делегація буде о першій годині, насправді прибула десь на початку третьої. Водили чехів на II поверх, показували кабінети, актовий зал. Усі молоді, більшість у військовій формі, якісь понурі і несимпатичні (чи тут теж подіяв оцей відбір за принципом «кто был ничем?»). Чоловік семеро.

Прийшли здалека подивитись на своїх земляків Зеленко (викладач німецької мови) й Андрш (математик). Перший закінчив Празький університет, другий – чех за національністю. Їм не запропонували бути перекладачами, а взяли Вороніну, яка в університеті вивчала чеську мову, отже трохи володіє нею. Вони навіть не ввійшли в групу зівак, що при вході стовбичила і потім зблизька розглядала чехів, а так лише здалека в коридорі дивились на це шестя. Не посміли навіть стати близько, не те що заговорити. Ходили ж разом з «делегатами» «представники громадськості» – Логвиненко, Кулик і т.п. «звичайні працівники» інституту.

Світ і антисвіт! Кілька років тому я читав у журналі, як одна українська сім'я, довідавшись, що в Сідней прибув радянський пароплав, приїхала за 300 км, щоб зустріти земляків, якщо такі є на кораблі (сім'я з Полтавщини). Були дуже зворушені, коли зустріли когось з України. На такій далекій відстані представники цієї ж нації – як рідні брати.

До речі, десь минулого разу, коли також приїжджала чеська делегація, Логвиненко посполиту публіку, яка мала бути присутня для кількості, інструктував: у розмову не вступати, коли про щось запитують самі, то відповідайте, а їх ні про що не запитуйте, не цікавтесь нічим («во избежание ненужных разговоров»).

4. Учора (13.04) відбулись урочисті збори, присвячені річниці з дня народження Леніна (100). Скільки разів хочеться записати хід таких зборів. Проходять вони за одним стереотипом, кожна фраза давно відшліфована й стала штампом, кожен прийом також. Загальний план їх був такий: урочиста частина й концерт художньої самодіяльності.

«Дозвольте урочисті збори, присвячені сотій річниці з дня народження геніального... Володимира Ілліча Леніна вважати відкритими». (Президію на цей раз не обирали; численна президія вже сиділа) «Слово для пропозиції має Ф.З.Яловий». Яловий виходить до трибуни: «Я пропоную обрати почесну президію наших зборів у складі Ленінського ЦК на чолі з генеральним секретарем Л.І.Брежнєвим» (голос щораз підвищується; публіка, починаючи з президії, аплодує, всі встають). Коли все затихло: «Дозвольте ваші оплески вважати за одноголосне схвалення пропозиції обрати до складу почесної президії Ленінське ЦК на чолі з Брежнєвим» (знову оплески). «Слово для доповіді, присвяченій знаменній даті – 100-річчю з дня народження В.І.Леніна, надати ректору Кіровоградського педагогічного інституту імені Пушкіна Федору Гнатовичу Овчаренку».

Цей виходить і читає. До речі, про доповіді: на всіх святах, на всіх урочистих засіданнях – один план доповіді, один в загальному зміст. На цей раз, наприклад: кілька великих слів про Леніна, далі про розвиток усіх галузей народного господарства – все у відсотках, тут же використано й місцевий матеріал – успішність студентів; далі про зазіхання імперіалістів, їх козні (В'єтнам, Ізраїль і т.п.), але Радянський Союз міцний як ніколи; завдяки мудрому керівництву зуміє обігнати... (запитую Грушкіна, що сидів поряд, чим пояснити це, що на різних святах, так неподібних між собою, доповіді однакові. Це робота апаратників, каже. Тексти доповідей спускаються зверху вниз. А ті просто струшують пил зі старих, «освіжають» їх, а загальні місця, план залишаються незмінними, щоб не утруднювати себе).

Доповідь тривала приблизно годину. Характерно, що вже десь з другої третини публіка зовсім не слухала доповідача.

Після ректора виступив секретар комсомольської організації Мішура – дзвінко, енергійно, по-військовому.

Далі «слово для оголошення привітання від імені Кіровоградської міської партійної організації надається... Сухачову». Він виголосив кілька тез, зачитав привітальний адрес і вручив нагороди: 40 медалей.

Потім прочитали привітальний лист ЦК, зааплодували. Головуючий (Логвиненко): «Дозвольте ваші оплески вважати за одностайне схвалення тексту привітального листа». Від імені нагороджених виступив Регушевський, навіть вірш свій зачитав (заримовану прозу).

Характерне враження справив на мене голова зборів – Логвиненко: голий череп, серйозний, зосереджений погляд, обличчя сукупно з відполірованою лисиною ніби кам'яне, образ абсолютної нечуттєвості, офіційності. Його постать у чорному вбранні на фоні червоного полотнища здавалась скульптурою (bałwanem).

Він диригував зборами: починав оплески, вставав.

Зродилась така думка про «сметану» суспільства (яка частково була в президії): віддано служили Сталіну й запопадливо його прославляли, виконували вказівки. А тепер вони ніби забули те, на чию адресу так недавно говорили ці ж великі слова, а роблять зараз, ніби вперше. Прошарок служак і хазяїв одночасно. Вони люто накинуться на все, що загрожуватиме їхньому благополуччю і владі, доведитимуть свою відданість тому, хто зумів захопити кермо над ними. Далі механізм працює справно, повороти робити легко.

—• 17 квітня 1970 р. •—

1. *Прийом*. Вмістити щось у бульварній зарубіжній газетці, потім, посилаючись на неї, голосно й скрізь кричати: навіть буржуазна газета, яку не запідозриш у симпатіях до..., так пише!

2. Є пісня (Льова любить співати): «А на кладбище все спокійненько: ни друзей, ни врагов не видать. Там все чистенько, все пристойненько – удивительная благодать!» Запровадили, наприклад, у Кіровограді українські школи. Скільки людей шипить на українську мову, інші готові її захистити. Зовні все пристойно і спокійно. Правда, ті, що проти, займаються «українізацією», скеровуючи її на відповідний шлях.

3. *Лжеснаука*. Основні зусилля йдуть на неї. Підібрати, що говорилось про марризм. А ось що говорить про нього у 1968 році один з провідних радянських мовознавців Трубачов: «Написанное Н.Я.Марром по этимологии славянской и индоевропейской лексики настолько выпадает из разумных представлений об объективно ценном и прогрессивном в этой области, что может быть без ущерба обойдено здесь молчанием» («Теоретические основы советского языкознания», М., 1968, с. 97, подібне і на с. 98).

Цікаво, що марризму приписували небувалий рівень розвитку, протиставляючи йому маразм буржуазного мовознавства, його критика – вихватки ворожих класів.

А в інших галузях науки?

—————• 19 квітня 1970 р. •—————

Збори. Вчора були збори групкомсоргів, старост груп, профоргів, керівників груп і представників громадських організацій.

Основне питання (і єдине) можна сформулювати так: вандалізм серед студентів. Вкрали магнітофон, у лабораторіях крадуть мікрофони, репродуктори, не говорячи про одяг. Нищать меблі: у кількох аудиторіях поставили нові столи – всі вже списані, подерті, трапляються навіть непристойні написи. Серед студентів російського і англійського відділів поширюється порнографія, про «це вже знають ті, кому положено». Про все це говорив ректор (Овчаренко) у своєму виступі.

Варто відмітити деякі його висловлювання і хід думок: все це «безобразіє» стало можливим тому, що в першу чергу ті, хто несе за це відповідальність, хочуть бути «добрими людьми», зайняли позицію невтручання, не хочуть бути в очах товаришів поганями, тому й проходять мимо таких фактів. Нема посади «добра людина». Все це дурниця – взаємовиручка, солідарність (про тих, що не видають порушників). Ви вже вийшли з дитячого, піонерського віку, коли здавалось, що ці дурниці мають якийсь смисл. Кому потрібна ця гра в демократію?!

Розповівши про те, що серед студентів поширюється порнографія, багатозначно додав: «І про це вже знають, кому положено (очевидно, органи)».

У кінці Логвиненко додав таку інструкцію: скласти списки тих, хто не був на урочистих зборах (13 квітня), присвячених 100-річчю Леніна – комсоргам у комсомольське бюро, а груповим керівникам – у деканат: «Пора вже з цим кінчати».

—• 5 травня 1970 р. •—

Школа. Недавно (23-26 квітня) з групою вчителів я був у Києві: мета поїздки – вивчення досвіду запровадження нових програм. Дні були напружені, але не було ніякої чіткої програми, елементарної організації роботи групи, тому зроблено мало.

Варто відмітити деякі цікаві моменти:

а) Звалити на когось провину. «Організувала» поїздку Чорна (з Кіровоградського інституту вдосконалення вчителів), попередньо не було домовлено ні про нічліг, ні про те, що маємо зробити, де побувати. Заїхали під двері Київського інституту вдосконалення. Ті все-таки допомогли влаштуватися в інтернаті, директор пообіцяв домовитись зі школами про відкриті уроки для нас. Влаштувавшись у гуртожитку, Чорна забула подзвонити, тому на другий день ми самі шукали школи, напрошувались на уроки. Були невдачі. І от саме Чорна (яка ще й блокнот загубила із записаними адресами) весь час ремствувала на киян: «Хіба ми так приймаємо, що це за ставлення до нас».

б) Аналіз уроків. Відвідали урок у СШ № 92. Урок підготовлений і проведений експромтом (не чекали нас). Але те, що в тих умовах зроблено, було доцільним. І ось виникла думка – робити аналіз, чи ні. Якщо просто нічого не сказати, а тільки похвалити, то вчителька подумає, що ці провінційні вчителі нічого не знають. Все ж часу на аналіз не було. Поділились враженнями між собою по дорозі. І ось Чорна: «Треба було використати унаочнення... ювілейний рік... прикладів про Леніна, треба було б... от такі ще види вправ були б корисні... не було роздаткового матеріалу...» Отже, зауваження звелись до перерахування всього того, що вона знає про урок, де щось бачила, що їй сподобалось.

в) Згадалися інспектори: вони, мабуть, саме так у більшості й аналізують урок, щоб виявити свою ерудицію, свої знання. Крім того, інспектора вчитель боїться, бо той іде не з допомогою, а з батогом.

г) Зайшла мова про експеримент. Учителька СШ № 129 провела слабенький урок (експериментальний клас). Чорна до мене приставала: «Я вас питаю, хіба можна таким учителям доручати експеримент? Що ж з нього вийде?!» Ось її (панівне серед керівників наросвіти) уявлення про експеримент: кров з носа, а треба дати блискучі результати. Довести начальству, що ми завдання виконали! Ось чому в Знам'янському районі і вчитель, і учні доходять до божевілля. Нікому у верхах і в голову не прийде, що цінність експерименту може полягати і в негативних наслідках, головне – виявити дійсний стан речей.

г) Дисципліна. Згадалась СШ № 13 (Кіровоград), де навіть під час канікул вчителі, коли не у відпустці, повинні приходити в школу і в спеціальній книзі записувати: коли з'явився, коли пішов, що зробив. Тарнавська розповіла, що взимку лише один раз прогулялась по дендропарку. Розповіла про це як про екстраподію: навіть завуч її в

коридорі зустрів: «Куди йдете?» – «У парк, гуляти!» Він аж зацікавився від здивування.

—• 12 травня 1970 р. •—

Збори, засідання. Ці урочисті збори проходять завжди так скучно, так зверхофіційно, що основна маса публіки, за винятком зовсім приголомшених, займається різними розмовами, зокрема аполітичними анекдотами. Бо саме тут всі збираються, робити нічого (треба відсидіти). Це ж стосується й демонстрацій.

Ось знову деякі штрихи.

7 травня 1970 року відбулися урочисті збори в Кіровоградській філармонії, присвячені 25-й річниці перемоги. Заздалегідь наказали старостам, комсоргам і керівникам груп, щоб забезпечили явку всіх, щоб відмітили тих, кого не буде.

Початок зборів призначили на 18.30. Я прийшов о 19.00, то якраз саме готувались розпочати. Студенти зайняли гальорку і задню частину партеру. Приблизно з середини залу і до сцени місця були майже наполовину вільні.

Президія зайняла місця. Встав Логвиненко, постояв, щоб затихли розмови. Запропонував присутнім перейти наперед – ніхто не відгукнувся. Він не став наполягати й урочистим голосом перед мікрофоном: «Товарищи, ровно 25 лет тому назад... победа куплена дорогой ценой (числові дані)... ее международное значение... (яке саме)... Общее собрание студентов, преподавателей, сотрудников института, посвященное... объявляю открытым. Слово для доклада предоставляется участнику... проректору Рябому Петру Антоновичу».

Той читає доповідь (російською мовою). Штамповані й загальновідомі фрази. Наростає шум, потім гул, вся гальорка жваво розмовляє (вголос), там нічого й почути вже не можна. Логвиненко дивиться в зал стурбовано.

Далі слово надається Героєві Радянського Союзу. Той став закликати до великих виробничих показників, щоб країна була ще міцнішою, щоб могла дати відсіч.

Виступає студентка з англійського відділення: поетично, єдина по-українськи, всі слухали.

Головуючий Логвиненко: «Поступило предложение послать (кульмінаційний момент, особливо піднесеним голосом) от имени участников собрания, посвященного... Слово для прочтения текста письма в адрес ЦК КПСС и ЦК КПУ предоставляется завкафедрой марксизма-ленинизма...»

Після одностайного схвалення тексту листа Логвиненко: «Слово для зачитания приказа ректора по Кировоградскому педагогическому институту им. А.С.Пушкина предоставляется Чернецкому». Наказ

українською мовою, після преамбули прізвища, хто чим нагороджений. Потім оголошені нагороди від ДТСААФ представником від міської організації.

Логвиненко дякує Герою, котрий прийшов і виступив. Далі «Разрешите торжественное собрание считать закрытым». Оголошує, що після 10 хвилин перерви відбудеться концерт, просить не розходитись.

Публіка все ж почала розходитись. Логвиненко вийшов аж на двір, щоб побачити, хто пішов після урочистої частини, бо буде пустка. Все ж викладачі всі пішли, багато студентів теж. Я не залишився. Смоленчук: «Урочисту я відбув. Чого буду лишатись на концерті? Це цілком добровільна справа».

У цьому році в коротких проміжках були урочисті збори: а) присвячені 100-річчю Леніна, б) Перше травня, в) День перемоги. Всі за одним зразком. Здавалося б, на цих останніх можна б запропонувати поділитись своїми враженнями (заслуженим фронтовикам). Слухали б, якби виступи були від душі, від серця.

Водночас ведеться облік тих, хто не з'являється на ці масово-політичні заходи. Я зайшов до Осмоловського, він показав списки, хто з моєї групи коли не був (на зборах, демонстрації, мітингу). Йшла мова про те, кого виділити на факельне шестя (вечором 9 травня в честь Перемоги). Кожен відмовляється. У що перетворений такий важливий з точки зору пошани загиблих захід!

—• 13 травня 1970 р. •—

1. У редакції багатотиражки «Радянський студент» розглядались вірші літстудійців. Грушкін, ознайомившись з ними, відсунув на столі й сказав: «У цих віршах нема ні грама поезії, не будемо позоритись, вміщуючи їх, вони ніякої уваги не заслуговують». Десь через кілька хвилин заходить І.М.Жарких і запитує, які з відібраних ним віршів заслуговують того, щоб вмістити в газету, чи щось планується в найближчий номер. Грушкін, побачивши, що це підопічні «Жаркого», простягнув руку, поклавши на купку листків і серйозно, повагом заявив: «Я тільки що ознайомився з ними, всі вони дуже хороші і всі до одного мають бути вміщені в газеті». Вся ця метаморфоза відбулась у присутності трьох осіб редколегії.

2. *Проценко*. Характерний його зворот: «чув десь». У них на засіданні кафедри Грушкін доповідав про успішність моєї групи. Проценко так передав мені критичні зауваження: «чув десь, вже не пригадую, хто і де говорив, зрештою, може, мені тільки так здається».

Про кожну людину він скаже щось погане, але так: «Я чув, говорили, може, це й неправда, так він як людина непоганий, але...» Навіть сьогодні про одного з Рівного: «Як викладач непоганий, але довго холостякував...»

До речі, цікаве його наукове амплуа: Ленін, моральне виховання...

3. **Перекласти вину.** Розповідала лікарка-дантист: «Ото прийшов один, треба було заміряти для протеза зуби. Я поклала цемент (чи гіпс), а сама заговорила. Я до хворого – а в нього вже затвердів цемент. Розгубилась. Але що робити?! Починаю його лаяти: чого мовчав, чого сидів?! Покалічила йому рота, а він ще й вибачається».

4. **Смоленчук.** Чомусь у нас розмови бувають зараз рідко. Довідався я, що він попереджав Тубальцева стерегтись мене (ніби я донощик, сексот). У той час, коли всі таке говорять якраз про Смоленчука («будь обережний з ним», «це очі й вуха», «ти придивись до його очей, вони якісь подвійні»). Такий поголос про нього ходить і серед викладачів інституту, і серед письменників.

Регушевський якось передавав розмову з ним: «Він все мені намагався залізи в душу, випитати, а я йому офіційними штапованими фразами. Він мені: „Ви дуже офіційна людина“. „А що я зроблю – відповідаю, – у мене таке виховання. По секрету вам скажу, що я сталінець“. Аякже, з такими треба вміти триматись. Я вже один раз погорів».

І ось недавно в саду припало нам порозмовляти. Він багато знає про письменників:

а) Дружина Галана була гарна. Оце була її єдина провина: у тридцять років її взяли в розход. Більшість інтелігенції, хоч і формально, була винна: той авангардист, той неокласик. А в неї абсолютно нічого. Її сім'я думала, що вона їде вчитись.

б) Ще трагічніша історія Крушельницьких. Молодий здібний син, письменник, сидів по різних тюрмах (революціонер), втік до нас, зумів якось забрати батька, сім'ю. Тут їх усіх постріляли.

в) Але в моїх руках є без порівняння страшніший за оці всі факти матеріал. Людина (і не яка-небудь) відмовилась від свого місця народження, фактично від батьківщини. І хто, ви думаєте, це зробив? Юрій Яновський. Неймовірно, людина зі світовим ім'ям! Але це обвинувачення суспільному ладу, коли така людина ховала свою біографію.

Виявляється, Яновський насправді народився в Компаніївському районі, у сім'ї заможних батьків. І от як син куркуля приховав своє минуле. Кажуть, односельці навіть донос писали, щоб його арештували.

Між іншим, дівчата-студентки їздили за ініціативою Смоленчука по місцях, де пам'ятають Яновського; один старий добре знав його, але нічого не схотів сказати: «Не питайте, не скажу, бо потім прийде міліція, мене будуть тягати». Про те, що він добре його знає, довідалися з уст інших односельців, а також цей дід дещо сказав, що свідчить про його добре знайомство з Яновським.

г) Про «культ»: «Валять на культ. Кожен себе намагався вигородити, а були ж в одній компанії». Мовляв, нічого всі ці неподобства

звалювати на Сталіна.

г) «Ми страшно дезінформовані. Ми нічого не знаємо» (має на увазі офіційні версії про все – перевороты, події, історію, життя письменників і т.д.).

д) Є таємна постанова про культ: забороняється критикувати. Кажу: «А в «Правді» (у грудні 1969 року)?». – «Е-е, це блеф! Це просто для світової громадськості».

е) Але й ніби продовжує колишню лінію: «Дай перед війною демократію, фронт розлізся б негайно». (Отже, заслуга Сталіна, що він добився перемоги, згуртувавши народ).

є) Відзив про Бойчука: «Кажуть, Бойчуку було однаково, що вивчати – філологію чи ветеринарію, він проявляв лише один хист: ще здалеку кланявся кому слід, а коли той не помічав, то оббігав його знову спереду і ще раз кланявся. Был угодлив и исполнительен».

Можливо, помиляюсь, але здається, що коли Смоленчук став читати курс радянської літератури, ознайомився з оцими всіма фактами, то почав ніби прозрівати: вже не висловлює таких парадоксальних реакційних поглядів. Чи це омана?

—• 14 травня 1970 р. •—

1. *Збори (урочисті).*

а) 29 квітня 1970 року замість політінформації провели загально-факультетські збори. Виступав Федір Захарович Яловий (російською мовою). Горе: студенти III курсу українського відділення не прийшли робити квіти (для першотравневої демонстрації). Скільки сказано про це гірких слів! Відпустили додому IV, випускний курс. Вони повинні бути на демонстрації, а їх відпустили. Про це довідався Логвиненко. Вгрів Ялового, цей накинувся на керівників груп: потрібно було розтягнути екзамени і заліки так, щоб студенти не змогли поїхати. Завдання: всі повинні з'явитись на демонстрацію. За явку відповідають керівники, комсорги і старости. Подати списки.

б) Десять на початку травня відбулися збори, присвячені 25-ій річниці звільнення Радянською Армією Праги. Мова йшла про те, як тоді допомогли чехам, як нас зустрічали. Недавно наша армія ліквідувала імперіалістичну змову проти народів Чехії. А ця весна – особливо радісна: в Чехословаччину приїхали високі гості – Брежнєв, Косигін.

На закінчення від імені... надіслали «приветственную телеграмму» в Прагу і Братиславу (наш інститут – колективний член Товариства чехословацько-радянської дружби).

в) 5 травня відбулися також урочисті збори, присвячені Дню преси і радіо. З доповіддю виступив Чернецький. Сила нашої преси – в партійному керівництві. Преса до революції і тепер. До речі, до дня преси і я одержав подяку за активну участь у багатотиражці.

2. *Дитсадок*. Зайшовши до Сидоренка у відділ освіти, спостерігав таку сценку: жінка стоїть, плаче, свариться, вимагає, щоб дали місце в дитсадку для дитини (ніде діти, ходить на роботу). За столом сидить грубувата Токаренко (що відає розподіленням місць). Та скаржиться, що вже давно ходить, добивається, інші за цей час уже одержали місця. Ця відповіла: «Значить, мало ходили». І далі: «Місць нема, де я їх візьму?»

3. *Урочиста хода до могил загиблих воїнів*. Відкриття пам'ятника. Промова: американські імперіалісти, мілітаристи «в разв'язуванні новий війни...», тобто ні слова людяної уваги і співчуття, а ще один засіб розпалювання ненависті до гяурів.

4. *Державна українська мова*. 17 квітня 1970 року відбулось спільне урочисте засідання ЦК КПУ і Верховної Ради УРСР, присвячене 100-річчю з дня народження В.І.Леніна (в палаці культури «Україна» в Києві). З великою промовою виступив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК КП України П.Ю.Шелест («Ленінізм – наш прапор і зброя»). Українською мовою. Але скільки разів спотикався! Як часто робив мовні помилки: не міг хоч відносно грамотно прочитати писаний текст українською мовою. До речі, й наші збори проходили за схемою цих зборів.

5. *Сценка*. Притягли до відповідальності за антирадянські розмови. Видав найближчий друг, який ці розмови заводив, розпочинав. Тепер «винний» виправдовується: «То й він же говорив» – «А-а, значить смакували антирадянські анекдоти».

6. *Нагороди ювілейною ленінською медаллю*. Скільки ображених (серед ненагороджених)! Кернер говорив, що вже є багато скарг в ЦК. Аліна про свій технікум: завуч вже 20 років працює, працює добре, але б/п – і не одержав. Розподіляли як самі хотіли.

7. *Наукові ступені – як нагороди*. Кажуть, Микитась захищав докторську. Його підтримали «ті».

У Бойчука виходить щось препаршиве. Але захистить, одержить науковий ступінь як нагороду за службу.

8. *Безстака*: робив не робив, а крутитись перед начальством треба.

9. *Вандалізм, хуліганство*. Поговориш з людьми, то розповідають про факти вандалізму, які надзвичайно часто трапляються.

а) Син голови колгоспу з Бережинки (батько має 2 машини) їздить своїм транспортом, куди хоче. І ось організував групку, яка вбивала й грабувала. Наловчились бити по голові, приголомшену жертву оббирали.

б) Група хуліганів перестріла самотнього хлопця (у місті), завела його до глибокого кар'єру, вкинула його туди й почала бити камінням. Так розважались. Коли цей перестав подавати ознаки життя, пішли. Потім знову вернулись, щоб переконатись, чи він бува не ожив. Аж він уже з останніх сил намагався вилізти з ями. Тоді добили його остаточно.

в) На Великдень група хуліганів повалляла огорожу біля церкви, у

бабок виривали з рук паски, потім гуртом стали під час служби вибивати церковні двері. Подзвонили в міліцію. Приїхали чоловік 30, оточили, декого з хуліганів зловили, але... підібрали молодь, що була в церкві. Почались протести: ті ж були в церкві, нічого не робили. «Ничего, потом разберемся».

Можливо, ці важливіші для них. Передадуть за місцем навчання або праці, що ходять святити паску.

г) Ліда розповідала про кілька сценок в автобусі: інвалід не міг стояти на ногах, а молоді бовдури сиділи й не поступилися місцем; зайшла стара жінка – ті знову не поворухнулись.

—• 28 травня 1970 р. •—

Ситуації, плітки, сценки.

а) Сидорченко розповідав, як ректор розмовляв з викладачем (можливо, з Сидорченком): повчав, що для викладача завкафедрою – «это тот же министр». Що мені міністр наказує, те я виконую, так само викладачу завідуючий.

– А якщо він говорить дурниці?

– Нічого, він говорить, а ти виконуй.

Начальство завжди знайде лінію, по якій можна прижати. До речі, Сидорченко вважає, що як не прижмеш, то толку не буде. Підлеглий стає добрий і слухняний, коли його прижмеш, а так він вилізе на голову.

б) Цікаві ситуації, коли люди взаємно один про одного підбріхують: Регушевський як співавтор словника розповідав, що основну роботу виконав він, Пінчук просто формально приклав руку, так дещо лише зробив, а Пінчук каже, що він виконав основне, навіть у договорі зазначено – 60%, а насправді ним зроблено значно більше.

в) Проценко. Як він все-таки послідовно виявляє себе. Недавно зайшла мова про деяких житомирських працівників. Про кожного він знає і розповідає щось погане.

г) Регушевський про проректора Житомирського педінституту: «Ми з ним були разом в аспірантурі, добре один одного знали, якимось на конференції зустрічаю його, а він мене не впізнає. Раптом через деякий час іде він з ректором, ректор, побачивши мене, протягнув руку, поздоровався. І цей тоді розшаркався, потім, коли довідався, що я завідуючий кафедрою, декан, то почав тягнути на випивку».

Психологічні особливості людей, типи залишаються незмінними – були, є й будуть. Славолюбство, злорадство.

г) Після закінчення конференції в Ужгороді Регушевський порадив мені зайти до Чернецького і розповісти про все, порадив написати статтю й послати Дзендзелівському, бо інакше не попаде в збірник. «Підіть. Треба всюди свого приятеля мати».

Теж принцип життя.

Анекдоти доби

1. У дні підготовки до відзначення 100-річчя від дня народження Леніна (22.04.1970) з'явилось багато «ювілейних» анекдотів:

а) Винзавод почав випускати нову марку коньяку «Ленін в Разливе» (справді був випущений і поступив у продаж коньяк «Ювілейний»).

б) Якась швейна фабрика випускала бюстгальтери «Ленинские горки».

в) Парфумерне підприємство налагодило виробництво духів «Запахи Ильича».

г) Годинниковий завод випустив серію годинників нової конструкції: щогодини дзвонить, одночасно відчиняються дверцята, із середини виїжджає Ленін на броньовику з відкинутою вперед рукою і гукає «ку-ку!»

г) У тюрмі хор злодіїв і проституток підготував до ювілейного концерту пісню «Партия – наш рулевой».

д) Ленін, вийшовши з ванни й не знаходячи трусів, незадоволено крикнув: «Неужели опять Надежда Константиновна отнесла мои трусы в музей революции?!»

е) Коли у нас наступить суцільна електрифікація? – Тоді, коли всім усе буде до лампочки.

2. Які у кінотеатрах Москви йдуть кінофільми: кінотеатр ім.Хрущова: вдень – «Ідіот», увечері – «Без вести пропавший»; у кінотеатрі ім.Брежнєва: вдень і ввечері – «Верьте мне, люди»; у кінотеатрі ім.Фурцевої: вдень – «Член правительства», увечері – «Гулящая»; у кінотеатрі ім.Терешкової: вдень – «Полет в космос», увечері – «Брак поневоле».

3. Як не дивно, посилилась злива анекдотів про Чапаєва, наприклад:

а) Василь Іванович вихватив шашку й кричить «По-руб-лю! По-руб-лю!» Тобто, по карбованцю, як п'яниці збираються на півлітрі.

б) Петька запитує: «Василий Иванович, ты польку можешь?» – Могу, Петька, могу! – «А кабардинку?» – «Тоже могу». – «А летку-енку?» – «Нет, Петька, двоих сразу не могу».

в) Чапаєв запитує – «Де Петька?» – «Пішов антену натягувати». – «Ну й імена пішли!»

4. Про стелу в Кіровограді, зведену в скверику біля будинку обкому партії. Тригранна. На одній поверхні силует голови Леніна, який дивиться на будинок обкому, на двох інших площинах – списки підприємств і колгоспів області, яким виявлена особливо велика честь за високі досягнення. Робітник запитує: «Товаришу Ленін, чого ви відвернулись від народу і повернулись лицем до обкому?» – «Я знаю, що з народом нічого

не трапиться, а за тими треба наглядати». Анекдот цей дуже в місті популярний (чув його і від жителів, і від працівників інституту).

5. У Києві був район Сталінка. Якось учителька місцевої школи, страшно розсердившись на учнів, у стані афекту крикнула: «Вам тільки сталінських собак ганяти, а не ходити в школу!»

6. Про героїзм. Зібралися американець, француз, німець і росіянин. Кожен хвалиться, чий народ найхоробріший. Американець: у нас кожен п'ятий гине в автокатастрофі, все ж усі купують машини, їздять на найвищій швидкості. Француз: у нас кожна четверта пані має венеричне захворювання, все ж наші чоловіки не відмовляються від жінок. Німець: у нас кожен третій загинув у війні. Однак ми готуємось до нової війни, сповнені надії нарешті її виграти. Росіянин: усе сказане вами дурниці. От у нас кожен другий сексот, а ми все ж анекдоти травимо.

—• 8 червня 1970 р. •—

1. *Житейська мудрість* (про Ялового). Недавно відбулось зіткнення між Яловим і Мельничуком. Одній вступниці (на заочному), яку тягнув Яловий, Мельничук поставив «2»: «Якби він попросив за якусь бідну, беззахисну, а то батько її завідує овочевим магазином. Він до мене теж підходив, обіцяв постачати свіжу капусту, помідори. Я відповів ухильно, так він знайшов шлях до Ялового, а цей р'яно взявся допомогти. Скільки він уже попроводив своїх і завжди все якихось дітей начальників, завмагів».

На цьому тлі розгорається справжній скандал. Яловий усіма силами хоче нашкодити Мельничуку. З цієї історії вимальовується, що Яловий – досить спритний ділок. Наприклад, щороку на різні факультети проводить своїх, причому робить це масово і в основному чужими руками: «Дівочка, тут не можна навіть трійки ставити», «ось це список ректора, за письмові трійки не ставити» (дає шифри), комісія сидить і звичайним чорнилом підправляє роботу, такі ж вказівки даються й на усні екзамени.

Не дивно, що для поїздки кафедри є машина (куди завгодно), Яловий відзначав у Знам'янському лісі захист своєї дисертації – там голова колгоспу організував шикарний стіл.

Він у багатьох високопоставлених родин бажаний гість, він завжди все може дістати, влаштувати, одержати справжню медичну допомогу.

Крім усього іншого, запрошується така ідея: будь він справедливий, непідкупний, хто його помічав би? Навіть мав би безліч ворогів. Ніякої допомоги йому б ніде знайти. А будь він співчутливіший до селян, то йому пришили б хабарництво.

«Треба всюди свого приятеля мати», – повторює Регушевський.

2. *Українська мова* (Панургове стадо). Розгораються пристрасті навколо українських класів. Ось у СШ № 13 створено кілька українських

класів (будуть вчитися у новому корпусі). Серебрянська з кв. № 7 (наш будинок) прямо в розпачі: її дитину записали в український клас. Якась з нашого двору добилась-таки, що її дитину вже перевели в російський клас – «там була причина: хоч батько українець, то мати росіянка». А ці обое українці (вона працює в дитсадку кухарем, він – виконроб).

Розповідали, що коли Федотови їхали сюди з Кемерово, то побоювались, сумнівались: інша республіка, українська мова, чужина. Їх заспокоювали: «Никакой Украины там нету, не бойтесь, все говорят по-русски».

Чим це все пояснити? Так виховали в школі. Скрізь переконують, що російська мова – світова, російська література має світове значення, а українська мова – діалект, зрештою, мови вимирають, то чого триматись цього діалекту, українська література – так щось собі (і то розвивається під впливом російської). Ще більше значення має традиція: кожен мужик хоч своїх дітей намагається вивести в люди, а люди, пани – говорять по-російськи здавна.

Комплекс неповноцінності зараз, мабуть, висувається на перший план. І Люба, що звільнила свого сина від вивчення української мови, зневажливо говорить про Серебрянську, але в такому плані: «Що воно саме варте, хто воно, а ще й у російську школу намагається потрапити».

3. *Думи вождя*. Натовп людей, демонстрація. А там військовий парад. Скільки здорових, молодих юнаків! Вимуштрувані. А скільки пішло коштів і сил на озброєння! Подумати тільки, що менш ніж через сотню років нікого з цим хлопців не буде в живих, а вся ця зброя стане застарілим і непотрібним хламом уже через один-два десятки років! І все це зникне даремно, безслідно, безславно! І кожен з нас зійде з цього світу.

Війна породжує славу і безсмертя. Лише бойовим заслугам історія радо відводить свої сторінки. Лише великі битви роблять імена полковників вічними. Ми знаємо Македонського, а скільки в нього було офіцерів, солдат і просто людей – кого ми знаємо? Ми кажемо – його час! Саме його ця епоха – його походи, його вислови, життя. Все інше зникло в променях його слави.

Несподівано думки переключились на інше: як примусити цю масу добре воювати? Щоб були злі і ненависні до ворога, якого вони перед цим не бачили, який їм нічого поганого не зробив, щоб ненависть стала сильнішою за страх смерті?

Головне – початок. Потім з'являться жертви, які кликатимуть до помсти, герої, що надихатимуть на подвиг.

—• 9 червня 1970 р. •—

1. *Екзамен*. Випускники СШ № 13 заздалегідь (за 3 дні) вже знали всі три теми твору, за день – письмові завдання з математики. А все це розсилається в запечатаних сургучем конвертах і тримається у великому

секреті. Звідки ж діти знають, причому абсолютно точно?

2. *Історія*. Розмовляю на вулиці біля музпедфаку з працівниками нашого інституту. Зайшла мова про різні назви: ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. Чого ці назви так часто змінювались?

– Різні керівники вели справу кожен по-своєму. Починав з назви. Так змінились Держинський, Ягода, Єжов, Берія... Єжов заварив цю кашу. А Берія декого випустив, хто не був небезпечним, а небезпечних добив (Єжов їх тільки арештував). Забрав і тих, хто при Єжові робив усе це. Хто-хто, а вони все добре знали.

Розмову перервали. Як же воно так?

3. *«Зарізування»*. Мельничук підійшов перед екзаменом і запропонував: цій (показує на листку прізвище) треба поставити «2». «Ця» попала Галині Іванівні. Цікаво було збоку спостерігати, як Галина Іванівна навмисне збиває ту на манівці, нащупавши слабе місце, тримає її на цьому. Так повела справу, що зуміла їй довести, що та нічого не знає. І вийшло вмотивоване «2».

4. Смоленчук розповів свою злочасну історію з дисертацією. Відіслав Недзвідському вже 4-й варіант, а той ще понаписував зауваження. Показував і його лист. Лист Недзвідського досить доброзичливий, цілком слухний: дисертація – це дослідження, а не ліричний нарис, у ній треба перебороти Смоленчука-письменника, треба стати дослідником.

На останні зауваження Смоленчук «рвет и мечет»: вибрав кілька і доводить їх безглуздість. Проте ті з них, які зачитав, якраз правильні (неправильно побудоване речення – дійсно, посилення на лист у Смоленчука абсурдне, але він каже: «Ну, чого йому ще треба? Адже тут ясно сказано, де цей лист шукати»).

І ось парадоксальна історія: той робить правильні зауваження, доклавши немало труду на уважне прочитання опусу, цей, не зрозумівши їх, трохи переінакшує на свій лад і злословить, причому бере, на його думку, найслабші. Хочє написати сердитого листа Недзвідському. Жінка теж дивується: що ж це таке, роки йдуть (виходить, тільки швидше до захисту та давай диплом), скільки можна. Гнівається, що той довго читав рукопис: якби він не був зайнятий, а дві години на день можна відвести і за тиждень прочитати.

5. *Сатира*. «Хіба нам така сатира потрібна? Нам потрібно висміювати ворогів, тих, що заважають нам іти вперед».

6. Освіта, наука – може бути лжеосвіта й лженаука.

—• 12 червня 1970 р. •—

1. І ще про Смоленчука: «У мене такі факти є про Недзвідського...». Тобто має листа від такої ж обіженої людини, можливо, нездарної. Вона викладає свої «муки» з Недзвідським, як він довго їй

правив і не допускав до захисту.

Роби людині добро. Якщо здібний і благородний (а, може, такий не потребує допомоги? Виб'ється сам?), то добре, а якщо «маломощний», то ще буде нарікати.

Дійсно, те, що незрозуміле, здається абсурдним, смішним.

Смоленчук думає, що головне в дисертації – гладко, грамотно написати. «Я бачив писання Бойчука – ні в які рамки не вкладаються, абсолютно безграмотні, а скоро вже доктором буде».

2. **Тривога.** Мені наснилося, що заріс бородою, давно не брився, чорне густе волосся виросло навіть на лобі. Це щось погане. Насувається якась біда. Уважно переглянув свої записи, замітки і надійно сховав ті з них, які можуть накликати біду.

3. **Відплата.** Навіть досі відбуваються процеси над гітлерівськими злочинцями. Недавно про такий процес повідомляла «Правда».

А культівці? Деся зустрів я фразу: «под предлогом критики культа личности протаскивает мещанские взгляды». До речі, демонстрували на екранах Кіровограда двосерійний кінофільм «Освобождение». На рекламному щиті біля універмагу на все полотно красувався портрет Сталіна. Через день цей портрет зняли – замінили іншою рекламою (хтось, очевидно, розпорядився зняти).

4. **Чесність.** Н міркує: що таке чесність? Це ланцюги, які не дають вирватись вперед. Камінь на шиї, що тягне на дно. Ось наприклад, О. знайшла хорошу пару, чинно й гордо з ним прогулюється. А якби вона йому хоч крапельку відкрила те, хто вона, то він би й хвилини жити з нею не захотів.

Попробуй чесно щось дістати, хоч би навіть пупівку. Ти йому, він тобі – і так кругова порука. А хто чесний, у цей круг не потрапить.

—————✂• 14 червня 1970 р. •✂—————

Вибори. Сьогодні я «виконав свій громадянський обов'язок – проголосував за кандидатів блоку комуністів і безпартійних». Одержав два бюлетені: в одному прізвище Гіталова, в іншому – Кобельчака. По своїй розсіяності не прочитав, куди вони обираються, чому обидва на різних навіть за кольором бюлетенях. Зараз по радіо передають, що це у Верховну Раду. В обох бюлетенях написано, щоб залишали одне прізвище, а всі інші викреслювали. А в бюлетені тільки по одному прізвищу!

—————✂• 16 червня 1970 р. •✂—————

Образок із сільського життя. Читаю на курсах учителів лекції. Після лекції, йдучи додому, розбалакався із супутниками. Почали розповідати про свої злидні. «Всім, у тому числі і вчителям, накинули по 2 га буряків. Молодь не тримається села, всі втікають у місто, нема кому працювати». «Як же там можна жити, коли нема клубу, ніяких розваг. Я

теж відпрацюю положених 3 роки – і втечу», – каже випускниця Олександрійського педучилища. Вчителька з Голоківки (Олександрійського району) розповіла й таке: у них у колгоспі побудували хорошу механізовану ферму, цегляну, а початкова школа в куркульських хатках, які вже розвалюються. А друга з гурту обзивається: «А в нас школа завалилась, добре, що не було дітей, правда, вже років 5 будують нову. Зібрали гроші з батьків, силами й коштами батьків побудували фундамент і на цьому все заглохло. Обіцяли, що як почнемо будувати, то виділять кошти й закінчать. На тому й залишилось. Зате чайну он яку зробили. І ферми теж».

Згадується розповідь Смоленчука про те, як вижив (не вмер з голоду) його батько й сім'я: був їздовим і одержував зерно на корм коню. Як говорив Сталін, кінь порівняно з людиною значно цінніший.

—• 21 червня 1970 р. •—

1. *«Пришити політику»*. Н розповідає, що на одній з вулиць міста Женеви є алея, де дерева так підібрані, що мають близько 30 відтінків зелені. NN зробив з цього висновок: «Ви все захоплюєтесь закордоном, а в нас ви були в Нікитському ботанічному саду? Ні. Виходить, що тут у нас є – не знає, а що за кордоном – знає, не побачивши й не бувши там. Тепер ясно, куди ви хилите».

До речі, оце *«пришити політику»* – неологізм (як і *розводити демократію, бастувати, забастовщики*) з різко негативним змістом, як означення чогось найзлочиннішого.

Начальник відділу державної безпеки по Кіровоградській області для працівників (мабуть, цієї галузі) робив доповідь про *«ідеологічні збочення»* (чи що), одним словом, почав від Солженіцина і зупинився на місцевому матеріалі. Т., до речі, говорив, що його розпитували за Гончаренка і Юр'єва. Він нібито відповів: «Вы разве их серьезно воспринимаете? Это же мальчишки, несерьезные люди!» Це була, безперечно, найрозумніша відповідь.

Можливо, Гончаренко грає роль шута? Бути в їх очах несерйозним, придуркуватим блазнем – це вже якась гарантія безпеки.

2. *«Думки не уловлюються»*. Зараз плетуть сіті й на думки. Намагаються придумати такі досконалі уловлювачі, щоб зачепнув – і всі думки затріпотіли в агонії, причому добре видно було, чиї вони і яка їх якість.

3. *Агітація*. Згадалась брошура з малюнками про те, як діти бідного батька (що знаходився в Польщі), живучи в нас, вийшли в люди: один – льотчик, другий «поет на сцене». Ловля наївних.

4. *Анекдот*. Хваляться жінками: американець – дуже багата, має свої заводи; англієць – знатного й старовинного роду; француз – дуже елегантна, вишукана; росіянин – «а моя жена видела Леніна!»

5. *Минуле*. У Златополі (Кіровоградська чи Черкаська області) трапилась така історія: повернувся десь наприкінці 20-х років комуністичний активіст з-за кордону. Спочатку ніби все було добре, дружив навіть з начальником міліції. У 33-му арештували. Жінка випадково наскочила (зайшовши до начальника міліції запитати про арештованого) на допит, побачила чоловіка скривавленого, побитого, причому бив сам колишній друг. Знепритомніла. Людину розстріляли. Тепер реабілітований.

6. *Василь Ярошенко* – скільки роздумів. До початку великого свята проскочив на чужину, там піднявся на вершину духу, став письменником, подарував світу свої образи й думи.

І виявивсь наївним. Ключув на приманку. Чи просто поїхав у країну своєї ілюзії? І там знайшов могилу. Могилу для своєї душі. Намагались навіть його слід затерти.

Десь чув фразу – місцеві дурні вважали його чудаком і спалили. Абсолютно – ні! Зроблено це з тонким і цілком обміркованим, вмотивованим розрахунком – він залишив спогади! Він був свідком «великих діянь». Не повинно залишатись його свідчень. Відомо ж, ніхто не може на місці зробити такого без дозволу чи розпорядження центру.

Чи не символ це долі народу?!

7. *Підслухана розмова*. Голова ДЕКу та колишній ректор Королук між собою (про когось з репресованих): «... вони не мали ніякого відношення до нацизму. Ніякої національної діяльності взагалі не було тоді, вся ця справа була сфабрикована».

—• 27 червня 1970 р. •—

1. *«Ввічливість»* (дві системи – два світи). Ліда дзвонила недавно в Сімферополь. На поштовому відділенні № 17 небагато залишилось до кінця робочого дня, тому телефоністка не захотіла замовляти, бо може трапитись, що доведеться чекати годину й більше. «Беріть разовий талон і дзвоніть з квартири» (треба спочатку запитати, чи можуть дати Сімферополь і коли буде вільна лінія, лише тоді замовляти переговори). «То ви ж хоч запитайте, коли вони можуть дати переговори». – «Запитайте самі» – «То ви ж тут на роботі, знаєте, кого запитувати, а я що?» Не захотіла.

2. *Можливості диктатури*.

а) Недавно в Кіровограді зняли пам'ятник Хмельницькому (навпроти ЦУМу, біля обкому КП). Тихо, мовчки, непомітно. Був пам'ятник – зараз клумба з квітами. Кажу одному про це, він: «Мабуть, щось сказав!»

б) Садок № 29 – український. Але завучка говорить по-російськи, няні теж. Наша сусідка, яка там працює, зовсім не володіє українською мовою. Значить, провели черговий липовий захід.

в) У нас в інституті організовано виставку книг про Леніна. Вчора всіх студентів-заочників завели на цю виставку (в актовий зал), таким чином, відвідувачів було повно-повнісінько. І тут – освітлювальна апаратура, кінопроектори. Логвиненко радий своєму винаходу, ходив між натовпом з радісно збудженим обличчям.

г) По радіо передавали, що відбулась на Закарпатті урочиста процесія учнів до могил загиблих воїнів. Покладення вінків, мітинг.

Чи там є теж такі, про які є згадка в «Соборі» – ті мужики в цивільному, яких послали під кулі, щоб позбутися. Ото перемога – одночасно позбутися і своїх непевних. Позбутися їх за допомогою противника! Здобути їх коштом перемогу!! А тепер ще й з них мати моральний прибуток, зробити їх засобом виховання!!!

3. *Кривава жертва історії – наш народ.* Наша історія – це постійні криваві розправи над нами, постійне приниження, утиски.

Десь читав, що Ейхман дуже любив тварин (кроликів) і квіти, інші людоджери – дітей. Скільки аналогій!

—• 25 липня 1970 р. •—

Кача

1. *Наука:* «Гениальная работа великого корифея науки И.В.Сталина „Относительно марксизма в языкознании” дала руководящие указания о значении борьбы мнений, свободы критики для развития любой науки. Историческая сессия ВАСХНИЛ, объединенная сессия АН СССР и Академии медицинских наук СССР вскрыли с полной убедительностью существенные ошибки отдельных ученых» (проф., действ. Член АМН СССР Е.М.Тареев, Внутренние болезни, М., 1951. с.9).

2. Варта уваги промова М.Твена «Разгнужданность печати» (про силу газет, шкоду, яку можуть зробити).

3. *Афоризми.* *Малювати для сліпих, створювати музику для глухих.* «Смотрите на мир без очков и шор» (Маяковский). У Качі є й таке прислів'я: «А в Каче иначе».

4. Іду ввечорі вулицею Качі. Навпроти – п'яний, хитається. Поряд зі мною дві жінки. Одна, помітивши п'яного: «О, шумел камыш, деревья гнулись» – з відтінком зневаги, іронії. П'яний почув, став, хитнувсь і пішов далі. Отже, назва пісні виступає на означення п'яного.

5. Тема й матеріал для повісті, сповненої глибокого драматизму: доля Лідиного батька – через сім'ю він нікуди не втік, добровільно пішов на страту. У її подруги Юлі Онойко батько (учитель) повісився, бо мав троє дітей, не хотів наражати їх на небезпеку. Між Сциллою і Харибдою (чи не личила б така назва?). Чим-небудь відмітній людині не можна було залишитись нейтральною, але зв'яжись з партизанами – німці знищать сім'ю, з німцями – така ж кара чекає від партизан. Між злом і злом.

Слова Дмитра Нечая під час прощання: «Здається й не боягуз, а

ноги дрижать». А зміг же згодом передати записку дружині.

6. *Людина й умови*. Куди можна повернути людину. У В.Яна («Чингізхан») є сцена: бідний воїн, сім'я чекає здобичі, а він, поділившись з начальством, майже нічого не приносить додому. Тут свої клопоти і своє щастя, побудоване на чужому нещасті. Скільки радості дітям, коли батько приводить рабів (у тому числі дітей), награбоване. А десь же залишились сироти, пограбовані, спалені.

7. *Там і тут*. У Солженіцина про Івана Денисовича («Один день...»): ручкався з англійським адміралом, а тут стоїть у черзі за баландою.

8. *Єврейське питання*. Є ряд вузів, куди євреїв не приймають. Були такі вказівки. Але ця машина може бути повернута проти кого завгодно. Пам'ять про народ можуть із самої топоніміки вирвати. У Криму: Веселе, Оползньове, Ударнов... А в Пруссії?

—• 26 липня 1970 р. •—

1. *Стригти купони з жертв*. На цю думку наштовхнула книжечка Ю.Омельчука «Недолюдки»: розкрито старі могили (і в Павличка на цю тему щось написано), організовано мітинги, створені кіножурнали, поезії.

2. У Качинській бібліотеці взяв книжку Юстима Омельчука «Недолюдки» (видана у Львові). Я, як свідчить формуляр, – усього лише другий її читач. Разом з цим книжку І.Сенкевича «Хрестоносці» прочитало вже 51 чоловік, Стельмаха «Велика рідня» – 31. Коля було почав читати й кинув – «нудна». Значить, ця література настільки низькопробна, що її можуть читати: а) випадкові читачі, які швидко перечитують будь-яку літературу; б) спеціалісти, з метою знайти інформацію або придивитись до технології виготовлення брехні.

3. *Злочинність, моральний занепад*. Один час (чи не в 30-ті роки) була епідемія – викопували покійників і оббирали. У Миколаївці існує навіть переказ про дівчинку, яку поховали. Але вона в могилі ожила. Викопали її вночі, щоб обдерти. А вона піднімається й дякує, а ті порозбігались. Вона прийшла додому – а батьки злякались і не впустили в хату.

4. *Освіта*. Ми дали вищу освіту, затрачено 5 тисяч крб. Фактично – дурман, щоб зробити слухняним та «ізворотливим» прислужником зла. Виховання неповаги і до вчених, і до філософів, і до всього, що стосується гоїв. А це обернеться бумерангом. Якраз самі заслуговують неповаги.

5. *Крадіжки*. Ось садок № 44. Про завідувачку кажуть, що вона (коли завідувала садком № 29) таке робила, так тягнула. Левицька, змінивши її, хотіла подати в суд за розтрату (видну навіть по документах), але справу зам'яли, бо вона постачала декого з впливового начальства.

Одного разу йдемо пізно ввечері додому біля садка № 44. Біжить медсестра (така кормлена, дітей не має, живе розкішно) в підсобку з

бідончиком. Мабуть, сметани набере. Живляться там разом з завідуючою і дехто з працівників. Обкрадають малих діток.

У гуртожитку (студентському) є буфет, куди приносять з їдальні гарячі страви. Але в борщ доливають воду, у компот теж. Теж на студентських шлунках наживаються. Чала (яка про це розповіла) – з гастритом (якщо тільки це).

—• 3 серпня 1970 р. •—

1. *Wallenrod*. Сучасні умови потребують саме таких. Т-в шість років у партії. Недавно написав реферат на якусь ультрасучасну тему. Реферат високо оцінено (хоча тема не розроблена), автор регочеться: «А що ж робити – треба вискочити з плебеїв». Прикриваючись квитком і фразеологією, ці люди принесуть справжню користь.

2. *Партійна дисципліна*. Коли Швець принесла заяву про зарахування її на роботу в інститут (за рекомендацією Чечота), то Логвиненко (тоді декан) запитав: «Ви член партії?» – «Ні». – «Ви розумієте, література – це партійна дисципліна, тому потрібно було б, щоб цей курс вела партійна людина». Подумав трохи й додав: «Ну гаразд, допишіть у заяві: на умовах погодинної оплати».

До речі, всі страшно незадоволені Логвиненком (на посту секретаря партійної організації). Кажуть, що коли він не зробить зла, не насолить людині, то почуває себе погано. Мене, як правило, він не помічає, не здоровається. Обличчя завжди заклопотане й кам'яне, йде, ніби нікого не помічає, але кого треба – відразу і здалека помітить. Студенти, коли був деканом, боялись його духу.

3. *Савченко*. На випускному вечорі розбалакались з ним. Закінчив російське відділення. «Як ви дивитесь на майбутнє української мови?» – запитую. «Рано чи пізно буде витіснена російською. Цей процес (русифікація) захоплює щораз ширші кола населення».

У розмові з'ясувалось, що майбутнє українського народу йому не байдуже, навіть боляче це переживає. Але ж народився й виріс у місті, в такому оточенні, тому сам говорить по-російськи, але почуває себе українцем, уболіває за гірку долю народу.

«От і зняли пам'ятник Хмельницькому, щоб не нагадував про минуле. Хоч я й не високої думки про Хмельницького, бо бачте, до чого привело возз'єднання, але все ж хай би люди знали, що й у нас була історія. Нічого не залишилось».

Партійний, його навіть запрошували на роботу в КГБ. Водночас висловлює своє обурення русифікацією, каже: про ці речі можна говорити один на один, якщо є третій – ні слова про це, хай один поспробує докаже, що я таке говорив.

«Все робиться не так, як написано. До добра в остаточному результаті це не приведе».

4. *Ортодоксальна література*. Пригадую, колись Чернокозов жури мене, що я не читаю цієї літератури. Тут теж є цінна інформація, тільки треба її знаходити, вилучати з полови.

Зараз сам я інколи читаю із задоволенням подібні речі: читаєш і дивуєшся фарисейству – то грубо улесливому, то велемудровому – його переливам і пасажам. Цікава й лайлива фразеологія.

5. *Кар'єра*. Скільки в'їхало в науку (а тепер вже й стали професорами, академіками) лише завдяки лайці на еретичні ідеї. Зробив кар'єру, наприклад, на структуралізмові, тепер може й дослідницький колектив очолювати по структуралізму. Чи не подивиться Іван Костьович Білодід з глуфом на того, хто б йому дорікнув? Ти, мовляв, мислиш недіалектично, не по-марксистськи, забуваючи конкретні історичні умови: тоді ж процвітав культ і так треба було. А філософи критикували теорію інформатики, семіотику, кібернетику, соціологію і т.д. і т.п. Як щиро, з почуттям, пригадую, Чернокозова в публічній лекції громила соціологів, а тепер, напевне, сама за їх методикою проводить дослідження, але зараз доводить, що ця методика принципово, кардинально відрізняється від буржуазної, оскільки вона служить інтересам робітничого класу, а не буржуазії.

Ніхто з брехунів не покараний, ніхто, напевне, не відчуває докорів сумління. Наклепники, донощики, убивці – в пошані, адже вони боролись з ворогами.

Борщевський, напевне, не моргнувши оком, раз хаяв, потім прославляв М.Рильського.

6. *Фраза*. «*Народ обирає найкращих синів і дочок в органи влади...*» І ось ці «найкращі» – завжди одногосно, напохваті, з великим ентузіазмом...

7. *Знайти формулу* (аргумент, ідею). Минулого року Яловий, роздаючи шифри, чиї роботи слід підправити, послався на ректора – його список. Цього року головою предметної комісії став Регушевський. Він теж роздав списки номерів (з кожної групи), зазначивши: «Цього року на курсах ми відібрали найздібніших, найстаранніших, тих, що мають нахил до педагогічної роботи, хотілося б, щоб вони пройшли. Адже, можливо, хвилюючись, допустять багато помилок, а якийсь ледацюга зумів переписати, і от достойний не пройде. Тому прошу зважити на цю обставину...» І ось були роздані, хто яку групу перевіряв, шифри, роботи ці підправлялись. А Яловий, ніби нічого не розуміючи: попрошу вас як декан бути об'єктивними і вимогливими.

Аргументація дійсно справедлива, все насправді може бути так. Але ж у ці списки попали в основному «блатові», ті, що для «зв'язків».

—• 4 серпня 1970 р. •—

1. *Пошуки духовної опори в цьому світі*. Чечот страшно боявся смерті. Але насувалась вона невмолимо. Жах небуття! Холодне, страшне провалля! Жінка як могла тішила. «А ти теж хвора. Як ти все це

перенесеш? Не буде кому мені навіть сніданок принести». – «Чого ти, Колічка, я тебе не покину, буду з тобою». – «Відвідуй мене, не кидай».

Лякало його й те, що з Херсона поїхав, а тут нібито й не став на роботу. Хто буде ховати, чи прийде хто? І чого я такий нещасний, чого було родитись з такою вдачею?

Як хочеться людині розірвати свою межу! Віруючим це було легко й просто.

Моторний розповідав (під час похорон) про думку N, що через невизначено довгий час людина знову з'явиться на світ, але втратить пам'ять про своє попереднє існування.

Фактично, ідеологія, юридичні і моральні норми – це теж той духовний стрижень, який допомагає людині пройти свій шлях.

У брошурі О.Братка «Що керує зорями?» (К., 1970) висловлюється думка про існування всесвітнього інтелекту. Чи наука кінець-кінцем не відкриє Бога? Цікаві думки на с. 9.

Пригадую, як усі підходили, вдивлялись у мертве обличчя Миколи Трохимовича, ніби намагаючись розкрити таємницю його мовчання чи переконатись, що кожного чекає за поворотом.

2. Заголовок у «Правде»: «Идейная закалка руководящих кадров». Виходить, знечулити й знедумити.

3. «В далекие времена первых поселенцев самым страшным преступлением считалось отравление колодцев. Пойманным отравителям пощады не было» (стаття про США).

А отравлювачі джерел нашої культури, традицій? Вони в пошані.

4. *Гене́за плітки*. Чечот помер внаслідок природного розвитку хвороби. Лікарі намагались хоч трохи продовжити його життя, робили навіть переливання крові, хоч це вже було зайвим. Чернецький ні з того ні з сього висловив припущення, що смерть наступила внаслідок переливання (сплутали групи крові). Я теж повірив цьому. Як би там не було, а по місту пішла гуляти саме ця версія. Несправедлива і неправдива.

5. Намагання вирватись за межі людського існування: а якщо смерть – лише перехід в інший стан існування, кращий?

6. *Страждання*. У лікарні біля реєстратури побачив сьогодні дівчину років 18, високу, струнку й гарну з лица, але на правому оці якесь дивне більмо. На обличчі глибокий жах і розпач, її погляд якийсь болісний, навіть страшний, важкий. Досі не можу позбутись цього враження. Подумалось – яке страшне страждання. Як позбутись болю?! А інші хвороби, смерть? Подумалось, а не криється якась доцільна таємниця в стражданні? Чи не стимул це, який жене людину до розв'язання загадки і свого існування, і Всесвіту? Як вирватись з лютих пут – в настирливих пошуках вдається відкривати таємницю. Інакше людина перетворилася б у дерево. Страшно несправедливо такій гарній нести таку печать.

Отой масовий голод, війни, репресії – чи не повинні послужити уроком?

7. *«Дві дороги, два шляхи»* (Грабовський). Ходиш сам, тримаючись рукою за шлунок, у дітей – в одного печінка, у другого водянка, у Ліди нервова система виснажена. Ми обоє втомлені. Потрібен відпочинок, лікування. А для цього гроші. Значить, хились, кривись, інакше падаєш на дно не ти один, а всі тобі найдорожчі.

Сосюра виношував на серці поему, за яку б йому – терни за колючим дротом і передчасна могила в безвісті. Писав хайживістські віршики, за які удостоївся ласки жити. Історія не осудить його за це, бо їх ціною він не тільки жив, але й вносив певну лепту в українську культуру, зберігав її.

8. Безпринципні стали суддями, обвинувачуючи інших в безпринципності («его поведение на собрании было безпринципным», оскільки він не проводив потрібної лінії).

9. *Реабілітація кримських татар* (з розповіді В.Шостова). Коли їх реабілітували, вони кинулись на батьківщину, щоб знову оселитись у Криму. Делегація, чоловік 200, прийшла в обком з проханням дозволити оселитись на старих місцях та повернути конфісковане. Вимагали автономії на основі декрету Леніна. Серед цих делегованих було багато комуністів.

Їм відмовили. Вирішили вони демонстративно вшанувати пам'ять Леніна. Домовились зібратись біля пам'ятника Леніну. Але розвідка не дримала. На цей день призначили прийом дітей у піонери, нікого до пам'ятника не допустили (тут же діти в піонери вступали, давали урочисту клятву відданості ленінським ідеям). Так перешкодили їхньому зборищу біля пам'ятника.

Тоді вони вирішили організувати демонстрацію в революційне свято (травень). Окремої колони татарам не дозволили, адже колони від підприємств. Влада подбала, щоб вони не проникли в інші колони, не викрикували своїх лозунгів. Для цього до кожного працівника обкому прикріпили одне чи кілька підприємств, проведено збори і проінструктовано. Ці в свою чергу провели відповідну роботу на місцях (з комуністами). Під час демонстрації комуністів було поставлено на краях своїх колон з суворим наказом жодної людини не пропускати. Знов нічого не вийшло.

Тоді вони вирішили організувати мітинг біля обкому. Начальство було переполошене, що з ними робити? Подзвонили в Київ. А звідти: вам що – свою міліцію прислати?! Самі не можете впоратись?! Під'їхало кілька «воронків», зачинщиків забрали, а решту розігнали.

Комуністи приходили в райком, просились на роботу. Але й це їм відмовили: треба мати прописку, тоді «поставим вопрос о трудоустройстве». Але їх ніде не прописували, бо тут не працювали. Дехто хотів купити хату, щоб закріпитись – і цього не дозволили.

Тепер мені зрозуміло, чому в колони не пропускають чужих: свої

нічого не викрикнуть – контроль.

Який злагоджений механізм, щоб придавити і щоб придушений ніде не пікнеться, не дати йому найменшого ходу.

Характерно, що придушені посилались на Леніна, як на Христа чи Бога. У цих умовах було б навіть нерозумно посилатись на якісь загальнолюдські норми, на декларацію, наприклад, народів Британської імперії – це було б явною контрреволюцією і підлягало б негайному викоріненню.

—————☞• 5 серпня 1970 р. •☛—————

1. *Чи можлива Реконкіста?* Основи оптимізму. Доводилось вже багатьох зустрічати, що не володіють українською мовою, але настрої в них цілком протилежні: керівник хору у Вінниці, Яровий. А студент Савченко?

2. *Кам'яна наука.* Політекономію, філософію, історію партії, як правило, читають недалекі якісь люди, до того ж так читають, що цих курсів ніхто не любить, вчать їх з-під палки. Якби не адміністративні заходи, ніхто не ходив би на лекції. Цю думку повторювали багато студентів.

—————☞• 16 серпня 1970 р. •☛—————

Брехня. Читаючи в газетах, журналах про міжнародні події, часто хочеться витягнути якусь зернину правди – а як все-таки насправді? Лише зіставляючи різні факти, можна скласти певне уявлення про щось (досить туманне).

Те, що там хороше, подається в чорному. От хоч би в журналі «Комуніст України» (1970, № 8, с.80) говориться з тоном співчуття до знедолених, ненависті до експлуататорів, до несправедливого ладу про те, що у Франції до 1985 року різко зросте відсоток зайнятих у сфері обслуговування і торгівлі, зате відсоток зайнятості у сфері матеріального виробництва зменшиться. Диво дивне! Адже саме ця тенденція є свідченням високого розвитку і матеріального достатку суспільства.

Вдумавшись, розумієш, що саме політика брехні в глобальному масштабі є не просто навмисним злом, а життєвою необхідністю, інакше все захитається й полетить. Сказати про себе правду – значить показати своєму народові й світові щось жахливе, сказати правду про інших – ще більше відтінити це жахливе.

—————☞• 24 серпня 1970 р. •☛—————

Смоленчук недавно розповідав про М.Зерова, О.Вишню. Виявляється, Зерова разом з багатьма іншими в'язнями посадили на корабель. Катали по Білому морю й усіх потопили. Ще такого, щоб топили, я не чув.

Вишня випадково залишився живим. Сформували команду, куди й Вишня попав, але якраз перед відправкою захворів. Команду відправили нібито в ліс по дрова, всіх там постріляли.

Потім надіслали комісію ніби для розслідування, і всіх, хто розстрілював, теж туди відправили. Кампанія пройшла, так Вишня залишився.

Висновки:

1) Оці люди, які все це робили, потім (іронія долі) стали жертвами фашизму! Їм пам'ятники. Вони невинно замучені. Їм квіти й шана.

А справді невинні жертви, цвіт нації – «безмолвуют». Ми повинні кричати за них!

2) Повернули Вишню для чорної справи – бити націоналістів. З яким серцем він це робив? Сосюра хоч писав «Марію».

3) На фоні цього всього – що являє собою людина в соціальному плані?

Не можна мовчати! Може, людожер і наситився чоловічиною, все ж не можна мовчати, ставши свідком такого!

—————• 26 серпня 1970 р. •—————

1. Часто в години самотності, «минуты душевной невзгоды» налягає на душу депресія: молодість прожита сіро, безбарвно, зустрічі, що не відбулись, простягнуті келихи кохання, яких я не взяв, не впала роса на квітку, що розпускаласть. Тому, мабуть, так шкода, «що без вигоди, мов негода, минула молодість моя». І хто винен?

2. *Знову вдома, серед своїх.* Батьки живуть (і матеріально, і між собою) значно краще, ніж раніше. Петро заможний, має намір купити машину. У нього значно міцніша основа, ніж у будь-кого з нас: з роботи ніхто не зніме, має хліб і свій куток.

Кажуть, що жити стало добре, є де заробити. Багато хто їде «на Україну» чи «в Росію» на заробітки. Звідти привозять багато хліба, грошей. І в колгоспі платять по 2 крб. за трудовень. Життя колгоспника стало заможнішим, ніж робітника. Навели мені й такий приклад: що їсть житель міста і села. Селянин споживає продукти повноцінні. А от, наприклад, на фермі часто доять корів, не помивши вимені, молоко з гноєм, гряззю йде в місто, розповіли про здохлих телят, яких здали в їдальню в Березі. Випадки продажу дохлятини часті.

Недавно група селян возила в Мінськ помідори. Зібрались у Петра ділити між собою витрати на дорогу. Майже всі, якщо вірити слухам, мають немало грошей «у панчосі», але одягнені нужденно, де в кого аж висять латки. Правда, зібрались вони після роботи.

3. *Відгомін війни.* Згадували партизанку. Демків син був поліцаєм. Партизани знищили всю сім'ю, була навіть наймичка – і ту вбили, бо пізнала когось з партизанів. Прихопили разом і сторожа (за наказом німців

треба було сторожити дороги: поліцаї інколи перевіряли, тому потрібно було по черзі обходити дорогу), який ходив по дорозі і окликнув: «Стій, хто йде?!» Усіх знищили, крім поліцай, який, відсидівши потім, тепер живе, має сім'ю.

Це, очевидно, робилось, щоб застрахати сім'ї інших поліцаїв. А чи не відгукувалось це репресіями проти партизанських сімей?

В Судилевичах був штаб. Вже наближався фронт, штабісти, коли вийшли, знищили сім'ю, в якій квартирували, – двоє старих, дочку (дорослу) і її маленького сина. Дочка непомітно забігла до сусідки, сказала, що над батьками знущаються. Та запропонувала їй сховатись, але їй здалося, що зможе як-небудь допомогти батькам. А ті її згвалтували й штиками попоролі. Хату запалили.

Але з цієї сім'ї двоє синів залишилось. Один був вивезений у Німеччину, тепер повернувся, другий у партизанах. Цьому хтось повідомив про трагедію, то він, не чекаючи розправи й над собою, втік до німців. Тепер у Польщі живе.

Яка причина? Нібито в цій хаті вони багатьох допитували, тому старі могли залишитись свідками змісту цих допитів та наслідків (кого як убили, хто на кого що сказав).

Ще епізод. Група партизан зайшла до кількох чоловік: у когось забрали м'ясо. Повідомили про це в поліцію. Партизани втекли. Почали розслідувати справу і забрали й знищили зовсім невинну людину (поліція знала, хто сказав). Справжній винуватець викрутився коштом інших. А людину цю прив'язали до дерева, запрягли коня до ноги й відірвали ногу. Чоловік у муках сконав.

4. *Легенда*. Моя мама розповіла, що десь «за рікою» (тобто за Ясельдою) був партизан Карась. Що він виробляв людям! Так по йому пішли якісь прищі, почав гнити, завелись черви, вельми тяжко хворів і не міг вмерти. Попросив нарешті батюшку посповідатись, розказав усе, що виробляв, і тоді вмер.

—————• 28 серпня 1970 р. •————

1. *Пенсійне законодавство*.

а) До 1965 року (коли вийшов закон про пенсії) у стаж зарахували кожен рік незалежно від кількості вироблених трудовнів. Багато є таких, що одержують пенсію, маючи всього лише по кілька трудовнів на рік (навіть 2-5). Тітка ж Ганна виробляла (згідно з довідкою) по 150-172 трудовні на рік і пенсії не має, бо за два роки пропали записи (відповідно, їх і не врахували), у 1966 і 1967 роках не виконала мінімуму. Крім того, розмір пенсії однаковий (12 крб.) незалежно від кількості виконаних трудовнів.

б) Батько пробув у діючій армії 11 місяців і демобілізувався. Фронт, війна. При нарахуванні стажу враховано лише цих 11 місяців. Хто

сидів удома, тричі вийшов на роботу – має рік стажу, цей під ворожими кулями і в мокрих окопах прожив і навіть року не заробив.

в) Багато хто одержав (якщо вірити пліткам) пенсію незаконно (тобто згідно з відповідно виробленими документами). Тепер в населення панує тверде переконання, що чесно пенсії не одержиш.

2. *Архіви*. Розповідають, що в 1939 році забрали з Матіївської церкви метрики (тітки Зосі чоловік, представник нової влади). Під час війни (про це сама Зося розповідала) приходили мужики й рвали ці метрики на куриво (паперу не було). Тепер після війни маса людей потребувала свідоцтва про народження, а метрик не стало. Це дало можливість багатьом влаштуватись як хто зумів.

До речі, ця історія нагадує той випадок з літописом у селі Васьковичах.

—• 29 серпня 1970 р. •—

1. *Поріг розуміння*. Пригадую, як у Березі на місці гетто диміли підвали, смерділи обпалені трупи. Жахливе видовище! Але чогось трагізм цієї ситуації до кінця тоді не доходив до мого серця. Чи сприймає, відчуває, усвідомлює як слід подібні події народна маса?

2. Гой, Савик, Зарецький, Хведченя – список голів нашого колгоспу, назва якого теж мінялась. Перші два непогано нажилися. Савик взявся за ліс. Правда, й погорів на ньому й сів на півтора року. Для багатьох цей пост став засобом зміцнення свого матеріального становища.

3. Батько виходив на роботу в колгоспі, а соломи не дали. Чесно, законно соломи не дістанеш. Той поїхав усього лиш стоги огрібати, а навозив собі соломи. Як зумієш, так і вийдеш.

4. Норма викосити сіна 0,3 га, платять 2 крб. Косять же по 0,1 га на день. Що це за плата? Чи варто старатись? Тягнуть аби день до вечора. Рахуються вихідні. Крім того, затягують косовицю, потім перекинуть людей на іншу роботу, а некошена трава залишиться, тоді люди косять собі. Якщо ж косити в колгоспі добре, то не залишиться людям трави, не дістанеш ніде сіна.

—• 30 серпня 1970 р. •—

1. У батька великий сад, пропадають яблука, груші, помідори. Інколи набере чемодан, завезе на велосипеді до Льовкович, там сідає на автобус (штовханина), їде до Берези, там цей вантаж тягне до «торгового місця», продає. Інколи заробить 3-4 крб., не обідає, щоб зекономити. У клуні повен тік фруктів, у міру їх загнивання споживають їх корови, свині.

А там, десь на півночі, дитина не бачить яблука. Пригадую, в Лузі багато було з Львівщини, везуть самотужки, тратять масу часу й коштів. Скільки даремно пропадає робочої сили, і потреби через погану організацію торгівлі не задовольняються.

2. *Мова*. Параскева з синами опинилась у Польщі. Польської мови не вивчила. Родичі цю жінку (стару матір) ховають, соромляться її, не пускають до людей. А коли десь слово скаже, то розпикають її. Вона, бідна, проплакала очі, осліпла.

3. Таназюк – під час революції був міліціонером, повернувшись у Польщу – став службовцем в установі, після війни – головний бухгалтер у колгоспі. Скільки людей на нього ображається, що несправедливий. Любителі хабарів.

4. Н побачив партизанів і доніс поліції. Розплатився за це інший. Цікаві такі моменти: 1) чого побіг заявляти – чи не з рабського бажання вислужитись; 2) коли за це відкрилась яма, то зіпхнув туди іншого.

5. Питаю батька: «Чого під час війни люди так винищили дубові гаї?» – «Дехто понавозив, а воно все погнило». – «Нащо було возити, коли не треба?» – «Е-е, один перед другим возив. Із заздрощів. Думає, той возить, наживається, чому я не привезу?»

6. Вмерла Ганна Шмеркова. Збирала з пенсії гроші (12 крб. пенсія) на смерть. Просила: «Я до людей ходила на вечерю, покличете й ви, коли помру».

Коли помирала, сини підняли її з ліжка за руки і повели до кухні, щоб показала ці гроші. А їх уже не було: хтось узяв. Вона гребла-гребла й не знайшла. Потім на ліжку ще гребла постіль, все їй ввижались ці гроші. Так і померла.

Поховали абияк: труну оббили чим найгіршим. Вечерю справили курям на сміх.

—• 23 вересня 1970 р. •—

Бюрократична писанина

Оце доручили мені скласти «Заходи по піднесенню грамотності студентів». Можна б ці заходи сформулювати двома-трьома реченнями. Треба ж написати великий документ, щоб був імпозантний, вітєватий, псевдонауковий, щоб робив враження чогось глибокодумного й важливого, був відкриттям.

Ті, що задумали й доручили, мають на увазі лише одне – комісію міністерства, засліпити їй очі! А тут про цей документ ніхто й не знатиме й керуватись ним не буде.

Минулого року виробили, здається, «Вимоги до випускників». Великий документ. Його нібито похвалили. Мені також доручили «доповнити методичну частину». Я не зміг нічого додати до набору пустопорожніх слів, чим викликав «неудовольствіє». А хто його бачить? Хто ним керується?

Адже й протоколи пишуть для «тих». І про різні там зв'язки з практикою, зі школою...

Недавно зібрали (ректор) прикріплених до груп (близько

40 чоловік). Просто побалакали. Мені їхати далеко – пропав цілий день. Ці ж питання будуть ще розглядатись на різних інших зборах. Отже, є «інститут групових керівників», як висловився ректор. Йшла мова про роботу в академгрупах (і запропонував детальну регламентацію – пустопорожню).

Робота в групах занедбана, бо: а) студенти не їдуть за призначенням на роботу, б) погано вчаться, в) зривають трудову дисципліну.

Закінчив: «Нарада повинна покласти початок серйозному підходу до роботи в групах... Щоб була трудова й політична активність... Ми на поведку в них не підемо (мались на увазі вимоги студентів, щоб організувати якісь розваги в інституті, бо скучно жити)... Ми кожного повинні добре знати...»

—• 9 жовтня 1970 р. •—

1. При вході (у вестибюлі) поліклініки в Кіровограді в гарній рамці на великому плакаті, гарними великими буквами значиться:

ПЛАН

МЕРОПРИЯТІЙ К XXIV СЪЕЗДУ КПСС.

Усіх пунктів 8, ось деякі зразки:

2) Організувати нову дошку почета.

б) Быть добросовестным в труде, высокозначительным в обращении с имуществом, проявлять нетерпимость к нарушителям общественного порядка на производстве и в быту.

7) Выпустить 4 санбюллетеня.

8) Воспитывать в себе чувство гордости и ответственности за свою профессию, проявлять черты коллективизма и взаимопомощи.

Ну й документ! Верх пустоти. Інші пункти плану теж такого типу.

2. *Кожен на свій лад*. Недавно Венгеров читав лекцію «Некоторые вопросы теории отражения в советском литературоведении».

Цікава річ:

а) яких тільки напрямків (протилежних по суті) не було під плащем цієї теорії! Її можна і так і сяк повертати (як Леніна взагалі: Сталін, Хрущов, Мао і т.п. і т.п.).

б) під прикриттям цієї теорії відображення (аби були цитати, терміни і досить хитрі протоколи) можна проголошували цілком довільні твердження;

в) пришивати ярлики стало органічною властивістю нашої науки. Венгеров б'є представників вульгарної соціології в літературі. А вони ж у свій час виховались на ленінській теорії відображення. Хто кого цим Леніним!

1. *Сухомлинський*. Зайшла розмова про нього з одною вчителькою з Онуфрїївки. Впадає в око неприязнь до Сухомлинського з боку вчителів: у більшості видумував, нічого особливого там не було, школа як школа... з його школи учні виходять невиховані, у Павлиші найбільше в районі хуліганів, злодіїв... А населення що говорить:

а) чи мало йому було грошей, сидів до чотирьох годин ночі, все писав свої книги;

б) нелюдимий, не поговорить з чоловіком як слід, не посидить у компанії, а все біжить додому й сидить у своєму кабінеті.

2. *Моральна серцевина*. Мабуть, основне в людині – почуття, вони визначають напрям розвитку особистості, моральна серцевина, яка визначає сприйняття світу і ставлення до нього.

3. *Про обслуговування («сервіс»)*. Пригадую, цього літа на автовокзалі в Херсоні хотів довідатись, чи є білети на літак в Сімферополь. У довідковому бюро сказали, що вони про літаки довідок не дають. Правда, змилювались, дали номер телефону аеропорту. Дзвоню з автомата, все попадаю в квартиру. Недалеко залізничний вокзал, поспробував аж три телефони-автомати, лише одним додзвонився, але там мене не чули, так я нічого не дізнався. Виявляється, на вокзалі є каса аеропорту. Підходжу. «На завтра білети є». – «А на сьогодні?» – «Я на сьогодні не продаю, треба їхати в аеропорт». – «А чи не можете запитати про наявність квитків, чи є смисл їхати?» – «Я не довідкове бюро, не заважайте працювати!» На вулиці знайшов ще один автомат – теж зіпсований.

Коли повертався з Білорусії в Кіровоград. Київський аеропорт Жуляни. Народу – набито. Ніде ні про що не можна довідатись. Стаю у хвості великої черги до каси. Кричать, сваряться – перерва на обід. Довелось стати в ще більшу чергу.

Дійшла черга. Білети є. Кожен білет довго оформляється: скільки треба записати в бланк даних! І білет, і контрольний талон. Чому ж не виробити стандартних на рейс, аби тільки встигала брати гроші? А то нерозумно довга й складна процедура оформлення білетів. У касирші руки мліють від писанини. Що за примітив!

4. *Гальма*. Колись у журналі (є вирізка) читав про те, як релігія загальмувала розвиток монгольської нації, яку їй принесла шкоду.

Дивні заборони існують в ісламі:

а) заборона зображати людину і тварин – загальмувала розвиток малярства;

б) покривало для жінок – цікаво, який у цьому смисл?

5. *Шкільний анекдот*. Приїхав інспектор у школу. На уроці поставив учням кілька питань, перевіряв знання з історії: «Хто розбив Карфаген?» Не відповіли. В учительській каже про це. Класний керівник на те: «Я ручаюсь за своїх учнів: якби знали, то зізнались би». Інспектор

доповідає директору. Той: «Не сказали? Нічого, на найближчих батьківських зборах поставимо питання і відшкодуємо за рахунок батьків». Повернувшись, інспектор доповідає заврайвно. Той: «Вліпимо директору догану, щоб краще проводив виховну роботу в школі».

—• 23 жовтня 1970 р. •—

Подружжя. Цікавий механізм розвитку поганих стосунків, які ведуть до співіснування і розірвати які (сім'я, квартира, майно) неможливо.

Ось Кернери. Вона його компрометує: принесла його підручник (есперанто), щоб він не знав (а якби це політичний мінус, то фактично його видала б), всі знають про його імпотентність і т.д.

Не про все він знає, але й відоме йому його нервує, викликає до неї неприязнь, ненависть. Він сварить її, обмежив у фінансах (вона була марнотратною і не рахувалась з його зауваженнями), їздить сам відпочивати. З його точки зору вона заслуговує приниження, вона зробила його самотнім і нещасливим.

Вона ж нагадує, що вийшла за нього одруженого, що віддала йому свою молодість. Він вередливий, мене не любить, я його ненавиджу («ах, если б вы знали, как я его ненавижу! Как я его ненавижу!»)

Але розійтись неможливо.

—• 24 жовтня 1970 р. •—

1. **Ви не наші!** Розповідає вчителька, що її з чоловіком після закінчення інституту послали в село (Олександрійський район) на роботу. Чоловік – директор школи. Довго не давали квартири, «вибили», зараз радгосп не дає вугілля. Коли директор школи просить щось у директора радгоспу – дайте те-то, той відповідає: «Ви не наші!» Працівники радгоспу одержують, мають право на вугілля, а вчителі – ні. Таке ставлення до вчителів у багатьох місцях.

2. **Українська мова.** Галка Кіт дуже погано вчилась, а українську мову зовсім не знає. Послали вести український клас.

—• Жовтень 1970 р. •—

1. Полтавський краєзнавчий музей – дуже красиве приміщення, багато цікавих експонатів. Це колишня Губернська земська управа, побудована в 1903-1908 роках в українському стилі (у той час, коли було гоніння на українство! І пам'ятник Котляревському в 1903р.). Експонати, які привернули мою увагу:

а) фотографія – «Підпільна партійно-комсомольська група», Кременчук, 1919р. Молоді обличчя, деякі навіть одухотворені. Згадуються слова Леніна «Ох уж эти мне мальчики». Оці «мальчики» як багато зробили! Вони не підвели. З якою самовідданістю вони поборювали

противників радянської влади;

б) матеріали про те, як петлюрівці карають виступи проти них; цікава відозва до населення, що нам чрезвычайки потрібні для боротьби з буржуазією. А також відозва про те, що деякі підкуркульники поширюють злісні чутки, що радянська влада слаба. Таких буде карано по законах часу;

в) історія безгосподарності. Бюлетень (чи газета за 17.01.1931р.): «Кованьківку на соціалістичний буксир». Статті підписані псевдонімами (не прізвищами). Є сатиричний малюнок: сівалка заросла травою, біля неї стоять двоє. Підпис: «Правління Кованьківського селищного виробничого товариства все збирається готуватися до весни, а реманент псується». Думаю: от коли почалась безгосподарність – з самого початку. Пригадується доля коней у нашому селі. Охоплює подив – як можна було зважитись на проведення колективізації, не знаючи, що це таке?! Не випробувавши в окремих місцях, наслати на людей таку мартирологію! Поблудили. А може, це просто психоз масовий, який спостерігався, охоплював маси ще давно (в часи середньовіччя в Західній Європі)? А цей імпрет революціонерів?

г) карта «Розширення братської сім'ї радянських народів» – замальовано частину Фінляндії, Румунії, Польщі, Прибалтика, які були приєднані в довоєнний період.

2. Добржанська на профспілкових звітно-виборних зборах говорила, що дуже важко з путівками для викладачів. За постановою ВЦРПС на 100 чоловік працюючих видається лише 1,6 санаторних путівок та на 36 працюючих 1 путівка в будинок відпочинку.

—• Листопад 1970 р. •—

Миргородські записки

1. Перебуваю на лікуванні в Миргороді. Сьогодні (7 листопада) святкова демонстрація. Перед готелем – трибуна, навпроти неї – колони офіцерів, старшин і солдат. Я підійшов, коли полковник у супроводі підполковника підходив до колон і вітав їх з святом. Ось сцена: підходить до передостанньої колони: «Здравствуйте, товарищи солдаты» – «Здравия желаем, товарищ полковник!» Але відповідь машинальна, швидка, що вийшло ніби гав-гав-гав. Дивлячись на обличчя солдат, на їх роти, що машинально в такт роззявлялись, я ледь не розсміявся. Збоку якась жінка захоплено вголос, але до себе: «Як красиво!» – «Красиво? – кажу їй – Смішно, а не красиво!» Полковник між тим підійшов до краю наступної колони, скоромовкою випалив ці фрази й не чекаючи, поки солдати прокричали «Ура-а!», повернув і швидко пішов убік трибуни. Я ніби й досі бачу трохи посинілі на холоді, бездумні і шпалеровані обличчя, дружні автоматизовані вигуки, широко розкриті роти.

Скомандували «нале-во!», потім ще, загравав оркестр, колона за колоною пішли. Малолюддя (порівняно з Кіровоградом), самотній оркестр

біля трибуни, спину солдат (деякі сильно розмахували руками і хитались корпусом у такт кроків) справляли якесь жалісливе, трагічне враження. Так і хитаються спина. Куди пішли? Що їх чекає? Ген вдалині ніби тонуть серед чорноти асфальту.

Після того, як колони солдат розтягнулись у глибину, з'явилися мотоциклісти, на колясках стояли прапороносці.

Затим – фізкультурники, учні середніх шкіл, лише в спортивних костюмчиках, а холод і вітер страшенні. Позамерзали. Підійшли до трибуни й почали виконувати вправи, потім пішли далі.

Найдивніше враження справив танцювальний колектив. Учасники його одягнені в національні костюми, група якась невеличка. Підійшли до трибуни й почали скакати і вимахувати руками. Цілий ряд асоціацій викликала ця групка скоморохів, ніби підкреслювала чи символізувала ідею «смейся, паяц, за разбитой...».

За цим посунули «серйозні» колони демонстрантів.

2. **«Моральна» кампанія.** Виключили якось студентку з ІІ українського за аморальність: покинув чоловік, жила зі студентом.

Цікава (й у наших умовах можлива) була б така сценка: у Миргороді в готелі є багато відпочиваючих, вони знайомляться й займаються любощами. От ходить комісія (комсомольський патруль) по кімнатах, ловить «перелюбників», заводить справи й передає за місцем роботи. Там сімейні скандали. Тема для сатиричних оповідей.

3. **Почуття, лінія поведінки.** Андрій Михайлович розповідає: коли йшов на фронт, думав: я не загину! І так кожен. А коли попав у цю м'ясорубку... готовий робити все, аби туди не попасти. Чи не так у 33-ім? Були ж серед виконавців і ті, що це розуміли, жахались. Але стиш свій запал, «рвеніє» – і ти там, в аду! Однак були й ентузіасти, винахідники, які знайшли в цьому своє покликання.

4. **Антирелігійна робота.** У Мелюшках Хорольського району була церква – закрили. Селяни послали грамотну людину (це був освічений юнак, завклубом) у Полтаву просити про відкриття церкви. Зайшов в обком. Його чемно прийняли, розпитали, хто він, від кого присланий, відповіли: подумаємо, «этот вопрос в ближайшее время решим». Не встиг він приїхати додому, як уже був знятий з роботи, виключений з профспілки (здається, й комсомолу). Районному начальству влетіло, що виховна робота занедбана. Місцеве начальство вирішило негайно церкву знести, приготували машини, підігнали бульдозери. Але ніхто не наважився почати («будуть проклинати, а прокльони, кажуть, так не минаються»). З тим і розійшлися. Що ж робити? Тоді церкву «продали» в сусідній колгосп (символічно), а той повинен був розібрати й використати матеріал для будівництва. Там теж люди не погодились руйнувати. Сталось так, що в той колгосп приїхала група робітників з Донбасу на польові роботи. Їм і доручили розвалити церкву. Вони розвалили й дошки

та інші матеріали продавали населенню за горілку. Будівельні матеріали люди купували нарозхват. Отже:

а) психологія селян: побоюлися руйнувати, але коли це зробили інші, то побігли пожитись;

б) робітники – ці вже позбулись страху Божого, їм аби півлітри;

в) начальство – щоб не було в майбутньому клопоту, то краще знищити церкву;

г) усім разом і в голову не прийшло, що це міг бути пам'ятник архітектури, краса села;

ґ) делегат жорстоко покараний за те, що послухався односельців, погодився їм допомогти; порятунку ніде шукати.

5. Без вини винуваті. Розповідають, що в Миргороді син директора міськкому Сидорова – бандюга: побив хлопця так, що той вмер. Судили. Засудили хлопця, який розбороняв.

У Решетилівському районі в ресторані на вокзалі напився працівник «органів» і почав бешкетувати. Його вирішили вгамувати й здати в міліцію. Він вистрілив і вбив залізничника. Був суд. Засудили всіх, хто брав участь у цій операції (напали на чекіста, він оборонявся).

6. 33-й рік. У Мелюжках зібрали, хто був багатший, і поселили на одному кутку. Нічого не дали. Мерли з голоду. Були повні підвали трупів. Особливо гинули діти. Хто вижив – вивезли за Урал. А взагалі людей вимерло майже 60% – так кажуть.

7. Наука ненависті і помсти. Красномовні фотографії в музеї в Миргороді: більшовики, що загинули від рук бандитів. Біля їх трупів зосереджені, сповнені гніву товариші. Лозунги, що закликають до помсти. Мітинги. Фотографії тих, хто організував партизанський рух, шкодив націоналістам. Гнівний осуд підлих бандитів-націоналістів.

8. **Розмови.** Цікаво, що всі, з ким зайде мова про сучасність, наводять масу прикладів безгосподарності, хапугства, несправедливості, нестатків, бюрократизму. Саме навколо цих тем і крутяться всі розмови:

а) Портрет Леніна в хлібному магазині в Нових Санжарах, збоку напис: «Не більше двох буханок в руки».

б) У торговельних організаціях хороші товари не йдуть у продаж: ще зі складів розбираються начальством.

9. **Самообпльовування.** Недавно став свідком такої розмови (дія відбулась в аптеці, куди я зайшов). Аптекарька питає, очевидно, знайомого відвідувача: «Ну, як влаштувались? Як вас прийняли?» Той роздратовано з гнівом на когось: «Худшей науки, чем украинская, нет на свете. Я раньше этому не верил, но теперь сам убедился». Тут по сусідству виявився землячок: «Це правда. Навіть у Біблії про це сказано!» Я вступив з ним у розмову (вже й не чув, про що той далі з аптекаркою говорив), показуючи його нецтво в питаннях Біблії, яку він нібито читав. Став його соромити: як ви можете самі собі в лице плювати? Він на це нічого не сказав,

розчервонівся, як рак. Я вийшов. Які є люди!

10. *Герой нашого часу*. У Запоріжжі директором алюмінієвого заводу, як розповіли мені, був «деспот, страшна людина». Жорстокий, цинічний. У боротьбі з неугодами йому працівниками використовував, зокрема, такий прийом. У його кабінеті в столі був вмонтований магнітофон: неугодного працівника викликав у кабінет, провокував на грубість і записував це. Це давало можливість бити противника наповал. На заводі довелося ховати якогось заслуженого робітника. «Пойдем убирати мусор» – зауважив у своєму колі. І тут розгорнув свою філософію: поки людина живе, приносить користь, це ще людина, а помре – це вже сміття.

Мав у місті величезний вплив: старий член партії, депутат Верховної Ради, директор величезного заводу, вища освіта. Але сталася з його вини аварія – завалився цех (хоч комісія не приймала, він наполіг прийняти, щоб швидше виконувати план). Багато жертв, скандал, та й впливові вороги з'явилися. Зняли з роботи й відібрали особняк, побудований коштом заводу – 23 кімнати! Прізвище цього героя Сінченко.

11. Мій сусід по столу розповів також про якогось Мірошника. Учасник громадянської війни. Коли повернувся з фронту додому, то якраз у той час під вінцем у церкві вже стояла його колишня наречена Софія. Він швидше до церкви, вихватив її, а в приміщення церкви, де було повно людей, кинув гранату. Одружився на цій Софії. Зараз обоє на пенсії. Правда, його в 37-му році арештували були, а при Хрущові випустили, нарахували 1 млн.крб. за ці роки (чи це правда?). Він гроші ці нібито витратив на побудову дороги й трамвайної лінії. Сусід по столу твердить, що є книга про нього і фільм «Йшов солдат з фронту», де опоетизується цей «героїчний» вчинок. До арешту він займав високі адміністративні посади, після реабілітації – директор заводу.

12. *Тичина*. Скільки сарказму мої співбесідники вилили на нього! Думається: 1) це школа так навчила його «любити», бо вивчали все найгірше в найгіршій інтерпретації; 2) насилувати людину, опоганити, потім підняти вверх для загального висміювання.

13. У Миргороді (зразу ж біля входу на територію курорту) є краєзнавчий музей. У стіну вмурована меморіальна дошка з портретом Сталіна і написом:

«ЗА ІНІЦІАТИВОЮ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО
ХУДОЖНИКА
ОПАНАСА ГЕОРГІЙОВИЧА СЛАСТІОНА
БУВ ЗАСНОВАНИЙ В 1920 РОЦІ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ».

Зараз експозиції політично-пропагандистські: боротьба з націоналістичною контрреволюцією, діячі руху за встановлення радянської влади, жертви білих.

Фото: «Траурний мітинг на похоронах братів Литвинових». На

фото група з зосередженими обличчями біля труни, тримають транспарант: «За смерть комуніста беспощадная месть буржуазии и ее приспешникам!!!»

Є багато фотографій, на які страшно дивитись: голі трупи. Ідеї і вислови:

1) на миргородщині був створений партизанський загін під командуванням... і ... діяла банда Дубчака (коли встановилась уже радянська влада);

2) наука ненависті і помсти;

3) наші чрезвычайки – річ конче потрібна і дуже хороша для боротьби з контрреволюцією і прихвоснями, а от їх каральні заходи – мерзенні;

4) накази революційного уряду, транспаранти – на російській мові;

5) хочете музей – нате, покажемо там вашу криву морду.

Згадка. Як міняються ролі та ідеї: більшовики доклали максимум зусиль, щоб викликати громадянську війну, і розглядається вона як героїчний період, народження нового дня, ранок людства. А Гусак тепер обвинувачує (і не тільки він) контрреволюцію в Чехословаччині, яка вела країну до громадянської війни.

14. *Канали русифікації.*

а) За столом у їдальні зайшла мова про якийсь фільм (не пригадую назви). Особа навпроти – фармацевт, освіта вища, працює в аптеці провізором і погодинно в Чернігівському педінституті фармакологію читає, років 30, за зовнішністю типова єврейка. Заявила: «Очень хороший фільм, но на украинском языке, совершенно испоганили». Ніхто їй, крім мене, на це нічого не сказав (хоч усі, крім, можливо, однієї особи з Києва, українці), не обурився.

б) Підходжу до кіоску (на території курорту в Миргороді):

– Чи є сьогоднішні газети?

– Нема!

Потім я вгледів, що є українські. Кажу:

– О-о, виявляється є, а ви сказали, що нема.

– Це ж республіканські! Всі цікавляться центральними, цих не беруть.

Створити периферію, подавати застарілу інформацію, пережовувати вкрай нецікаву брехню. Бездарні, вірнопіддані редактори роблять велике діло. Який нечитабельний навіть журнал «Україна»! Навіть репродукцій українських художників не вміщають.

в) Якось зайшла мова на цю тему з хазяїном квартири, в якій проживаю. Він твердить: «Відмовляються від української мови. Не хочуть говорити, самі винні». Дійсно, така думка повсюдно поширена. Пробую заперечити, що насправді все не зовсім так: 1) вузи майже всі російські, за винятком лише філфаків українських відділень; 2) підготовка спеціалістів

найвищої кваліфікації (хоч би з педагогіки, інших дисциплін) – все прийжджі з Росії та ін. Вислухав недовірливо.

15. *Розмови (продовження).*

а) Мій сусід за столом (з Дніпропетровська, працює на титаномагнієвому заводі) розповідає про безгосподарність, несправедливість. «А чи не бувало, – питаю, – забастовок?» Якраз стали в черзі по пальта. Він розмову змінив. Коли ж одяглись і вийшли, то розповів про забастовки і додав: «Я не хотів казати, бо чоловік стояв. Один на один ще можна щось розповісти (та я й не викликаю, мабуть, особливої підозри), а коли хтось третій – то мовчок». «Чим же все це скінчилося?» – питаю. – «Нічого не буде. Вже не раз було на грані, здавалось, от-от перевернеться, а залишилось. Недаром видзвонював годинник „так було, так є, так буде”» (послався на анекдот – *див. анекдоти*).

б) Другий співбесідник (із Санжар, майор у відставці) висловивсь: «Була у вдови дитина. Коли росла, то ніхто не бачив – голодна, обірвана була, мати надривалась, ночей не спала. А коли виросла, то найшлись власники, забрали».

в) Мій сусід по столу Володя розповів, що у них в армії майора розжалували і віддали під трибунал: їхав у Німеччину і в вагоні травив анекдоти, а серед слухачів виявився працівник «органів». Майора зняли на станції, обшукали, реалізували в нього записну книжку з анекдотами (тобто знайшли) й забрали.

16. *Анекдоти з Миргорода.*

а) Кажуть, Хрущов про анекдотчиків так сказав: «Нам нечего обращать на них внимание. Когда караван идет, то собаки из подворотни лают, но это не мешает каравану идти к намеченной цели».

б) Виставлено у вітрині книжкового магазину твори Маркса, Леніна, Хрущова з виписаними на обкладинках великими буквами ТК. Що це значить? Продавець пояснив: Маркс – «творець капіталу», Ленін – «творець комунізму», Хрущов – «трепло кукурузне».

в) Бабуся пішла в кінотеатр на картину «Шайка бритоголових». Журнал, показують Хрущова. Бабуся після журналу виходить, запитують: Чого ви, ще буде фільм? – «Досить з мене, я вже бачила їх главаря».

г) Є різні варіанти на тему: прийшли червоні, дядько відчинив двері: «Ти за кого – за білих чи за червоних?» – «За білих». – «Скидай штани!» Всипали. Приходять білі: «Ти за кого?» – «За червоних». – «Скидай штани». Всипали. Знов хтось стукає в двері. Дядько скидає штани й відчиняє. Аж то сусід.

г) Запитують у вірменського радіо, що таке «частушка»? Відповідь: Это такое четверостишие, когда две первые строки похожи на две вторые, например:

«У миленочка запор –
ему нужна клизма,
призрак бродит по Европе –
призрак коммунизма».

д) Зараз страшно модні пижикові шапки (а також з ондатри, загалом красиві, хутрові). На базарі вони по 100-150 крб. Їх часто називають «обкомовськими», бо в них вже здавна ходять обкомівські працівники. Їх стали носити взагалі чи не всі партійні працівники. Виник анекдот:

- Чому ніде нема у продажу пижикових шапок?
- Бо давно вже не було відстрілу партійних працівників.

е) Заїхав дядько в Москву вирішувати якусь справу, шукати правди. Спершу зайшов на Красну площу. Вгледів знаменитий годинник на Спаській. Прислухається: годинник іде, відбиваючи: «Так було, так є, так буде. Так було, так є, так буде...» А-а – подумав дядько і повернувся додому.

—• 3 грудня 1970 р. •—

1. *Полтавська битва*. 2 грудня 1970 року відвідав музей Полтавської битви та могилу-пам'ятник російським воїнам, пам'ятник шведам. Під час відвідування цих місць думалось: могили наших надій, пам'ятник нашим поразкам.

І тут розігралась саме наша трагедія. Питання (бути чи не бути?) стосувалось саме України й повернулось на «не бути». Швеція залишилась би при інших результатах. Росія не загинула б. Пізніше довідався, що така думка висловлена Франком. І в цьому теж трагедія сучасного покоління: лише дехто, при щасливому збігу обставин, відкриває для себе істину.

Глибоке враження справив монумент Полтавської битви. Особливо наочно і гостро уявились ті події, смертельна схватка людей.

Пам'ятник-могила російським воїнам:

«Сооружен в 1894 году.

иждивением Тайного Советника
Иосифа Степановича Судненко
оставившего денежный капитал
на увековечение великого события
спасительной Полтавской победы».

Могила біля церкви, а церква пошарпана, замкнена (видно, якийсь склад). Руйнували, били, потім будуть реставрувати.

2. *Мазепа і Петро I*. Повчально було б глибше ознайомитись з тим часом:

а) Петро I зумів організувати результативну ідеологічну кампанію проти Мазепи, використавши релігію. Що сприяло цьому? Чи національний склад попів, чи православ'я, чи вміння ошельмувати противника (історія з кінями в церкві, анафема тощо)?

б) Чому Мазепа не знайшов широкої підтримки в населення? Чи не проявилась тут давня риса – ворожить до своїх? Але ж проти поляків виступали досить дружно.

в) Як поводити себе ті, що залишились вірні Петру I?

3. *Свято*. Як оригінально і хитро примусити (і привчити) переможених святкувати тріумфи переможців! Радіти з їх успіхів! Урочисто відкривати пам'ятники на місцях своїх поразок і перемог чужинців! Славити тих, які зуміли закабалити!

Ось Полтава – пам'ятник, де Петро відпочивав (барельєф: лев відпочиває), музей Полтавської битви, пам'ятник О.С.Келіну, що не здав місто шведам, монумент слави в центрі міста. Це теж історія.

4. *Образ*. Є пташка, яка чистить зуби крокодилові. Між ними зворушлива дружба. Для пташки нема нічого дорожчого на світі за цього хижака, з зубів якого вона поїдає м'ясо, що залишилось (застрягло) від жертви. Чи не такі почуття викликає деспот у людей, які прилаштувались добре у житті завдяки деспотизмові?

—• 13 грудня 1970 р. •—

1. *Німці Поволжя*. Костянтин Тихонович (сусід за столом у Миргороді) з якимось навіть захопленням розповідав про проведену операцію: підбрали хлопців грамотних, що закінчили інститути, знали німецьку мову, переодягли їх у все німецьке й закинули як диверсантів. Потім наші зробили облаву, німці не видали, заховали. Що не робили, не кажуть. Тоді підігнали вагони, машини – і повивозили в чому хто був. Сім'ї розбили (чоловіків вивозили в інший бік).

«Чого ж сім'ї розбили?» – питаю. – «Як чого? Щоб не було продовження роду!» – відповів.

До речі, цей Костянтин Тихонович поєднує в собі, здавалося б, не поєднуване: начитаний, бачить недоліки й гостро засуджує їх, у той же час з якимось солдатським захопленням розповідає про винищення: треба було, мовляв, німцям так дати, щоб при одному слові «русский» кожен дрижав.

Пригадується мені якась газета, що виходила в нас німецькою мовою. Значить: 1) десь іще зберігались рештки тих, що потребують цієї духовної поживи (свого слова); 2) й цим засобом (потягом до рідного слова) скористатись, щоб приручити чи роззброїти, ослабити їх духовно, переконати, що це не травма, а щастя жадане, омріяне великими предками; 3) підібрати відповідні кадри для належної роботи; 4) дописувачі знайдуться і наївні й самолюбні, хитрі пристосуванці і чесні трудівники, які намагатимуться хоч би цим шляхом підтримати вогник свідомості.

2. *Діячі колективізації*. Якось з одним знайомим зайшла мова про село. Він розповідає, що зараз наступила повна деморалізація. Село стало жити скотським життям. Порушилися вікові традиції, обряди. Тепер нема нічого, п'ють. Раніше, ще як він пам'ятає, не було п'яниць. Пам'ятає, був один придуркуватий – один з організаторів (найбільш активних) колгоспу. Ото, бувало, він нап'ється, йде вулицею, варнякає, голосно комусь погрожує (контрреволюції), а діти біжать за ним і сміються. А зараз п'ють поголовно, навіть жінки.

І все ж помічається відродження деяких обрядів, бо далі жити так не можна.

Цікаво, що й він вважає, що досить бути просто розумним і чесним, як це було достатньою підставою, щоб у тридцяті роки знищили.

3. **Передвиборчі збори.** У середу 9 грудня відбулись (замість політінформації) збори в інституті (в актовому залі), присвячені виборам у народні судді і зустрічі з кандидатом у народні судді Солодченком Семеном Семеновичем.

Першим виступив Тарасенко, викладач основ наукового комунізму. Всі байдуже його слухали, він говорив про демократію, про кандидата. Далі виступав Сергієнко – те саме.

Найцікавіший виступ Солодченка – кандидата в народні судді. Він говорив про «Демократические принципы судебной деятельности»: 1) народные заседатели избираются, 2) суд доступен каждому, 3) гласность судебного процесса (але, як потім з'ясувалось, це стосується лише карних злочинів, а не всіх, бо «что будет сказано на процессе, может стать достоянием наших недоброжелателей»). «В нашей стране нет социальной почвы преступлений, но окружение буржуазное, суд призван защищать интересы нашего общества». Про смертну кару: ходять слухи, що їх посилають кудись. Ні, «они уничтожаются как элемент, опасный для нашего общества». Признався, що «созерцание наказания – отвратительно. Не спишь, плохо себя чувствуешь после казни» (мовляв, він з обов'язку, як вимагає професія, повинен був би до цього звикнути).

Далі виступили Олійниченко, Логвиненко. Характерно, крім Олійниченка, всі російською мовою.

А в п'ятницю (11 грудня) зібрали агітаторів. Основна думка – щоб не було таких, що не проголосують. Попередити ще раз, позаносити запрошення, поцікавитись, до кого піти з урною. Був же випадок: наш студент, що живе в гуртожитку, не проголосував, потім його викликали в партбюро, то він пояснив, що забув. Гуляв у місті, бачив, як люди голосують, і забув.

4. **Побачити, як реагує.** Кажуть, існує й такий прикол: підіслати людині сексота, що висловлює крамолу. По реакції слухача судити про цю людину (робити висновки). Петро розповідав, що його один студент запитав: що таке націоналізм? Він відіслав його до літератури. Докоряли потім: ухилився від відповіді. Тепер на цьому закінчилось, а в драматичні періоди від цього залежала доля людини. Тому кожен намагався (що б там у нього не було в душі) реагувати, особливо публічно.

5. Логвиненко став зі мною здороватися. Навіть недавно обдарував посмішкою. Чого б це? Є думка, що він довго не буде секретарювати, на цю посаду мітять когось іншого.

6. **Кар'єрне зростання.** Омеляненко хвалився у себе на кафедрі, що виявив, розкрив ідеологічні погляди Блюміної – ніби вона основним

фактором розвитку вважає спадковість. А це немарксистські погляди. Усе з'ясувалось так: студент відповідав і якраз це твердив. «Де ви чули про це? Звідки взяли?» – «Нам говорила Блюміна». Найстрашніше, що студент був у цьому цілком переконаний, говорив про це впевнено. Омеляненко доповів про це в партбюро. Придивились, перевірили – так! Викликали Блюміну на кафедру – зараз вона (кандидат наук, психолог, який так потрібен) без роботи.

А Омеляненко пішов вгору: став завкафедри, деканом, нібито хочуть поставити партторгом.

Теж цікава картина: за які заслуги людину «висовують». У претендентів на кар'єру виникає гостра проблема: кого б розкрити, виявити, щоб і собі висунутись. Тут може бути навіть конкуренція: хто кого і хто більше. І як прикро, коли не вдається знайти цапа відбувайла.

З другого боку, десь прогледіли ворога. Яка це пляма на установу! Можливо, цей Дубовов і підірвав кар'єру Логвиненка (підмочив його репутацію).

7. Кажуть, Семиволос і досі козиряє, що ще «тоді» розкусив Сверстюка. До речі, основну свою місію він вбачає в боротьбі з націоналізмом. Він так і висловився: «Була у нас на кафедрі української мови аспірантка, родом з Кіровоградщини, але вчилась у Львові, там її так нашпигували націоналізмом, що страх. Ми її позбулись. Вона говорила серед викладачів такі речі! І це ж вона могла казати й студентам. Тепер я нікого зі Львова брати вже не буду».

—• 16 грудня 1970 р. •—

1. *Зустріч з кіноакторами* (15 грудня в актовому залі). Зустріч відкрив Логвиненко як секретар парткому. Українською мовою виступив! Так треба. Коли проводиться якийсь місцевий політико-виховний захід, то лише російською (збори, передвиборча кампанія), причому так, ніби дорікає хохлам, дає їм зрозуміти, де їх місце.

Із гостей гарно по-українськи виступив кінодраматург Левада. Р.Ніфонтова – народна артистка СРСР, виконувала роль дружини Коцюбинського – по-російськи. О.Гай (у фільмі про Коцюбинського) говорить досить добре по-українськи. Виступила Людмила Сосюра, говорити по-українськи їй, мабуть, важко... Якийсь молодий актор спочатку ліпив свої фрази по-українськи (народивсь у Києві), потім став балагурити, розвеселяти публіку по-російськи.

Було багато сміху, радощів, невимушеного. І ось душпастор зробив заключне ідейне слово: спасибі кіномитцям, що своїми фільмами вони допомагають виховувати підрастаюче покоління в комуністичному дусі. «Дав політичне, виховне спрямування цій зустрічі».

2. *Політінформація*. Сьогодні до мене як перевіряючий на політінформацію з'явився Єгоров. Виступило дві студентки. Мололи-мололи: одна просто читала газету, друга – вирізки. Залишилось до кінця

35 хвилин. Що робити? Ставлю питання про міжнародне становище Радянського Союзу. Викликаю найсильнішу студентку. Вона аргументовано розповідає, що становище Союзу як ніколи міцне й хороше.

Виступає Єгоров: політінформація невдала, студенти не підготувались, потрібно було підготувати конспект, виділити основні питання про бюджет на наступний рік та господарський план (все це прийнято на пленумі, на сесії Верховної Ради), зробити висновки і вказати, які в світлі цього завдання групи, кожного студента зокрема.

—• 31 грудня 1970 р. •—

1. *Свобода – усвідомлена необхідність.* Тут суть! Попробуй заперечити, що ти невірний – ти просто не усвідомив необхідності.

2. *Країна неволі* (заголовок до нариса або повісті).

3. *Зіштовхнути між собою людей.* Створювати вузькі проходи, де один одному наступає на ноги.

4. Духовний алкоголізм.

5. *Еврика!* Глянув на список запланованих до друку праць (на 1967-1968 роки) – і стрільнув у голову здогад: це ж вони притримали мої праці! Ясно, чому навіть статтю у збірнику (про класифікацію диктантів) «випадково» вилучили. І все-таки Зоя перестаралась. А я скільки кипів, переживав, мріяв, прикидав, створював монологи! А все виявилось просто.

У зв'язку з цим згадуються й деякі розмови з працівниками: «Ми вам допоможемо друкуватись... ми з вами були терпеливі й тактовні. Ви ж не можете пожалітись, що ми вам десь мішали».

Невидимий зашморг. Невидимі тенета, крізь які прорватись неможливо.

Рухнуло! Мрії про творчу роботу, службу науці. Якийсь необережний крок, слово – і все пішло шкереберть. Ще може й гірше бути! Ясно, чому централізовано видання.

Значить, листування перевіряється давно, уважно, ґрунтовно, бо всі мої контакти з видавництвами стають відомі.

Напевне, і в квартирі все не раз перевірено. З другого боку, дивно, як так багато випало на мою голову?!

До речі, різка колись зміна ставлення до мене Доленка. Саме тоді «придивлялись». Чудова пам'ять поштарки, котра видавала у Вінниці листи «до запитання»: моє прізвище запам'ятала.

Значить, мене вивчали через Доленка. «Ви моя права рука» – і раптом таке трактування.

Як ввічливо прийняв мене Бойчук! Навіть зі статтею виступив, де хвалив мене. А потім?

І все це вчені, які працюють, здавалося б, у найблагороднішій галузі. Ось чому Доленко не взяв мене у співавтори.

6. *Сухомлинський. Сердце отдаю детям* (К., 1969). Є тут багато цікавих, по-справжньому гуманістичних ідей. Автор змальовує і деякі

страшні епізоди: а) як ловили й жарили ворон і продавали замість курей; б) Януш Корчак (с.197) пішов на смерть разом з дітьми.

Але є й такі, які вже іменем Корчака б'ють корчаків. Зло еволюціонує. Воно вміло використовувати тих, хто був проти зла.

Пригадується виступ Гончара в інституті. Але Борщевські, Бойчуки й тут здатні знайти собі поживу, повернути ідеї велетнів у потрібний бік. Здається, які нікчемні гидкі істоти насмілюються протягати руку до Шевченка, прилаштовуючи його творчість до потреб сьогодення.

О.Гончар говорив, що Сухомлинського зрозуміють і оцінять у майбутньому. Справді, читаєш і інколи не впевнений, де він говорить щиро, а де віддає данину кесарю.

7. Розмова про Гончара. Він не сподобався Добржанській, Коломієць. Коли я запитав, чому, то Добржанська: «та... він якийсь дуже втомлений, змучений, хворобливо блідий» – очевидно, викручується. Їй, космополітці, не може подобатись саме Гончар.

Для Коломієць не подобається «Собор», «Циклон». В останньому дуже багато про війну, про муки і нещастя. Страшно читати. Нащо вже все те ворошити. Краще б про щось хороше, сучасне.

Я був здивований тим, що хтось не захоплюється Гончарем! Та ще й викладач української мови в інституті! Мабуть, благородна людина саме своїм благородством, духовною величчю, навіть просто людяністю викликає в деяких душах неприязнь.

І друге. Опис жахливої драми народу може в нащадків будити несмак. Жертва не викличе співчуття, насильник прослыве героєм! Невже так буде?

1970 рік

1971 рік

—• 2 січня 1971 р. •—

Політичне відкриття – відправити на пенсію «за власним бажанням»: Хрущов, Гомулка. І це геніальне вирішення проблеми: адже їх ніхто не підтримає, за них не заступиться, навіть не заїкнеться. Ці люди ніякого авторитету в народі не мають.

—• 7 січня 1971 р. •—

Каюков розповів: недавно перевіряли стан вивчення російської мови в СШ № 4. Дали нагінку, хоч російська мова викладається краще, ніж українська. Вечори, вся позакласна робота ведуться російською мовою. Вчителі російської мови сильніші. Якщо українська мова викладається погано, то начальство раде.

У міськкомі комсомолу ніхто по-українськи не вміє говорити. Всі заходи, прийом молоді до комсомолу – по-російськи.

Каюков висловив думку, що Котляревський вивів героєм твору просту людину, коли в російській літературі ще не було цього. Зчинилась буря: українську літературу ставить вище російської! Викликав завуч, директор.

—• 16 січня 1971 р. •—

У вестибюлі Черкаського педінституту в рамі під склом фото великого формату документа:

Естафета трьох поколінь комсомольцям 2000 року.

Ми, комсомольське плем'я 60-их років ХХ віку, прийнявши естафету з рук героїчного комсомолу 20-40 років, клянемося пронести її з честю через усе своє життя... (13 абзаців).

Прийміть же, комсомольці 2000 року, нашу естафету!

За дорученням загальних комсомольських зборів (17 підписів).

—• 19 січня 1971 р. •—

Канали русифікації. Описані Мирним характери («Повія»). Оці селянки, яким так хотілось стати паніями... одягнутись по-панському, відірватись, вивищитись над своїми товаришками, хай це буде якою завгодно ціною...

А в наш час – скинути з себе колгоспне клеймо! Жити в городі, хоч

упроголодь, одягатись по-городському і балакати по-панськи. А що одяг тепер мало чим відрізняється міський від селянського, то мова! мова!

Саме слово «мужик» – лайливе. Отже, позбутись усього, що мужиче. Увесь цей процес проходить у кого підсвідомо, у кого – напівсвідомо.

Українське стає синонімом архаїчного, сільського, колгоспного. Навіть у нашому інституті, коли говорять про потребу викладання українською мовою, кажуть: «Адже значна частина випускників поїде в село; ми готуємо кадри для села...»

Петровна (квартира № 1 у нашому під'їзді) каже про Діму (щось Діма запитував чи розповідав): «Говорить, як дід: по-українськи».

До речі, Клава й Лявоня пропали б у місті, якби не батько, і все ж у село її нічим не зтягнути – ні здоровою роботою, ні матеріальним достатком.

—• 26 січня 1971 р. •—

1. *Батьки і діти.* Цікава в цьому плані Толіна сім'я. Діда (батька матері) у 37-му арештували, а мати була активна комсомолка, їй часто давали путівки, возили скрізь. Коли батька забрали, то вона пішла в райком, розповіла (побоялась утаїти цей факт з автобіографії). Тоді все припинилось – ніяких відзнак, заохочень.

Здається, він знав (був прапорщиком до революції), що заберуть, хотів виїхати, але жінка не погодилась (хата, хазяйство у селі).

Вважають (і жінка репресованого, і дочка), що «не розібрались» (бо тепер реабілітований). Ні тіні осуду. Ворогів, мовляв, треба було винищити, а дехто і невинний постраждав.

Батько (чоловік матері) був політпрацівником. Попав у полон, хотіли розстріляти (забрало гестапо). Група, яку везли в Германію, прорізавши ніжком підлогу у вагоні, втекла. Після невірогідних мук, пригод попадає до своїх. Там довгі допити, далі штурмбат (був до цього офіцером, політпрацівником в армії). Посилають на найстрашніші завдання. Двічі поранений. В останньому листі написав, що йде на завдання, з якого не повертаються. І не повернувся. Вдова (троє дітей) – вчителька. Вважає, що все правильно, так і треба. До речі, коли він переховувався, то зайшов до тещі. Та прогнала (під час німецької окупації), бо як довідаються німці, то й її знищать. Не дозволила зятеві переховатись у себе.

Тепер син Толя настроєний критично. Мати сердиться і плаче: «Де ти цього набрався, я тебе так не виховувала. То треба було кінчати інститут, щоб таким стати?!» Мати готова донести на сина, у неї від страху і горя наступило «зміщення».

2. *Колгоспні порядки.* Приїхали Петя, батько. Розповідають про такі курйози:

а) Ніде в Бресті дістати м'яса (до речі, його скрізь по містах обмаль), селяни ж не можуть здати. Дають хабаря заготівельнику, аби той

погодився взяти в державу свиню чи що.

б) Голови колгоспу – поживе кілька років головою – і на все життя забезпечений.

в) Прибутки: у колгоспі є машини, коні, населення часто наймає їх, платячи неабиякі гроші. Робили в кінці року звіт – копійчані прибутки. Де ж все це дівається?

3. *Reminiscence*. І перший раз, і останній (вже в січні) на допиті (чи «розмові») звучали такі фрази: «Скажіть, ми будемо з вами хорошими друзями»; «Ось оці папірці (де записані гріхи) я знищу, якщо ви будете відверті»; «Ви ускладнюєте своє становище».

4. *Слухи*. Недобре люди чекають від XXIV з'їзду партії, який має відбутись весною цього року:

а) будуть суворо переслідувати за анекдоти (вони стали засобом масової політичної пропаганди, висміюють у дотепній формі, яка легко запам'ятовується, існуючі пороки);

б) буде «відстріл» інтелігенції (вже й термін пішов з анекдоту);

в) реабілітують Сталіна (кажуть, біля Кремля на його могилі хтось вночі поставив бюст, зараз біля нього живі квіти). Нібито в Москві створилась «ініціативна група» по боротьбі за права людини, за здійснення положень Декларації про людину (декларацію цю прийняла ООН, підписала і наша країна). До групи входять відомі вчені, серед них «наші». Не знають, як на цю декларацію реагувати.

—• 3 лютого 1971 р. •—

1. *Що нас дивує*. Пригадую, колись дзвонив у довідкове вокзалу. Ципін дивувався, чуючи нашу розмову: «Вы разговаривали, как со своей доброй знакомой! Это, наверно, новый человек. Если она и дальше будет так вести себя, то долго не проработает». Недавно ми купували в Києві нейлонову сорочку. Продавщиця розгорнула, показала її, поділилась порадами. Коли ми вийшли, то теж дивувались ввічливості продавщиці. Кожен прояв уваги, порядку чи ввічливості – дивина.

Недавно в інституті вкрали шапку в мене, Гольдіна, студента Заніздри. Нікого це не здивувало. Кілька днів не було води в нашому й сусідньому будинках, бо прорвало трубу, хоч водопровід проклали років два тому. Все нове. На «Черьомушках» досить часто бачиш фонтан води з-під землі, водопровід і каналізацію постійно ремонтують, але це нікого не дивує. Днями вже закінчували майже в центрі міста п'ятиповерховий будинок. Не закінчили, розвалився.

2. *Страх*. Коля не вивчив уроку (англійська мова). Сварили його. Доводжу, нащо потрібно знати іноземну мову. Кажу, як здорово нас німці били через те, що наша країна була відсталою і відгородженою від світу. Потім думаю собі: чи не допустив я політичної помилки, адже, можливо, «ті» слухають і записують.

3. **Організація.** Н розповідав, що коли «заключених» перевозили, то у вагоні було чоловік 100. Кілька бандитів тероризували всю оцю масу. У вагон вкинуть, бувало, мішок провіанту, ці виберуть, що найкраще й скільки схочуть, далі розподілять як хочуть. Виринає в уяві образ: кліка забирає все собі, ділить підлизам, дає дещо неграм (щоб було за рахунок кого жити), неугодних морить, а тих, хто намагається противитись, просто нищить. Тут цікава градація й психологія вовків і овець. Заціпеніла від страху маса. Моральна деградація. Ті, що розуміють усе це, не зважуються на протест, бо знають, що ніхто їх не підтримає.

Саме в цьому плані шлях до розкриття суспільних трагедій!

—• 4 лютого 1971 р. •—

1. **Розуміння історії.** Ольга Федорівна якось висловила про свого батька й репресії: «Тоді саме почали будувати метро в Москві, машин не було, робота тяжка, от і набирали людей. Сиділа одного разу в Білій Церкві (вчилась у технікумі) в парку, читала книжку. Аж дивлюсь – їдуть машини, спочатку їх рахувала, а потім і лік втратила. У кузові битком набиті сидять похилені вниз арештовані, а по кутках сидять з гвинтівками наготові конвоїри. Перевозили їх в ешелон для відправки».

2. **Некрасива дружина.** Помітив, як міниться в Толі настрій залежно від того, як виглядає Оля. Якось гуляли в ресторані (коли проводили батька й Петю), вона виглядала дуже добре, у нього настрій теж був чудовий. В інші дні він мовчить понуро.

3. **Дезертир.** Якась жінка розповідала, що в них недавно виявили дезертира, який ховався понад 20 років (якийсь Микола, с. Бірки біля Олександрівки Кіровоградської обл.). Нарешті голова колгоспу і ще двоє ввірвались у хату зненацька і застали його. Вговорювали вийти, піти працювати. Не піддається ніяким умовлянням, здичавілий.

4. Якось жартували про Беляєва: якби мав типово українське прізвище, то поставили б головним редактором УМЛШ. А то їх прізвище лякає. Яку увагу почали приділяти ширмі!

—• 5 лютого 1971 р.

Сьогодні відбулась виробнича нарада працівників інституту. Виступав ректор, який щойно повернувся з наради ректорів педвузів СРСР у Москві. Виступ його – інформація про цю нараду і завдання, які з цього випливають.

Особливу увагу слід приділити ідейному вихованню підростаючого покоління, боротись за душу кожного студента. Не забувати про капіталістичне оточення, яке систематично організовує ідеологічні диверсії.

«Идут на прямой контакт с нашими людьми...», «вопят, чтобы была полная свобода для буржуазных идей в нашей стране (на что мы не можем

идти, ибо наша молодежь не сможет правильно сориентироваться, поэтому идеологическую работу надо поднимать на высоту)».

Закликав краще вивчати людей. Буває, нема кого послати за кордон. Рекомендуємо людину, комсомольця, члена партії, даємо йому хорошу характеристику, аж він перевірки не проходить (тобто відповідні органи заперечують). Індивідуальний підхід до кожного студента.

«Мирное сосуществование не исключает, а обостряет идеологическую борьбу. Ленин говорил, что два мира долго сосуществовать не могут. Неизбежна решительная схватка: кто – кого.

Мы должны искоренять пассивность, нейтрализм... политическую незрелость...»

Потім Рябий (як голова місцевкому) розповів про те, що є факти порушення трудової дисципліни.

В кінці прийняли рішення зборів (здавалося б, і так усе ясно, для чого це рішення).

—• 8 лютого 1971 р. •—

Цікаві, варті дослідження: а) гумор, б) ставлення народу до уславлених героїв, в) анекдот як нова форма фольклору.

1. Хто чим тримає чоловіків: американка – капіталом, французенка – грацією, росіянка – парторганізацією.

2. Щось дуже грохнуло вночі. Ленін схвативсь і питає Крупську: «Що це таке?» Крупська виходить у сусідню кімнату, повернувшись: «А-а, це Держинський впав з ліжка». – «А чого такий грохіт?» – «Як чого? Він же залізний лицар революції!»

3. Вгадування прізвищ: Зібралась компанія, робити нічого, почали знайомитись, але вгадуванням прізвищ. Кожен розповідав про своє прізвище (описує явище), інші вгадують. Так вгадали Зайцева, Медведєва, Лошакова. Нарешті: «А моє складається з двох частин: перша – це те, що нам обіцяли під час революції, друга – що маємо зараз». Встає один з компанії і командує: «Пройдемте со мной, товарищ Райхер!»

4. У вагоні дискусія. Турист (іноземець) запитує співбесідника (радянська людина): «Яка різниця між вашим і нашим урядом?» Цей каже з серцем: «Ваш уряд – во (на великий палець), а наш – во (на свою частину тіла вказав)». Відзивається сусід, що до того мовчав: «Яка різниця між вами і кондуктором?» – «Не знаю!» – «А та, що кондуктор поїде далі, а ми з вами вийдемо на наступній станції». – «Та я ж нічого не казав, я ж твердив, що це його уряд – во». – «А це мене не обходить, раз ви показали – во, то це кожному ясно, який ви мали уряд на увазі».

5. Викликає Ленін Держинського: «Скажіть, товариш Держинський, у нас проституція є?» – «Є, на жаль, є». – «Ну й по скільки вони беруть?» – «По три рублі». – «Установите твердые расценки: по полтиннику, не больше. Нельзя же обдирать рабочий класс. И лично

проследите за выполнением моего приказа».

6. Дзвонять по телефону, Ніна Петрівна бере трубку. Простять Хрущова. Ніна допитується, хто це дзвонить. Той нарешті здався й каже: «Я однокласник Микити Сергійовича». – «Не врите, он нигде не учился, у него нет одноклассников».

7. До сторіччя Леніна комісія ходила й перевіряла, як готуються, чим зустрінуть. Меблева фабрика – ліжком триспальним («Ленін с нами»)… А тюрма? Там організували хор «воров и проституток», який співає «Партия – наш рулевой».

До речі, могла б бути цікава розвідка: «Кінофільм „Чапаєв” в анекдотичній інтерпретації».

1. Петька пливе з трубою, щоб організувати симфонічний оркестр «В низовьях Урала». «А де ж Василь Іванович (Чапаєв)?» – «А він по дну річки котить рояль».

2. Чапаєв пливе по Уралу і мріє вголос: «На одному березі поставлю консерваторію, на другому березі – теж консерваторію: от консервов наделаем!»

3. Петька:

– Василій Іванович, такі страшенні морози, що навіть Гольфстрім замерз.

– Говорив я тобі, не бери євреїв у дивізію.

4. На екзаменах запропонували Чапаєву розв'язати задачу: $0,75+0,75$

– Знаю, що це три півлітри, а як по-вченому, не знаю.

5. Дивлячись у бінокль, Петька доповідає:

– Белые офицеры пьют пиво с раками.

– Нет, Петька, у них такие рожи.

6. Доповідають:

– Разведка привезла белого!

– Сколько ящиков?

7. – Порублю, гады!

– Мы рады и по пятерке!

8. Музей Чапаєва. Стоять два скелети: великий і маленький. Екскурсивод розповідає: «Малий скелет – Чапаєв у дитячі роки, великий – дорослий».

9. Анку послали в Москву. Приїхала й розповідає: «Я там произвела фужер!» Петька: «Не фужер, а фураж!» Засперечались. Пішли вирішувати справу до Чапаєва, той вислухав і каже: «В этих делах я не Копенгаген!»

—• 11-18 лютого 1971 р. •—

Розповіді, образки, ідеї (Черкаси)

1. Вчора стали в коридорі тут, в інституті (Черкаси), я, Токар (завкафедри МК), Непийвода. Покотилась розмова. Про що б?

а) Токар: У Донецькому університеті, коли на вченій раді виступають по-українськи, інколи кричать: «Говорите по-человечески».

б) Токар, як колишній зам. декана філфаку Донецького університету, розповів про історію, пов'язану з Сердюком: «На філфак прийняли за рекомендацією П'янова одного студента, що вже друкувався. І от одного разу в групі на політінформації (мала бути зустріч зі старим більшовиком, той затримувався) почали читати листа Дзюби (читав товариш прийнятого студента). У кожній групі є „осведомітелі”, в цій теж було двоє. Вони негайно повідомили органи, а звітти подзвонили в університет. На другий день піднялась буря, лист у того студента вилучили. Але між тим Сердюк (це була його група?) заходив і побачив це. Він ніби заборонив читати й пішов потім до батька цього „читця” попередити про це.

Покарали: Сердюку догана, потім зняття з роботи; секретарю парткому – догана; декану – догана. Була створена комісія, яка займалась розслідуванням цієї справи. Стебун став консультантом по боротьбі з націоналізмом. Вияснили причини цього інциденту. Заслуховували свідків, розслідували, обговорювали на різних рівнях. У студентів зробили негласний обшук.

Тут виправдовувались тим, що той студент не наш – вина наша, що ми, втративши пильність, його прийняли, а ми ж його не виховували. За його виховання не несемо відповідальності. Раз він такий, то рано чи пізно він обов'язково проявить себе. До речі, за тим прийнятим студентом уже був встановлений нагляд. Він учився раніше в Київському університеті, брав участь у якійсь сходці. Щоб уникнути покарання, перевівся в Донецький університет. Не пригадую вже, чи в партком його викликали, чи „туди” на розмову».

в) Був у Токаря й інший випадок (теж у Донецьку): «У групі піднімається студент і каже: „Нам такий-то викладач говорить, щоб ми розмовляли лише по-українськи, а не по-російськи”. Я оторопів. „Це неправильно, – кажу, – на лекціях з української мови – так, але в коридорі – як забажаю. Тут ніхто не може мені нав'язувати мови. Хочу – говорю по-українськи, по-французьки чи по-російськи”. Через день мене викликали в партком розповісти, що і як, хто говорив, як студенти реагували. Висловлюю здивування: значить, у партком хтось звітти повідомив. Цей собі здивувався. А ви не були в парткомі? Там є свої канали!

Але потім я вияснив, що цей викладач працював на кадебе, робив усе це навмисно».

г) Тут і Непийвода розповіла про свій «казус»: «Колись ще на лекції з історичної граматики (у Черкасах) розповіла про те, що письмо вперше з'явилося у східних слов'ян („черти” і „рези”), а потім доопрацьовано Кирилом і Мефодієм. Один студент встав і голосно в групі: „Тепер стало модно приписувати собі пріоритет, виставляти себе в усіх галузях як першовідкривачів. Навіть азбуку, винайдену Кирилом і Мефодієм,

приписали собі”. – Я розгубилась. Що казати? Адже тут ціла група! Скоро, правда, найшлась і вчитала його: „Яке ви маєте право таке говорити? Ви ж пам’ятки не читали, цього питання не вивчали, а просто так говорите!”

Думаю на перерві, що робити? Догадалась піти в партком. На другий день викликають мене в органи. Ну й я розказала, що і як. Він сказав, що я зайняла правильну позицію. Бідного студента невдовзі виключили».

г) У Донецьку Токар провів вечір Лесі Українки в ленкімнаті гуртожитку. «Був один на вечорі з російського відділу, я його зразу по морді взнав, хто він і що. Була художня самодіяльність, доповідь. Через день викликають в партбюро і розпитують, що і як, бо, мовляв, дівчата там були в жовто-блакитних сорочках. Кажу, не в жовто-блакитних, а червоних, синіх, зелених, різних!»

д) У Донецьку недавно жартома серед студентів університету виникло товариство «нудистів» – тих, хто добре вчиться, багато працює, «нудиться» над літературою. Органи розкрили, почалось переслідування, допити. Ціла політична справа. Ректору вліпили догану! Він покинув Донецьк і переїхав у Миколаїв.

Був ще один випадок. Створилась маленька група студентів, які склали навіть програму, наскрізь антирадянську (але це не в університеті, а технічному вузі).

е) У Дніпропетровському університеті працює якась жінка, її чоловік (єврей) був обкомівським працівником у 30-ті роки. Вона тепер каже, що вони насолоджувались репресіями, народ хотіли потопити в крові. Потім і тих побрали. Отже, робить висновок Токар, Сталін і тут правильно поступив («нап’ємось крові цих баранів» – так нахвалялись тоді). Євреї вважались найбільш інтернаціональним народом.

є) Нібито Черчілль про Хрущова висловивсь: «Самый болтливый премьер, а вот на последнем заседании молчал». Коли був пленум, то він мовчав, зрозумів уже все внутрішньо. Старий партпрацівник, член партбюро, завкафедри Токар В.П. захоплюється: «Дворцовий переворот проведений поетапно! За всіма правилами партійної демократії! Ха-ха!» (Розповідав, як усе відбулось: зговорились троє, викликали Семичасного, той засіпавсь, але погодився, потім Малиновського, той – подумаю. Вийшов і зразу ж вернувся (його б по дорозі..., бо володіє такою інформацією). А Хрущов поїхав відпочивати й залишив замість себе Брежнєва, сам передав владу.

2. Почуті в Черкасах анекдоти:

1) Коротченко працював у Москві, але під прізвищем Коротченков. Викликає Сталін і каже: «Товарищ Коротченко, поедете на Україну». З тих пір Коротченко.

2) Оглядаючи Ісааківський собор, іноземні туристи помітили на дахові людину, що дивилась у небо. Зустрілися з ним, розпитують, що робить. «А це я по зорях визначаю швидкий прихід комунізму». – «І що ти

маєш за це?» – «На прожиття, загалом непогано». Оскільки зараз величезний попит на футурологів, почали його вмовляти виїхати за кордон, обіцяли йому великі блага. «Е-е, ні, – каже, – не поїду. Там за своє передбачення одержу плату – і баста. А тут у мене постійна зарплата, моїх пророкувань вистачить для мене і моїх дітей».

3) Хрущов приїхав у Єреван, помітив різні лозунги, а про комунізм жодного. Запитує, чому це так. – «Ви ж казали, що комунізм не за горами, а ми живемо за горами».

4) Зустріч Хрущова (кудись приїхав). Урочистість. Вистрілили з гармати в його честь, потім ще раз. Один другого питає: «Що це з гармат стріляють?» – «Як чого? Так Хрущов же приїхав!» – «Невже з першого разу не влучили!?»

5) – Абрам, мне плохо!

– А кому тепер хорошо, Сара, потерпи, успокойся, ..., пройдет.

Опять то же самое... Сара умерла. Абрам:

– Сара, Сара... Почему же ты мне не сказала, что тебе хуже всех?!

6) Вийшов з тюрми єврей. Питають його, за що сидів.

– За Маяковського. – ? – Я прочитав з нечіткою інтонацією: Я знаю? Город будет? Я знаю? Саду цвєсть? – Але ж ви 25 пробули. – Додали 15 за паузу. Читав доповідь, в якій висловивсь: Социализм – это г... (пауза) по сравнению с коммунизмом. Долгую паузу сделал.

7) Приходить єврей зі зборів зажурений. Дружина запитує, що сталося? – «Викликає партторг і питає, чому я не був на останніх партзборах». – «Якби я знав, що вони останні, то не тільки сам, а й жінку свою привів би. От тепер мене за це виключили з партії».

8) Наукові секрети. Зібрались вчені. Американець розповідає, що тепер наука стала страшно засекреченою. От, приміром, сидять двоє в різних кімнатах і один не знає, що робить другий. Англієць: «А в нас сидять в одній кімнаті двоє, і то один про одного не знає». Росіянин: «Це все дурниці, от у нас я сам роблю і не знаю що».

9) ДТСААФ – коли з'явилась ця організація, то американці сполошилися. Доручили розвідці довідатись про це. Проходить довгий час, а даних нема. Посилають інших. Виявилось, що розвідник вивчав досконально, скільки членів, хто де працює (організація справді масова – і чоловіки, й жінки, дорослі й підлітки, партійні і безпартійні), але ніяк не може встановити, чим займається організація, настільки засекречена її діяльність.

10) Jeszcze Polska nie zginęła! – один викрикнув – дали премію, інший запитав – у тюрму!

11) Біля Дніпропетровська на шосе був виставлений великий щит «Доженемо й переженемо Америку!» А трохи далі попередження для водіїв «Обережно на повороті!» (Чи «Обгін заборонений!»).

12) Десь теж на Дніпропетровщині в містечку дорога на кладовище,

біля дороги (біля кладовища) якась установа з великим написом «Вперед до комунізму!»

—• 20 лютого 1971 р. •—

Злісний анекдотник

Вінок анекдотів (сюжет для повісті)

Можна подати добірку анекдотів у сюжетній ситуації: зібралась компанія... Описати хід вечірки, випивку і страви, взаємонасилювання випити. Підвипили – і несподівано почалося змагання. Розказали силу анекдотів. Розповісти їх, а також як хто слухав ці анекдоти, реагував: той з ентузіазмом, сміявся; інші насторожено, з опаскою, що він попав у таку компанію, як би чого не вийшло. А ще – азарт і підсвідома боязнь одних, обережність і радість інших, захоплення дотепами, критикою системи.

Але у цій компанії, як годиться, опинився донощик. Змалювати його муки совісті – запросили ж у компанію, хороші ж люди, не хотілося б робити свинства, але що, як хтось це зробить, мене обжене. Тоді кінець: чого не повідомив, бачив, чув і скрив.

Побіг. Заявив. Але оскільки він був дурний і п'яний, усе переплутав. Навіть фрагменти. Тут знов цікава сценка: як у нього випадали деталі, хто як реагував, як поводив себе, що говорив.

Почалися наради, збір матеріалів про учасників вечірки. Дано завдання встановити за кожним нагляд. Тут висвітилися і старі собутільники.

Далі – виклики по одному. Ціла серйозна операція.

Хід розмов. Як ведеться допит. Як хто реагував. Думки кожного:

А: «Заперечити – а що як два-три інших признаються?!»

Б: «Буду заперечувати, а вдома в мене зроблять обшук! Що тоді?»

(А в нього деякі матеріали були). Почав валити.

В: «Того треба завербувати».

На допиті теж анекдоти розповідають: донощик, щоб обвинуватити; обвинувачені, щоб виправдатись, причому тут «забувають» політичні, а наводять сексуальні.

Той запевняє, що не розповідав анекдоти взагалі. Тоді цього просять пригадати хід вечора. Він згадує найдрібніші деталі. – «Дивно, як же ви „забули“ анекдот?»

Закритий суд над найбільш злісним анекдотником (як над Дубовим). Він пише покаянного листа. Лист зачитують – щоб застрашити інших.

Донощика, що розкрив школу «злісних антисоветчиків» підвищили по службі.

—• 7 березня 1971 р. •—

1. *Канали русифікації. Хохли.* Мішура – секретар комсомольської організації. Родом з Ромошеї. Українець (Мішурá), закінчив російський

відділ. Його публічні виступи, які довелося мені чути, – по-російськи (але зі мною розмовляв українською). Чого він виступає лише по-російськи? Значить, вірить, що саме цей шлях перспективний, інакше – затруть.

А Регушевський чого вчить дитину по-російськи? Це задля доброго імені в очах начальства. Взагалі, досить характерно, що вся оця бердичівська колонія однакова в цьому плані. Петро Сидорович Проценко: «Попанщились».

Найдивніше тут ось що: всі вони за походженням українці, працівники на ниві української культури, дипломовані. Вони навіть можуть поговорити про русифікацію. Регушевського, як він розповідав, уже «робили» націоналістом: у Рівному, Львові, в Бердичеві (теж якісь євреї).

А Горностаї (коли я був у нього в гостях у лютому цього року) розповідав, як він провів анкету серед студентів (неукраїнського відділення) і виявив, що на групу в 50 чоловік лише 3-4 не знають української мови і не хочуть слухати лекцій цією мовою, інші – або байдужі, або навіть хотіли б, щоб лекції читались по-українськи. Але вони мовчать. А ті кричать за всю групу і у викладача завжди створюється враження, що нібито всі проти української мови. Він читав лекції по-українськи, а його ж діти по-українськи не говорять. Він до них при мені звертався підкреслено українською мовою, але вони відповідали по-російськи.

І скільки такого типу інтелігентів? Чим пояснити це?

Тут очевидно комплекс причин:

а) страх, бо все національне безжально викорінювалось і кожен з цих був свідком цього;

б) постійне розтоптування національної гідності народу;

в) особливий психологічний склад цих осіб – пристрасне бажання стати кандидатом лише задля грошей, комфорту, кар'єри; абсолютна безпринципність – цей ні за яку справедливість, хоча б пасивно, не постоїть.

До речі, цікаво було б прослідкувати роль членів партії в національному русі.

2. Відкриття України. Особливо повчальними тут є біографії деяких наших великих земляків: Б.Грінченка (його батьки, його відкриття України), Драгоманова (взяти хоч би т.2, с.151), Кобилянської (з німецької сім'ї) та ін. Наперекір обставинам, батькам люди, що жадали правди і справедливості, знайшли шлях до народу. Сюди й Руданський – батько був проти того, щоб він писав листи українською мовою.

Тут цікава еволюція жителів самого Кіровограда: боротьба за українську школу, за Шевченка – і антинаціональні настрої. Плоди національної політики.

—• 8 березня 1971 р. •—

1. **Заголовки:**

«Квітка на морозі» – розповідь про нашу культуру;

«Душевні болі» – враження;

«Квітка на морозі» – заголовок до твору про душевні болі.

2. Цього року дуже урочисто відзначалося свято 8 Березня: урочисті засідання, доповіді. Їх схема: революція відкрила для жінок... Але в капіталістичних країнах жінка поневолена... (прикладі)... бо там релігія, імперіалізм...

3. **Трохи філософії.**

Ні, я жива! Я буду жити!

Я в серці маю те, що не вмирає... (Л.Українка).

Пристрасне бажання безсмертя, притаманне кожній людині.

А образ Дон Жуана – чи не туга за втраченою полігамією? Чи не стремління до неї?

Сімейна клітка: спільне майно, діти і, як часто, спільна неприязнь.

4. **«Ярмарка тщеславия».** Здається, на цю тему наштовхнула вечірка (відзначення дня народження Славки) в Регушевського. Сам Євген Семенович, а також Саша Любин, Яловий – для цих не існує просто гостей чи знайомих. Тут важливо «хто де працює, з ким вигідно завести й підтримати знайомство». Один думає і прикидає: оцей, коли потрібно буде, допоможе влаштувати когось в інститут. А той – за добру мені вигоду. Другий: цей працює на базі, значить, допоможе дістати що треба. Зв'язки, блат...

Від цього і добір.

—• 18 березня 1971 р. •—

1. **Фарисейство.** Оце прочитав у словнику («атеїста») значення цього слова.

Цікаво, чи не стало воно суттю епохи? Взяти хоч би такий епізод. Оце недавно (24 лютого 1971 р.) в інституті відзначали сторіччя від дня народження Лесі Українки. Президія ювілейної наукової конференції у залі (актовому) заповнила лише четверту-п'яту частину місць, і то тими, кого вдалось умовити (чи загнати). Відкриває Чернецький конференцію. Говорить про Лесю Українку офіційно-штампованими фразами. Ні тіні думки чи почуттів! Читає з листка. Виконує просто службовий обов'язок. Правда, потім цікаві в науковому плані доповіді зробили В.В.Чабаненко і Л.М.Кіліченко.

Промови, вибори, обговорення (зокрема директив ХХІV з'їзду) – одне кажуть, друге думають. Які урочисті відкриті партзбори були, присвячені директивам! Цікаво, хто говорив від душі?! Не може ж бути, щоб усі фарисействували! Зі сцени патетично дякують партії за піклування про дальший ріст добробуту, а в коридорі іронізують з приводу постійного

подорожчання: якщо так далі піде «піднесення», то діло буде зовсім кепсько.

2. **Не носять орденів.** По радіо передавали якусь п'єску, в якій герой патетично запитує, чому тепер не носять орденів, чого забувають подвиги?! Дійсно, ніхто й колодок вже не носить. Недавно ж вручали медалі до 100-річчя Леніна: вже ніхто, навіть партійні керівники, їх уже не носить.

3. Недавно по радіо передавали лекцію про сіонізм й український буржуазний націоналізм. Виявляється, що сіонізм і Петлюра були найтісніше зв'язані. Євреї були в уряді Петлюри, допомагали йому як могли. Дивно, донедавна весь час говорили про крайній антисемітизм Петлюри.

4. **Анжела Девіс.** У журналах, газетах постійно появляються статті, фотографії про неї (див. березень, лютий 1971). Вона комуністка, звинувачувана в якійсь терористичній акції. Там зараз піднялась ціла кампанія в її захист, видають її лекції, різні листівки і т.д. і т.п. Аж не віриться!

5. **Ніщо не робиться просто так.** Якось Смоленчук розповідав: «Працюючи в газеті, я переконався, що в нас нічого не робиться просто так. Кожен матеріал має свою причину і мету. Мені довелось чути, що в Смоленській області у селах нема молоді. Через деякий час в „Огоньку” з'являється велика на всю сторінку фотографія: молоді хлопці й дівчата бавляться біля клубу.

У Кіровограді – самі знаєте, вже зовсім заглохло літературне життя, повиганяли з роботи В.Гончаренка і В.Юр'єва. „Кіровоградка” ж вмістила велику статтю про дальший розквіт літературного життя на Кіровоградщині» (*Аналогія – а про розквіт культури українського народу скільки пишуть!*).

Якось з цієї точки зору слухав передачі по радіо про те, що юнаки й дівчата залишаються в селі, працюють у колгоспі: різного роду репортажі (самі хлопці про себе розповідають), п'єски.

6. Токар з Миколаєва розповідав про епізод у Рівному: на вулиці зчинилась бійка. Один, депутат міськради, комуніст, з страшенною люттям бив іншого. Прибіг міліціонер. Цей просить їх обох завести до секретаря обкому (показує своє посвідчення). Починає секретарю доповідати: «Я, як бачите, такий-то, користуюсь повним довір'ям, комуніст, депутат, на керівній роботі, холостий. А був засуджений, і оцей громадянин, якого я побив, вів мою справу з пристрастю, настільки з пристрастю, що навіть пошкодив назавжди мої статеві органи. А я ж не винен, реабілітований зараз повністю». Той слідчий, виявилось, і зараз працює в органах, великий чин. Його перевели в інше місто – і все.

7. **Читаючи Драгоманова.** Українство в кожній кризисній ситуації несло величезні втрати. У кінці XIX ст. на нього звалились усі біди, бо

пов'язало себе з демократичним рухом, антицарським, антидеспотичним. Щодо радянської влади воно виявилось теж в опозиції (і громадянська війна, і сталінщина, і зараз).

Євреї ж, навпаки, для збереження своєї національності і втримання ключових позицій вистрелюються перед кожною владою. І це їх рятує.

А у нас абсолютний брак валленродизму. І в цьому плані чи не заслуговують оціночного перегляду діячі типу а-ля Смоленчук, адже, мабуть, у культурному плані на Кіровоградщині він зробив чи не найбільше. А справедливі, чесні опозиціонери – по кутках!

8. *Зі спогадів*. Якось Кернер розповів (справа була десь у південному місті – Одесі?): «Стояло троє. Жартували, пристали до одного – чому не женишся? Доганяли тоді Америку, тому жартівливо той і сказав: „Женюсь, як уже досягнемо такого рівня, як в Америці, бо зараз нічим буде дітей прокормити”.

Невдовзі викликають К. туди. Вечором, пізно. Тоді був такий стиль. Похололо все. Кабінет, працівник ввічливо запрошує сісти, пропонує закурити. Розмова на загальну тему. Після: „Чи ви знаєте N? Як довго? Хто він такий? Чи не пригадуєте такої розмови ...?” – „Ні, не пригадую, вели холостяцьку розмову про жінок і т.п...”

От якби ще я підтвердив, пропав би чоловік. А той, що доніс, живе собі досі, горя не знає. Він же знав, що готував своєму товаришеві! А пішов на це!

А інший знайомий за анекдот про Сталіна попав на каторгу. Вийшов достроково за амністією, але зуби всі повипадали, здоров'я нема».

9. *Монолог*. Що скажу перед «ними»? Про що йде розмова?! Який вчинок розслідується?! Подивіться будь-яку газету (компартійну, що в Канаді чи Америці), які там друкують матеріали! От де диверсія! Адже кожен подумає: там навіть таке можна, а в нас?

—• 27 березня 1971 р. •—

1. Чому захоплюємось героями? Чи багато їх? Читаючи історичні праці, романи, здається, що минуле було наскрізь героїчним, лише тепер розвився сервілізм. А насправді було не так. Чи не частіше народ проявляв дивовижну покору й терпеливість?

Ось був я недавно в Корсунь-Шевченківському, в музеї (у лютому). Екскурсивод розповідав про панів Лопухіних і Давидових, про їх неймовірну жорстокість, безжальну експлуатацію селян, свавілля, дурні примхи. Пані зустрічала полюбовника – висипала дорогу від станції цукром. У дворі музею стоїть пам'ятник собаці.

І коли найдеться козак серед «мільйона свинопасів», ми ним захоплюємось.

З цим пов'язано й друге – національне ренегатство. Але чи воно властиве тільки нам? Читаю С.Жеромського «Echa lešne» й думаю: адже

генерал Розлуцький – поляк, а з якою солдафонською бездумністю воював проти своїх же. А скільки таких було на службі в німців? І це народ, який тільки недавно був втратив свою державність.

2. *Омеляненко*. Характерний і сучасний тип. Було зі мною дуже чемно вітався, висловлював свою повагу, добре ставився до Ліди. Зараз зі мною і Лідою боїться стати поговорити. На випускному вечорі до Ліди ні разу не заговорив, коли доводилось десь з нею разом сісти, то він ніби чемно вступає місце, щоб не бути разом.

Найближчий помічник Логвиненка, він десь прочув про мене з «тих» джерел, тепер боїться, щоб не запідозрили у зв'язках чи симпатії. Цей кине камінь.

У нього пристрасне бажання вийти в начальники (на цю тему можна б написати цілу комедію). Але його не пускають – брат за кордоном, і з ним він листується (якщо не припинив).

Про його дрібне хамство свідчить цікавий епізод. Лінський, коли від'їжджав, зайшов на кафедру з обхідним листом, щоб лаборант підписав. Запитує Омеляненко, де можна найти Дубинського (лаборанта). Цей каже: «Повинен бути в кабінеті, якщо там нема, то не знаю, де він». А там його справді не було, бо Омеляненко ж перед цим послав його в аудиторію оформляти стенд. Значить, навмисне дезорієнтував Лінського. Хтось зауважив, що потрібно було б допомогти знайти лаборанта, бо шукає наш викладач, завкафедри. «А він тепер не наш викладач!» Таке маленьке хамство по відношенню до людини, яка нікому зла не зробила, дуже лагідна.

Сам же Омеляненко (що характерно) поширює поговір на хохлів, розповідає про їх негативні ухватки.

—• 2 квітня 1971 р. •—

1. *Вісті, легенди, розмови*. Цікаві бувають події. У Вінниці багатьох «викликали», профілакували, випробовували. Безкінечні збори студентів проводили. Тепер ясно, чого Борис не став писати: його розпитували за мене. Мабуть, тому обірвалась переписка з Доленком, Потупейком.

2. *Інформаційний голод*. Парадокс: у зливій інформації відчувається гостра потреба слова правди. Якийсь Гетьманець з редакції молодіжної газети у Вінниці розгорнув бурхливу діяльність – надсилав різним особам заборонені матеріали. Переписав, зокрема, «Лист» Дзюби. До речі, цей «Лист» попав ніби сірник у солому.

3. *Провокації*. До Буяльського підійшов студент і дав йому Солженіцина. Цей, прочитавши, повернув, подякував. А це був підсланий. Запитую про це самого потерпілого. Цей каже, що було так: дійсно колишній студент (випускник уже) дав листа Солженіцина. Через короткий час Буяльського викликають «туди»: «Гнуть мене, допитують, чи не читав, чи не бачив нічого такого. Кажу, що ні (не хочу видавати), бо хоч нюхом я

чув, що то був сексот, але, думаю, щоб не помилитись. А вони теж не можуть прямо сказати, щоб не видати свого. На цьому й розійшлись».

А Хоменкові ввернули іншу штуку. Приїжджає з Києва N, має справу до медінституту: там він усіх знає, буде захищатись. У той же час він найближчий друг Назаренка, від Назаренка ж привіз якісь вирізки. Розпитує Хоменка, чи той читав те чи інше, береться дещо привезти. Цей інтуїтивно відчув небезпеку й усе відмовлявся. Пізніше приїхав Назаренко в гості. Заходить якраз і той. Трохи розгубивсь (мабуть, уже щось привіз «почитати»). Виявилось, що Назаренко його зовсім не знає: він прийшов, каже, що друг Хоменка, їде у Вінницю, що передати? На цьому «дружба» кінчилась, а так міг втертись у довір'я.

4. **Сорокін.** Недавно (в березні) був я у Вінниці, зустрічався з Сорокіним: «Що ти на мене наговорив?» До речі, зустрів він мене привітно, обняв. Говорити вийшли на вулицю, бо в кімнаті, можливо, зафіксують. Проїшли вниз з вул. Гоголя, оглянулись і почали говорити на цю тему. І він ніби жартома, наївно, не розуміючи серйозності справи, розповів, як його викликали: «Ти розумієш, там повно наших вихованців (назвав, хто з наших випускників уже „там“). Вони все давно знають, тому я все, що пам'ятав, розповів...»

5. **Заляканість і взаємні дозри.** Забіг до Хоменка. Він один вийшов назустріч, дружина з дитиною в кімнаті десь там. «Ходім в іншу кімнату, бо тут цей чорт» (показує на телефон; чогось усі думають, що телефонний апарат – хороший засіб підслуховування). Поговорили в «іншій» кімнаті на загальні теми, вийшли. Тут він розповів про свої неприємності. І його за мене питали. Заляканий неймовірно, а Борщевський просто знущається з нього. Хотів приїхати до мене, розказати – і побоявся.

Запитую його про декого: «Буяльський? Е-е, він якийсь підозрілий. Дещо говорить за те, що йому не можна довіряти. Костюк? Його часто бачать з працівниками органів безпеки».

Буяльський дійсно якийсь неясний. Недавно бачив його в Києві. Розповів, що коли ще я був у Вінниці, то його за мене питали (чого його?). Кажу: «Симпатичний хлопець, нічого такого в нього я не помітив». – «Чому ж він тоді мені про це не сказав?! І Чечот знав, що мною цікавляться, але мені не сказав. І в той же час видає він себе за хороброго („вже сидів у тюрмі, був під розстрілом, що мені боятись“): веде себе там з ними запросто». Розповів про недавній випадок, пов'язаний з провокацією того студента, що всунув йому лист Солженіцина. І тут ще мені каже, що Малінковський читав «Раковий корпус». Для чого така відвертість?

Правда, він дійсно, мабуть, був у багатьох «перепльотах». Він каже: «Буває, в страху людина втрачає будь-який контроль і говорить усе» (мав на увазі Сорокіна). А сестра Бровка? А ось свіжий приклад Раї: приїхав чоловік з родичами, все з квартири забрали, вона стояла як у трансі й дивилась, хоч мала право не дати, а ті не мали права брати.

1. **Чикагські бойні.** Дресировані барани, які ведуть стадо на бойню. Пригадуються ілюстрації, як у 1939 р. на Західну Україну їздили Довженко та інші письменники, виступали демагогічно перед населенням українською мовою, розповідали про щастя, розквіт української культури.

2. **Могло б бути.** У нашого бухгалтера бачив книжку з ілюстраціями про злочини фашистів. Страшні фотографії і факти. У разі перемоги оці мучителі й канібали стали б героями, їх пишно вшановували б, до їх пам'ятників носили б квіти. Не можна збагнути, що інші такі ж, зверх цього, здобули **честь** бути борцями проти зла.

3. **Шелест – виступ на заключному засіданні XXIV з'їзду КП України** (слухав по радіо): *делегатів, з'їзда, комітет, актівізують, інтелігенції, комітетів, Вірменії, Туркменії, дозволте, колективам, надіслалі, делегати, кожного, работа, український народ.* Шелест читав з папірця – і така мова! Після цього зал проспівав «Вставай, проклятьем заклеймленный...» (російською мовою). Після, коли закінчилась пісня, хтось гукнув переможно: «Хай живе Комуністична партія Радянського Союзу! Ура-а, товарищи!» – «Ур-а-а-а!» (Досить недружно). – «Хай живе Комуністична партія Радянської України! Ура!» – «Ур-р-а-а!» – «Хай живе наша радянська інтелігенція! Ура, товарищи!» – «Ур-а-а!» ... і т.д. На цьому закінчили.

4. **Знахідка.** Який різний зміст лежить у цьому слові! Для письменника – цікава тема, сюжет, для науковця – відкриття. Але й не менш (якщо не більш) важливою знахідкою була для Повшедюка ота Н. Це був старт у кар'єрі. А Подолинний для Войтенка? Лише вчора раптом появивсь у мене здогад: чи та дівчина, про яку розповідала Чекотун, не стала знахідкою для Стеценка? Адже він їздив туди. Чи не виписали йому відрядження до нареченої й zarazом повернути дільце? (В археологів свої знахідки, а в донощиків – свої).

5. **Про доповідь Брежнєва на XXIV з'їзді.** Кажуть, помилки минулого. Їх уже виправили, не можна до них повертатись. А чи не коріння це зла?

6. **Знечулення.** Характерна в цьому плані історія Любиних батьків. Її батько, партійний, був одружений з дочкою чи то священника, чи куркуля. У ті роки покинув жінку (аби не компрометувала), одружився на іншій (виграшній). Діти розбиті, ледь недавно одне одного знайшли. Любина мати недавно померла десь у Сибіру, там і її сестри.

7. **Афоризм.** Підійшла студентка, яку я відправив, бо не знала стилістики, заявила претензію: *Невже я дурніша за всіх?!*

8. **Прийоми Борщевського.** Прийнято на кафедрі якогось доцента, який раніше працював на партроботі. Той зібрав матеріали про зловживання в інституті з боку ректора, Борщевського та ін. Написав листа в обком та інші організації (зокрема, в ЦК). Приїхала комісія. І на цей раз

Борщевський вивернувся – використав знайомства і зв'язки; зробив сміливу атаку: цей кляузник поступає як чеські контрреволюціонери – пише пасквілі, охаює чесних радянських працівників. У Чехії контрреволюція теж з цього починала – з перебільшеної, гіперболізованої критики окремих недоліків у роботі партійних працівників. А наміри мала далекосяжні...

9. *Два психологічні типи:* а) Прожити людиною! Не зламатись, не піддатись страхом! б) Живеш один раз – виживи! Чого втрачати життєві блага із-за якихось принципів?! Особливо в критичні хвилини така людина готова на все.

10. *Вибір адміністраторів.* Дивне враження справила картина Репіна «Хресний хід»... Возвишаються погоничі, сторожі порядку, грізні, владні. А внизу страшна фанатична маса. Дехто добре-таки оволодів мистецтвом поганяти!

11. Перебуваючи в березні в Києві, відвідав Києво-Печерську Лавру, Успенський собор. Якась наукова робота ведеться, збираються реставрувати. Екскурсовод каже, що німці зірвали. Питаю: «Чого ж, адже вони зайняли місто?» – «В соборе было много драгоценностей, и чтобы скрыть следы преступлений – взорвали, ограбив».

Цікаво, більшість (мабуть) пам'яток реставрована. Яка печальна наша історія!

12. Цікаво, як могли б виправдовуватись оці «пресмыкающиеся», пристосованці? Звичайно, кращі з них. Наприклад, Регушевський (його дисертація, продиктована сьогоднішнім; мова в сім'ї) у виправданні відповів би, мабуть: «Хіба я один так робив? Так усі робили!» Хотілося б сказати на те: «І все-таки, чому ви, бачачи, що всі роблять свинство, не утримались робити цього свинства. Якби ви стримались, то і в цьому випадку вам ніщо не загрожувало. Просто, „пресмыкательством” ви хотіли далі пролізти».

13. Кажуть, академік Сахаров написав протест, бо є випадки, коли інтелігентів насильно засилають у психіатричні заклади, де справді руйнують психіку. Співбесідник свою розповідь закінчив: «Усе-таки яке нещастя, що ми живемо в такій державі». Наші згарячу підписали декларацію прав людини, тепер роблять усе, щоб ніхто про це не знав.

14. Інколи мучить питання: невже такі страхіття пройдуть безкарно?! Жертва, що сконала в муках, і насильник, який у цих муках знайшов собі насолоду, напивсь людської безневинної крові і горя, наживсь у почестях за все це, спокійно скінчить свою життєву дорогу і так мирно обоє спочинуть на віки? Невже отак, без правосуддя?! Ні прокльони, ні сльози нічого не варті? Невже людське життя без серпанку містики? Отак – тваринне буття, хто кого. Без докорів сумління.

15. Чому не йде бібліографія? (Жартують у журналі УМЛШ): бо спочатку йшли культівські матеріали, потім – як там їх назвали – волонтаристські.

16. У парку навпроти Верховної Ради УРСР пам'ятник – боєць з прапором «Вічна слава учасникам січневого збройного повстання 1918 року в Києві, які загинули в боротьбі за владу Рад» – це на лицьовій стороні. З іншого боку (від Ради, правий бік пам'ятника): «Вечная слава борцям за свободу».

Ці слова – і дійсність. Жертви і результати.

17. **Виховання нової людини.** Якої саме?! Хто як це розуміє. Що в це поняття вкладав Сухомлинський, чого хотів досягти? Виходячи з офіційної доктрини виховання людей, це ті, котрі, зіткнувшись у дійсності зі злом, пішли б проти нього?

А що розуміють офіціози? Зробити таку людину, як вони?

18. **І.С.Олійник.** Хоч був я з ним у Києві всього 2 дні (24 і 25 березня) – працювали над новими програмами – але й тут розмови зійшли на «слизькі» теми. Не окупація, а «діяння» залишили глибокий слід у свідомості.

а) Про **А.Кримського** (йому (Олійнику) розповідала Бойко – тоді була якесь начальство в інституті мовознавства, бо всіх значних мовознавців пересадили). Кримського до ювілею було нагороджено орденом (мав вручати Калінін). Потрібно було його знайти. Послали в Звенигородку: там він жив самотній, обідраний, запущений. Але мав великий архів. У шкіряні мішки акуратно поклали конфісковані листи від видатних людей, у т.ч. від Лесі Українки. Давав читати, зі старечою сором'язливістю лише не дозволяв читати окремі місця (затуляв долонею) – мовляв, тут інтимне. Забрали його в Київ, одягли, привели в божеський вид, зробили пишний вечір. Він не хотів («хай буду так як є»). Вітали його різними мовами. Почалась війна. Ходять слухи, що його з групою інтелігенції розстріляли – й усе, невідомо й де.

б) **Донець.** Йому (Олійнику) довелось служити з парторгом оперного театру (брав участь в обороні Києва), так той казав: «Викрили контру, довго скривавсь, а німці ввели його вже в списки уряду, який мали поставити, якщо візьмуть Київ (наша контррозвідка ці списки добула)».

в) **Про голод.** Наступило абсолютне озвіріння. Скрізь валялись мерці, їх купами в одну яму скидали. У селі був такий випадок: дитина голодна доповзла до сусідки в сіни й з'їла кашу. Сусідка спіймала й тут же рогачем дитину вбила. Ніхто не судив, не до того було. І він дивується, що не було бунтів, повстань.

г) Цікаво, і він (Олійник) вважає, що німці самі себе підкосили. Ситуація для них була склалась якнайсприятливіша. Але ніякої розумної політики. Навіть заарештовано васальні уряди, яким був уряд Стецька. Навіть ті, хто помагав би, змушені були повернути зброю проти німців.

г) **Про болото.** Йому хтось у Львові з інституту суспільних наук АН висловив таку думку: «Залишилось болото. Уся активна, діяльна, чесна частина народу знищена – це були або націоналісти, або члени КПЗУ. І тих

і тих наші нещадно винищували. Навіть членів КПЗУ наші постріляли, а кого ні, то видали списки німцям. Інші націоналісти загинули в партизанах».

д) Тоді був такий час, що над кожним висів меч. На кожну область, навіть район (з області розподіляли по районам) надходив план, скільки ворогів народу розстріляти, скільки заслати і т.п. Коли чекістові доручали чинись справу, кров з носа, а треба було вибити зізнання. Йому розповів один знайомий чекіст, що тоді й працівників безпеки часто брали за «нежелание боротися с врагами народа». Отже, коли хтось попадав, то спасу не було, йому ніхто не міг співчувати, не те що допомогти, хоч усі знали, що він не винен. Його смішило, як дехто вірив тоді у Сталіна, йшов на страту й кричав «ура!»

е) А як ставились до полонених, які повертались? Самі ж винні, через свою бездарність впустили ворога, зробили стільки бід і звинуватили тих, хто все це на собі виніс.

—• 4 квітня 1971 р. •—

1. *«Курирует, курировать»*. Яюсь у готелі в Києві мій співмешканець із Сіверодонецька вживав ці терміни (я їх вперше почув). Чи в міськраді, чи в міськкомі партії він «курировал» народну освіту і відділ охорони здоров'я (і ще, здається, щось). Думається, це ж кожен журнал хтось курирує, кожне видання.

2. *Удовиченко*. Зняли (міністр освіти). Пригадується, як він виступав у Кіровограді. Доповідь страшенно довга, бездумна, наприкінці ніхто не слухав.

Кажуть, яюсь одного разу був проїздом у Кіровограді, заходив в інститут. Зайшов у приймальну комісію, нікого ні про що не питав, ні з чим не ознайомився, зібрав, хто був під рукою (а начальство бігало за ним, на місці були декани, наче все було в порядку) і накинувся: «Ви тут нічого не робите!» Звідки, на якій підставі?

Вийшов у нього конфуз з делегацією Компартії Канади. Ті стали допитуватись про кількість українських шкіл у Києві та інших містах з українським населенням, їх відсоток, він розсердився: «Я знаю, з чийого голосу ви говорите!» Вони про те розповіли в ЦК у Москві, там ніби здивувались: хто це такого дурня міністром поставив?

Але верх усього – його опіка над журналом УМЛШ. Він заявив, що журнал візьме під свій особистий контроль, щоб не проявився на його сторінках націоналізм. Беляєв носив, кожну передову узгоджував з міністром. Заніс статтю про нараду в Кіровограді. Ще не було відомо про його зняття. Він мовчки в статті повикреслював своє прізвище. Оцей його крок – щось символічне! Глибинно-характерне для цього типу суб'єктів!

Питаю Кислого, за що Удовиченкові дали академіка: «Так, мабуть, треба було, Міністр освіти все-таки, щоб більший авторитет був».

Ах, яка знахідка такі академіки! Як треба, вони мовчки викреслять і своє прізвище, де потрібно, з усіх сил будуть відстоювати що завгодно.

Зайшла розмова, що не щастить нашому Міністерству, часто міняються міністри, всі вони якісь «не такі». Зате Бабійчук (міністр культури) найдовше тримається. Кажуть, тому, що ветеринар і ніякого відношення до культури не має.

—• 6 квітня 1971 р. •—

1. **Членство** (в партії) для багатьох – єдиний засіб самоутвердження. Взяти таких, як Ільчишин. Своїм інтелектом, особистими якостями ніколи не завоює авторитету. Усі його клюють, кожен негідник знає, що може безкарно над ним познущатись. Або Пономаренко. А стань членом і будь просто слухняним виконавцем – ти маєш можливість командувати іншими. Самий найменший начальничок – чим кращий погонич, тим більше хвали йому.

2. **Безправ'я**. Вчора випадково в тролейбусі зустрівся з Юр'євим. Разом вийшли на Черемушках. Питаю: «Як справи?» – «Погано». Він без роботи. Живе запасами деякими. Закінчує книжку, має надію на її публікацію, хоче поїхати з виступами. «А Гончаренко?» – питаю. – «Тому ще гірше. Мене хоч інколи друкують, а його зовсім заборонили. „Кіровоградка” вмістила якийсь вірш, то редактору ледь догани не було. Хотів написати в ЦК. Але що з того? Якщо тут вкине, то тут же й затримають, завезе на місце, то звідти надішлють сюди на розгляд. А тут так зроблять, що йому взагалі життя не буде». – «За що ж він живе?» – «У нього мама старенька, город є». (Колись Смоленчук показував мені його хату. «Отут створюються найкращі в області вірші, – зауважив. – Та й на Україні мало хто отак пише». Маленький курятничок. Я тоді дивувався: як ця людина, виріши у таких злиднях, не пішла вислужуватись задля ситого життя. Зрештою, звідки в нього цей дух серед загального рабства, самообпльовування?) Питаю: «Що шиють Гончаренкові?» – «Націоналізм».

Народового теж зняли. Недавно була якась нарада працівників культури. Виступаючий (Піскунов?) говорив про нові великі успіхи «літературної Кіровоградщини», називав імена десятирядних, непомітних лжедописувачів, жодним словом про Народового, Юр'єва, Гончаренка.

Система! Або людина зламається і «зрозуміє» своє місце й покликання, або її талант просто буде задавлений у зародку. Зіпхнуть людину в безвість. А піднімуть і возвеличать, утвердять негідників, пристосуванців.

І ще. Я ніби фізично відчув, до чого безправна, безпомічна у нас людина. Юр'єв навіть не скаржився, не протестував, а просто знехотя відповідав на питання: «Що зробиш? Закручують гайки... Стає щораз гірше... Зрештою, як кому...» Ніхто не може їм допомогти, бояться навіть з

ними зустрічатися (адже Смоленчук попереджав про це).

І ще. На кого покладає останню надію ця людина? На ЦК! Може, він змилюється! Якщо змилюється, то обідчикам, похваливши за добру службу, порекомендують дати людині можливість виправитись, на ділі довести свою відданість партії і народу.

Відносно безправності. Тут теж діалектика! Дивлячись у якому плані людина діє, який смисл її діяльності. Може бути влада абсолютна, права необмежені (у своїй галузі, хто на висоті стоїть).

3. В інституті недавно виступав Сиволап (на науковій конференції): «Підступна, витончена тактика. Тиха, повзуча контрреволюція обрала спекуляцію на дійсних і вигаданих труднощах у будівництві соціалізму. Як у першопрохідців, у нас були помилки, недоліки...» І в доповіді Брежнєва на XXIV з'їзді теж є натяк на те, але вже все виправлено, це все історія... Але... чи ті помилки не є пересторогою для людства? З багатьох точок зору: приймались одноголосно, оголошувались єдино правильними, та й сам їх характер наводить жах. І все-таки, чи це лише не коріння? Що зроблено, що змінилось, щоб їх уникнути, не повторити в майбутньому?

4. *Диявольськи хитра тактика.* Пригадую, читав про якогось білогвардійського генерала, який був страшно жорстокий по відношенню до червоних. Навіть білі його судили. Той обідився, наші переманили його до себе, помилували, пригріли, аби він розкладав еміграцію.

Приглядаючись до всього, дивуєшся геніальній політичній хитрості й цинічності та господарському безум'ю.

—• 9 квітня 1971 р. •—

1. Ідеї, методи, які пережили потрясіння:

а) Честь відступникам. Пригадується, як екскурсовод біля могили Іскри і Кочубея: «Здесь похоронены известные политические деятели Украины» – і далі про їх мученицьку смерть від зрадника Мазепи. Тут була скромна плита. А тепер пам'ятники. Правда, не всім пощастило: Вишневецький так і не виринув, зате Щорс, який повторив його «подвиг»...

б) Мазепа так і залишився з тавром, хоч виступив проти царя. Та й багато інших, потаврованих до революції, носять його і зараз.

в) Створення страшних понять, які стають знаряддям боротьби з проявами національної свідомості: сепаратизм, націоналізм.

г) Обвинувачення в запродавстві. Тоді – це все інтриги поляків, потім – хто був під рукою (німці, ким було лякати найстрашніше). Тепер еміграція. Хоч, здавалося б, саме цей аргумент (жупель) повинен був би відпасти: діяльність «Іскри» за рубежем – за які гроші? Німці Леніна в Росію пропустили, опублікування «секретних» матеріалів білою пресою про «продажність» більшовиків. Нічого, то було проти нас, тепер це ж ми можемо повернути проти інших (колись і Герцена звинуватили у зраді).

Цікаво, Алжир теж у запроданстві обвинувачували, хоч їм допомагали наші? Війна за визволення в Америці – адже Франція допомогла і т.п. Здавна склався принцип: ворог мого ворога – мій друг.

2. Читаючи статтю О.Гончара про Лесю Українку в ж-лі «Огоньок» (1971 р, № 9) і придивляючись до фото членів політбюро ЦК КПУ («Україна», 1971, № 14): «бей в прошедшем настоящее», прославляй у минулому те, що хотів би прославити в сучасному, але не можна. Скільки болю й пристрасті! Але чи багато таких, що ці думки, наміри зрозуміють?!

3. **Випадок у гуртожитку** (спогад). Колись у гуртожитку (на Пушкінській) виключили з університету 1 чи 2 студентів за те, що вони по радіосітці гуртожитку оголосили: «Увага! Увага! Говорить голос Америки! Завтра на семінарі з політекономії... (подали план семінару)». Про це стало відомо ніби від когось, хто був у дворі гуртожитку (чи сусіда?). Так пояснювали. Недавно прийшов мені здогад: це ж у гуртожитку були наглядачі, вони ж і повідомили кого слід, а тільки пустили таку чутку, щоб їх не видати.

4. Недавно довідався від заочників, що в селах доповіді вчителів для населення перевіряли обов'язково голова сільради або парторг. Навіть матеріали шкільних радіогазет теж проходять через руки цих охоронців ортодоксії.

А й раніше – обов'язкове рецензування лекцій.

—• 11 квітня 1971 р. •—

1. **Поріг чутливості!** Життєві негаразди, переживання, часто перебільшені. Пригадую, ота подія з Олею, Іваном – скільки внутрішніх монологів! Скільки переживань, намальованих в уяві сцен! Хворий Діма – а у нас нервові конвульсії. Зараз хвора Ліда, затримка з роботою і т.п. І от обрав я якийсь стан, який можна сформулювати: нижче порога чутливості. Байдушність, намагання не перехилитись у провалля біди, не заглядати туди. Чи отак і до народної трагедії можна поставитись? Люба якось зауважила: «Я бачу, це все тебе тривожить, а я вже махнула рукою».

2. **Психологічна підготовка.** Якось недавно осяяла мене ця думка: психологічна готовність до чогось. Запропонували мені Полтаву, може, потім буду жаліти, але я не прийняв цю пропозицію.

У 1918 р. наш народ в абсолютній своїй більшості не готовий був до сприйняття своєї державності. Якби боротьба за державність поволі назривала, маси поставились би до цього інакше.

3. **Міський люмпен** чогось просто ненавидить село і його українську мову. Взяти хоча б матір нашої сусідки-дикторки. Чого б це? І ось саме вони внесли свою лепту в події 18-го року, і вони пруть зараз до Лети. А вони – легіон. Вони створюють інертний рух.

4. **Спогад:** як було мені колись жалко, що я не вкрав з бібліотеки

«Кобзаря» і «Історію України». Бібліотека згоріла. Так жалко було, що я ці книги мав у руках, та не «позичив» їх.

5. *Інертний рух* – це сила. Лише велике потрясіння, катастрофа може спрямувати його в інший бік. Сам процес русифікації набрав уже всіх ознак цього руху в безвість, у небуття. Страшно стає: шлях у безвість, рух у небуття. Словом уже нічого не зробити, бо ці люди слова не чують, хоча пробудження в принципі можливе.

—• 12 квітня 1971 р. •—

1. *Іронія долі*. Шульгінівські поторочі запекло боролися проти революцій. Тепер вони ахнули б від здивування і захоплення! Те, що для них було не під силу, було лише мрією, здійснено або здійснюється. Про такий «порядок» вони могли лише солодко мріяти. А народники і їхні продовжувачі? Ті, які, виходячи з найблагородніших, найгуманніших поривань і почувань, ішли на жертву і вірили у великі ідеали? Як історія познущалась з їхніх ідей і вчинків!

2. *Про Ю.Коцюбинського*. Якось N передавав розмову, що в товаристві, коли зайшла розмова про Ю.К., хтось зауважив: «Так йому й треба, одержав по заслугі!» Як це страшно! Який зловісно символічний його шлях!

3. Якось Олійник І.С. (у Києві) розповідав про долю українців, що залишились у Польщі: як їх розселили серед поляків, як ставились до їхньої мови (не приймали на роботу, ображали). Дехто й зараз боїться говорити по-українськи. (Пригадую розповіді про тітку Парашу та дітей, які ховали матір).

І ось у зв'язку з цим – яку роль відіграв у цьому старший брат? Чи він дозволив би так поступати по відношенню до своїх? А угорська окупація?

4. У журналі «Мовознавство» (1971, № 2) є цікава стаття про мовну ситуацію (с.42-50). Печаль! Чи не вперше тут вживаються терміни: радянолог, лінгвоцид.

5. *Фантазія* (здогад, який може відповідати дійсності, за журналом «Мовознавство», 1971, № 2, с.48). Зібралась рада: звідки наші противники так багато знають про нас? Недобре говорять. Як підірвати довіру до їхньої інформації? Ідея: послати «перебіжчиків», які б, де в чому потакуючи, вносили явну дезінформацію, на перших порах, можливо, й не вигідну нам, але яку легко потім буде спростувати і, тим самим, підірвати довіру до всіх їхніх тверджень. Мовляв, усе це ось чого вартє! Так і зробили. Так там і попались на вудочку.

6. *Диявольська тактика*. Інколи дивуєшся: сам диявол не придумав би таких тонких ходів: того білого офіцера за жорстокість пригріти, аби нашкодити еміграції (десь про це я вже писав) [див запис за 6 квітня, п.4]. А недавно в дорозі чув від «западенця», що в них голова колгоспу –

колишній націоналіст з УПА: «Сволоч страшна, ще й знущається». Тут теж розрахунок – поставили такого. Хай в їх особі люди вчаться ненавидіти те, що любили, розчаровуються в тому, у що вірили. Адже до нього придивлялись і зважували, яку користь він принесе.

—• 7 травня 1971 р. •—

1. *Боженко, Щорс*. Передають по радіо про Боженка. Його отруєно. Останнє його бажання – щоб і після смерті його ім'я і тіло служили революції, а салют в його честь хай буде смертельним залпом по зрадниках і падлюках. Така сила ненависті!

Варто прочитати матеріали про Боженка і Щорса, ознайомитися детальніше з цими постатями. Що визначило їх шлях, почуття?

2. *Дегероїзація*. Сьогодні, повертаючись з інституту, викладачі заговорили про деякі кумедні випадки, пов'язані з незнанням окремими студентами, здавалося б, елементарних істин. Викладачка з кафедри педагогіки каже: «Відповів так, як той про Ньютона!» Питаю: «Як це?» – «Питають Петьку: – Ти чого не в академії? Їдь поступай! – Я вже був там, поступав, – каже Петька. – Провалився на екзамені. Запитують мене: хто такий Ньютон? Кажу, що це кінь у Першій бригаді. Вони мене прогнали. Я ж, дурак, забув, що того коня вже переведено в Другу бригаду».

З нами був Чернецький: «Скільки таких анекдотів ходить! На перший погляд вони ніби наївні, а в них криється політична мета! Розвінчати героїв! Поширюються з метою дегероїзації».

«Цей анекдот показує, якими оці діячі були малограмотними й недалекими», – зазначив Смоленчук.

Я згадав максимуму Єжи Лєца: «Не одне тупе знаряддя має вигострений слух». Як Чернецький сходу дав політичну кваліфікацію оповідці. Викладачка знітилась.

Розбрелись по вулиці Леніна хто куди. Йдемо вже далі зі Смоленчуком. Розмова якось і не клеїлась на одну тему: то він повторював свої розмови про погані риси українців – нема дружби, взаємовиручки, підтримки. І така вся історія: вічні сварки, міжусобиці. Козацькі ватажки недовго панували – то їх вбивали, то душили. (Про це явище варто б десь поговорити: а не було міжусобиць у німців? Французів? Навіть у тій групі, яка висадила була в бухті Ріо-де-Жанейро (є в мене книжка «Бразилія» – про її відкриття й освоєння) і вся загинула від португальців).

Тут склалась доля нещаслива. Сусіди, які легко поживились нашим краєм після знекровлення, робили все, щоб сіяти розбрат. Все, що краще, нищилось у зародку, все, що гірше, підтримувалось, культивувалось, тому давало плід.

Проходимо повз обком. Кивнув у ту сторону головою: а тут які жорстокі звичаї! Поки тут, та ще наверху – має необмежену владу, а вилетів – ніякого жалю до нього, ніхто не зверне уваги.

Розповів теж анекдот (оповідку), який він почув, коли був у лікарні: «Якось дядькові з'явився Бог. Проти, каже, що хочеш, зроблю, але з умовою, що твоєму сусідові – вдвоє більше. Думає дядько: хату? Так йому ж буде дві! За що? Корову? – Теж. Нарешті, додумавшись, вигукнув: виколи мені одне око!»

Вибити віру у Бога – може ця людина стає злішою, сильнішою, агресивнішою. Не надіючись на Бога, не прислухаючись до совісті, усвідомлює, що вижити, перемогти – можна тільки покладаючись на власні сили, винахідливість, безоглядність.

—• 8 травня 1971 р. •—

1. *День поминок.* 9 травня (день Перемоги) перетворився на день поминок. Сьогодні проводив Ліду додому – повезла вінок на надгробок батька (зрештою, невідомо, де він, але є його прізвище на плиті в Казанці). На автовокзалі було особливо людно, багато людей з вінками.

Що примушує людину (наприклад, Ліду) долати таку важку дорогу, аби постояти в цей день біля вибитого в камені імені батька, віддати йому шану?

Так і нація, щоб жити, розвиватись, мусить пам'ятати про своїх великих предків. А якщо відібрати в неї минуле? Охаяти все краще, возвеличити ренегатів?!

2. *Тема. Сюжет.* Героїзм може бути різний. У кінофільмі «Обыкновенный фашизм» із сарказмом прокоментовано кадри німецької кінохроніки про останні роки Берліна – Гітлер нагороджує групу юнаків за виключну стійкість. Нагороджує і знову жене в окопи.

Ганнин Василь – на службі злу теж проявив героїзм.

Цікава була б картина: дві країни, одна одну ганьбить. Виникає війна. (Причому обидва народи – трудівники, кожен хоче жити, йому нема діла до сусіда по той бік кордону, ніхто йому й не думає зла зробити, але правителі...) Перші жертви, перші переможці, з тієї й другої сторони герої, які своїм прикладом закликають, надихають... Жертви, які вимагають помсти.

Ще одна колізія. А і Б – запеклі противники. Але один з них – «ісчадіє зла», другий – лицар справедливості. Результат: *Bestia triumphalis*. Як добро оголошується злом, герої – злочинцями підлими.

3. *Про «успіхи» пропагандистської (політмасової) роботи* – анекдот.

Н доручив підлеглому підготувати на урочисті збори доповідь на пів години.

Збори. Читає. Прошло півгодини, впрів, а кінця нема. Нарешті через півтори години дочитав. Бурхливі оплески в залі.

Потім каже: «Ти що не виконав мого доручення?! Я ж на півгодини просив». – «Я так і зробив. Машиністка надрукувала доповідь у трьох

екземплярах, я їх поклав вам».

Не помітив лектор, що втретє читає одне і те ж, не помітили й слухачі.

Цього разу, кажуть, в інституті (у приміщенні філармонії) передтравневі збори теж так проходили. Хтось читав довгу доповідь, зал шумів, зааплодували, коли закінчилось.

Є й прислів'я в тему: *Колись спали ми на нарах, тепер – на лекціях і семінарах.*

4. Аргумент – успіхи літератури, геніальні твори – різні там премії (Державні, Сталінські, Ленінські і т.п.). Велика література – от скільки імен відомих письменників. А імена дуті.

5. *Прислів'я часу: Хочеш жить – умей вертеться!*

—• 28 травня 1971 р. •—

1. *Механізм висунення кандидатур.* У травні ц.р. відбулись передвиборні збори, в інституті зібрали студентів в актовій залі. «Збори, присвячені висуненню кандидатів ... оголошуються відкритими (оплески). Слово від колективу студентів має N». Той виходить, пропонує кандидатуру студентки Сухої. Зачитує з листка, чим вона відмітна. Потім слово від викладачів надали Чернецькому. Той теж сказав кілька добрих слів. Така ж процедура й відносно Безстаки. На кінець: «Хто за те, щоб кандидатуру Сухої внести в список? Одноголосно. Хто за те... Одноголосно». Збори закривають.

Отже, кандидатури давно обмірковані на різних рівнях, написані характеристики, тепер масі піднесли для голосування. Всі «за». Цікаві матеріали про це в газетах (у смислі фразеології; назбирані вирізки). А що насправді означає оця «одноголосність», «згуртованість» і т.п., показали події в Чехословаччині та ін.

2. *Розмова у «великій хаті».* Знов недавно викликали вже нас обох «туди». Подзвонили. Ліда відкрила. Покликали й мене (я був у своїй кімнаті). «Вас просять з'явитись на розмову в комітет державної безпеки. Спочатку поїде Ліда Дмитрівна зі мною, сказали, – на півгодини, а потім Василь Тихонович». Ліда злякалась, хоч і не зрозуміла, в чім справа. Самі слова «комітет державної безпеки» викликали жах.

Ліда поїхала, а я, чекаючи своєї черги, заметушився: куди діти оці свої записи. Занести до N? Злякаються, а як мене посадять, можуть піти й занести. Перебрав усіх – нема куди. Поніс на горище.

Ось деякі фрагменти, теми.

– Ви були з нами нещирі. Лист Подолинного ви нам не показали, анекдотів Зикіна не принесли і взагалі не були відвертими, не хотіли співпрацювати.

– Лист я спалив зразу. А зміст його виклав.

– Е-е, що ви там виклали? Зовсім не те, що було там, що нас

цікавило. У Києві теж були безліч разів, а не виконали нашого прохання (за завданням зайти до Жені). Ви не пішли на нашу пропозицію співпрацювати з нами, бути друзями.

– Я готовий виступати проти ворогів радянської влади з відкритим забралом, але не хочу бути донощиком.

– Як?! А що ж ми без них будемо знати?! Взагалі наша діяльність без них неможлива.

Про Смоленчука: – Він, як нам стало відомо, прочитавши «Лист» Дзюби, фактично перейнявся тими ідеями. Сам же висловився, що не можна не повірити написаному тут, що багато в чому почав сумніватися.

– Не думаю, щоб він міг таке говорити. Він уже й так настраждався більш ніж досить. Напевне, не найменшого бажання він не виявляє туди поїхати. Він же був аж на Уралі.

– Що ж, був у Німеччині, хто знає, як він туди потрапив. Та й Урал треба було комусь піднімати.

Цікаво, що і на цей раз, і в минулі рази, згадуючи лист Холодного, наголошує: «Там же говориться про декларацію прав людини!» (ніби це настільки антирадянське, **ніби саме в цьому** найбільша крамола цього листа).

– Український народ сам відмовляється від своєї мови. При чому тоді Росія чи російський народ?

Справді, що він думав, ставлячи це риторичне питання? Адже робиться все для того, щоб створити ілюзію, нібито український народ сам відмовляється від своєї мови. Відступників просувають, впертих затискають або й прибирають зовсім, крім того, роблять усе інше. Чи хоч найменша нація в нормальних умовах відмовиться від своєї мови? Баски борються за автономію – скільки їх? Чому не перейдуть на таку поширену з такими давніми традиціями мову і культуру?

3. *Страх.* Дзвінок у квартиру. Ліда оторопіла. Відкрила двері. Передали з інституту мені записку, щоб прийти на засідання ради факультету. Ліда пробігає записку кілька разів і передає мені. А може, звідти? А може, туди викликають?

4. *Диво.* По радіо: Анжела Девіс багато працює – готує свою книжку, багато читає (і це в тюрмі!).

5. *Сюжет.* Ліда розповіла, як клята сусідка комнезамівка оббирала тьотю Дуню. Могло б трапитись, що не стрималась – процес, суд, куркулів як клас ліквідували б.

—• 30 травня 1971 р. •—
Картинки

1. *Бути пузатим.* Як не дивно, проста людина вбачає в цьому ознаку успіху, достатку, благополуччя. Мій сусід Василь нарощує живіт. «Ти диви, як поправився, який живіт!» – іронізую. Він погладжує

задоволено живіт, посміхається. Або можна почути зауваження: «Вона живе добре, стала така товста, що в двері не влізе». Навіть Регушевський наростив живіт. Каже: «Малий ростом, потрібно для солідності». А пригадую, як старанно Цезар плекав теж свій живіт, теж для солідності.

2. **Ставлення до праці.** Селяни не хочуть, щоб їх діти залишались у колгоспі. Багато батьків оберігають своїх дітей взагалі від роботи. Колгоспна праця стала принизливою.

Село страшно настраждалось. Можливо, передусім цим пояснюється втеча від усього сільського – життя в селі, роботи, культури, мови. Комплекс!

3. **«Вірність».** Йдемо селом. Ліда показує на гору, де була колись хата: «Оце тут жив чоловік, якого поліцай убив пляшкою. Випивали, а дядько сп'яну запропонував випити за наших. Поліцай схопив пляшку – і дядька по голові». Вірність завойовникові! Відданість узурпатору. Скільки їх було!

4. **«Свій своїх не познаша».** Страшні міжусобиці, запекла братовбивча боротьба. А проходять роки, і що ті асимілятори, держиморди, позаздрили б – здійснено те, про що вони тільки мріяли (наприклад, негритянська проблема).

5. **Ловля душ** – ось у чому суть тактики, доктрини.

—• 31 травня 1971 р. •—

1. **Сюжет, мотив.** Дивився по телевізору, як проходив XIV з'їзд КПЧ (Чехословакії). Виступав Брежнев на якомусь заводі, маса людей стоїть (якийсь заводський двір), оплески без ентузіазму, дуже старанними були лише ті, що в президії, і намагались диригувати масою. Навколо Брежнева – тілохранителі – видно зразу по зовнішньому виду: як дивляться в зал, зовсім не звертають уваги на те, про що говорить їх дорогий Леонід Ілліч.

Заключне засідання. Зал. Гусак виступає, кожен реверанс на адресу КПРС – бурхливі оплески! Тут уже відібрана аудиторія. Це ті, кому було б при контрреволюції погано. Цікаво, чи в цій ситуації найшовсь Гусак (яка історична паралель: Гус – Гусак). Головне – перемога, переможця будуть вшановувати.

Чомусь вплив в уяві такий сюжет чи тема для кінофільму (на зразок Ромма). Події в Німеччині і у нас в кількох планах: культ Гітлера і Сталіна, monopartai sistem, втручання в усі галузі життя, залякування зовнішнім ворогом, прославлення своїх успіхів – і війна, бойня, після неї руїни.

2. **Сумніви, переоцінки.** Під час останньої розмови Чорноморець натискав на тому, що вони мені не вірять, що я з ними нещирий, невідвертий. Як приклад невірності згадав оті два листи – Подолинного і Зикіна.

Чи це не помилка моя? Зміст їх усе одно відомий, потрібно було

віднести! Наївне бажання бути чесним, чистим, не принести нікому шкоди (все одно Подолинного осмикнули, в Бару не дали влаштуватись) може дорого мені коштувати. Не був відвертий у малому, не повірять у великому.

3. **Боязнь ближнього.** Запитую Смоленчука про VI з'їзд письменників України. Хазяїном фактично став Козаченко, хоча проти нього голосував кожен третій. На закритому засіданні в обкомі мова йшла про націоналістів, фігурували нібито прізвища Смоленчука, Юр'єва, Гончаренка, Грушкіна (?). А мого не було. Він трагічно зауважив: «От я й думаю у зв'язку з цим, чи можна мені про з'їзд свою думку говорити».

4. **30-ті роки.** Перед самою війною такі репресії. Яким міг бути бойовий дух?! І от ця група біснுவатих не зуміла використати такої на диво сприятливої ситуації. Кортес на цьому фоні – геніальна особа. Це свідчить, що диктатором можна стати не розумом, а безсердечністю.

—• 31 травня 1971 р. •—

Минуле

1. **Різний підхід.** А.Степанівна знов згадала 30-ті роки, як передачу носила чоловікові (3 кусочки сала; «передатчики» один взяли собі, а один розрізали, так що у сумі теж вийшло 3), по скільки днів і яка маса жінок чекали там черги. А ув'язнених возили з місця на місце: то в Нікополь, то в Дніпропетровськ, не казали, де вони. Зробили обшук (показавши санкцію прокурора) і забрали. Найшла тоді, коли він надіслав звісточку (дозволили). 9 місяців протримали. Випустили. Стара пояснює: як Єжова зняли, то багатьох випустили. То він все так робив. Старий коментує: «Вредітельством займались, щоб викликати ненависть до совєцької власті». Стара: «Забирали все людей грамотних – агрономів, учителів, бухгалтерів, начальників».

Жінки, чоловік 400, а то й більше, збирались коло тюрми в Дніпропетровську, спали надворі хто де, по тижнях чекали, щоб передати передачу.

А от були посадили її двоюрідного брата за хуліганство. Жінка попросила піти й передати пакунок, бо я вже знаю де. То зразу призначили побачення, дозволили передати, що принесла, без ніякої складності й затримки. А вже він мені що, не близька рідня навіть. А ті вважались політичними, а інакше побачення не можна було добитись.

Брали тоді, каже, іноземців у першу чергу. Був у селі австрієць (полонений, залишився, одружився, мав двох дітей), навіть ніби й неграмотний, а забрали і не повернувся (думав, що попав у рай).

2. **За що брали.** а) П'ятаківського брата: виїхав із села, був шахтарем, на хорошому рахунку, приїхав відвідати знайомих. Випили втрьох. На п'яну голову почав щось говорити про релігію, видно, захищати. Один з них був активіст, пішов заявив. Забрали чоловіка. Хотів повіситись з

досади, що так задаром попав. Так і не повернувся.

б) З Сафонового активіста навіть забрали. Зайшла мова, що виведена пшениця з двома колосками. А він з'язвив: «Якщо буде і по два колоски на одному стеблі, то все одно для нашої власті буде мало».

в) Романцевич про свого батька колись розповідав (це в Златополі, частина теперішнього Миргорода): забрали за дурницю – сказав, що з поляками війна буде, бо наші укріплюють цей кордон. Після ХХІІ з'їзду реабілітували. У зв'язку з цим фактом пригадується, як Щока у своєму нарисі писала, що куркулі чекали війни.

Напевне, люди чекали війни, тому будь-які слухи про неї суворо присікались. До речі, раз Нечая Д. чи посадили, чи з роботи зняли за фразу: «Треба спішити збирати врожай, бо пропаде». Ніби зробив жест виразний (мовляв, звідти, з заходу, прийдуть). Витлумачили, ніби буде війна і прийдуть американці, а він мав на увазі, що насувалися дощі, хмари.

3. Кажуть, після війни збирались вивозити українців, уже все було підготовлене. Правда, і Хрущов колись проговорився, що Сталін хотів вивезти українців, але їх багато. Чи не холодна війна завадила? Зберегла від знищення націю?

—• 17 червня 1971 р. •—

1. *Образки. Характери.*

а) Валя розповідає про свого чоловіка: Гуляємо, він зустрічає свого знайомого, ввічливо з ним вітається, а коли пройшов, каже: «От крюк!» (або інше якесь грубе визначення). А жінці обмете порошок, скаже комплімент, а відійшовши: «Ну й корова!»

б) Яловий. Останній дзвінок на стаціонарі. ІV укр. і ІV рос. Готувались до цього свята лише українці, вони й виступали. Яловий виступав «з напутством» **російською мовою.**

в) Міша Нечай про пенсіонерів: деяким видають пенсію вже з 49 років (шахтарям). Чому б не дати їм можливості працювати в сільському господарстві? Багато хто з них погодився б поїхати в село, мати своє господарство. Знімуть пенсію. Навіть порося викормити не дають – фіноргани б'ють по пенсії: додатковий прибуток!

Думається, справді бувають такі рогатки, що не дають людині приносити користь. Мовляв, на тобі 40 карбованців і живи в місті, нічого не роби, байдикуй.

2. *Підготовчі курси.* Ціла комедія з ними. Недавно на раді факультету обговорювали це питання. Не хочуть учитись. Дехто заявляє: «Мене записали, я й не хотіла». Що робити? Вишукували шляхи, як примусити ледарів учитися. Хоч як-небудь виконати програму, бо план не буде виконано... Весь сенс полягає в тому, щоб зберегти цей контингент... нам доведеться звітуватись. Це важлива соціально-політична справа, на це вже витрачені гроші... нас по голові не поглядять... Декан: Саме по-

державному ми повинні підійти.

Є великий конкурс, от і відбирайте людей в інститут. Хтось придумав підготовчі курси, куди набрали просто випадкових людей. Тепер тратяться кошти, тягнуть силою, аби на трійки закінчили. Тоді мають право без конкурсу поступати в інститут. А мене це гнітить. Ще один зі шляхів проштовхнути в інститут своїх.

—• 30 червня 1971 р. •—

Макаренко. Випадково почуте. Обідаю в ресторані. Підходить і сідає біля мого столика літній чоловік, з сивиною, замовляє. Нас тільки двоє, тому зав'язую з ним розмову... Він живе в Ленінграді, а мати тут, приїхав відвідати її. Мій співбесідник виявляється місцевим, їх сім'я жила то в Полтавській області, то потім у селищі, що затопило водами Кременчуцького моря. Його батько вчитель, дружив з Макаренком, працював з ним в одній школі.

Макаренка покликали ще в царську армію, як учителю дали нижчий офіцерський чин (підпрапорщик?). При радянській владі його як «золотопогонника» переслідували, знімали з роботи, він бідував, голодував. Нарешті дали йому бандитську колонію – на, виправдай довір'я. І там йому ставили палки в колеса. Але він якось зумів зв'язатись з Горьким. І той підтримав його навіть перед органами.

А потім розповідав про репресії. В їхньому селі заарештували буквально всіх учителів і лікарів, розстріляли («план треба було виконувати, а інтелігенції мало, то підібрали всіх»). Попризнавались, що були зв'язані з польською розвідкою.

Попрощавшись, я довго обдумував розказане про Макаренка. Тут знову якась шарада:

а) чи нема тут чогось спільного з усіма тими, які справді полюбили тиранів за одержані кривди? За успішно заподіяне зло прославили тиранів? Адже і Лелик, і Смоленчук, здається, таки полюбили Сталіна;

б) а може, тут геніальна думка – приєднатися до тих, кого не можеш побороти? Не будь вівцею, коли від вовків нема спасу? Зло було настільки всесильне, що йому зарадити не міг ніякий протест, навпаки, воно цей протест шукало як поживу для себе. Тоді приєднайся до нього, виступи від його імені, але проводь у життя ідеї, які б облагородили це зло, сприяли перетворенню його кінець-кінцем у щось позитивне, гуманне. Саме від імені зла відкривалась можливість рятувати щось, виконувати позитивну програму. Сверстюк уже вибитий з активної дії, а Смоленчук вивчає матеріали, сприяє відкриттю музеїв, у якійсь мірі впливає на розвиток культурного життя. Чи не в цьому ряду Яновський, Сосюра? Навіть якщо розглядати чисто особистий порятунок.

—• 14 липня 1971 р. •—

Репресії.

Війна залишила значно менший слід у свідомості людей, ніж 30-ті роки.

І ще. Озвірілий фашизм. Організаторів масових злочинів усе-таки покарали. Жертвам поставлено пам'ятники. І о парадокс! Усе це тільки на користь (чи повернене на користь) учителів і батьків усього того лиха. Не було б першовідкривачів, не було б і послідовників.

Б'ють дзвони в Бухенвальді, тисячі йдуть подивитись на місце страждань. Невже ці відвідувачі не думають про **перші** табори знищення, витончені знущання над людиною. І цим жертвам ніхто не поставив пам'ятників! А вбивці спокійні. Навіть з почуттям гордості за виконану ними велику роботу доживають віку, на урочистих зборах їх запрошують у президії. І ми їм руку подаємо! Історія працює на них! А було все на волоску. Якийсь момент – і вони б стояли біля стовпа ганьби.

Колись це виясниться, про все скажуть правду, хоч і значно меншу, ніж потрібно (адже могили зарівняли і все заросло, як, приміром, у Вінниці, документи знищено, живі свідки вимруть). Жертви фашизму поставлені на службу, а ці можуть дезактуалізуватись. Так чи інакше – вже вимерло покоління, яке винесло все це на собі. Все переходить в історію, і в майбутньому стане просто кошмарним спогадом, пересторогою, як Нерон.

Яка мука – бачити і мовчати, розуміти – і ні з ким не ділитися!

—• 14 липня 1971 р. •—

Інститутське життя

1. **Хитрість.** Як окрема людина, так і система в цілому, при невмінні чи неможливості досягти чогось по-справжньому, чесно, дуже вигадливі на «хитрі» ходи. Олена Петрівна, наприклад, в силу різних причин не може дати студентам ґрунтовних знань, але роль показухи освоїла добре. Державні екзамени. Розкладає білети так, що й не придерешся, бо не по порядку, але вони так розташовані, що кожен студент знає, який білет він може витягнути. Відповідно кожен і готується.

2. **Рівень знань.** Проте рівень знань випускників факультету I–III класів (заочників) такий, що студент навіть на один білет не міг як слід підготуватись. Несли шпаргалки, їх переписували на листки, одержані тут, і читали відповідь. Коли хтось ставив додаткове питання, то студент злякано белькотів, що прийшлося.

Ліда якось непомітно пересунула картки. Заходить студентка, сміливо підходить до стола, впевнено бере білет. Глядь – не той! Машинально поклала на місце і взяла другий по сусідству. Та частина студентів, які вже після цього випадку заходили, відповідали вкрай погано, бо не знали матеріалу (білети ж перемішані).

До речі, так робить і Добржанська. Звідки б знав студент стаціонару, що йому попадеться. Консультувавсь зі мною в коридорі, заходжу – відповідає на ці питання. А я наївно відмахувався: та вам ці питання не попадуться.

Потім на кафедрі при обговоренні питання про випускні екзамени вона (Добржанська) заявила: відповідали прекрасно, навіть не знаєш, кому «четвірку» ставити, всі на «п'ять».

3. **Вступні екзамени** (на заочному цього факультету). Як завжди, значна частина проходить по знайомству (викладачі один одного просять). Писали твір – майже всі шпаргалили. Але сіль була ось у чому. Поступав на факультет I–III класів директор художньої школи. Таку людину для багатьох, у першу чергу для Омеляненка (проректор по заочному відділу), дуже вигідно прийняти. Пишуть твір, а він сидить і ані слова. Саме Ліда була в цій групі. Омеляненко в коридорі питає: «Як?» – «Ніяк! Нічого не пише». – «От чорт...» Тоді влаштовують таке: Заходить в аудиторію хтось з викладачів і питає: «Тут є NN?» – він озивається – «Вас кличуть до телефону». Виходить. У коридорі передають йому шпаргалку. Він повертається і «написав» твір на «чотири». А зовсім не може двох слів зв'язати.

Виправлення творів проводилось за цими самими методами. Подає список шифрів, де не можна ставити поганих оцінок. Робота, наприклад, дуже слаба. Підходиш до керівника. Дивиться в записник: «Ой, що Ви, тут „трійки” не можна ставити». Або: «Нічого, ставте „три”, це такий-то, не пройде – хвороба з ним».

—• Липень 1971 р. •—

Алупка

Пам'ятник (погруддя) Ахмет-Хану Султану. Льотчик-винищувач, збив 49 літаків, має три ордени Леніна, дві «Золоті зірки». Після війни – льотчик-випробувач, у 1971 році загинув. Жив у Московській області. Кажуть, мама просилась, щоб дозволили оселитись на батьківщині – відмовили, бо за нею потягнуться інші. На постаменті текст:

«Указ Президиума Верховного Совета СССР о награждении Героя Советского Союза гвардии майора Ахмет-Хана Султана второй медалью „Золотая звезда”.

За образцовое выполнение боевых заданий Командования на фронтах борьбы с немецкими захватчиками, дающее право на получение звания Героя Советского Союза, наградить гвардии майора **Ахмет-Хана Султана** второй медалью „Золотая звезда”, соорудить бронзовый бюст и установить его на постаменте не родине награжденного.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР М. Калинин
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР А. Горкин
Москва, Кремль, 29 июня 1945 г.»

Різні почуття й думки огортали мене, коли розглядав цей пам'ятник (поставлений у 1955 році – після депортації татар).

—• 10 вересня 1971 р.

1. **Відкриття нації.** Так важко (ішов навпомацки в темряві) було відкрити націю. І довелось терпіти тепер за це.

2. Недавно почув сентенцію: найстрашніше – *ностальгія у своєму рідному краї*. Подумалось: мабуть-таки багато оцих внутрішніх емігрантів, що хворіють на такий різновид ностальгії.

3. Розповідали про якогось учителя української мови в Новомиргороді. Ходив у вишитій українській сорочці. За це забрали в 37-му. Одсидів, повернувся вже після війни.

4. Моторний розповідав, що якось, прибувши на роботу, їхав бідаркою із секретарем райкому, той показує на хату і каже: тут живе український націоналіст! Там жив хлопчина, який писав українські вірші.

5. **Моральна деградація.** Тепер жінки дивуються (з розмов у нас у дворі), коли чоловік не п'є, не волочиться. Валя (Лідина подруга з Кривого Рогу) розповідала про своїх чоловіків: «Це якісь тварюки безсердечні!» Один вговорив її продати хату (якось незаконно), забрав гроші собі (все робилось, коли вона була тяжко хвора, лежала в лікарні, підлестився до неї). Другий – страшний п'яниця, бив її.

Звичайне явище – відмова дітей від батьків. У «Правді» (№ 7 за IX.71 р.) йдеться про кандидата наук, який залишив бабусю в лікарні, не забрав її. Там говориться, що в цій лікарні вже **шість бабусь** лежить, ніхто не забирає.

6. **Петро Микитович.** Мова зайшла про батька Герцена. Залишивсь у Москві, бо старий, попросив Наполеона, щоб випустили, дозволили виїхати. Наполеон дозволив, але передав листа царю. Цей поїхав, доставив цього листа. Дивуюсь, що пропустили до самого царя. Хіба таке тепер було б можливе? – «Е-е, тепер би з ним не розмовляли довго, давай лист сюди, а його в розход». Розповів і про свого двоюрідного брата, який був офіцером, але десь біля Полтави попав в оточення, полон. Жінки з чужого села визволили з німецького табору: попросили старосту включити його в список, нібито він житель сусіднього села. Випустили. Коли прийшли наші, то викликали на допит, потім записали в штрафбат і послали на заміноване німцями поле – розміновувати його собою – хто пройде, того щастя. Загинув.

7. **Паралелі.** У серії «Жизнь замечательных людей» варто почитати про життя Грамші, Назима Хікмета – особливо опис тюрем, режиму, в яких вони перебували. У них і в нас.

8. Віктор Шостов (Шуст – у селі так їх звать) інколи говорив таке, що мені було боязко: про начальство, їх розбещеність, п'янки; про торгівлю – жінка заходить на виклик завмага, той вимагає принести

безкоштовно пляшку коньяку, закуску. Продавці потім змушені «комбінувати», не викладати ж зі своїх кишень.

9. Цікава стаття про Чіпку (УМЛШ, 1971, № 6, с.80-84), як багато в цьому образі для розуміння революційних і подальших подій.

10. *Рентабельність*. Цього року Петя вторгував за одні лише помідори 1300 крб. (зі свого городу). Ще з городу має картоплю, фрукти. Чи хоч деяку частину того, що дає город, він заробив у колгоспі? До речі, в Кіровограді помідори зараз проблема. Колгоспам чи не вигідно їх вирощувати, чи що, а на базарі – по 50 коп. кілограм. От і рентабельність. До речі, в Миколаївці той сад уже викорчували як нерентабельний.

11. Як багато тих, що бажають своїй державі загибелі, ждуть цього. Чи не свідченням цього були ті слухи про війну? У нас, а також тут на Кіровоградщині.

—• 13 вересня 1971 р. •—

1. Згадався епізод у СШ № 9: вчителі російської мови, коли я почав читати лекцію українською мовою, запротестували, дехто з іронією: «Ви такої щирій українець!» Я розсердився. І тоді в органи поступила інформація саме про мене, а не про них, хто виступав проти української мови. З розмови з В.С. я відчув, що він про це знає. Протести проти української мови навіть схвалюються, а спробуй викрикнути, щоб лекції читались по-українськи. Націоналізм!

2. Навчити людину мовчати.

3. *Перевиховання по-китайськи*. Там творчу інтелігенцію посилають до робітників і селян перевиховуватись. Тут є диявольський смисл! Хай відчує на собі цю темну масу, поспілкується з нею, відчує її владу на собі – перестане мудрувати. Дурнів поставити над розумними, негідників – начальниками!

4. Виявляється, й батька тягли в сексоти (було це років 25 тому, а признався лише цього року): будеш одержувати по 50 крб. (на старі гроші). «Та я малограмотний, – відповідає чоловік. – Я нічого не розумію, не зможу справитись з цим завданням». – «Тут нема чого справляти і особливих знань тут не потрібно: просто прислухайсь, про що говорять люди, і будеш нам повідомляти».

5. *Міністр освіти Удовиченко*. Моторний якийсь висловився про нього: Мені, як кореспонденту, доводилось з ним близько стикатись. Це надзвичайно груба, нахабна, некультурна людина. Він страшно неграмотно говорить, а коли знаходиться в колі своїх наближених, то свою мову навпіл пересипає матюками. І ця людина була міністром освіти. Скільки він зла посіяв!

6. *Розмови*. 10.09. П'ятниця. Була зустріч з Василем Семеновичем. Довго ходили по парку, розмовляли (з 17³⁰ до 20⁰⁰). Він мені показував цілу збірку поезій (попереписані від руки) «націоналістичного характеру»:

уривок з поеми «Махно» Сосюри, вірші Вінграновського та інших поетів (є й Павличка). Все це твори про українську мову. Сам читав деякі, а дещо давав мені читати. З якою метою? Почути мою думку? Виявити, чи я цим цікавлюсь? Вивідати мої настрої? Я просто підтримував розмову, ніякої оцінки творам не давав. А сам думав: оці автори на прицілі. Дещо їхнього пропустять у друк, а взагалі-то будуть спускати собак. Поети будуть сердитись, часто й не підозрюючи, хто стоїть за спиною оцих паяців. Додуматись до такого! Кого треба, придавлять і задушать, будучи невидимками. Там редактор придерся, там – рецензент, або нема паперу. Скільки прекрасних талантів отак «гуманно» в самому зародку знищено.

Питав, чи я не читав «Свічадо» Гончаренка. Ні. А сьогодні запитую про це «Свічадо» Юр'єва. Це, каже, книжка, ось-ось мала вийти в Дніпропетровську. Чудова, була блискуча рецензія. З обкому, коли довідались, подзвонили – ні в якому разі. Повернули рукопис з видавництва. Але шила в мішку не сховаєш, йому хлопці сказали, в чому річ. Пішов до Піскунова. Той розвів руками: ніхто не дзвонив, зрештою, принесіть рукопис, ми розглянемо, прорецензуємо, побачимо. Гончаренко одержав рецензію наскрізь негативну. Мовляв, видавати нема як. Виходить, і тут органи вирішили долю, осмикнули за деякі його висловлювання. Він переїхав у Черкаси, наївно сподіваючись, що там інший «обком».

Виникає і таке питання: скільки велетнів української культури з'явилося на рубежі XIX-XX ст. в умовах дискримінації і скільки за 50 років, коли існує суверенна українська соціалістична держава?!

Між тим Василь Семенович зауважив, що наша (тобто органів) м'якотілість, безхребетність привела до появи таких творів. Але це гра з вогнем (як і передача заборонених книг). Є спеціальна постанова і буде все це рішуче присікатись.

З'явився хтось в алейці. Василь Семенович насторожився, очі стали круглі, придививсь. Якось своєрідна була ця його поза.

—• 13 вересня 1971 р. •—

Анекдоти про Василя Івановича Чапаєва.

1. Василь Іванович: Петька, приготуй мене зайчатину. – Где же я возьму зайца, его же нигде нет? – Петька, это приказ! – Ранком прокинувся і бачить: Петька жарить м'ясо. – Так где ты его нашел? – Я как бабахнул, так этот заяц даже гавкнуть не успел.

2. – Василий Иванович, привезли белого. – Сколько ящиков?

3. – Василий Иванович, белые в лесу. – Я грибов не люблю.

4. – Василий Иванович, Анка убежала к белым! – А это наше бактериологическое оружие.

5. – Котовский приехал! – Накорми его! – Он сыт. – Когда посылт, тогда и накорми.

6. Василий Иванович спрашивает Петьку: Что ты делаешь? – Натягиваю антенну. – Ах, какое красивое женское имя!

—• 15 вересня 1971 р. •—

1. *Аргументи*. Василь Семенович: «Необхідно вжити заходів, щоб не було так, як під час окупації: тоді частина викладачів педінституту пішла працювати на німців. Якогось професора навіть розстріляли за співробітництво».

Петруня: «Ми хочемо, щоб наші діти жили спокійно (тому, мовляв, так пильно треба викорінювати крамолу)».

Комаров: натякав на події в Чехословаччині.

2. *Ганьба*. Недавно Ліда висловила таку думку: якби посадили за алкоголізм, крадіжку, хуліганство, то друзі співчували б, навіть намагалися допомогти, у всякому разі не відреклися б, але якщо посадять за якісь там книги, якщо пришиють політику, то всі розбіжаться, як від зачумленого.

3. *Хуліганство*. Що було б, якби припинили боротьбу з хуліганями, злодіями, зарізками? Залишили громадян беззахисними? Між тим українська нація, культура не тільки беззахисні, але й будь-яка спроба захиститись жорстоко карається.

4. *Устинівські враження*. 26.VIII. був на конференції вчителів в Устинівці. Виступав перший секретар райкому Оковитий Іван Олександрович. Давав вказівки. Казав, що погано поставлена виховна робота, що появляються серед загалом здорової молоді хіппі, дехто носить хрестики: «З цим треба вести жорстоку боротьбу».

Після конференції місцева еліта пішла в кафе пообідати. Була випивка, вже трошки захмеліли. Заходить працівник КДБ, прибув з Кіровограда (я з тривогою вдивлявся в його нібито знайоме обличчя: невже з органів? Чи не за мною бува? Потім помітив, що мої сусіди непомітно питали один в одного – хто це? Бачу, пише один на клаптику газети («з КДБ»). Мене ще більше тривога охопила. Нарешті пізнаю його – це той, що приходив до нас у хату, викликав Ліду і мене до Чорноморця). Випив він дві чарки. Підійшов до нього Оковитий, про щось перешепнулись, і забрав його. Пішов цей працівник майже на ногах не тримаючись (значить, ще до цього десь тягнув).

Потім, після вечері, випадково на вулиці зустрічаю Лоевського, редактора місцевої газети. Питаю: «Чого цей приїхав?» – «А, тут одну справу розслідують» – відповів ухильно. Став хвалити цього працівника, що на його рахунку є розкриті складні справи. «До цього треба мати особливі здібності, чуття чи що», – кажу. – «Та ні, просто треба мати скрізь друзів, які допоможуть. А він товариський, у нього скрізь друзі є», – відповів.

Друзі, значить? Серед них, очевидно, є з необхідності. Є і з ентузіазму. Коли я сказав Василю Семеновичу, що не хочу бути

донощиком, то він здивовано: «А що ж ми без них знатимемо?!»

Але ще до приходу працівника виникла цікава розмова. Мій сусід справа (що добре знає Василя Семеновича), директор школи, старий уже, згадав, що колись була дуже популярна пісня «Дванадцять косарів». По радіо, як тільки включиш, то зразу ж передають, як правило, цю пісню. Тоді українські народні пісні не прийнято було співати, відгонило це націоналізмом, а нових пісень ще не було. До речі, автор цієї пісні живе в Павлиші й досі (Шевченко).

Їдучи додому, в Бобринці зустрів Моторного. Уточнив цю історію з піснею. Шевченко жив у Харкові, потім відчув, що наближається біда. Покинув Харків й оселився в Павлиші. Затерся і так вижив. А пісня була засуджена. Ніхто не знав, де автор дівсь, а тут теж не знали, хто він такий.

У Бобринці на автовокзалі був ще один цікавий епізод. Якийсь юнак, в окулярах, невисокого зросту, щось доводив двом високим хлопцям. (Біля автобуса Кіровоград-Устинівка). Відчитував їх нібито за те, що вони при жінках лаються. Вони у свою чергу його ображали («Кто ты?! Ты – колхозник!..») Біля нього стояв понурено здоровань і ніби тримався нейтрально. Мені стало жаль хлопчини і, коли він відійшов пити воду, то я наблизився до нього і запропонував свою допомогу. Він подякував: «Я з ними сам справлюсь, я працюю в органах». Значить, і цей з понурим супутником – в Устинівку! Звичайним рейсовим автобусом спішить до міста. Шурують у чергах, ходять по вулицях.

5. **Турботи з садком.** Діма ходив у яслі. Простудився, хворів, забрали, написавши заяву, на кілька місяців для оздоровлення. Виявилось, не так легко назад потрапити. І лише через Скіпу (зав міськвно) вдалось знову одержати направлення.

Щоб потрапити після перерви (більше 3 днів) знов у яслі, треба пройти санепідстанцію (їхати в один бік міста), потім взяти дозвіл у лікаря (другий кінець міста). Чи все це легко зробити матері, яка працює?

Садок № 24, куди ходить Діма, український. Але виховательки, за деяким винятком, зовсім не володіють українською мовою, а навіть і ті, що володіють, заняття проводять російською (вчора писала казку-гру російською мовою).

6. **Взаємовідносини.** Кажуть, в обкомі не задоволені нашим ректором. (Веде себе незалежно, не кланяється без кінця). Осмикнули б. Не можуть ніяк встановити, чи не збереглись у нього зв'язки з ЦК!

7. **Українські школи.** У СШ № 5 не можуть набрати в перший клас запланованої кількості дітей (набрали лише 2 невеликі класи), а вчителька каже, що один з батьків заявив: «Хто в українську школу йде? – тільки діти технічок, ну ще й українських письменників».

8. **Деукраїнізація.** До речі, недавно помітив, що вже й пам'ятник Шевченкові зняли (навпроти дитячої бібліотеки у сквері біля будинку офіцерів).

9. *Література* (сучасна, піклування, розквіт). Було колись у ЛГ (є десь вирізка), що керівник Російського інституту в США дає своїм студентам за кару читати твори радянських письменників. Чи можна уявити щось протилежне – дам нашим студентам за кару читати Драйзера, Сінклера та ін.? Студенти вмиль стали б недисципліновані, аби таку спокуту їм давали!

І ще. Рубіж XIX-XX ст. Перешкоди, труднощі, а скільки всесвітньо-відомих талантів – Франко, Леся Українка, Стефаник, Кобилянська... Пройшло півстоліття «вільної суверенної української держави, небувалого культурного розквіту українського народу, піклування партії» – і яка бідність!

10. *Xinni*. Під час останньої розмови Василь Семенович зупинився на проблемі хіппі (в Устинівці теж секретар райкому Оковитий говорив, що це явище стає дуже поширене, треба вести з ним жорстоку боротьбу). Розповідав про розпусту серед молоді, показував навіть серію фотокарток еротичних (теж самодіяльність!).

Це ж протест проти офіційної фарисейської моралі, як пуританство, целібат навіть – реакція на нестримну розпусту.

11. *Гончар*, коли виступав у нашому інституті, говорив: «Скільки талантів, скільки душевного багатства було висотано війною. Ніколи повністю ми не надолужимо втрат...»; «...щоб ви були незмиреними до неподобств...»

Дуже високу оцінку дав Сухомлинському: «Цей край (мовиться про Кіровоградщину) дав багато для української культури. Вона була б неповною, якби не було І.Карпенка-Карого, Ю.Яновського... Хочу додати ім'я В.Сухомлинського. Це великий педагог, мислитель нашого часу... Лише тільки згодом і десь далі в повному масштабі буде оцінена ця дивовижна постать. Я не можу не висловити захоплення від краси цієї людини...»

У президії сиділи Гончар і Логвиненко. Ті, що будують, і ті, що руйнують. Русифікатори на цей раз говорили по-українськи.

Яке сильне враження від виступу Гончара! Через деякий час з цієї трибуни виступав В.Козаченко. Довелось втихомирювати студентів – ніякої уваги. Безбарвне словоблудство. А Гончара слухали, затамувавши подих! Знамення часу – саме Козаченки роблять погоду.

12. *Сусідські взаємовідносини* (із Heimkehr). Заздрість у серцях отих селян. Бажання, щоб у мене було таки краще, ніж у інших, злорадство. Надія, Петіна теща, висловила десь про матір: «Синів поженила, тепер хай дочок повідає заміж» (мовляв, дочки негарні, поосидять). Як матері хотілось, щоб було весело, коли всі з'їхались, щоб сусіди чули спів!

А Андрій? Його бажання, щоб понапивались гості, щоб співали: а то сусіди скажуть – що то була за випивка, що й ніхто не співав.

—• 16 вересня 1971 р. •—

1. **Образок.** Пригадую, якось чоловік з Волині розповідав, що в них головою колгоспу – колишній бульбівець, дуже вредний, сидить у печінках колгоспників. Проте вище начальство його тримає.

Чи не могло бути й так: послали розвалювати підпілля, потім – компрометували його, зрештою варіантів тут може бути маса, головне – використано його як слід.

2. **Історія з Масюкевичем.** Якби я твердив про древність російської мови, чи міг би він писати донос? А якби написав, чи не обернувся цей донос проти нього? От де суть, справжнє становище мови і народу, це теж не повинно було взагалі цікавити органи, що б про мову не говорилось. А якби я насмілювався сказати про її переваги над російською? (До речі, про переваги української мови над англійською або німецькою – можна говорити. В прямій формі: це може викликати лише усмішку в тих).

3. **Влада.** Пригадую, «сталінський план перетворення природи». Хтось працював, розробляв його – приписано Сталіну.

Вампіри висмоктують кров. Суспільство розвивається. Появились такі, які силою влади примушують працювати на себе спеців, присвоюють собі їх досягнення, звалюють на них свої недоліки. План Шульги – опріснення північної частини Чорного моря – був би Сталінським проектом.

Пригадується фотографія – Ворошилов, Будьонний та ще хтось дивляться на карту, обмірковують план операції. Чи не спеці цей план склали? Як є фотографія – Хрущов щось розглядає (і в щось пальцем сп'яну тиче) – план Київської ГЕС. Удовиченко ж керував наросвітою в Україні!

4. **Наші в інших.** Вишневецький прославився. Як багато знову стає на цю стезю! Ворошилов – десь зустрічав прізвище Ворошило, а Будьонний – чи не Буденний. Пристрасть міняти прізвища: на кладовищі в Кіровограді є такі: Швядкой, Рябой; вчаться в інституті нашому: Ніна Шустова (III рос.), М.Семенков (IV мат.), Железняков (IV укр.); поширене прізвище на Кіровоградщині Піскун, чи ще з цих і Піскунов, що не володіє українською мовою!

—• 3 жовтня 1971 р. •—

1. **Канали русифікації.** Алфёров (Родной язык в средней школе, М., 1916) говорить, що деяка частина освіченої громадськості виступала проти реформи правопису, бо зміна правопису приведе до руйнування устоїв російської мови! Чи саме не цим викликані безконечні реформи українського правопису, зміни графіки!

2. **Робота з групою** (з виступу на зборах): а) індивідуально знати кожного студента, його інтереси, світогляд; б) не все в порядку з політичною пильністю (труднощі з відбором за кордон).

3. *Політика й тактика невидимок*. Як старанно схована від людського ока цензура! Навіть сам автор часто не підозрює про її існування. Вжито ще й додаткових заходів – збереження державної таємниці. Ніби так і треба. А яку вона роль виконує! Централізація видань, відсутність паперу. Ж-л «Україна» які матеріали друкує! А десь у Канаді, Австралії довірливий читач жде вістки від земляків.

4. *Відкриття України*. Цікавий і дивний феномен (як модно вживати такий термін) Сергій. Виріс, виховався в найбільш денационалізованій сім'ї, зараз у нього пробудився інтерес до українства. А мати ж була добилась звільнення від української мови й літератури! Він сам тепер признається, що колись було у нього зневажливе ставлення до всього українського. Тепер українська мова, народна пісня, історія його полонили! Порвав навіть зі своєю нареченою через це, бо вона не поділяє його поглядів, симпатій!

Його мучить – чому українці відмовляються від своєї мови? Чому гине нація – велична, здібна? Така велика країна – і не має ніякої політичної ваги.

Його наречена переконана, що українська література бідна, нецікава. І то правда, на жаль. Але чи хто задумується над тим, хто винен у цьому?

—• 12 жовтня 1971 р. •—

1. *Мрія про школу*. Школа не має бути казармою, де дресирують інтелект учнів, а місцем повноцінного життя дітей – розваг, цікавих незабутніх вражень, адже кожна людина проводить тут 10 своїх найкращих років.

2. *Наша історія*. Недавно (5.X.71) І.К.Білодід виступав на кафедрі, говорив про основні напрямки і проблеми досліджень Інституту мовознавства. Показав «Граматику» Ужєвича і розповів історію її публікації. Виявляється, ця грамика була написана раніше, ніж перша французька грамика, але та була опублікована, а ця ні! Така наша доля.

3. *Кіліченко про Смоленчука*: «Кілька разів заходив до мене, все набивався в друзі, розпитував, чи нема рідкісних книг, навіть почав безцеремонно оглядати мою бібліотеку. Тепер вже не заходить, зрозумів».

А якщо людина справді шукає товариства, книголюб? Які тепер люди обережні, насторожені і недоброчливі.

4. *Наука блюзнірства*. Чи не підходять під це писання Мазуркевича і К^о?

5. *Стиль, план, зміст виступів*. Яюсь Рябий зауважив: у нас одне питання розглядають багато разів на різних рівнях. Наприклад, успішність. Ото зробили б збори факультету і розповіли б про усе. Говорять у групах групові керівники, обговорення на кафедрах, профбюро, партбюро, виробнича рада факультету, вчена рада інституту, комсомольські збори студентів, відкриті партійні збори, загальні збори викладачів і студентів

факультету. Таку ж картину можна спостерігати і в інших галузях. От недавно відмічали якесь свято колгоспників. Місцевий (районний) доповідач говорив про те, що пишуть усі газети, на всіх тих стендах обговорено: наші успіхи, керівна роль партії, кращі трудівники району (місцевий матеріал – це вже досягнення останніх років).

—————☞• 12 жовтня 1971 р. •☛—————
Про Сухомлинського

1. Пригадую, років три тому я був у Павлиській школі. Оформлення коридорів, класу, в якому я був на уроці, мені сподобалось. Говорили, що Василь Олександрович дуже хворий, тому не виходить, живе тут, у школі. І все ж випадково я зустрів його на подвір'ї, розговорились, він мені показав якусь майстерню, сад, виноградник, із захопленням і гордістю розповідав про роботу учнів тут. Показав якусь кімнату, де саме був ремонт, розповідав про її призначення (яке саме, не пригадую). Говорив, що в деяких школах самі вчителі під час відпустки ремонтують класи (хотілося взнати, як він на це дивиться, вияснити, чи й тут це практикується). На цю фразу, кинуту ніби між іншим, він рішуче зауважив: «Ні в якому разі в учителя не можна ні години забирати з його відпустки». Чогось ця репліка дуже мені запам'яталась, навіть його тон, вираз обличчя при цьому, хоч усе інше, говорене ним, уже забулось. Він справив тоді на мене дуже хороше враження, й досі в моїй душі від цієї зустрічі залишилась приємна згадка, якесь тепле відчуття, він видався мені людиною розумною, гуманною, закоханою у свою справу.

2. Згадується стаття Лихачова в «Учительской газете» – круто марксистська. Читаючи її, хотілось захистити Сухомлинського: автор статті пробуджував антипатію. На тему статті зайшла розмова у мене з Дзеверіним (батьком). Він накинувся на Сухомлинського: «Це ніякий не вчений, у його працях ніякої науки нема! Якби ви знали, яку дисертацію він подав! Це просто був річний звіт директора школи. Але ми пішли йому назустріч – все-таки практичний працівник, учасник війни – і витягли її».

3. Читаю лекцію вчителям. Принагідно згадую Сухомлинського, посилаюсь на його праці, досвід. В аудиторії похвалювання. «У чому справа?» – запитую. – «А-а, якби це так справді було, як він пише!»

На перерві доводили мені, що він розганяє неугодних йому вчителів, що учні його нічим не відзначаються, що він просто вміє створити про себе таку славу. До речі, поганих учнів теж відправляв. Районне начальство його не любить, але боїться. Учні, що робили якісь хуліганські вчинки, у його школі в районі було найбільше.

4. Був я у цій школі недавно (6-9.X), там проходять практику наші студенти. Якраз приїхала делегація вчителів і учнів Кормянської школи-інтернату з Гомельщини на чолі з директором цієї школи Дмитрієвим Михайлом Панасовичем (Афанасьєвич). Кажуть павлиські вчителі, що не

було дня з початку навчального року, щоб хтось не приїжджав. Паломництво. У школі проходить практику студент Харківського університету, збирається писати дисертацію з педагогіки про досвід естетичного виховання учнів у Павлівській школі. Відвідав я і могилу Сухомлинського – стовпчик з металевою табличкою, багато квітів, свіжих і зів'ялих. Ходили з його братом Сергієм Олександровичем. Той розповів, що Сухомлинський був вкрай неуважний до свого здоров'я, не хотів лікуватись.

Бричко Раїса Микитівна, вчителька цієї школи, розповіла, що Сухомлинський був надзвичайно ерудованою людиною, кожному міг щось підказати – математику, історіку, мовнику. «Але в дійсності все далеко не так, як написано в його книгах. Заходжу одного разу в 10-й клас. На столі лежить „Комсомольская правда” зі статтю Сухомлинського. Я глянула, пробігла очима кілька рядків, хтось кинув репліку: „Нема там чого читати!” – видно, газету підклали навмисне. Я розпочала урок, ніби нічого не сталося.

Скільки виходило його книг! А чи хто з учителів їх читав, мав? У Павлівці і навколишніх селах, у райцентрі їх ніколи не було, не продавали. Хто його знає, де вони дівались. Бувало, хтось похвалиться йому, що дістав його книгу. Він випросить і назад не поверне.

Дуже багато вчителів звільнив. Найменший непослух – пиши заяву про звільнення! Причому часто звільняв дуже хороших, працьовитих і розумних учителів.

Правда, ні на кого він не підняв голосу, говорив витримано. На педрадах ніякого демократизму, обговорення питань не було. Говорив один він.

У тому, що він писав, мало правди. Дещо зробив, але були такі випадки: приїжджають учителі, запитують: „Де кімната казок?” Ми дивимось одне на одного, не знаємо. Або: „Де та печера, куди ходять діти?” Знову не знаємо».

(Мені здається, що терміни «уроки мислення», «кімната думки» неправильні, адже кожен урок – це мислення, кожен клас – кімната думок).

5. А як О.Гончар на зустрічі студентів в інституті говорив про нього: «Цю людину зможуть по-справжньому оцінити лише в майбутньому».

6. Складна ця людина. Пригадую, колись брав щось з його праць читати, але не вчитав, з того часу дивився на нього як на щось несерйозне. Зараз не можна не визнати, що деякі його твори читаються з великим інтересом.

Соцреалізм? Бажане й потрібне перемішали з дійсністю, видали за дійсне? Сіра, буденна, потворна дійсність. Якщо говорити, її заперечуючи, про ідеали, то не тільки не будеш публікуватись. Відредагувати її, зідеалізувати, зло замовчати – і все це видати як здійснене, зреалізоване. Так повинно бути! Але про це можна вголос говорити, якщо твердити, що

так воно є! Стати офіціозом і в той же час проповідувати ідею добра, справедливості, гуманізму.

Перші його примітивно-ортодоксальні твори теж, мабуть, є необхідною сходинкою. Без них неможливо було б набути ваги і заявити про своє власне бачення світу. Павличко не подарував би і цього, що дав, якби розпочав свій шлях саме так (навмисне чи з наївності).

—• 19 жовтня 1971 р. •—

1. *Зіпхнути націю на обочину історичної дороги* (на задвірки історії). Переглянув сьогодні і впорядкував листи-вирізки із журналу «Україна», матеріали до «Синонімічного словника» Багмета. Стало якось тоскно і боляче:

а) Людина стільки попрацювала, збрала такі вкрай необхідні матеріали і не побачила їх опублікованими. Стільки самозречення, важкої праці!

б) Але ж це не лише трагедія цього окремого трудівника. Там не видали діалектного словника, там синонімічного і т.д. Нема паперу! Підготовка аспірантів – або іди внайми, або нидій. Поїздки за кордон для підвищення кваліфікацій (тут нема золотого фонду). Навіть така дрібниця – викладання зарубіжної літератури на російських кафедрах. А як калічиться українська мова! Це теж засіб підірвати її авторитет (яким тільки суржиком читають лекції з різних дисциплін). Продумано і вибір керівників, вождів народу (один з методів компрометації, підриву віри в свій народ). Розумних і гуманних – присадити, хижих – підняти, дати їм владу.

2. *Ілля про українців*. Люба Боровик розповідала, що чула розмову Іллі Федотова з якимось доцентом політехнічного інституту: «Хохлы – это те же фашисты» і тому подібне, що вони продажні, погані і т.ін. Цікавих тут декілька моментів.

а) Ілля був не раз у мене в гостях, приймали його добре. У Боровика пив дуже часто, часто користувався його машиною. Той допомагав йому дещо діставати; я допомагав влаштувати його дочку в інститут, зі свого боку Ілля – широка російська душа, як себе сам величає, зумів дозволити собі й таке – наловив у якомусь ставку (по знайомству) риби і продавав, маючи таку велику зарплату, не давши навіть хвоста цьому ж Боровику. Недавно привіз картоплі, Боровик попросив позичити – не позичив (казав, що потім віддам за мішок два, аби позичив зараз). Такий чесний і справедливий, Ілля вже має доступ і до магазинів, і до колгоспів, приймає в інститут по блату. Будучи таким, він все ж знаходить потрібним (чи й необхідним) поганити українську націю, зневажати її. Але чи може поневолювач любити чи поважати поневолених? Тут, мабуть, діє щось ширше або більше за особистий досвід. Нація погана – і все, особливо ненависна, коли є прояви протесту, намагання зберегти своє буття. Крім

того, будь-яка сутичка (особиста) з українцем викликає гнів до всієї нації: всі вони такі! З другого боку, чи ж може поганий бути хорошої думки про доброго?

б) На жаль, є й доля правди в таких твердженнях. Щораз більший прошарок українського народу становлять перевертні. А вони в сучасних умовах спливають наверх, своєю підлою поведінкою створюють враження, що українська нація є такою в цілому.

Як Дніпро, перегороджений греблями, стає гнилим болотом, вода засмічується водоростями і застоюється, так і нація, зупинена у своєму розвитку, наповнюється пристосуванцями, покручами, які задавлюють усе живе.

Сама Люба Боровик, її батьки – характерний у цьому відношенні приклад. По природі добра і співчутлива, спотворена умовами. Розвівшись з чоловіком, залишилась на його прізвищі Серебреннікова, а не на своєму чи другого чоловіка (мужа – Боровик!). Добилась, щоб сина звільнили від вивчення української мови.

3. *Освіта.* Якою може бути рідна освіта? Можна виховувати людей грамотних, розумних, самостійно мислячих, а можна робити просто вмілих і спритних рабів. У Кам'янці в музеї є у вітрині документ – колишні оголошення: продається кінь такої-то породи; кріпак, де підкреслюють, що він грамотний, вмє грати. Такий грамотний раб цінився високо.

4. *Уявлення про українство.* Недавно були профспілкові збори студентів філфаку. Виступав Смотровенко (помдекана), людина добра, розумна. Але він, як викладач російської літератури, хоч завжди говорив по-українськи, тут виступив по-російськи. Говорив про те, як студенти повинні ставитись до гуртків, вчитись їх вести, бо в житті все це потрібно знати. Навів приклад, як одна вчителька відмовилась від ведення гуртка, бо в неї «сімня, свиня і город». Характерно, що саме негативний приклад він розповів українською мовою, просто мимоволі, так, із загального переконання, що дурне звучить краще по-українськи, що отаку дурну сентенцію могла сказати тільки вчителька-українка.

5. *Музейні роздуми.* 17.X. був зі студентами в Каневі. В одній з великих кімнат – медальйон (великий гіпсовий на стіні) з вирізьбленими на ньому портретами п'яти страчених декабристів. По колу великий напис: «Первые русские благовестники свободы». Слова ці взяті зі «Щоденника» Шевченка. Дивишся на цей медальйон і не можна надивуватись: як можна напоказ прославляти декабристів, Шевченка, а на практиці здійснювати те, про що Бенкендорф і К^о могли тільки мріяти! Сучасна технічна революція дала можливість досягти ідеалу, який і не снівся Бенкендорфу. А публічно лаяти все це, засуджувати!

6. Вчителька-історик розповідала (Павлиська школа), що якимось під час окупації зайшов у хату німець, вмів говорити по-російськи. Подивився на фотографії – а в матері 3 сини у військовій формі. На фронті. Розпитав,

де вони, як живуть люди в селі. Потім запитав: «За що вони воюють? За півкорови?» (у матері, як тоді взагалі в селі, було півкорови). Вона потім відповіла: «То й що, що в нас півкорови, зате мої сини одержали освіту».

Освіту! Яке магічне слово! А якщо це антиосвіта?

7. **Організоване життя** (тема для оповідання). Шкільну радіогазету повинен перевірити й затвердити парторг. І в офіційних доповідях кажуть, що в житті колгоспу, виробничого колективу, в навчально-виховній роботі нема дрібниць, в усе повинна вникати парторганізація.

Значить, можлива й така картина: N хоче одружитись. Парторганізація розглядає кандидатури на дружину. На зборах висувають ці кандидатури, обговорюють їх. Закулісна підготовка (адже збори повинні пройти організовано). Збори лише проштамповують те, що вже було вирішене секретарем парторганізації. Протокол, ухвала зборів! Рекомендувати N одружитись з NN. День весілля призначити на... Подати заяву в ЗАГС і розписатись... На весілля з'явитись... Текст запрошення на весілля схвалити. Доручити виступити на весіллі X, Y, Z. Текст подати до... Доручити M скласти сценарій весільної церемонії.

Бюрократична тяганина: скільки заяв, резолюцій, відношень, договорів, характеристик, щоб одержати приміщення, дозволи, музикантів, списки гостей, тексти виступів (завірені), на пільгових умовах салон молодожонів (знову треба масу паперів). Запрошені приходять під розписку.

Весільний зал: начальство розсілося з одного боку на підвищенні, п'ють коньяк, маса внизу – хімічну горілку смакують. Організований ентузіазм. Бурхливі аплодисменти на тости.

Як народні звичаї пристосовані до потреб сучасності. Є ж описи весіль, використати їх, наповнивши відповідним змістом (зразки – наші вечори випускників, здравиці в честь партії, народу, передовиків). Події відбуваються на самому порозі комунізму.

Оповідання можна назвати «*Весілля в Калинівці*» (яку перейменували в Червоноленточне). Або «*Комсомольське весілля*».

8. **Назви колгоспів:** «Шлях Леніна», «Правда Леніна», «Заповіти Ілліча» і т.д. і т.п. Цікаво простежити, як перейменовували вулиці Калинівки. Відзначення свят – бюрократично-організаційно-офіційний спосіб.

Матеріалу для цього безліч: приклади з організацією відзначення свят, явка під розписку; бюрократична тяганина; всі мають безліч роботи; бідність надовго, бо проводяться безконечні засідання, взаємоконтроль. Вчитель пише для начальства доповідь, як провчають розумниць, офіційна моральність.

9. «*Ах, эти мальчики!*» Така асоціація з'явилась у мене, коли я був у музеї Аркадія Гайдара в Каневі. Він, здається, в 19 років вступив у партію, десь у 19 став командиром.

Цікаво було б взагалі дослідити вік командирів, участь молоді в революції. А нацмени?

Анекдоти доби.

1. Периоды: в 20-х годах жили как во тьме (словно ночью), но все надеялись на рассвет, в 30-х – как в тюрьме: одни сидели, другие висели, остальные дрожали. Теперь – как в кино: начало видели, конец – досмотрим.

2. Как жизнь? – Как в сказке: чем дальше, тем страшнее.

3. Цыганка сказала Н: умрешь в большой праздник. Праздники отменили.

4. «Можно ли на зарплату купить машину?» Долго не было ответа от армянского радио: «Извините, мы целую неделю смеялись над вопросом».

5. При приеме в партию: – Ты в Банде Махно был? – Нет. – А в банде Власова? – Нет. – ... – Товарищи, да ни в какой банде я не был, поступаю первый раз.

6. Три женщины ушло с арены с уходом Хрущева: Нина Петровна, Заглада, Кузькина мать.

7. В нашем городе антиалкогольная пропаганда началась успешно: закуску уже ликвидировали.

8. Рутлинский умер, но тело его живет.

9. Трое знакомых встретились в Магадане: – Ты за что здесь? – Я убил. – А ты? – Я украл. – А ты? – Я окончил институт.

10. Вышла брошюрка Сталина о пяти условиях... Продаются за 2,5 копейки. Грош цена каждому условию.

11. Куба – да, мяса – нет!

12. Какой самый жаркий месяц в Армении? – Декабрь (1965): наш дорогой Анастас Иванович погорел.

13. Мужья у Серовой – СССР: Серов, Самойлов, Симонов, Рокоссовский.

14. Государство делает вид, что оплачивает труд трудящихся, а трудящиеся делают вид, что работают.

15. Что такое: на букву Х начинается, в штанах не помещается, по свету болтается, членом называется? Ответ: Хрущев.

16. Поздравляю вас с окончанием института и назначением на Чукотку. – Спасибо царскому правительству, что продало Аляску.

17. Товарищи шахтеры! Ваше место под землей!

18. Из репортажа: Вот Никита Сергеевич приехал в гости. У него хорошее настроение, у колхозников тоже веселое. – Как живете? – шутит Никита. – Хорошо! – шутят колхозники.

19. Завещание Сталина: 1) все валите на меня; 2) на моих друзей; 3) поступайте так, как я.

20. Какая разница между Гитлером и Хрущевым? Китайское радио отвечает: первый боролся с живым, а второй с мертвым Сталиным.

21. Для чего кладут в хлеб горох? – Чтобы с треском войти в светлое будущее.

22. Что такое тараня? – Это кит, доживший до светлого будущего.

23. В ленинградское радио поступил вопрос: что такое изобилие? – Пережили блокаду, переживем изобилие.

24. Сокращения: Ленодежда, Мосхлеб, Хермолоко, Херсыр.

25. Старожилы в лагерях спят на нарах: кому-нары. Прибывающие – внизу, под ними: кому-низ-м.

26. Получивший большое наследство купил магазин и решил все товары раздать населению даром. Драка поднялась невероятная. Закупивший радовался: теперь я точно представляю наше будущее.

27. В редакції підготували матеріал про відвідини Хрущовим свиноферми: Как подписать фотографию? «Тов. Хрущев среди свиней»? – Плохо. «Свинки вокруг Хрущева»? – Тоже скверно. – Давайте: «Третий справа – Хрущев».

28. Какой хлеб будет в 1974 году? – С добавлением муки.

29. В компании начали рассказывать анекдоты. Пожилой мужчина заявил: Пожалуйста, не рассказывайте при мне уцененные анекдоты. – А что это за уцененные анекдоты? – Это те, за которые раньше давали 20, а теперь – 2 года.

30. Когда догоним Америку? – Догнали, попросили займы хлеба.

31. Корова туда, пес сюда: здесь хорошо платят тем, кто брешет.

32. Отчего засуха? – Оттого, что люди воды в рот набрали.

33. Очереди, очереди... Это все он виноват! – Гражданин, пройдемте! – Но я ведь имел ввиду Кеннеди! – Извините! – А что вы имели ввиду? Теперь мы с вами пройдемся.

34. Армянское радио закрыли, ибо не ответило на вопрос: Что будет со страной, когда она догонит Америку, стоящую на краю пропасти?

35. Кеннеди попал в ад. Идет и вдруг – стоит за углом Сталин с ножом в руке. Кеннеди обомлел. – Проходите, это я не вас жду.

36. В 2000 году ученик спрашивает отца: кто такой Хрущев? Тот взял энциклопедию и прочитал: Н.С.Х. – мелкий политический деятель эпохи Аркадия Райкина. Во время краткого пребывания у власти успел: 1) выдать замуж Терешкову; 2) соединить ванну с туалетом; 3) посеять повсеместно кукурузу. Не успел: 1) выдать замуж Загладу; 2) соединить пол с потолком; 3) дать героя СССР Николаю II за распространение революционных идей; 4) разделить Министерство путей сообщения на «Министерство туда» и «Министерство обратно».

37. Конферансье: «Кому не понравится третье отделение концерта, тот может заявить об этом в кассу и получить обратно стоимость билета». В третьем отделении был исполнен государственный гимн.

38. Как жизнь? – По-брежнему.

39. За що Хрущов одержав Шевченківську премію? – За те, що його

Шевченко любив, бо писав: «Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть».

40. Скучно пенсіонерів Хрущову. Грають у дурака. Просить прийняти в компанію: – Примите меня! – Э-э, нет, ты 10 лет в дурака играл и нас не принимал.

41. От Ильича до Ильича без инфаркта и паралича (Микоян).

42. Последний анекдот: Хрущев сам добровольно отказался от власти.

43. Молотов обращается к Никите, идущему с козой: – Чего ты свинью держишь под руку? – А я с тобой не разговариваю. – Я с тобой тоже не разговариваю, я к козе обращаюсь.

44. Почему ты не был на последнем собрании? – Если бы я знал, что оно последнее, непременно пришел бы.

45. Совнархоз – темный лес, что ни директор – то дуб; что ни заместитель – то пень; что ни бумага – тот липа; что ни секретарша – то ягодка!

46. Что у вас самое постоянное? – Временные трудности.

47. Никиту сняли за 4 «К»: культ, кумовство, Китай, кукуруза.

48. Какая разница между капитализмом и социализмом? При капитализме у кого деньги, у того власть, а при социализме – наоборот.

49. Новый ответ на старое приветствие: Христос Воскрес! – Слава КПСС!

50. На том свете Хрущев встретил гениев с буквой Т: титан, талант, теоретик, тиран. И ему присвоили Т: трепач.

51. Москва – сердце нашей родины, Украина – желудок, Урал – мышцы, Грузия – половые органы, Ленинград – мочевого пузыря.

52. Афиши кинотеатров: им.Хрущева – днем «Был такой парень», вечером «Не в свои сани не садись»; им.Терешковой – днем «Богатая невеста», вечером – «Чужой ребенок»; им.Брежнева – «Верьте мне, люди».

53. Таверна «У двух псов». Внутри два портрета – Гитлер и Муссолини.

54. Если не будет вождя, что будет? – Все будет.

55. Что такое сплошная электрификация? – Это когда всем все до лампочки.

56. Сколько у вас коммунистов, туристов, артистов? – Коммунистов – 1 (Ленин), туристов – 1 (Хрущев), остальные – артисты.

57. Можно ли в Армении построить светлое будущее? – Можно, но лучше в Грузии.

58. В рейсовом самолете «Сухуми-Батуми» в кабину к летчикам забегают мужчина с гранатой в руке: Чтоб вы мне сели в Батуми! – Но мы и так идем в Батуми! – Знаю я вас: уже шли в Батуми, а посадили в Стамбуле!

59. Хрущев приехал на ферму. Откормленные свиньи встречали его

«Хрю-хрю!». Хрущев: «Товарищ председатель, кормите лучше свиней, чтобы когда приеду вновь, они полностью выговаривали фамилию!»

60. Шевченко ожив від похвал екскурсовода: «Здравствуй, мій народ!» – «Здравствуйте, Тарас Григорьевич!» Окаменів знову.

61. По амнистии из лагеря выпускают заключенных и на прощание те дают концерт. – Первым номером нашей программы хор проституток исполнит песню «Здравствуй, земля целинная». Следующим номером – песня «Партия, ты наш рулевой!» в исполнении хора бандитов.

62. Как ты живешь? – По-ленински. – Как это? – А так: не кормят и не хоронят.

63. Меня в партию не приняли. – Почему? – У моего деда был маленький бардак. – Ну и что ж, примут, ведь теперь везде большой бардак!

64. Куражится пьяный на улице. Собрал толпу, потом закричал: – Брежнев дурак! – Толпа тотчас разошлась, никто не хочет быть свидетелем. Пьяный помолчал, потом громко заявил: «И Полупанов дурак: продули и кому!?» (Прізвища футболістів).

65. Какая самая богатая страна в мире? – СССР. – Почему? – 50 лет тянут и не перетянут.

66. Как живешь? – Как желудь: каждый ветер норовит тебя сдуть, каждая свинья норовит тебя съесть, некому пожаловаться – кругом одни дубы.

67. Родители гадают, какое первое слово скажет ребенок – папа или мама. Ребенок сказал – кукуруза. – А-а, не надо было ставить коляску возле громкоговорителя.

68. Сокращение штатов: в нашем учреждении берут сетку, мелочь высыпается, крупные остаются. – А в нашем – по алфавиту: А – сокращают, Б – оставляют, В – сокращают, Г – оставляют...

69. Как живешь? – Как генеральский погон. Зигзагов много, а просвета никакого.

70. Родилась тройня. Крестил сам епископ. Потом по телефону осведомился, что делают крестники. Мать: «Никита орет и сосет, Иван молчит, Родина плачет».

71. Какая разница между спутником и Землей? (Время гибели Лайки) – На спутнике собачья жизнь уже кончилась.

72. Почему стало мало мяса? Коровы вышли замуж, свиньи стали начальниками, бараны поступили в институты.

73. Будет ли война? – Нет, не будет, будет борьба за мир, в результате которой камня на камне не останется.

74. У кого что и где (голова, желудок, печень)? Француз: женщины, вино, Алжир; американец: бизнес, виски, Куба; русский: квартира, кукуруза, колхоз.

75. «Абрам, ты вступил в партию?» Абрам смотрит на ноги.

76. Какую пищу можно считать национальной по форме, социалистической по содержанию? – Мацу из кукурузы.

77. Агитпункт: экскурсия из рая в ад. Все хорошо: пиры, веселье, танцовщицы. Один решил перейти в ад. Там его в котел. – Вы мне не то показывали! – А это был агитпункт.

78. Государи: Владимир Великий, Иосиф Свирепый, Георгий Неудачник, Николай Путешественник, Никита Кукурузный.

79. Куда идти? – В ад капиталистический или социалистический? – Социалистический. – Почему? – Можно перекрутиться: есть котел – нет воды, есть вода – нет угля, есть уголь – нет смолы и т.д.

80. Можно ли кушать мясо на ужин? – Можно, если сумеешь достать его за день.

81. Три модных болезни на «Р»: рак, радикулит, реорганизация.

82. На границе секторов Берлина мальчишки разговаривают из окон дома: – А мне папа купил апельсин. – А мне – кукурузу. – А что у тебя еще есть? – Коммунизм. – Я попрошу папу, чтобы он мне купил этот коммунизм. – Тогда у тебя не будет апельсин.

83. Если откроют границу, что ты будешь делать? – Залезу на дерево. – Почему? – Сомнут.

84. При Марксе был «Капитал», при Ленине знали «Что делать?», при Сталине один сидел, все дрожали; теперь один управляет, все летают и всем тошно.

85. Почему ваше радио (Армянское) закрыли, потом опять открыли? – Вначале мы сказали, что социализм – дрянь, вот и закрыли. – Почему же открыли? – А мы разъяснили, что социализм – дрянь по сравнению с коммунизмом.

86. Юбилейные товары к столетию Ленина: Ленин в Разливе (водка); Запахи Ильича (духи), Ленин с ромом в шоколаде (набор конфет).

87. Дзержинский – Ленину: – Сбросимся по пятерке? – Нет, по рублю. – Чего жалеть? Вчера сбросились по пятерке и так хорошо выпили! – Тебе хорошо, а я залез на броневик и не помню, что говорил.

88. Завет Хрущева: когда умру, обрежьте мне член. А то народ скажет: «Подох Хрущев и х... с ним». И ошибется. Положите член в магазин. Когда народ скажет: «А в магазине опять ни х... нету» – опять ошибется.

89. Почему везде резиновая обувь? – Чтобы не слышно было, как подходим к коммунизму.

90. Четверо в купе начали игру в отгадки фамилий. – Моя фамилия от серого лесного хищника. – А моя от спрытного зверя. – А моя из двух частей: первая означает то, что обещали, а вторая часть – то, что получили. Угрюмый человек, молча сидевший в купе, поднялся и важно заговорил: Волков и Зайцев – сидите, а вы, гражданин Райхер, следуйте за мной.

91. Лектор говорить: При комунізімі кожен матиме літак. – А нащо

він? (хтось запитав з місця) – А як же?! Наприклад, в Омську викинули ковбасу: сів, полетів і дістав ковбаси.

92. Новые деньги лучше: на старые 10 рублей можно было прожить лишь один день, а теперь на 10 рублей – 2 дня!

93. Создавать ли в ЧССР Министерство морского флота? Долго идут дебаты (нет выхода к морю). Это еще не доказательство: ведь в СССР есть Министерство культуры.

94. Может ли собака заболеть туберкулёзом? – Может, если ему создать человеческие условия.

95. Кто придумал коммунизм – ученые или рабочие? – Известно кто. Если бы ученые, то они вначале бы провели испытания на собаках.

96. а) Первый мужчина на земле был англичанин: только он мог отдать женщине яблоко. б) Первый мужчина на земле был еврей: только он мог достать мануфактуру там, где ее никто не имел. в) Первый мужчина на земле был русский: голый и босый считал себя в раю.

97. Біля кіоску: «Правда» є? – Продана. – А «Известия»? – Нема. – А що є? – «Труд» за 2 коп.

98. Вірменське радіо: Чи можна жити на зарплату? – Відповісти не можемо, в нас ніхто на зарплату не живе.

99. Может ли собака умереть от инфаркта? – Может, если ей создать человеческие условия.

100. Может ли «Москвич» ехать со скоростью 300 км/ч? – Да, но при условии, что за рулем Никита, а регулировщик Иосиф.

101. Спутник летит и пикает. Специалист вылетает и не пикнет.

102. Фільми: кінотеатр ім.Хрущова – «Много шума из ничего» і «Горе от ума»; кінотеатр ім.Фурцевої – «Гулящая»; кінотеатр ім.Мікояна – «Слуга двух господ»; кінотеатр ім.Ворошилова – «Без вины виноватые»; кінотеатр «Коммунизм» – «Поки сонце зійде, роса очі виїсть».

103. Когда будет в Армении коммунизм? – В Программе сказано, что он не за горами, а Армения за горами.

104. Что такое социализм? – Это такой общественный строй, за который люди все вместе «за», а каждый в отдельности «против».

105. Указывая на скелет, профессор попросил угадать вид животного. Студент: «Это колхозная корова – старая, худая, умерла своей смертью».

106. Объявлен конкурс (международный) на лучшее исследование о слонах. Француз прислал роман «Женщина и слон». Англичанин – «Воспоминание об охоте на индийского и африканского слона». Немец – многотомную энциклопедию с исчерпывающими биологическими данными о слонах. Русский – три диссертации: «Марксистско-ленинская наука о слонах», «Приоритет отечественной науки в развитии мирового слоноведения», «Слоны в борьбе за мир».

107. На торжественном заседании в день 8 Марта из Президиума

посоветовали всем женщинам сесть налево, девушкам – направо. В это время в проходе появляется опоздавшая. – А мне куда? – Кто вы? – Гулящая. – Идите сюда, в президиум.

108. Принимают в партию картошку, редиску и кукурузу. Все заявления отклонили. Картошка оказалась американкой, у редьки только оболочка красная, за кукурузу некому было заступиться.

109. Что можно было купить на старую копейку? – Ничего. – А на новую – в 10 раз больше.

110. Как отучить людей ходить в церковь? – Повесить портрет Н – никто в церковь ходить не будет.

111. Будут ли воры при коммунизме? – Нет, так как раскрадут все еще при социализме.

112. Будет ли чистка партии? – Не будет, не следует загрязнять ряды беспартийных.

113. В сумасшедшем доме самодеятельный хор исполняет песню о Сталине. Один из проверяющих заметил: – Почему в задних рядах некоторые плохо поют? – А это у нас выздоравливающие.

114. Рабкор принес в редакцию свое стихотворение «Эх е... твою мать». Редактор внимательно прочел и сказал: «По духу стихотворение пролетарское, хорошее. Но вот в слове «Эх» чувствуется что-то напускное, нездоровое».

115. Индусы нам дали «Бродягу» в двух сериях, а мы им двух бродяг в одной серии.

116. Летят в самолете партфункционеры: «Я выброшу продтовары». – «А я промтовары. Вот нам скажут спасибо и поцелуют руки». Летчик: «А если я вас выброшу, представляете, что мне скажут и что поцелуют?»

—• 8 листопада 1971 р. •—

1. *«Вольные мысли»* – як повторюється навіть фразеологія! Десь цей вираз наводиться як означення злочинності в дореволюційний час. Недавно Міщенко (якийсь високий чин з органів безпеки), кажуть, вжив на мою адресу буквально цей самий вираз: «Іногда он высказывает вольные мысли».

2. *Туп.* Вчора була вечірка в Люби (в честь Жовтневих свят). Запросила вона нас, завуча і директора СШ № 13 (Кривошея чи Кривошеїн, може? Василь Гнатович). Сів він, директор, чинно, якраз навпроти мене. Чоловік серйозний, самовпевнений, маломовний (бо нема про що говорити). Підвипили добряче, перерва. Сиджу разом з іншими на дивані, дивлюсь телевизор. Чую, директор з Сергієм про щось говорять на кухні, щось про український народ, мову. Я якось автоматично підвівся й підійшов до них. Кривошея так владно, зверхньо, повчально щось говорить Сергію (по-українськи): «Це тільки з мови починається: зараз давай мову, а потім почнуть стріляти. Я знаю твердо одне: поки живе Росія, доти живу я.

Земля наша така багата, що Україна, якщо не буде в складі Росії, то стане здобиччю інших. Візьміть історію: Україна ніколи не була незалежною державою». Я не витримав і втрутився: «Це дивлячись як розглядати цю історію. Зрештою, це окреме питання. Скажу тільки одне – ваша думка не нова, якби ви народились років чотириста тому, то з такою ж упевненістю твердили б: Україна без Польщі існувати не може».

Не пригадую вже як, у зв'язку з якою реплікою у мене вирвались і такі аналогії: «От ви захоплювались угорськими танцями (передавали по телевізору), а угорці не відмовлялись від своєї культури, мови. Або візьміть болгар. Вони п'ятсот років були в неволі, а все ж зберегли мову і культуру». Він: «А хіба Угорщина або Болгарія можуть самостійно існувати: вони якщо не нашими будуть, то німецькими». Відчувши, що розмова стає ковзкуватою, причому опонент розпалився, я відійшов, сів на своє крісло в кімнаті. Але на душі стало неспокійно, сьогодні навіть пробудився теж з неприємним відчуттям: 1) адже мої слова легко можна перекрутити, витлумачити в плані: «А на что он намекает?» або й більш вільне їх тлумачення дати; 2) у нього може виникнути геніальна думка – чи не під моїм впливом Сергій став на такий шлях? Що як це тупе знаряддя вирішить на мені зробити приріст свого політичного капіталу? І чого було висовуватись зі своїми словами? Стало жаль дітей, які через батькову необережність можуть стати сиротами.

Потім за столом директор виступив ще з рядом афоризмів: Саша наливає сам коньяк, потім намагається долити шампанського, зробити «Іскри Москви». Директор – рішуче не дозволяє робити суміш. Я пускаю жарт: «Ви що – проти Москви?» – «Нет, при любой обстановке и во всех отношениях я все-таки віддам перевагу Москві, а не Києву». (Чи не мені адресовано? У мене так вертілись на язиці слова Шевченка: «Раби, підніжки, грязь Москви...» Хотілось їх йому так процитувати). Зайшла мова про українські школи. Він як оракул і захоплено, багатозначно, як директор, що надає вагу кожному своєму слову: «Одна з причин того, що полетів Удовиченко (Міністр освіти) було те, що він насаджував українські школи. Какіе могут быть школы в Донбассе? Робочий клас звернувся з листом у ЦК: що за неподобство? Зробили і 9-у школу українською. Офіцери написали міністру. Тепер відкрили «украинские классы».

Цікавий такий момент: не пам'ятаю, чого зайшла мова про Винниченка. Висловлюю здивування, що й він з Кіровоградщини. А директор: «О, Кіровоградщина багато погані дала». – «І Микитенка?» – додаю. – Він зразу уставився на мене: чого, мов, таке наївне питання?! Погляд втупив допитливий. – «Та от, його ж розстріляли за щось». Тут він зовсім запідозрив мене в провокації. Щоб виплутатись, продовжую: «До речі, у нас в Білорусії такого не було». – «Що ви кажете – не було? А Уборевича звідки забрали? Усіх делегатів Н з'їзду до одного розстріляли! Пропорційно і там забрали». – «У нас не було голоду». – «Бо у вас хліба

ніколи не було, живуть на бульбі. А тут хліба не стало – і все».

Завуч, єврей, хитріший, не такий прямолінійний, як директор, проте обидва вони найлегше, найприродніше почувались, коли розмова заходила на побутові теми. Ніякого дотепу, гри думки, ерудиції. Саша (у зв'язку з великими земляками-кіровоградцями) зазначив, що Троцький з Бобринського району, розумний був. Завуч: «Звичайно, бандити хіба дурні?» Саша: «Його замітки друкувались в усіх газетах». Я: «Цікаво було б зараз побачити знімки цих діячів». Завуч: «Кому это нужно!»

Про «Собор» обидва: книги ніхто не буде читати, вона бездарна («мне очень не понравилась»).

—• 12 листопада 1971 р. •—

1. *Чернецький* що раз більше привертає мою увагу своїм дивним способом мислення, діяння. Ось, приміром, кажу йому, що хочу запросити на заняття гуртка завуча СШ № 11 Рівну А.І., яка побувала в Англії, хай розкаже про особливості освіти там. Він: «Тут потрібна обережність. Щоб не наговорила чогось недозволеного. Отже, ви її проінструктуйте, що говорити, як, потім послушайте, що вона буде розповідати, лише тоді запрошуйте». Комедія та й годі. Коли мене побачить, завжди в нього є якісь справи. Сьогодні морочив голову гуртком. Вчора був вечір, присвячений Достоєвському. А у мене засідання по лінії товариства «Знання». Кажу йому, що не можу прийти. Сьогодні: «Начальство сердилось, що ви не прийшли на вечір». – «Так у мене було засідання, ви ж знаєте». – «Так що, треба так робити, щоб не зривати заходів».

2. *Націоналіст*. Заходжу в Інститут вдосконалення, кажу, що потрібні матеріали для стенду в кабінет методики мови. Зайшла мова про Козулю. Його випускники дуже його хвалять. Якуніна: «Так, він дуже хороший вчитель, але якщо помістити його на стенд, то будете мати неприємність. Його ніде не пропускають». За що? Робили різні догадки. Ніби націоналізм шиють йому. Збоку сиділа методист російської мови: «Я его близко-то не знаю, но у меня тоже создалось впечатление, что он националист: ходит в вышитой сорочке, говорит только, знает, по-украински, уж очень подчеркнуто». Якуніна: «А в четвертій школі Василь Іванович (Каюков) хоче теж бути подібним до нього, намагається його наслідувати». І цей уже на замітці!

Кілька днів по тому мова про Козулю зайшла з Сидорченком: «Я його призначив керівником міського методоб'єднання вчителів-словесників. Він взявся за роботу добре. Сказали зняти. Не треба його. А в чому справа – не знаю. Колись хотіли відмітити – не пропускають».

3. *Афоризм*. Цим людям потрібна дич, чоловітина. Донощики раді, коли їм попадеться той, ким можна пожитись.

—• 14 листопада 1971 р. •—

1. Ще про директора та завуча СШ № 13 (Кривошея). Кажуть, цей директор тисне вчителів, видавлює з них останні сили, самодур. Значить, має десь руку або добрі заслуги. Дружина, мабуть, росіянка (бо за вечір по-українськи ні слова, хоч би помилково) або єврейка.

Їм належить крилата фраза (теж сказана на вечорі 7.XI), у зв'язку з розмовою про українські школи. Виявляється, сучасна СШ № 10 була в свій час єврейською. Щораз важче було набирати учнів у цю школу (як тепер в українську). Нарешті делегація пішла в обком з проханням закрити цю школу: «Учите наших детей по-человечески, как всех».

2. *Матрос Железняков*. Цікавим був би кінонарис. Є десь замітки про нього у Бонч-Бруєвича(?): зіставити. У П'ятихатках відкрито йому пам'ятник.

Невже вдасться проскочити в історію героєм? Легендарним, опоетизованим, оспіваним? Цікаві були б спогади тих, що його особисто знали. Але ті відіमруть, і життєва правда разом з ними. Чи не в цьому ряду стоять Василь Порик, дід Талаш та інші?

Напрошується разом з цим і інша філософська концепція: а що з тих – скромних, справедливих, чесних? Вони – рушії технічного прогресу, культури, це винахідники і філософи, але діють вони в рамках і напрямку, створених людьми зовсім інших категорій.

3. Сумний історичний шлях нашого народу: все поразки, криваві, бездоння. Все образи, приниження. Ми можемо писати історію: хто коли нас побив, пограбував, обманув. Хто коли нас мучив. Шлях інших – тріумфи.

Який вихід? Ніякий. Просто – куди принесе історична течія, доля.

Зрештою, цікаво буває послухати філософів, які знаходять причини невдач з висоти сучасності. Це теж добре, але, наприклад, народники не перемогли: бо пішли на шлях терору, не повели за собою і т.д. і т.п. Але ж у багатьох країнах, а в минулому в усі епохи, стільки змов закінчились успішно, двірцевим переворотом.

—• 15 листопада 1971 р. •—

1. *Методи*. Зайшла мова про СБУ. Кажу, що ходять розмови, ніби це була фікція. Косарик: «З історії не зняли цього». І мимоходом кинув про якусь діячку, яку змусили підписати акт звинувачення під загрозою, що якщо вона не підпише, то негайно винищать всю київську українську інтелігенцію.

Косарик теж був ненароком висловивсь (у лекції): «Рильського в 1931 р. було заарештовано, але Тичина пішов до начальника НКВД Балицького, переконав, що Рильський не винен. З того часу у Рильського почався новий період творчості». (А в скількох почався новий період після доброї встряски, чи не знамените оце «воспитание страхом» – ЛГ, 1971, № 46, с.12)

2. Ще досі живе в Києві чоловік, який хвалиться, що вів заарештовану українську буржуазну націоналістку Олену Пчілку (з розповіді Косарика).

3. Гудзь, Чіпка – цікаві типи в плані розуміння революційного процесу, діячів революції.

Д. Мотузка приїжджає в село. Комуніст. А на облік? Коли пішов проти начальства – чи не зроблять його контрою. Отже образ – фікція. Але ця фікція дуже цікава, важлива для розуміння кількох процесів:

а) Через позитивну фікцію показати страшно, про яке не можна було б прямо говорити. Можна уявити, що насправді тоді робилось на селі, хто були його керівники, в чиїх руках влада найповніша. Отже, брехня стала необхідною, щоб показати кривду, засудити зло.

б) Для боротьби зі злом потрібна фікція, яка діє фактично від імені засуджуваного зла. Мотузка не міг бути таким, як показано.

Чи не так поступив Сухомлинський, який омріяну школу показав як дійсну, бо інакше не можна було мати голосу?

Подумати над цим. Зважити, проаналізувати. Тут може бути цікава проблематика, ідеї, образи. Хто встановлював радянську владу і хто ті герої, хто держателі повної влади; хто – спадкоємці; утопізм позитивного, але й необхідність цього позитивного образу.

4. **Образок.** Ведуть на страту Н. Той сповнений ненависті до бандитів, останній його шлях – віра в те, що наступить відплата. Невже вони не розуміють цього і не соромляться свого вчинку? А вони з безмежною насолодою спішать виконати свою мерзенну справу.

5. «З 1931 р. у Рильського почався новий період у творчості» (приблизно зі слів Косарика; це після того, як був заарештований). Став писати про Сталіна, оспівав КП. Такий новий поворот почався не тільки в нього. Як зрозуміти цей поворот, злам? Чи не так: підспудні причини діяти, які примусили психіку розвиватися в іншому напрямку, перебудували її:

а) «воспитание устрашением»;

б) всі друзі, кому симпатизував, однодумці відсахнулись (в умовах нечуваного терору всіх охоплював панічний страх). Людина раптом відчула себе безпомічною і самотньою. У стані афекту могло подуматись: то ви такі?! Ось які ви! Чи варто жертвувати собою заради вас? Якби ви всі не були боягузами, проявили мінімум мужності – цього не було б! Я гину – за що?

З'являється обіда на друзів, бо все-таки здаєшся собі пупом землі (хоч підсвідомо), тому вважаєш, що тебе зобов'язані, повинні захистити. А всі зникли, захисту нема! Людина не вдумується в психологію інших, в обставини. А ще може хтось у випадку страху наговорив, ускладнив твоє становище (як у мене – ніхто не повідомив, не попередив). Звідси – болісне розчарування, навіть ненависть; тут знаходить свій вияв егоїзм.

в) У кому порятунок?! Лише там! Вони тебе можуть не тільки зберегти, не карати, дати жити, але й піднести. Потім психіка зазнає нового зламу: а може, так і треба?! Йде ж боротьба. Тут можуть бути й помилки, дивись у корінь, не абсолютизуй власні образи, обіди – тут знаходить свій вияв альтруїзм. У кожної людини, правда, в різній пропорції, цей егоїзм і альтруїзм поєднані.

—• 17 листопада 1971 р. •—

1. *Ідея.* Главное не знания, а убеждения! – так дехто міркує, коли на командну посаду обирають неука.

2. *Образок.* N виключили з партії: NN поділився з ним секретом, що бачив у X книжку, офіційно заборонену. N, почувши про це, довідавшись про цю «неблаговидну» справу, не повідомив відповідні органи, скрив від партії те, чого не повинен був скривати.

3. *Трата часу.* Перед святами Яловий, чогось розсердившись, призначив на 10.XI виробничу нараду. Під оголошенням був складений список прізвищ, кожному особисто потрібно було оголосити, що буде нарада о 8⁰⁰, кожен розписався, що з'явиться. Це ж перший день навчання після свят. Приходить Яловий, видно, не проспавсь, від похмілля голова болить, порядку денного не склав, не придумав, коротше – наради не підготував. Проте виробничу нараду розпочав, наговорив цілу купу питань, які потрібно сьогодні розв'язати. Перше: щоб поінформували, на якому курсі які студенти не встигають, викликають побоювання в плані успішності! Мовчанка. «Невже нема таких?» Нарешті знайшлись промовці, для яких важливо не те, що скажуть, а сам факт виступу, форма говоріння. Таких нашлось небагато, але 45 хвилин злетіло, політінформація у студентів закінчилась, прийшли займати аудиторію (№ 20), в якій була нарада. На тому всі і розійшлись. Характерно, що замість того, щоб у робочому порядку, з безпосередньо зацікавленими (чи відповідальними) людьми розв'язати питання, зібрав усіх викладачів факультету на безпредметні розмови. Але протокол склали.

Цікаво, що на цих пустих нарадах є свої герої, філософи, правники, дотепники. Оленюк (доцент кафедри суспільних наук) ніколи не допустить порушення якоїсь букви закону (в якому порядку що зробити, як сформулювати рішення чи питання, яка нарада які має повноваження). Яловий може конфіденційно дозволити собі щось сказати ніби неофіційне, але тут же багатозначно зауважить: це не для протоколу. Чернецький, Регушевський не пропустять нагоди виступити, поговорити. На цих нарадах – своя атмосфера, своє життя, свій, очевидно, і смисл.

4. *Атмосфера.* Сьогодні редагував статті в редакції газети «Радянський студент». Між іншими розмовами Романцевич запитує: «Що нового чувати?» – «Нічого особливого...» По деякій паузі додаю: «Правда, відчувається, що щось має бути. Згущаються хмари». Він посміхається: «Я

теж ніби таке передчуваю» – «Скоро, можливо, в нашому інституті вдарить грім!» (маємо на увазі Смоленчука та й, очевидно, й мене це не омине). Він: «Ви щось чули?» – «Дещо чув». – «У чому ж усе-таки справи?» – «Я теж порядком не знаю, чув з других рук» (хоч знаю це з уст Смоленчука). Він: «От як, треба бути обережним». Я: «Чим це може закінчитись?» – Він: «Хто його знає?»

Одним словом, весь діалог лише на натяках, притишеним голосом, хоч сиділи ми самі в окремій кімнаті, все ніби зовні в жартівливому тоні, навіть сміялися: ха-ха-ха! А контекст? Головне – не називалось прізвище, а фактично мали на увазі одне і те ж (Смоленчук). Ні один з нас перед другим не розкрив деталей, звідки і що знаємо про цю справу. Один одного остерігалися. А працюємо з ним уже два роки, ніби ділимося усім.

5. 15 листопада дивився по телевізору виставу І.Муратова «Нейтральна зона» (з Чернігова передача). Є там такі слова (з уст, правда, анархістки): «Черні потрібна легенда, черні потрібен ідол».

Про інтелігенцію – перед нею лише такий шлях: або, як зайці, побігти в куці, або піти на герць з хамом і загинути, або безумовно підкоритись хаму.

Еврика. Підкоряться – ще не все. Треба бути разом з хамом – і не білою вороною. Бо якщо не будеш пити, сквернословити, хамити, то скоро звернеш на себе увагу: «Мне что-то не нравится твоя физия».

6. **Образок** (виник під час розмови в редакції). Працює в колективі творчих робітників Н. Вона не любить колег: хизуються своєю освіченістю, задаються, вважають, що вони все знають. Одержали освіту, мають добру зарплату, а ще плескають на владу. Доносить, вислуговується. Вони ж її ненавидять за це (хоч прямо про це не кажуть, але відчують) і за тупість.

7. **Бабуля.** Ночую в Павлиші: розбалакався з бабулею, куди завели заночувати. Стара, самотня. Питаю, чи пам'ятає громадянську війну. «Ого, ще й як. Ніби все вчора робилось. Мені ж було тоді 18 років». Розкажіть, хто ж тут був у вашому селі, яка влада? «Хіба можна розібрати, яка!? Кого тут тільки не було: приходять одні, беруть чоловіків, а на ранок вже інші, теж беруть усе, що попало. А якось прийшли і вбили чоловіка NN, що жив там-то...» Пам'ятає деякі факти, кризи, страхи, але жодного осмислення, абсолютно ніякого розуміння: хто, чого, коли. Просто калейдоскоп страшних змін.

Запитую за 33-ій рік: «Забирали все. Нехай би лишали дещо. Їсти зовсім не було чого. У мене знайшли баночку фасолі – й ту забрали. Ходили з такими щупами. Активісти, комсомольці». – «Чого ж вони так усе забирали?» – «А хто їх знає. Люди їх проклинали». – «Що ці прокльони?» – «Як, що?» – і розповіла, яку хто одержав від Всевишнього кару за ті вчинки (той сам, у того діти).

Інститутське життя

1. **Скупість.** Доручили мені розповсюдити абонементи товариства «Знання» (на лекції). Книжечка – 1 крб. Взяли, не відмовились рядові викладачі, а Михалко (320 крб. зарплати має лише він, плюс дружина) і професор Гольдін (те ж) відмовились. При мені в кабінет зайшов Яловий. Лаборантці доручено розповсюдити N-ну кількість білетів (по 1 крб. на чоловіка). Вона запропонувала Яловому, він відмовився (при зарплаті ~ 500 крб.)

2. **Бойчук А.П.** має звичку звертатись на зборах, у студентській аудиторії «Друзі мої!»

3. **Політсемінар.** 18.XI. з 14⁰⁰ до 16⁰⁰ сиділи на семінарі викладачів. Заздалегідь був поданий план, призначені виступаючі. Останні виходять за кафедру, розкладають газету, дещо говорять від себе, більше читають. Олійниченко (староста гуртка) жваво щось обговорює з Кіліченко та з іншими сусідами. Смотренко старанно пише різні деканатські папірці, інші – хто що, один Чернецький слухає уважно, видимо, хоче щось зрозуміти (чи просто засвоїти).

Думаю: яка трата часу! Яке казенне бездум'я! Згадалися студентські роки. Скільки часу вбито на це нагроюдження слів, невідповідність дійсності фікцій! Наука. Не знаю, що мала на увазі Кузіна, але якось у лекторській зауважила: «В порядке взаимопосещения была на нескольких лекциях. Какую только галиматью выслушивают наши студенты! Это ужас!» По останньому питанню (третьому) мала виступити Несторенко: «Я уже не знаю, о чем и говорить. Что я наметила, уже сказано предыдущими товарищами. (Її випихають виступити.) Что же сделаешь, придется повторяться». Зразу хтось впівголоса зауважив: «В этом смысл марксистской науки. Ведь докладчики-то разные».

Затихли всі, стали слухати уважно, коли виступав керівник (здається, з обкому хтось). Відмітив, що питання висвітлені добре, правильно, зупинився на необхідності боротьби з пережитками в свідомості людей – алкоголізмом, шкідливими звичаями, українським націоналізмом, який ще проявляється в свідомості окремих людей. Говорив про необхідність боротьби з буржуазною ідеологією, сказав: «Борьба эта усложняется тем, что эта буржуазная идеология, пропаганда не строится на песке. Они тоже имеют некоторые успехи и хвастают ими. В большинстве стран мира введено обязательное среднее образование, мы пока что лишь ставим такую задачу». Назвав кількість вузів у США і у нас (вдвоє менше). «У них лишь по политэкономии социализма защищено около 2000 докторских диссертаций, а у нас – единицы. У них 70 % оканчивающих средние школы поступают в вузы, у нас – лишь 15 %».

4. **Мішура** (або шанси на службовий аванс).

а) Вибірковість, коли вітається. Він здалека бачить того, з ким треба привітатись, і проходить мимо викладача, який його вчив, не помічас. Зрештою, зі мною він не вітається з певного часу, очевидно, як доручили

йому і по комсомольській (студентській) лінії придивлятися до мене.

б) Кажуть, це був один з найкращих інформаторів Логвиненка (коли той був деканом, потім секретарем парткому).

в) Говорить російською на зборах, на радах і т.п., але й знає українську, якої не визнає, все ж публічно, коли треба, може виступити й по-українськи (родом з Помічної, там їх звать Мішúра, тут став Мішурá).

5. **Вечірні школи.** Учитель – слухач курсів удосконалення кваліфікації – розповідав: дається план набору учнів у вечірні класи (з розрахунку кількості молоді, що проживає в селищі). Учитель ходить, умовляє, вербує, практично за учня оформляє всі документи, учень лише підписує заяву. Ходить до школи лише мізерна частка завербованих і то дуже нерегулярно. Але на папері клас існує в повному складі, відвідування не ідеальне, але терпиме, учень, що ні разу не був у школі, одержує трійки, атестується з чверті у чверть і переводиться з цього класу в наступний. Так і випускають з 10-го – вчителі пишуть екзаменаційні роботи. Дехто з учнів, совісних, не хоче йти брати атестат: я ж, мовляв, не ходив, знань не маю. – «Хто твої знання буде перевіряти?!» – кажуть йому.

6. **Чернецький** часто дає безглузді вказівки, які формально, абстрактно й ніби мають смисл. Наприклад, прочитай учителям на курсах удосконалення лекції (про викладання мови в V класі за новою програмою), після усього домовся з учителем (м. Кіровоград), проконсультуй його, щоб він провів урок, на якому б слухачі побачили, як практично реалізуються теоретичні настанови, які ви їм давали. Як відомо, практично домовитись про будь-який урок майже неможливо, бо вчитель не хоче пускати вчителів, та ще й багато, крім того, теоретичні настанови неможливо реалізувати на одному уроці; крім того, бодай наближення виконання цієї вимоги вимагає велетенських витрат часу з боку викладача та ін.

Я помітив, що в таких випадках, коли начальство дає позбавлені смислу вказівки, треба: 1) показати, що вказівка надзвичайно розумна; 2) не виконати її, але довести, що все зроблено і дало надзвичайно хороший ефект, всі були задоволені.

7. **Жмур.** Вчора була рада факультету. Жмурко виступала і говорила, що на першому українському є слабкі студенти, що голова приймальної комісії Безстака набрав на цей курс безграмотних. Цю думку потім підхопив Яловий: або ходять один до одного, просять, набирають чорт зна що. Виходить, цього року він прийняв менше, тому може ставати в позу чесного, осуджувати інших. До речі, його Жмур на II курсі (з англійського перевівся на український відділ) має хвості.

8. **Присвоїти собі кимось зароблену заслугу.** Випуск учителів (курси вдосконалення). На цих курсах фактично працювали я і Швець, організували педпрактику. Вчителі дякували за добру організацію роботи. І всю цю подяку присвоїли собі Регушевський, Бойчук, Чернецький. Адже вони колись провели організаційні збори. Потім слухачі дали подарунки: кожному шкатулку, а Чернецькому «на всіх» подарунок – дві пляшки

коньяку і пляшку шампанського, коробку цукерок. Занесли все це до проректора Регушевського, а я з Швець потім писали звіт про виконану на курсах роботу.

9. **Яловий.** Кіліченко розповідає про такий його хід: вона по лінії партбюро вирішила (мова йшла про те, кого ми прийняли на I курс у минулому році) перевірити й зіставити оцінки в атестатах і екзаменаційні на вступних екзаменах. Яловий відмовив (мовляв, для чого це?). Коли ж вона все-таки це зробила, то на засіданні партбюро поспішив похвалити за ініціативу, хороший задум. Дотепний хід!

Він може у вічі обіцяти, хвалити, а за очі робить інше.

10. **Громадська робота.** Як у нас в інституті дехто вміє спихнути з себе роботу на когось. Яловий: склади списки чергування по гуртожитку; списки чергових на святкування; склич раду факультету (мовляв, членів профспілки) і т.п., тобто свою роботу, за яку одержує зарплатню, перевалити на ближнього, який виконує «громадські доручення» навіть не за спасибі.

—• 19 листопада 1971 р. •—

1. **Образки, ідеї.** «Надо отреагировать».

Організовані радість, смуток, протест, розваги, культурний відпочинок. Все повинно бути організованим, санкціонованим. Не пускати на самоплив, бо там, де послаблюється наша увага, починає діяти ворог.

Ініціатива – яка саме, бо може бути не в той бік.

2. **Заголовок:** «Прощання з мрією» (тут і любов, і «своя хата і садок» – Шевченко теж мріяв про хату на Дніпрі – і не збулося це).

3. **Ідеї.** а) Брежнєв (на XXIV з'їзді): «Кое-кто хотел возвратится к проблемам, которые были отодвинуты в прошлое» (Все-таки як багато змісту в цій фразі! Ціла епоха!).

б) Идеологические наскоки; давать решительный отпор клеветникам.

в) Цікава думка Леніна про те, що й геометричні аксіоми заперечили б, якби були в цьому зацікавлені.

4. По дорозі з Миронівни в Канів (хороша дорога, побудована до ювілею якогось) почув від місцевих жителів прислів'я: *Спасибі Тарасу – подарував нам трасу.* Це ж неологізм!

5. Кожем'якін, який працював у шляховому відділі в Златополі, хотів скласти словник української шляхової термінології. Один з працівників місцевої районної газети хотів узяти участь у складанні словника. Головний редактор, довідавшись про це, заборонив, мовляв, Кожем'якін – ненадійна особа.

—• 5 грудня 1971 р. •—

1. **Пророки XX ст.** Міг би бути цікавий документальний кінофільм. Порівняти найвизначніших вождів різних народів, особливо двох найвизначніших: артикуляція, манера говорити, найвищий пафос, тверда переконаність: «Наш путь правилен!»

Обидва в оточенні мас, обома захоплюються маси.

Обіцянки, демагогія. Ельдорадо для тих, хто піде за ним! Із золота будуть унітази! Один використав соціальні приниження, злидні, другий – національне приниження, національне лихо; спекулювали на бажанні людини помсти – тут багатіям, там – іноплемянним винуватцям несправедливості; на бажанні возвеличитись, проявити себе, утвердитись, навіть показати свою владу, якої так хоче принижений і безвладний.

Встановлення диктатури, втручання в усі сфери життя, проповідь нової релігії. Крайня нетерпимість; поділ людей на вищих і нижчих (арієць і неарієць; гяур, гой; буржуа, контра і т.д.).

Легенда, ореол навколо них, ікона. Але ізольований геній не мислимий, тому – створення пантеону, в кожному випадку свого, з живих і мертвих по схемі: вожді, що вказують магістральні шляхи, і апостоли, що проводять в життя великі ідеї.

Деякі й спільні прийоми в цьому плані: діти (гладять їх по голівці, приймають від них квіти, дають подарунки, навіть зі свого столу); бесіди з простими людьми, вислуховування їх нарікань і порад; трудові вправи – на суботнику, при будівництві доріг.

Які особисті дані забезпечили їм цю позицію? Зовнішність, манери в обох однакові! Кожен з них уже був за крок від того, щоб вершити долю всього світу (внаслідок світової революції або завоювання Європи). Вдалося їм згуртувати навколо своїх знамен і наївняків, і негідників.

Наслідки їх діяльності! Оце була б вражаюча картина! Екзекуції, концтабори. Грандіозна бойня. Закрутили вони диявольські жорна, які покалічили, перемололи, знещасливили десятки мільйонів людей. Могли навіть затримати прогрес.

2. *Ідеї.* а) Якби Ейнштейн жив у нас, то не було б ні Ейнштейна, ні його теорії відносності (оголошена ж вона була антимарксистською). Подібне було з Чижевським.

б) Землю на вічне користування – на, обробляй її і гний потім у ній вічно, поки стане кісток твоїх.

в) П'єдестал влади. Скільки охочих вилізи на нього! Хто ж все-таки доходить до нього і врешті-решт вилізає? Має значення посварити претендентів (як зробив Сталін). Вилізши, будь пильним! Моргнув – і вже тебе зіпхнули (як Хрущова).

3. *Протоколи. Довіра.* Недавно перевіряли роботу нашого товариства «Знання». Бюро зібралось для обговорення наслідків перевірки. Все крутилось навколо оформлення папірців. Лук'янов: «... от ті (йдеться про політехнічний інститут) нічого не робили, а їх виставили на перше місце. Папери були в порядку».

Мені знаючі товариші настійно радять вести протоколи засідань гуртка, яким керую, профбюро, інакше не повірять, що проводилась робота.

Дивно, в написане вірять, хоч і фіктивне, а усному повідомленню зовсім не довіряють.

1. *Природний добір*. Якось по телебаченню виступав кінорежисер, розповідав про своє перебування в госпіталях (під час війни). Обслуговувати поранених залишались тільки чулі й гуманні, недобрі люди там не могли залишатись, відбувався своєрідний природний добір.

А може скластись і так, що природний добір діє в протилежний бік – залишає тільки погань.

2. Розповідали, що в Гончаренка є вірш «Свічадо», де йдеться про те, що безсмертний Гоголь помер, залишилися (чи живуть) мертві душі. Гончаренко підготував уже четверту збірку, але жодна не йде до друку. Виїжджав кудись, зараз ніби знову повернувся в Кіровоград, а між тим стару мамину халупу розвалили й дали нову однокімнатну квартиру. «Був би він тут, то дали б дві кімнати». Але ж треба було якраз під час його від'їзду все це оформити.

Сьогодні (14.XII) про Гончаренка чув таке: приїхав із Черкас, влаштувався сторожем. Десять на третій день зняли і перевели в радіоредакцію (?) на заводі «Червона зірка» (редакція радіогазети). Таку відому людину на такій посаді тримати (сторожем)!

3. *Пам'ятники – кому?* Хто в нашій історії удостоївся пам'яті і вдячності? У журналі «Вітчизна» (1971, № 9, с.196) є згадка про могилу П.К.Сагайдачного (на території колишньої Києво-Могилянської академії). Значить, де поховано Сагайдачного, зараз не відомо. Зате екскурсоводи всім розповідають про Іскру і Кочубея. А де І.Сірко, Б.Хмельницький та ін.?

4. *Мужича натура*. Переглянув недавно деякі речі і звернув увагу на надзвичайно характерний штамп у сприйнятті нашої історичної дійсності деякими письменниками.

а) Гр.Зленко. Книга пам'яті. – Одеса: 1971, с.241 – з сарказмом згадується Є.Чикаленко («патріот»), який фактично в найскрутнішу хвилину виручив Тобілевича (про це тут же розповідь). Чим пояснити цей сарказм? Адже на Третякова ніхто не кидає болота. А тут так модно чи що плюнути на свого. Чи тут діє якийсь заданий, запрограмований, ірраціональний підхід до дійсності?

б) Подібне знайшов у журналі «Вітчизна» (1971, № 9, с.80) – О.Іваненко (новела «Марія») висміює П.Куліша, але як! Автор, безперечно має право іронізувати й з історичних осіб. Куліш, можливо, смішний у своєму чеканні кохання, змушений повертатись до дружини. І все ж сарказм авторки перепав лише Кулішеві, хоч Марко Вовчок ніби теж не з кращих, якщо брати тільки любовну лінію. А Тургенєв, старий дід? Якби він не був росіянин, то тут О.Іваненко згадала б його історію з кріпачкою. А інші його погані риси?

А про Куліша: «Вона відштовхнула (Е.М.Вовчок) його, українця, проводиря української культури! Та що їй, московці з походження, українські брати?!»

Болісно думаєш, як глибоко злетів рабський дух величання чужих і

обпльовування своїх. Якийсь можновладний перст колись вказав, у кого жбурляти камінням, і ось знаходяться охочі (чи просто із-за бездумності, чи через ненависть до цього народу) виконувати це.

—• 26 грудня 1971 р. •—

1. **Образ.** У багатьох статтях оспівується безприкладний героїзм. От і в журналі «Україна» (1971, № 51) є матеріал про Малишка. Було б цікаво написати оповідь про українця у спогаді польської чи турецької армії, його героїзм і самопожертву.

А ще краще, мабуть, було б показати наш час: розповісти про подвиги й занепад мови; війну, її причини, зіткнення ідей і характерів (Василь Ганнин теж герой); правду і кривду; кому попали лаври й почесні, про кого бояться признатись.

Потрібна панорама, яка б показала всю справжність історичного відрізка часу. Можливо, не в художній формі це робити? Адже тут будуть свої рамки. А описати свої думки, спостереження, подати образки, асоціації, історичні паралелі. Авторська розповідь, роздуми, дослідження, свідчення знайомих.

2. **Діти.** На що тільки не йдуть батьки заради них. Лідин батько скорився долі, щоб не причинити горя дитині. Хтось у Миколаєві повісився, щоб не мали німці претензій до дітей.

Ось Коля й Діма сидять на дивані, дивляться передачу по телевізору. Поглядаю на них і уявляю, які почуття можуть охопити батька, коли він стає причиною горя дітей! Смоленчук розповів про Базилевського, його вислів про готовність на все заради дочки.

Людина може жертвувати собою, але дітьми – навряд. Жертва Ісаака (намір зарізати дитину) здається і неправдоподібною, і небожественною.

3. **«Что бы это значило?»** Вчора була телепередача з Києва (художній фільм «Правда», українською мовою!) по другій програмі о 21⁰⁰. І от поряд з Леніним у декількох кадрах – фігура Сталіна. Правда, мовчить, як тінь (десь тільки раз сказав якусь фразу). Вусатий, мовчазний. І що цей образ має значити? – Чи це початок тої тіні, яка набере потім небачених розмірів і інтенсивності, чи відродження його практики з таким гулом засудженої у свій час? Може, він знову йде?

4. **Русифікація.** Інна Лагодич сьогодні розповіла (на моє запитання, чого, коли ходила в садок, говорила по-українськи, а зараз лише по-російськи): А в нас за українську мову карають. Мені Анна Єфимівна вже була поставила двійку. У коридорі почула, що я українське слово сказала. У коридорі теж не можна говорити по-українськи, все одно зараховується. А Саша на уроці заговорив по-українськи, то вона йому сказала: «Не він, а он... и вообще за каждое слово тебе „2”». Директор тепер ходить по коридору й слідкує, чи не говорить хто по-українськи. Він теж забороняє говорити по-українськи. Наша школа зразкова, директор хоче, щоб усі зразково говорили по-російськи.

(Розповідь – не монолог, все це в бесіді вияснилось, перекладено тут

її розповідь, але саме наведені фрази належать їй; ходить у перший клас «Г» СШ № 13, де директор відомий Кривошея. Уявляю, який для нього удар, що Сергій заговорив по-українськи).

5. «У нас 99 плаче, а один сміється» – хтось зауважив.

З дружиною. Крим. Липень 1971 року

З сином Миколою. Кіровоград. 1 вересня 1971 року

1972 рік

—• 7 січня 1972 р. •—

Успішність. Набір в інститут. Ось недавно на кафедрі (української мови) знову йшла мова про успішність студентів. Ялова про I курс українського відділення: «Оситянова допускає по 35-40 помилок у диктанті, Коновальчук не може запам'ятати правила: хтось скаже правило, а вона за ним уже повторити не може». Хтось говорив про Коляду (II курс українського відділення філфаку) – абсолютно неграмотний, показувала Жмурко легкий диктант – рясно помилок (кілька десятків), кажуть, він тугодум, розумово відсталий.

I це все після такого конкурсу! Пройшли по блату. Ковальчук і Оситянова по 30 помилок роблять у диктанті. Це абсолютно безнадійні студенти.

Перший курс українського відділення пасивний, студентів на лекції треба завантажувати роботою, бо як розкажуєш, пояснюєш, то розмовляють (це все на засіданні кафедри говорили).

—• 14 лютого 1972 р. •—

Умови нашого життя, розвитку (страх)

1. Зустрічаю на вулиці В.Гончаренка. Розмова швидко скотилась на те, що всіх болить: «... ми на поверхні, скритися не можна» (маємо на увазі тих, що вболівають за українську мову, намагаються її підтримати, не піддаються денаціоналізації, отже, їх зразу видно, вони тому й на мушці)... «Сиволап каже: самі найближчі друзі вас видають. I справді: де б що не сказав, як стає зразу відомо. Тут у Кіровограді специфічні умови».

Він думає, що в інших містах – інші. Ще, мабуть, не зовсім розуміє, які це друзі видають і як це робиться. До речі, ми з ним розмовляли як конспіратори, оглядаючись, чи немає поблизу когось.

2. Потрібно було з Романцевичем в'яснити «деякі» питання. Не стали говорити в його кабінеті, а пішли в коридор, знайшли в закапелку місце, щоб, бува, хтось із начальства нас не побачив і чого не подумав. I теж натяками стали говорити про арешти, про те, що закручуються гайки, про Смоленчука. I нічого в цих розмовах не було підбурюючого, все ж на прощання він каже: «Не говоріть вдома про це з жінкою. Я взагалі своїй жінці не кажу нічого».

3. Зайшла на ці «слизькі» теми розмова з Сашею (Боровиком).

Розповідаю почуте колись про Буяльського, якому дозволили поїхати в подорож за кордон при умові, що він слідкуватиме за групою. – «Не може бути, щоб йому просто так дали таке завдання. Як це? Значить, він давно завербований, йому вже могли довірити таке завдання. Це так просто не робиться». – Кажу, що він і анекдоти розповідає. – «А як же! Це все навмисне, щоб когось зловити. Їм дозволяється все говорити, аби інших викликати на відвертість». – Думаю, а може й справді це так? Може, Буяльський навмисне з провокаційною метою травить анекдоти? І дещо про себе розповідає, щоб втертись у довір'я? Але вголос кажу: «Пригадуйте, у компанії тут і Толя з кв. № 2 розповідав анекдоти». – «А, це він теж неспроста, а щоб когось піймати. Йому, думаєте, просто так дозволили поїхати в Єгипет? Перший раз йому не дали дозволу. Вони (органи) роблять і так: разом з іншими арештовують і свого агента, він ніби розколюється, організується суд, тільки цього відправляють просто в інше місце!»

Як не будеш боятись свого найближчого друга?

—• 15 лютого 1972 р. •—

1. *Оцінка поведінки.* Якось у компанії зайшла мова про Борщевського, що він часто валявся п'яний, підбирали його студенти. Саша: «Этот человек кому-то сделал что-то хорошее, а тот ему свинью подложил: напоил его, а домой отвезти не додумался. Борщевский никогда за свои деньги не пил. Какой-то негодяй истратил рублей 20-30 на выпивку, а рубль пожалел на такси, бросил человека».

Що міг Борщевський зробити хорошого? Незаконно провести в інститут, за нізащо поставити позитивну оцінку і т.д. Але в розумінні декого саме це і є хороше діло.

2. *Директор школи.* Недавно Цинковський (наш випускник) розповідав про свого директора: відсталий, читав фізику, але задачі не міг розв'язати, зняли за аморальність (це в Олександрійському районі). Але на рядовій роботі не зміг працювати («я звик до керівної»). Тепер директор у Компаніївському районі, «перекинули» в іншу школу. Робить зауваження вчителям: то ви того не подали, то цього не подали (а як? для чого?).

3. *Правило:* ответственность всего коллектива за каждого рабочего.

4. *Образок.* 30 січня ми справляли день народження Діми. Трапилось так, що Саша і Регушевський сиділи поряд. Регушевський його кілька разів поцілував. Саша посміхався і підморгував мені, мовляв, чи не казав я тобі, що Регушевський єврей, вміє підлизатись. Але це вже було зверх всякої міри. Регушевський нагадав, що й Любу знає ще з Вінниці (Люба злякалась: чи не розп'ятяє її колишньої історії), аж він: в інституті вона дуже добре вчилась, її хвалили, ставили в приклад (в Люби тінь розгубленості). Похвалам і добрим побажанням не було кінця. Буквально на другий день Саша дістав Лілі і Аллі по шубці.

Регушевський і Алла прийшли на день народження Люби. Поцілункам і похвалам не було кінця!

Люба розповідала, що й в універмазі при зустрічі її Ліля розцілювала, така була рада, що зустріла!

Регушевський – людина абсолютно практичного складу. Все частіше говорить по-російськи, для нього дружба збігається з поняттям користь (а для чого знатись з людиною, від якої нема користі). Ціна друга вимірюється тим, наскільки він може пригодитись. Для Саші Регушевський теж підходить: проректор, значить, при потребі можна когось «проштовхнути».

Цілком можливо, що меркантилізм поєднується зі щирою симпатією. Адже люблю я людей, які підходять моєму душевному складу. Ліля ні Тетяни, ні Ліди так не цілує. До речі, Регушевський знайшов історика, що знайомий з Кондуфором (вусатий), зі мною він підтримує стосунки тільки тому, що в Києві – Бурлака.

5. **Національне.** Готуємо матеріали до чергового номера багатотиражки «Радянський студент». Зайшла мова про якийсь вірш, власне кажучи, вислів: чи не пришиють нам націоналізму, якщо рядок не викреслимо? Романцевич як головний редактор каже: «От у минулому номері ми вмістили вірш Бондаренка. А там є рядки: „Хто раз цю землю побачить, залишиться українцем”. Ще не було нічого. Чекаю, що буде далі, потерпаю». І ось для прикладу навів такий випадок: десь у 1967 чи 1968 році в Москві була нарада редакторів. Виступав з доповіддю заступник головного редактора «Учительской газеты». Наводячи приклади ідеологічних помилок, згадував і такі слова з «Радянського студента»: «Хто не бачив нашого гопака, той взагалі нічого не бачив» (мовляв, тут виявився місцевий націоналізм). Слова взяті зі статті В.Ликова про інститутський ансамбль пісні і танцю, який з великим успіхом виступав у різних містах. Правда, тут було сказано так: «„Хто не бачив нашого гопака, той взагалі нічого не бачив” – чи то серйозно, чи жартома говорять студенти» («Радянський студент», 25 лютого 1967 року).

Правда, вся ця розмова мала нібито жартівливий характер.

6. **Говорити українською.** Сергій став говорити по-українськи. Який резонанс? Була зустріч випускників у школі № 13. Кривошея підходить до групи, привітався й звертається зразу до Сергія:

– Что ж это ты – в школе украинского языка не изучал, а теперь стал таким украинофилом?

– Все меняется, наступае прозріння, – відповів Сергій.

– Смотри, в Киеве и Львове тоже кое-кто «прозрел», так им теперь «вставили очки» (якраз перед цим були арешти, вечір був 5 лютого).

Йдемо в кіно. На автобусній зупинці зустрічає Сергія Юлій:

– Я слышал, что ты по-украински говоришь?

– Бывает, балуюсь – відповів Сергій.

У місцевій поліклініці появився лікар, що розмовляв по-українськи. Це викликало сенсацію, всі про це говорять.

Саша (Боровик) сердиться за Сергієве українофільство. Сергій мамі купив у подарунок картину – інкрустація соломою, зображена сценка з «Лісової пісні». Саша накинувся на жінку: «Нащо вона богомаза повісила, нащо мені ця сопілка?!» Ліда виходила й попрощалась: «До побачення». Сергій теж відповів «до побачення». Саша: «Що це за „до побачення“?! До свідання».

7. **Наука мовчати.** Обережність. Романцевич коли щось запитує (і я йому відповідаю), то все навздогад, натяками, наприклад: «Ну, як справи в того?» (зробив жест, я догадався, що про Смоленчука). – «Неважні. А „там” (жест) що про нього говорили? Щось серйозне?» (маю на увазі партбюро, на якому спочатку його розглядали). – «Та було, (жест рукою що означає Логвиненка, в якого протез) досить різко виступив. Він фактично визначив весь хід справи».

Жодної конкретної фрази.

Цікавий і такий епізод. У Белявіна з голови зірвали шапку. Той ішов разом з Романцевичем. Белявін про цей випадок заявив у міліцію. І все ж коли Романцевич мені розповів цю історію, додав: «Тільки нікому про це не кажіть, бо зразу догадаються, звідки це вийшло». Через годину після того я завітав у канцелярію. Там усі про це говорять.

8. **Могили.** Саша (Боровик) каже якось, що всіх чехів треба стріляти. – «Чому? Адже в свій час вони вважались найкращими нашими друзями». – «Які це друзі, як вони понищили могили наших воїнів. У кінці кінців – це солдати. І загинули ж вони за звільнення Чехії».

А Янівське у Львові? – думаю. Оце недавно (десь 25 січня) був там (відвідав могилу батька Льови). Стрільці. Залишилось кілька надгробків, і то тризубці й «УГА» хтось старанно повидовбував і замазав цементним розчином. Кажуть,носять сюди квіти, тому вирішили все зрівняти з землею. Правда, зустрівся мені й поновлений надгробок, залишились, мабуть, близькі родичі. Зате на Холмі слави могили російських воїнів 1914 року впорядковані. А це ж була загарбницька армія! А Аскольдова могила?

9. Сидить компанія за столом, понапивались, скотились балачки й на слизькі теми. І тут же хтось наводить народне прислів'я: *закривай губу, бо прийде сюди кагебу*. Жарт підхопили (той каже *прийде*, той *почує*).

10. **Смоленчук.** 16 грудня о 17 годині відбулися закриті партійні збори філологічного факультету. Виключили Смоленчука з партії.

Саме оголошення викликало страх:

Оголошення.

16 грудня о 17 годині відбудуться закриті партійні збори філологічного факультету.

Порядок денний:

1. Про кандидата в члени КПРС Насиплюючого.
2. Про члена КПРС Смоленчука.

Крах! Тільки що з таким трудом вдалось захистити дисертацію. Затеплілось стільки надій — є вже пропозиції і з Черкас, і з Миколаєва. Підрастають дочки, яким потрібно допомогти влаштуватись. Як він дивиться зараз на дітей, в якій агонії дружина! Все так потворно рухнуло. Через таку дурницю!

11. *Дитяча суперечка*. Граються у дворі в снігу мій Діма та інший Діма (батьки якого приїхали, здається, з Сибіру). Наш Діма:

– Диви яка в мене велика купа!

Той Діма:

– Не купа, а куча! Купа – это по-українськи, по-руськи – куча!

Почали сваритись:

– Говори по-руськи, не хочу с тобою гулять!

– А я буду говорити по-українськи.

– Значит, ты українець. Если еще раз так скажешь, я не буду с тобой дружить, с украинцем!

Діма таки щось сказав. Той вигукнув:

– Ты українець!

– А ти балбес!

Почали битись.

12. *Духовний голод*. Сергій попросив мій саморобний журнал, щоб показати товаришеві, якого запросив до себе. Хотілось похвалитись, що й у нас були славні сторінки історії, великі люди, значні досягнення. Як бракує людям інформації про це! Як хочеться, щоб і ми порівняно з іншими не виглядали найбіднішими.

І все-таки не цим слід козиряти. Ми бідні дуже, але дивує і те, що маємо: як воно могло створитись у роки неволі?!

Яке велике його бажання знати правду, вона йому потрібна для себе й спілкування. А де її найти, як дістати?

У Сергія надзвичайна необізнаність у нашій історії, страшна дезінформованість!

13. *Коли брехня стає основою існування держави, функціонування її установ*: а) міф про демократію; б) вибори (по радіо 14.02.): «Депутатом может стать всякий, кому народ выражает свое доверие»; в) наука (ось статті в журналі «Радянська школа» Масальського, Білодіда, Чавдарова – який сервілізм і брехня! Ці люди завдяки цьому впливли наверх; і ось Скарлато («Радянська школа», 1946, № 1-2) написала розумну статтю, але хто знає цю вчительку; тепер Білодід разом з інститутом одержав навіть нагороду («Мовознавство», 1972, № 7), його шлях дуже характерний, показовий. А інших учених?; г) національне питання.

14. *Паралель* цікава якось мені спала на думку: Сталін – Монтесума. Дивно, як на цей раз не використано таких шансів! Такого противника доля може подарувати лише раз на тисячоліття.

15. Фільм про Мексику по телевізору (об 11.10 18.01). Диктор: «Эти

культові танці як би зв'язують прошле великого народа, прошедшого сквозь тысячелетия, с его настоящим».

(Не було там найпередовішої системи: швидко викорінили б цей зв'язок з минулим, пережитки).

16. Розум як достатня підстава для переслідування (у 30-ті роки), це вже в той час, коли США переманювали вчених! «Невежды судят просто так: в чем толку не поймут, то все у них пустяк». А коли вони стають ще й повновладними хазяями не тільки майна своїх підданих, але і їх життя й душ?!

Нікчемні люди стали стовпами суспільства. У цьому вони знаходять компенсацію своєї ущербності (наприклад, Кривошея із СШ № 13).

Федотов: «Сейчас идет такая закрутка, как при Сталине».

—• 20 лютого 1972 р. •—

1. Кажу, що про Хрущова було багато анекдотів. Про сучасного нема.

– Треба ж щось робити, щоб анекдоти були.

2. **Образок:** скільки говорять (і як пишно!) про збільшення видобутку електроенергії і т.д. і т.п., все видобутки, а мова, культура, народ гине.

3. Як багато є таких, що наївно міркують: говори по-українськи, хто тобі заважає?!

Сергієві родич признався: «Я не люблю української мови. Наслухаюсь цієї суржикової, нековирної мови від селян у вагонах і стає огидно».

Дійсно, як часто не враховується цей момент (поганий зразок) при оцінці шансів денаціоналізації.

4. Якось у кінокомедії була висловлена така думка: директор тримає дурних заступників, на їх фоні він – геній. Чи не так робив і Сталін?

5. Эти глупые массы чья-то умелая рука направляет.

6. **Страх.** Зустрівшись у коридорі, питаю Романцевича: «Як справи?» – «Мені вчора, – каже притишено, – Фантомас (Логвиненко) показував характеристику» (не назвав, на кого, з обережності, але мені було відомо, що на Смоленчука). – «Ну, й що вони написали?» – «Так, загалом нічого, правда, вказали й про цей випадок» (тобто цю історію з «Листом», але як саме сказано?). От і все. І от потім, коли я прийшов у редакцію на вчитку матеріалів, він мені каже: «Я хочу щось сказати, просто так» – і зробив жест, що потрібно вийти (в редакції нас тільки двоє, але чи нема там «вусиків»?). Знаходимо закапелок у коридорі, він: «Тільки, Василь Тихонович, ви ж нікому про це не говоріть». Я й не здогадався спочатку, про що йдеться: «Про що не говорити?» – «А про характеристику». – «Ну, що ви, будьте спокійні».

7. **Мистецтво брехні. Спотворений образ дійсності.** Невже в майбутньому будуть судити про нашу дійсність на основі теперішніх художніх творів, кінофільмів?

Зараз по телебаченню демонструють багатосерійний художній фільм «Тіні зникають опівдні». Дещо пересмикнуто, дещо показано й реально, щоб загалом виробити в глядача спотворений образ дійсності. Ось віруюча дружина зрадника радянської влади, дочка мільйонера колишнього. Їх радянська влада обідила (забрала майно), вони йдуть служити німцям. Автори не пожаліли чорних фарб для цієї віруючої. До яких пір взагалі віруюча людина буде об'єктом безсовісних і безпідставних знущань з боку письменників і митців: «причому робиться все це за вказівкою Перста. А яке благородство і безкорисливість начальства!» Який підлий зрадник і як вміло маскується!

Кілька днів тому в кінотеатрах довго йшов «Білий птах з чорною відзнакою». Показано націоналістів – жорстоких, зненавиджених народом. І ніби об'єктивно показано «соціальне й історичне коріння» цього негативного чорного явища. Формується свідомість обивателя оцим шулерським, ловким пересмикуванням.

Причому на слід зрадника напав кореспондент («Тіні зникають опівдні»), він же приїжджає в колгосп розслідувати справу (а не працівники органів).

8. *Страх*: вночі стала якась машина перед нашим вікном. Хтось міцно хлопнув дверима. Ліда схопилась з ліжка – і до вікна (24.00). Вона каже, що кожна машина, яка зупиняється біля нашого будинку, викликає тривогу: а може, вже приїхали?

9. Зрада завжди в даний момент вигідна. Верх беруть шкурницькі мотиви.

10. *Боротьба з партизанами*. Влада посилає карателів, деякі гинуть. Організуються мітинги, клятва помститись за товариша. Чим далі, тим розкол, взаємна ненависть заходять глибше.

11. *Наукова «об'єктивність»*. Зайшла з Чернецьким розмова про запис спогадів про Сухомлинського. Кажу, що багато говорять негативного про нього, зараз не можна й думати про їх публікацію. «По-різному можна ці спогади опрацювати, можна підготувати так, що візьмуть». У цій розмові він зовсім і тіні не кинув на потребу знати правду, яка б вона не була.

12. *Коротке замикання*. Ось людина плаває на поверхні фактів, навіть знає їх не багато, а вникнути в суть явища не може.

13. *«Записки охотника»* – поезія полювання на тварин. А може, дехто відчуває таке й при полюванні на людей?

Пригадую, в парку я побачив горобця, що не міг летіти. Ото, думаю, Дімі забавка буде. Підходжу, а він забіг за дерево. Я за ним, а він дивиться на мене, як на татарина, й забігає кожен раз за дерево. Так я й не зміг його упіймати. Яке дивне враження залишалось на душі: скільки в подібній ситуації було й людей – крайній відчай і безсилля перед переслідувачами і намагання будь-що врятуватись.

1. *Школа лицемірства* (заголовок для книги). Оці заходи, «дежурные фразы», штамповані доповіді. «Так треба».

Перший злочинний крок неминуче вимагає наступних.

Тупе й услужливе зняряддя. Такі й горнутья одне до одного: Дацюк, Доленко, Борщевський, Пшук. Вони разом – усе.

2. *Образок*. Виступає (23 лютого) якийсь представник військової частини. Розповідає про солдата з Кіровоградщини, його подвиг: горів якийсь склад, він самовіддано гасив його, обгорів і помер – «Он до конца выполнил свой долг перед Родиной».

3. *Державні екзамені*. Вечірники (факультет початкових класів) складають державні екзамені. Якийсь Вовченко – абсолютний неук, але працює в обкомі профспілки, має справу з путівками в санаторії, будинки відпочинку. Він провалив перший екзамен з «основ» (марксизму-ленінізму). Але ряд осіб зацікавлені в його послугах, добились, щоб він продовжував складати інші предмети, які за існуючими правилами необхідно скласти не нижче, ніж на «4». Приніс довідку, що був хворий. І ось йому, що на екзамені не може найпростіших питань розкрити (навіть задалегідь знає, які йому попадуться білети), ставлять «4». А в зв'язку з цим і таким, як Чеботарьов, теж змушені ставити трійки.

4. *Фікція*. Дивно, як часто фікція стає великою рушійною силою в житті суспільств. Цікаве це питання для роздумів. А може, це засіб згуртування певної групи людей? Тут діє і стадний інстинкт?

Міфи про себе, обмовні вигадки про противників. А наука? Можливо, й справді к чорту буржуазний об'єктивізм? Марр, Лисенко і т.п. Їх наука – фікція, але на ній Білодід зробив кар'єру. Чи не все одно: свідомо дурну вигадку проголосити геніальним відкриттям, чи щиро вірити в якусь теорію, яка кінець-кінцем виявиться хибною? Тих, хто проголосив, що Сонце в центрі, палили, але ж вони й помилялись. Чи й у цьому (презирство до «об'єктивізму») не виявилась якась диявольська мудрість? Геть якусь там істину, нате фікцію, зате легко відділити своїх від чужих, які проявляють фікції. Отже, чи не засіб це позбутися неслухняних навіть серед учених?

5. *Повторення історії*. а) Русифікація після відносно вільного розвитку української літератури, шкіл.

б) Націоналісти – знов, як і тоді, інтелігенти, причому які! Костомаров, Шевченко, Куліш... Недаром той сказав, що ці відділи (боротьби з націоналізмом) існують з того часу, як з'явилося українофільство, тобто з середини ХІХ ст.

6. *Детермінізм*. Сталінщина не відійшла. Ті, що одержали владу з її рук, стали у керма, повинні: а) ховати її, як пугало, обліювати; б) змушені захищати ту дорогу, на яку вона їх скерувала. Інакше їм загрожує

небезпека. Перший крок вимагає наступного.

І парадокс: розплата, яка безумовно наступить, покарає не безпосередніх кривдників, а їх нащадків, спадкоємців (ніби наступні покоління), і здійснять її не ті, кого покривджено, а інші, на кого навіть надіялись спертися.

Адже та безмірність страждань не може зникнути безслідно.

7. **Розподіл благ.** Ось Саша Боровик інколи розповідає (та й сам практично демонструє), як розподіляються матеріальні блага (зрештою, був недавно у «Правді» фейлетон «Шапочное знакомство»). Приходять на базу хороші шапки – їх «продають» по списку, для верхівки. І так усі дефіцитні товари. Начальству, від якого залежить, він дістає холодильники, меблі та ще й по знижених цінах (як брак, пошкоджені, списані і т.п.). Цим він має скрізь «руку». Створюється верхівка, яка, крім законних подачок, користується й незаконними (адже дефіцитні товари розподіляються по списку, в якому порядок визначається посадою, адміністративною вагою). Користування благами (квартирою і т.д.) не залежить від особистого розуму, ініціативи. А чесність, прямота стають небезпечними. Відповідно процвітає фальш, угодництво (і пов'язане з цим узурпаторство щодо підлеглих).

Тут створилась своя атмосфера, герої, умільці. Саша каже, що коли хочеш чогось досягти, то слід заздалегідь до цього готуватись. Ось Грущенко поїхав у ЦК на навчання. Саша довідався, що «в жінки нема того, іншого. Дістав, привіз, допоміг. Приїжджає чоловік, вона запрошує мене в гості. Зав'язується миле знайомство, дружба». Зайшла мова про інститут, вступні экзамени. Він каже, що ніколи чесно не було тут і не може бути: секретар обкому, начальник КГБ, інші – звертаються до ректора: когось треба провести. Якщо він їх не послухає, то не буде ректором. А там у нього і свої родичі і т.д. і т.п. А внизу дехто і собі бере взятку.

Дійсно, йде до того, що тільки знайомства, особисті зв'язки, службове становище стануть неодмінною умовою для влаштування в житті.

Крім того, начальницькі апетити не можна задовольнити. Їхні жінки хватають усе, що появляється нове, а використане сплавляють на низ.

Біля них групуються підхлібники, які живляться об'їдками.

8. **Слава жінці-трудівниці!** Повиписувати з газет ці чергові фрази, високопарні лозунги, заклики (газети за 8 березня) і зіставити зі справжньою завантаженою, виснажливою роботою (особливо колгоспниць, де керують п'яниці).

9. **1938 рік.** Романцевич якось згадав: батька забрали з роботи, а прийшли робити обшук на квартирі. Матері не дали з батьком побачитись. Сказав десь, що може бути війна з Польщею. (Мабуть, тоді люди дуже чекали війни, що так ці розмови використовувались).

З ними по сусідству жив Лівуш, він і жінка комуністи, їх з тої країни чи вигнали, чи вони самі приїхали. Були такі раді спочатку. Його забрали. Били. Жінка випадково попала в кабінет начальника міліції (раніше дружили) й зомліла, коли побачила, як мучили чоловіка. Він дав рознос тим, хто був на караулі. Лівуш так і пропав, син, Карат, лишився, зараз – шофер, не дали ходу.

Романцевичі – було четверо дітей, але звідні брати. Так ті, що були мамині, а не батькові, зразу ж сім'ю покинули й «вийшли в люди», а цим двом не давали ходу, аж поки батька не реабілітували.

Сусіди й знайомі боялись з ними вітатись. Ніхто не заходив, обстановка повного відчуження. Питаю (у зв'язку з арештом, обшуком): чи не охопив його страх паралізуючий? – Не страх, а ненависть.

10. Про Ватченка Боровик каже, що п'є коньяк кухлями. Страшний, робить, що хоче. Буде секретарем ЦК. Родич Брежнєва.

11. *Характери людей.* Черствість. Як дехто до інших підходить з чисто корисливої точки зору. Ось, кажуть, Федотова дружила з Анею, коли та здорова була, мала якусь вагу, могла бути корисною. Коли ж їй залишилось небагато до смерті, то Федотова не стала заходити: «Мы ей теперь не нужны» (щоб і Ліда, і Люба не відвідували). Коли ж померла Аня, то Федотова не схотіла відвідати її старих: «Зачем нам эти старушки». Якось ці дві старушки прийшли сюди на це місце, де стільки прожила Аня. Федотова не запросила в квартиру. Вони посиділи у дворі, якраз нікого з сусідів не було дома. «Они что, имеют здесь родственников?» Черствість, а була ж у їх компанії, разом пили-гуляли.

12. *Начальство.* Кажуть, у день 8 Березня жінки заочного відділення зачинились і пригощали Омеляненка. Годять начальству. Всі вони заробляють менше, ніж він один, проте саме вони його втішають, ще й у такий день.

13. *Взаємостосунки на службі.* Ось 8 Березня. Ректор наказом по інституту виніс подяки, вручив грамоти жінкам, особливо тим, які багато працюють. З підлеглих Омеляненка – нікому. Особливо всі обурюються за Шульгу. Він над нею куражився: вона підготувала білети для державного екзамену, він взяв переглянути й сказав, що загубив. Вона сиділа цілу ніч і складала вдруге. Він свої запропонував. Чому ж було старій жінці не сказати, що він свої принесе! Навантажує її найважчою роботою, причому вона вже набагато перевиконала своє навантаження.

14. *Vanity Fair!* Корнишончик. Святкування 8 Березня в Регушевського. Саша у центрі уваги. Як усі дружно сміялись, коли той щось скаже, пожартує. Хоч би саме не доладне.

До Саші в них може бути справжня щира симпатія. Меркантильна, побудована на передчутті користі (через нього можна дещо дістати, адже Євген за того Вовченка взявся добре – будуть путівки; до речі, він запропонував Саші поїхати в Ялту, де може над самим морем забезпечити

йому кімнату). У них може бути й спорідненість душ.

Дуже була б цікава картина, якби її рельєфно змалювати.

Ні в кого я не спостерігав так яскраво вираженого чистого практицизму, як у Регушевського.

Саша, його подвиги, світлі спогади в житті: «Ми поїхали з ним (хтось високопоставлений) у Калинівку, як врізали!»

Любить повторювати анекдот – хто у нас не бере: Шевченко, Хмельницький і Пушкін. Хмельницький: бо в одній руці тримає булаву, в другій повідки; Шевченко: тримає книжку і свій плащ, Пушкін – бо взагалі без рук (маються на увазі Київські пам'ятники).

Спостерігаю за його інтересами, звичками, інтелектуальним рівнем, думками — які люди, буває, стоять на найвідповідальніших постах.

• 3 квітня 1972 р. •

1. *До портрета героя.* Ліда розповідала про одну свою далеку родичку:

а) коли закінчили технікум, то вона виписувала дипломи. Зіпсувала один, взяла Лідин бланк, щоб не дали їй вчасно диплом, бо сама хотіла поступити в інститут;

б) у технікумі була профспілковим діячем. Хоч був у неї батько, жила добре, а робила часто так: дівчата писали заяву на допомогу, гроші виділяли, але забирала собі, прохачці казала – відмовили. Правда, якась афера розкрилась, то батько поклав за дочку досить крупну суму;

в) вийшла заміж – всім рекомендувала чоловіка, що інженер, насправді не мав середньої освіти;

г) сценка з цукерками – купила цукерок, на виду у всіх пригощала Ліду (йшла в клуб). Але чомусь вечора не відбулось: «Нащо я, дурна, цукерки купила?» Так дуже їй хотілось показати подругам, що у неї є, вона живе краще;

г) тепер вона – завуч, самодур. Чоловік – теж злодій, живуть матеріально дуже добре, хоч між собою не ладять.

2. *Образок.* Від людини справді дурної чув часто такі фрази: Я не дурний, мене не обведеш; дурна політика (про державну, в якій ні каплі не розбирається); він зовсім дурний і т.п.

3. *Балаканина.* Пропонують мені найближчим часом провести профбюро. Треба ж знайти, про що можна буде побалакати. Серебряков взявся проревізувати узбецьку групу, мені треба перевірити успішність української: «щоб було про що говорити».

Як увійшло вже в побут проводити балаканину задля неї самої. Адже наші балачки – пусте. Цими питаннями повинні займатись (і, відповідно, вирішувати) люди, чії це службові обов'язки.

4. *Образ.* Н відкрив безсмертя. Хто цим скористається?

5. *Принципова позиція.* Якось на ювілейному торжестві ректор про

Чернецького сказав: він завжди «займав принципову позицію». Який своєрідний зміст вкладається в це слово! Проводити лінію начальника, не рахуючись з почуттями людяності, дружби чи справедливості. Бойчук – проти Смоленчука (міг же відмовчатись), Чернецький проти Білецького (з розповіді Чечота) і т.п. Ці керівники (Яловий, Чернецький) і до мене ставляться так, як віє вітер зверху.

6. **Керівники** (класні, групові). Фактично, на них покладаються й інформативні обов'язки: під приводом глибоко вивчати інтереси й запити підопічних. Якщо знав і не поінформував — заодно з ним і т.д. (Сердюк в Донецьку), не знав – то що ж ти робиш, політично короткозорий і под.

7. **Образ поета**. Цікавий у цьому плані життєвий шлях Гончаренка: не друкують (мабуть, пишуть на його твори негативні рецензії), на роботі нестерпні, принизливі умови... – все для того, щоб людина відчула своє безсилля, духовно зламалась, втратила віру в свій інтелект. «Служи ревно або згинь». Але й проявляють турботу – дали місце на заводі (радіодиктор, російською мовою). І квартира – але «якби жив з матір'ю, то одержав би більшу, зараз уже пізно».

8. **Снобізм**. Бойчук став до мене ввічливим. Чи не діє тут те, що Смоленчук розпускає про мене слух, ніби я – сексот. Лаборантка підлизується до Ліди, бо в добрих відносинах з Регушевським. Значить, може щось допомогти, коли будуть скорочувати. Отаке життя!

9. **Політика щодо України**. Якось спало на думку: чому Пілсудський не підтримав демократичного уряду України? Наскільки безпечніше було б мати порівняно невеликого й демократичного сусіда, ніж таку державу! А Румунія? Розумна взаємодопомога в той час докорінно позначилася б на долі цих народів у майбутньому. А може, й історичний хід був би іншим?

10. Зустрічаю в коридорі Івана Омеляновича Бублика, що працює зараз за дорученням обкому над історією сіл і міст (Кіровоградська область): «Ну як там історична брехня?» Розсміявсь: «Це таки брехня! От не було цього, а дай, доведи, що було. Знайди свідків, документи, свідчення, спогади. А що не треба згадувати, то не можна навіть натякнути».

Дивуєшся, наскільки досконало побудована ця система брехні. Є над чим подумати. Раніше вважалось, що завдання вченого – встановити об'єктивну істину, тепер же він повинен служити «народові», виконувати його соціальне замовлення – доводити незаперечність тої правди, заздалегідь даної, яка потрібна замовнику.

І відгук про Бублика: Н каже: «Я бачу, він дружить з отим (жест у бік парткому, тобто з Логвиненком). Я його став остерігатись, хоч і раніше не був з ним відвертий. На всяк випадок треба бути обережним, він ніби й хороший чоловік, але може проговоритись десь (тобто в розмові з Логвиненком)».

11. *Іменини в Саші*. Приїхали з Вінниччини його рідні. Випили за нього чарку, Люба почала хвалити, який він хороший чоловік. Цей, що напроти мене (родом зі Смоленщини, одружений на українці): – «Он же коренной русский, этим все сказано!» Сказав у такому контексті, що як росіянин – значить і розумний, і геній, і щирий. Інші можуть бути абищо.

12. Читаю Жюль Мішле «Народ», с.171: «„История Франции” – произведение, проникнутое страстной любовью к родине» (цитата трохи змінена). Так, Мішле писав історію Франції, пройнятий любов'ю до неї. А тепер нам доводиться вивчати історію України за підручниками, написаними недругами України.

13. *Постанови партії про школу*. Довести все до безладу, розвалити, тоді знайти козлів, зіпхнути все на них, покарати невинних, себе ж представити у ролі мудрих і справедливих.

14. *Кіносценарій*. Тюрма в тундрі (чи тайзі). В'язень втікає. Місцеві жителі, відсталі, але нацьковані ловити біглих, ловлять і цього. Одержують мішок сухарів.

15. Сила диктатури в тому, що вона дає можливість необмежено експлуатувати людську дурість.

16. *Гуни*. Чи не подібна до сучасності була в них система цементації різних націй? І агресії?

17. Недавно були відкриті партійні збори, присвячені постанові партії про літературну критику. З доповіддю виступив *Бойчук*: «смакування недоліками» (так робить дехто з письменників, а критика не реагує), «українські націоналістичні покидьки» (а російських ніхто не назвав), «розкривати ворожі прояви, особливо прояви українського буржуазного націоналізму» і т.п.

Кіліченко: «Намагались писати, але таланту в них не було» (про шістдесятників, тому, мовляв, перестали їх друкувати), «в останній книзі Коротича є вірші, пройняті позакласовими категоріями, наприклад, совість... суспільна невиразність героя».

Гольдін: «Человек хорошо пишет – это еще не все. О чем он пишет? Для чего и кого?!» ... Що читають учні? Провів дослідження і виявив: «пользуются литературой из совершенно случайных источников. На вопрос, кто порекомендовал тебе книгу, ответ: товарищ принес; отец; мать; сам взял... Школа не контролирует, что читает ученик».

Прийняли резолюцію, в якій гостро засудили...

Логвиненко висловився: «чтобы такое собрание не было последним».

18. *Вчені*. Читаю висловлювання зарубіжних вчених (відповіді на анкету «Литературной газеты», 1972, № 12) – висловлюються проти деяких сучасних напрямків науки, техніки, закликають уряди відмовитись від гонки озброєння. Деякі відмовились від біологічних досліджень. Таке можливе, якби всі держави були демократичні. Інакше той вчений, користуючись свободою, роззброює свою державу перед лицем агресора.

—• 7 квітня 1972 р. •—

1. Діловий папір про реабілітацію. Бланк українською мовою, текст написаний російською, сірий, поганої якості папір, формату учнівського зошита.

Черкаський обласний суд		
Дата.....	1959р.	№...
Справка.		
Постановление Особого Совещания при НКВД СССР от 22.11.1938 года в отношении Нарушевича Наколая Васильевича, 1895 года рождения, до ареста работал в столовой....., постановлением президиума Черкаского областного суда от 31.12.1958 года отменено и дело производством прекращено за недоказанностью предъявленного обвинения.		
Зам. председателя Черкаского областного суда		Підпис

2. Коли Н поступав у партію, то на партійній комісії запитували, за що арештовано батька (бо в анкеті писав, що реабілітований), і як він розуміє націоналізм (бо виступав українською мовою).

3. Десь недалеко тут в одному селі, розповідають, якийсь суб'єкт доносив на людей. Одного дядька посадили на 10 років за те, що він нібито під час окупації 1 травня ходив по хатах і придивлявся, що роблять люди (чи не святкують). Зразу ж після визволення села на фронт забрали всіх мужчин, а цього суб'єкта лишили головою колгоспу.

4. **Інформованість.** Десь постійно протестують з приводу найменших каральних акцій уряду. Ось уже скоро 3 місяці, як арештовано групу. Маленьке повідомлення було в пресі (республіканській), із загалу ніхто про це не чув, не підозрює про це. Сергій каже, що одному товаришу сказав про арешт, то той не повірив: не може цього бути, це неправда!

—• 14 квітня 1972 р. •—

Алуштинський краєзнавчий музей (відвідав 13 квітня). Серед його експонатів звернув увагу на таке. На стіні в рамці за склом пожовтілий клаптик паперу, надруковано текст на машинці великими літерами:

МАНДАТ № 36

Предъявитель сего тов. Моисеев член верховной тройки по изъятию излишков у буржуазии г.Алушты и района. Все работающие по изъятию излишков и командиры частей оцепления обязаны выполнять все его распоряжения. В порядке изъятия излишков в случае необходимости тов. Моисееву предоставляется право ареста под его личную ответственность или с санкции верховной тройки.

Председатель верховной тройки (підпис)
Члены (підписи)

Действителен по 1 мая 1921 года.
24 апреля 1921 года.

Тепер цей М.І.Моисеев член-кореспондент Академії сільськогосподарських наук.

На стіні великими буквами у відділі про громадянську війну написано:

ГРАЖДАНСКАЯ ВОЙНА ПРИВЕЛА К ПОЛНОМУ УПАДКУ КРАЯ.
БЫЛИ РАЗРУШЕНЫ ПРЕДПРИЯТИЯ, В ЗАПУСТЕНИЕ ПРИШЛИ
СОТНИ ГЕКТАРОВ САДОВ И ВИНОГРАДНИКОВ.

—• 19 квітня 1972 р. •—

1. *Сновидіння.* Кілька днів тому Ліда просипається й з тривогою розповідає сон: ніби вулицею йдемо я, Сверстюк, Ліда. На ньому красивий чорний костюм, біла сорочка, чорний галстук. Він ніби тільки-но вийшов з тюрми. Ліда з ним стала цілуватись, обніматись у зв'язку з цією подією. Потім він сказав: «Я тільки на два дні».

Це якось стривожило. А сьогодні на зупинці автобуса несподівано зустрівся з Чорноморцем. Каже, щоб я йому подзвонив, треба поговорити, на мене є свідчення. «Ви граєтесь з вогнем. Треба чесно визнати свою вину і засудити свої вчинки. Вас же попереджали в 60-му році, ви не зробили для себе висновків». Каже, що нарешті приборкали Дзюбу. Сверстюк нібито мав зв'язки з націоналістами, одержував за це гроші.

2. *Розмова на мигах.* Вичитую, як завжди по середах, матеріали до газети. Романцевич подає статтю з кількома старанно замазаними рядками: «Бачите? Поніс (жест рукою, догадуюсь, що Логвиненкові) переглянути, так він робить гримасу й показує пальцем, що викреслити зовсім і начисто». Я спочатку не здогадався, кого викреслити. — «Того» (теж жест рукою й відповідний вираз обличчя, все це означало – Смоленчука).

Потім Романцевич моргнув і поглядом показав на двері. Ми вийшли. Я зрозумів, що має щось сказати. В коридорі ми обоє уважно роздивились, чи немає когось підозрілого (навколо шмигали студенти). Він: «Мені хлопці (тобто студенти, які приносять свої твори в газету) казали, що по радіо „звідти” передавали про переслідування інтелігенції, називали деякі

прізвища, в тому числі Смоленчука, що громадськість про це зовсім не знає».

3. *Левко*: а) Організація колгоспів: виганяли роздітими на мороз, тримали, поки не підписували заяви; тримали по кілька днів у хаті, в задусі; шантажували, залякували, особливо, коли за когось можна було вчепитись, пришити справу, а таких було безліч, бо в кожного хоч далекі родичі були замішані.

Творилось беззаконня і проти нього не було ради: кожен протест розцінювали як політичну акцію, скеровану проти органів радянської влади.

б) *Розправа*. У 1948 році попались двоє, що сиділи в криївці (не пішли у свій час в армію, дезертири). Коли втікали, їх поранили. Одного добили на місці, другого прив'язали до коня й пустили. Страшна смерть.

в) Його знайомий тепер розповідає, що в свій час брав участь у рейдах під виглядом націоналістів: грабували, залякували селян, роблячи екзекуції.

—• 20 квітня 1972 р. •—

1. *Сім'я Коцюбинських*. Кажуть, Хома завідував меморіальним музеєм у Вінниці. Юрій і Роман влаштували ревізію і Хому прогнали. Той, розсердившись, написав на них, що вони працюють на іноземну розвідку, вказав резидента, з яким вони зустрічались.

Дружина Романа відмовилась від дитини – сина зрадника. Її нагородили, підняли, дитина виховувалась у приюті (як це було тоді й пізніше модно, характерно: необхідно, щоб уникнути кари, відмовитись від батька, сина та ін., засудити їх, викрити).

У Юрія дружина була дочка Євгенії Бош.

Тепер же Ірина мстить сім'ї Хоми, зокрема пише кляузи на Михайлину.

До речі, всі ці родичі взаємно один одному шкодять. На Коцюбинську-Єфименко теж пишуть. Мала вийти її книжка в Москві. Редактора викликають: є думка книжки не видавати (а вона вже підписана до друку). Поступив «сигнал». (Правда, затримувати було вже нібито пізно, книга вийшла).

У цій сім'ї як в анекдоті:

Варяться в пеклі в казані хохли. Чорт (наглядач) спить. Заходить перевіряючий, підняв крик: «Повилазять, чого без нагляду?» Цей: «Якщо й хтось почне вилазити, то інші не пустять».

2. Питаю Лагодича, чи мною не цікавляться. Він розсміявся: «Слідкують за кожним, хто займає відповідну посаду. Не знаю, чи за мною зараз стежать, а як був в обкомі, то наглядали».

3. Навпроти якраз Товариства по охороні пам'ятників зник пам'ятник Шевченкові. Кажуть, вечором був, а ранком вже й сліду не

лишилось, навіть клумби. Жартують: *Шевченко пішов, поки товариство спало.*

4. Регушевський попередив Романцевича, щоб був зі мною обережним, бо я на особливому обліку в органах безпеки.

Дійшла вістка з обкому: секретар обкому говорив, що за мною встановлено особливий нагляд з боку органів безпеки, що я нахожусь нестійких студентів, даю їм антирадянську літературу.

Приблизно це ж говорив і Міщенко (в дуже обмеженому колі).

Значить, моя кандидатура всебічно і в різних колах обмірковувалась. А Кіровоград – село, чутки швидко доходять.

—• 24 квітня 1972 р. •—

1. *Кадри* (начальство). Пригадується, старост (при німцях) обирали самі люди. Не догадувались власті «підказувати» кандидатуру, організувати «справді демократичні вибори» – на зразок того, що видав трьох, потім його як лжесвідка забрали.

Може, чим підліше начальство, тим краще? Цей, щоб вислужитись, виб'є, виколотить усе, не рахуючись ні з чим. Люди в таких випадках ображаються на «местну власть», на своїх, вірячи в світлість вищої влади. Навіть голод цим пояснили – це все на місцях перекручували. Навіть була стаття «Головокружение от успехов». (Яка назва! Дійсно вийшло, що шлях, по якому йдемо, правильний, бо привів до грандіозних успіхів).

2. *Тривога*. Просипаюсь – у грудях десь у глибині душі ніби якась прірва, яма, навколо якої крутиться думка і не хоче попасти в неї. Раптом – раз! – і неприємне почуття охоплює все тіло: треба ж подзвонити Василю Семеновичу, йти знову на неприємну розмову. Мимоволі підраховуєш, скільки «можуть дати», чи не згноять решту життя в сніжних таборах? А так хотілось би творити, віддати людям плід своїх роздумів, печалі, сподівань. Нічого ще не зроблено! А думалось переїхали в Житомир чи Полтаву, організувати своє життя по-новому.

3. *Логвиненко* – який це барометр (чи як там інакше?! По ньому видно все, що там по відношенню до мене намічається в органах. Не вітається – знай, що готується щось неприємне. Проходить мимо й не бачить – біда! А це позавчора не помітив Ліду, зробив вигляд, що не бачить, хоч наткнувся на неї в коридорі.

4. Ці інтелігенти полетіли, як метелики на світло, й погоріли. І Женя, й Ліна Костенко і т.д. і т.п., навіть не розкривши свої крила.

5. *Спалити книги*. Левко каже, що їм («було багато книг у батька») порадив один офіцер («видно, хороший чоловік») спалити книги («они вам не нужны»). Тоді, коли находили «щось таке», садили.

6. День народження Леніна (22 квітня) – до пам'ятника різні організації понаносили багато чудових квітів (у корзинах). Коли зайшла про це розмова в лікарні, то один хворий (ми відвідували Діму): «Хай

попробує хтось не занести. Я працюю головою місцевкому, то знаю: дають рознарядку».

7. *Анекдот*. Урочисті збори. Слухачі (публіка) поділені на групи: інтелігенція, робітники, партійний актив і т.п. Входить якась жінка, шукає собі місця (за іншим варіантом — посиділа з одною групою, потім з іншою – все щось не те). Брежнєв з президії питає: Ви хто? – Я проститутка! – О-о! йдіть у президію!

Анекдот з їдким підтекстом, причому двозначним: 1) у президії – пристосуванці, вони – такі, як і вона, отже її місце – серед них; 2) повії – атрибут начальства (перегук з анекдотом «наша найкраща»).

8. *Турбота*. Їдучи машиною, бачу: на полі рядком (з інтервалами) стоять бочечки дерев'яні. Питаю про це шофера. Він: «Та це бочки з водою, щоб жінки не відривались від роботи під час проривки буряків: підійшла – й попила води».

Був час, коли фураж виділяли коням (бо без них як будеш працювати в колгоспі?), а людина помирала з голоду. Зараз звернуть увагу й на трудягу: задля піднесення продуктивності покращать пійло і стійло, хоч будуть твердити, що робиться це із-за любові до людини (як доглядають поросят, щоб мати більше зиску). Просто механічний підхід, абсолютно бездушний, але під якою формою! Який простір показати людям свій альтруїзм.

9. *Суть і форма*. У цьому плані цікава одна розповідь Овчаренка (ректора). Якось стало так, що педвузи України випускали стільки вчителів, що стало трудно з працевлаштуванням. Потрібно було закрити ряд педвузів. Підготували відповідну доповідну, проект постанови подали Сталіну. Той відхилив, не підписав. Хтось з високопоставлених підказав зробити це саме, тільки інакше оформити. Зробили так: з метою підняття рівня навчально-виховної роботи, якості підготовки спеціалістів, зміцнення навчальної бази і т.д. і т.п. здійснити укрупнення педагогічних вузів УРСР. Сталін зразу підписав. Виходить, для будь-якої суті потрібно знайти не просто прийнятну, але й демагогічну форму. Чи не з цього куща плоди: братнє єднання, небувалий розвиток...?

10. *Парадокси*. Сергій говорив, що прочитав «Національні скорпіони» Марка Терлиці. Зі співчуттям до критикованих і ненависно до автора! Правда, взяв з книжки цікаву для себе інформацію («адже ми абсолютно нічого про це не знаємо – скільки там виходить газет!»)

—• 3 травня 1972 р. •—

1. *Єдиноборство* (доля). Чоловік і жінка, двоє в одній клітці. Хай одне з тих – тварюка. Інше терпить невідплатне знущання. Наприклад, у кв. № 7 – вічні бійки. Недавно прийшов п'яний, дітей вдома не було, побив жінку так, що злягла. Зрештою, скільки таких сцен. І ось:

а) живе деспот поряд з жертвою. Помирають. І яка злу відплата за

причинене ним неймовірне горе?

б) не можна, щоб одна людина мала владу над іншою. Вона мимоволі стає тираном.

2. *Демонстрація.* 30 квітня в приміщенні філармонії відбувся урочистий вечір. Цього року доповідь була короткою. Після доповіді проректор Регушевський зачитав наказ ректора про подяки, потім секретар комсомольського бюро (його я раніше не знав, якийсь «присланий», таке відчуття, що це працівник органів безпеки; до речі, з нашого інституту комсомольські ватажки, як правило, пішли потім працювати в органи. Чи не тому стали комсомольськими ватажками?). Нарешті Логвиненко (кажуть, дні його врядування пораховані) своїм кам'яним голосом закликав від імені усіх громадських організацій з'явитись на демонстрацію (у кожній групі йде боротьба: кого залишити на демонстрацію, бо всі хочуть роз'їжджатись; з моєї групи прийшло 8 чоловік – найбільш слухняних), оголосив порядок факультетів на демонстрації і що організовано змагання між факультетами на кращу колону (вже й тут змагання).

Ось і демонстрація. Цього року все скінчилось дуже рано (ми пройшли десь близько 11.00). На площі, коли проходили, якісь жінки в мікрофони викукували (з трибуни) лозунги. Далеко не все можна було розібрати (напросилась аналогія з якимись істеричними, чаклунськими заклинаннями – чудно це було!). Причому я помітив, що коли проходить інститут, то кілька разів повторюють один і той же текст – про великі досягнення, кількість спеціалістів, випущених інститутом, добре обладнання кабінетів й лабораторій і т.п.

За готелем «Київ» розбрелись, лише «носії» транспарантів, лозунгів, портретів змушені були все це донести до інституту.

—• 6 травня 1972 р. •—

1. *Зверхність.* Буйновський (студент-заочник) носив примірник моєї бібліографії в типографію домовляти, щоб оправити. «Вона» (відповідальний працівник) подивилась на книжку, потім звернула увагу на перелік у кінці використаних журналів і №№ при них. «Чи цензуру проходила ця книжка?» – «Не знаю». – «Може, це якийсь шифр і нам може влетіти за це?» — «Не може бути. Я цього викладача добре знаю. Не повинно нічого бути». – «Ну добре, якось зробимо».

Виявляється, навіть на палітурку й назву на ній треба мати дозвіл цензури.

2. *Асоціація:* у вікні бачу ґрати у вигляді сонця й сонячного проміння. Може, й у тюрмах цю форму запровадять? Неволю прикрити ідеєю сонця, Прометеєм антипрометеїзм.

3. *Парадокси.* Діма в лікарні. Лікаряю потрібно якось віддячити за увагу, старанність. У наших умовах грошей не даси, вирішили

презентувати півлітра коньяку. Але як? Треба ж, щоб ніхто не бачив. Крадись, наче злодій. Шукаємо нагоди ось уже кілька днів.

4. Сьогодні по радіо була зворушлива передача про хлопчика-героя, який допоміг вилучити в куркулів у 30-х роках хліб. Якийсь куркуль заховав, а піонер зумів знайти. За це його куркулі потім підло вбили. Його ім'я носить піонерська дружина (здається, в Олександрівці).

Цікаво було б зібрати матеріали про тих, які відзначилися на хлібному фронті в тридцяті роки.

5. Останні 3-4 дні по телебаченню демонстрували багато документальних і художніх фільмів про Велику Вітчизняну війну. Викликають роздуми деякі деталі, наприклад (з документального кінофільму «Зима і весна сорок п'ятого» – 4 серії: 6, 7, 8, 9 травня): у битві за Берлін загинуло понад 300 тис. чоловік. Чи не занадто дорого, коли загибель Рейху була неминуча й близька? Кругом говорили лише про подвиги... Повстання в Празі. Виявляється, туди хотіли поспішити американці, наше командування різко заперечило, хоч кампанія не була готова. Щоб буржуазний уряд не сів?

6. *Держава і людина.* Взяти хоч би цих селян: кожен мав власність, яка давала йому засоби для існування, почуття власної гідності, незалежності, стабільності. З другого боку, держава в його очах виступала як експлуататор: тягла податки, вимагала інших обов'язків. Між селянами розвивалось почуття солідарності й опозиції до держави. Тепер же кожен на утриманні держави, повністю залежить від її ласки. Все, що він має, – від держави. Кара заслужена, бо ж виступив проти держави. Оце той бог – добрий і суворий, причому реально відсутний. А балаган (крадіжки, самогон і т.д.) робить кожного винним. Значить, якщо ти услужливий, то на твій гріх можна дивитись скрізь пальці.

Наймач і найманий – держава була лише арбітром. Конфлікт між першими не розцвітався як контрреволюція. Тепер все абсолютно змінилось.

А політика — «розділяй і володарюй!» Насаджування взаємного донощицтва (щоб один одного боявся).

7. *Негідники.* Але в них є своя мораль, правда, честь.

8. *Люди, будьте пильні!* Хто взяв на своє озброєння цей заклик? Проти кого скерував?

9. *Анекдоти:*

а) Питає єврей, приїхавши в Москву після похорон Сталіна: «Скільки коштує похорон Сталіна?» (коли почув розповідь про церемонію і т.п.). Назвали суму. – «О-о, за ці гроші можна було весь уряд поховати!»

б) Стоїть один довго на Красній площі. Аж міліціонер зацікавився: «Ти чого тут стоїш?» – «Та от стою й дивуюсь – чого це такий великий паркан побудували». – «Щоб дурні не перелазили!» – «Які? Звідти сюди чи звідси туди?» Його тут же й посадили.

—• 8 травня 1972 р. •—

7 травня в інституті відбулась зустріч з учителями – довоєнних випускників нашого інституту. Ректор Овчаренко прочитав доповідь про кадри інституту (до речі, ні разу не згадав Зінов'євський, а лише Єлисаветградський). До війни «інститут жив повнокровним життям» (студенти вели велику громадську роботу, брали активну участь у всіх політичних кампаніях; чи й хунвейбівщину будуть колись хвалити так?). Потім виступали вчителі. Особливо цікавим був виступ одної вчительки (говорила по-російськи, до речі, майже всі так, за винятком, здається, одного Ткаченка – директора Богданівської середньої школи): дитдомовка, мала 6 класів освіти, направили в інститут за комсомольською путівкою, тут розподіляли по факультетах залежно від знань, підготовки.

Роки були дуже важкі: студенти одержували 300г хліба і сою, з якої варили суп тричі на день. У 1932 році приїжджав Скрипник, виступав ось у цьому залі (в актовому). Задали йому студенти питання, чи не можна чим допомогти студентам? Він відповів («пам'ятаю, ніби це було сказано зараз»): «Вы нам очень дороги, вы нам очень, очень нужны, но вы государству дорого стоите, хлеба вам больше дать не можем – его нет. Вспомните, в гражданскую войну мы получали по восьмушке хлеба». Був голод. Усіх студентів організовували в групи й посиляли «викачувати хліб» (так і сказала). Бували в командировках по 3 місяці, їздили по селах. А тут скільки було громадської роботи: читки газет, політінформації для населення, солдат. Згадувала тепло якогось викладача-історика, якого бачили разів три на рік – все в роз'їздах був. Просили привезти «теленка», коли їхав у село. Прочитає лекцію, а далі, каже, прочитайте самі.

Коли вона розповідала про голод, труднощі, то мій сусід, теж з довоєнного випуску, але в військовій формі, товстенький, кинув репліку: «Сказка про белого бычка». Не сподобалась йому розповідь.

(Оце «викачування хліба» і т.п.: багато було таких, що їх мобілізували, зобов'язали – де дінешся, інакше сам впадеш в преісподню, а були й завзяті, щирі, впевнені у своїй правоті діячі).

Другий виступ. Теж дещо про труднощі, але вчителька говорила про труднощі та їх переборення патетично, як про щось героїчне, радісне, гідне подиву. Вона брала участь у художній самодіяльності, керівник поїв її гарячим молоком. Їздили навіть у Москву: «Москвичи очень любили украинские песни. Мы показали украинскую культуру в Москве».

Її поради: «Необходимо вызвать любознательность в учеников и направить ее в нужном направлении».

А ось деякі фрази директора Богданівської школи: «У такій простій, глибоко науковій концентрації думки ректор інституту Федір Гнатович у хвилюючій формі показав історію нашого вузу... вуз очолює Федір Гнатович Овчаренко – людина науки, людина глибокої марксистко-ленінської філософії...» (демонстрував неприкритий сервілізм, аж ректору було якось незручно). Але закінчив свій виступ віршем Сосюри.

—• 10 травня 1972 р. •—

1. 5 травня Тетяна Григорівна Чечот справляла Миколин день народження. Були Смоленчук, Регушевський, ми і її сусіди. Збирана компанія, але вести бесіду треба, пам'ятаючи, щоб не сказати й чогось крамольного. І от:

а) Смоленчук майже весь час мовчав. Зайшла мова про зарплату прибиральниць (зарплата хороша, а знайти їх важко і т.п.) та ін. Фактично пусті розмови, аби не було мовчанки. Смоленчук мовчав-мовчав, потім підійшов до книжкової шафи, вийняв томик, погортав і промовив: «А Бордуляк похований у селі там, де він був священиком».

б) Згадуються слова Люби Миколаївни: «Нема з ким поговорити. Інколи відчуваєш, що божеволієш. Я звикла жити в розумовій Сахарі: як було важко в перші роки!» Доводиться проходити «науку мовчати», бо розмови на теми, які хвилюють нормальну людину, розцінюються як державна загроза, кожен їх уникає, тому можна розповідати анекдоти на сексуальні теми.

в) Коли почали збиратись додому (інші вже розійшлись) і я з Регушевським залишилися самі (жінки були в іншій кімнаті), я запитав про недавні події в Києві (арешти). Мене вразили деякі його висловлювання (розмова продовжилась ще й надворі, ми стояли осторонь від інших):

— *Про Смоленчука*: «сам собі винен» (на мою фразу, що жалко, непомірно важко покарано). — «Кажуть, що він співпрацював з органами. Виходить, неправда». Посміхнувся: «Минулі заслуги? Під гарячу руку все може бути» (мовляв, його сексотство в минулому тут не допомогло).

— *Про Київських*: «Вони як павуки в банці (тобто один одного топлять)... які там ідеї! Просто щоб себе показати героями. А як дійшло до діла, то ось які вони... Це тільки початок (арешти). Будуть ще брати з областей. Ведеться слідство. З цим хочуть покінчити раз і назавжди... Чи вони діти, що не знали, що роблять? Це дорослі люди і за свої вчинки будуть відповідати... Ваш там найбільший друг зав'яз остаточно...» — «Який?» — питаю. — «А той, що вчився разом в аспірантурі, потім працював у редакції» (тобто Сверстюк).

г) Регушевський якимось кинув: «Чого бідний? — Бо дурний; чого дурний? — Бо бідний». Тетяна Григорівна: «Це не завжди так». — «Ні, завжди» (яка в нього впевненість у своєму розумові!). Кіліченко про нього: «Для нього головне, аби було болото благополучним».

г) На цьому вечорі (в Тетяни) якась жінка — медпрацівник — розповіла про хірурга Попова, який працював у дитячій лікарні, потім у міській, звідти було якимось позбулися його, тепер знову влаштувався. Просто неймовірно низький рівень кваліфікації. Півроку вчили його робити операцію апендикса — нічого не вийшло. Часто калічить людей. Ходять слухи, що років 10 вчився в медичному в Одесі. Але поступив уже членом партії, тому не змогли виключити. Це членство й тепер йому служить.

І ось така нездара, а одержує зарплату нарівні зі здібними. Правда,

до нього уникають, хто знає, йти, тому він роботи має менше, зате добросовісний потоне в роботі. От де стимул халтурити!

2. **Партійність.** Це вже останній дурень, а то ще став би начальником, гнув би інших.

3. **«Як навуки в банці».** І Чорноморець говорив, що вони тепер один на одного наговорюють. Слідчі різними способами постараються зіштовхнути, розколоти їх і т.п., аби зганьбити:

а) провокація – адже ж могли підсадити туди свого, тепер він «розкаюється», просить помилування, розповідає про всіх і т.п.;

б) страх, загроза не «по заслугах», розправа тиха, нікому не відома, а тут приманка свободи за здавалося б невелику поступку, наштовхування жертви відмежуватись від інших, засудити їх діяльність;

в) звідкись появляється тенденція наговорити на свого ближнього гадості, які б нібито йому не загрожували (просто плітки), але свідчили б про наші недружні стосунки;

г) у процесі перехресних допитів один одного мимоволі й провалить (згадалась кинута Ковшарем на мою адресу фраза: «Они его выгораживают» — тобто «ті» не дають на мене компрометуючих свідчень).

4. **Держава й людина.** За умови приватної власності кожен власник вважається незалежним, відчуває якусь стабільність свого положення, з другого боку, на ґрунті спільних інтересів виникає й солідарність. Оскільки держава існує за рахунок власників, то останні легко стають в опозицію до держави. Все навпаки стало в нас – повна залежність від ласки властей імущих; кожен поставлений у роль нахлібника держави, тому не дивує фраза: йому держава дала все, чого ж він, мовляв, так ставиться до неї.

5. **«Майстри брехні».** Хіба тільки? Це й були неперевершені «заплечних дел мастера». Прочитати довоєнні доповіді Хрущова.

6. **Інститутське життя.**

а) Ходять слухи, що Логвиненкові вже небагато залишилось бути секретарем парткому. Це видно й по оточенню – вже не так вислужуються, не так запопадливо біжать до нього, приношуються, хто сяде на це місце.

б) Обскурі вірі. Як Чернецький просту річ робить складною. Ось захист курсових робіт: зібрав усю кафедру, весь курс (приблизно 50 чоловік) і проводить захист. Ніхто (крім нього) на слухає, задуха. А чому не провести захист по секціях?

в) Яловий (так передав Чернецький) казав, що я у відпустку не піду, поки не напишу ґрунтового аналізу педпрактики (цікаво, кому цей ґрунтовний аналіз потрібен?). Він же не пустив мене з групою в Полтаву, думає, що це в моїх інтересах (розсердився, мабуть, що я з колгоспу за концерт, який проводила група, не привіз йому грошей). Яке все-таки свинство! А 8 травня група дала концерт для інвалідів у госпіталі, у квітні

виступала у двох селах. А такі підляки вбивають у людей все найкраще.

7. *Кінофільм «Арсенал» Довженка.* Цікавий є там епізод: білий (чи націоналіст) хоче розстріляти робітника-арсенальця. Просить його відвернутись, бо не може, коли той дивиться. Той спершу послухався, а потім наблизився, вирвав пістолет і прямо в упор вбив його («А ми можемо!») – відповів на репліку: «Не можемо стріляти, коли ти дивишся»).

8. *«Кремлівські куранти»* – старого інженера, крупного спеціаліста, залучили до відбудови електрогосподарства, а комісаром до інженера послали звичайного матроса. Чи не в цьому суть більшовицького керівництва? У фільмі є цікава розмова Леніна з Уельсом про справедливість і гармату. Ленін каже: «Що 30 справедливих проти однієї гармати?!» (прочитати цей епізод за сценарієм).

9. Овчаренко розповів таку цікавинку про часи, коли ще він був у ЦК. Провели якусь вони реформу, затвердили в Москві. І ось через деякий час відбулась науково-практична конференція. Оскільки тема її пов'язана була з проведеною реформою, «то ми вирішили піти послухати, що будуть говорити вчені. А вони справді науково, так по-вченому доводять правильність того, що ми вже давно зробили!»

10. Багато людей не з'явилося на якісь збори в інституті. Партком потім займався розслідуванням (правда, негласним), хто по якій причині не прийшов.

—• 26 травня 1972 р. •—

1. *Бакунін.* «Одна из страстей, владеющих мной в данное время, это колоссальная любознательность. Раз вынужденный признать, что зло восторжествовало и что я не в силах помешать этому, я принялся изучать его эволюцию и развитие с почти научною, совершенно объективною страстью» (с.386).

«Что же делать? Ждать. Ждать, что, может быть, обстоятельства Европы сложатся круче» (с.390).

2. *Ідеї, образки, теми.*

а) *Кастова організація суспільства.* Чи не зародились уже її елементи, які в майбутньому будуть викристалізовуватись? Несоюзна молодь – і комсомол, безпартійні – і партійні, але й у середині партії є свої круги, які стають щораз більш замкненими, непроникними. Приналежність до каст визначає користування благами (лікарні, магазини, санаторії, дачі і т.п.). Кажуть, поволі створюється панівна каста. В аспірантурі вже заброньовані місця на кілька років вперед.

б) *Особливе ставлення до українофільства* і до, і після. Адже Солженіцина не садять, як Дзюбу.

в) *Коментатори Леніна* – лише ті, що мають на це право, а не хтось там. Кажуть, що в Дзюби забрали твори Леніна з Дзюбиними помітками – ага, як він розуміє! Як посмів відходити від спущених зверху директивних

коментарів! І в Леніна потрібно буде вип'ячувати одне й ховати оте, що в даний момент не потрібне для власть імущих. Це прекрасно зрозумів Регушевський.

г) *Форми революції*. Читаючи розмови про те, що та чи інша форма була неправильна, лише курс на масову революцію був правильний. Дурниці! І змови були успішними, і двірцеві перевороти, і заговори, і царевбивства і т.д. Але коли не вдалось, тоді шукають причини, і часто не там (як у декабристів).

—• 7 червня 1972 р. •—

Батарейя

1. *Сигнали*. Як багато сигналів уже дійшло до мене, що «вони» слідкують за мною, а робиться це секретно, щоб ні в якому разі жертва про це не довідалась!

а) В МО зустрічаю Буяльського (коли працювали над програмами десь ще в 1971 р.). Він розповів про свій випадок (студент дав йому книжку, за яку потім розпитували; цікава деталь: веде розмову один, потім виходить, залишає допитуваного наодинці, потайки слідкують, як він себе веде), потім додав: «І тобою вони цікавились, ще коли ти був у Вінниці. Десь ти в поїзді розповів якийсь анекдот. Будь обережним, бо легко попасти. Я сказав, що це хороший хлопець». Дивно, тоді він мені про це не розповідав, не попередив.

б) Хоменко розповідав, що його розпитували за мене (після цього він припинив зі мною листування, а я марно розгадував причину мовчанки).

в) Саша дістав холодильник якомусь секретарю обкому, запитав (за моєю порадою) про Смоленчука. А той, не знаючи, в яких ми відносинах, розповів і про мене: «Шукає нестійких студентів, дає їм читати контрреволюційну літературу, за ним встановлений спеціальний нагляд; він хоче звідси виїхати, але його нікуди не пустять». Не розповів про це Саша мені, а під великим секретом, наказавши нікому не казати, розповів Любі, вона ж під таким же суворим секретом Сергію, він – мені. І так нитка дійшла до мене через які інстанції! Але Саша і Люба нічим не видали, що знають таке про мене.

г) Міщенко (працівник органів) під великим секретом розповів про мене Федотові, від цього дійшло до мене. До речі, цей Міщенко вбачає головний злочин у тому, що я інколи висловлюю «вольные мысли» (як він сказав), разом з цим даю читати антирадянську літературу.

г) Знайшовсь і студент, який попередив мене про небезпеку, каже, що дуже високопоставлені працівники цікавились мною, розпитували його про мене.

д) І сусід Лагодич під впливом якоїсь відвертості попередив про небезпеку. Але недавно, коли розмовляли з ним на різні теми, запитую: чи зараз «вони» не слідкують за мною? Він стривожився, трохи зам'явся,

потім відповів: «А що ж тут такого? За кожним слідкують. І за мною теж. Не знаю, чи зараз, але коли працював в обкомі, то в порядку речей».

е) Навіть Бойчук став передатчиком інформації: розповів Грицюті, що колись офіційно двоє з КГБ з'явилися в інститут і попередили, що за мною потрібно уважно слідкувати, що я на лекції вчив студентів читати Шевченка «между строк».

2. *Спогади про війну*. Вчора (6.06.1972 р.) був в Оксені. Зайшла розмова про родичів, сусідів.

а) Ось мій колишній товариш (старший за мене) Йосип Тетеришин (Тетерук, Тетериха — його мати, Тетеришин). Виявляється, він був справжнім грабіжником: у неї (Оксені) ще з одним партизаном забив і забрав свиню; в когось (забув я, у якому селі) забрав столярські снасті; в якоїсь жінки в Ястремі забрав (була бідна) приготовлену на смерть білизну; жінка стала плакати й просити, щоб віддав, то начальник сказав — віддай, то він кинув їй це (вона тоді попросила поцілувати руки, що віддав, а він лише грубо відповів: «Поцілуй мене в с...»). На нього багато людей обіжалось.

Мати каже, що він (розповідав про це Лікорчук) і до нас направив партизанів забрати велосипед, він же сказав, що в нашого батька є зброя.

Чи хто жаліє тепер його, що забрали німці й знищили?

б) Про с.Пішки. «Пішкувці» теж займалися грабунками в навколишніх селах. Німці одержали (тепер розповідає Ганнин Степан) дуже багато заяв на них. Тому село два рази палили: раз половину, потім через рік другу половину й людей багатьох побрали й побили. Але винуватці — ті, з-за кого село потерпіло, — скрились, залишилися живі.

3. *Література жахів* («лагерна література»). Людська фантазія створила різних вампірів, чортів, які мучать людей, випивають кров. Але ці фантастичні образи, муки бліднуть перед сценами, описаними Марченком та іншими (вампіри вийшли зі сторінок книг і стали живими, справжніми, реальними).

Ваня про цю літературу висловивсь: «Кому потрібні наше нещастя, наші жалі? Хіба нам жаль китайців, що вони там давлять, винищують один одного?»

Якоюсь мірою це так. Але неодмінною умовою прогресу медицини був опис хвороб, картина їх виявлення, так і тут необхідний показ соціального нещастя з усією протокольною точністю й об'єктивністю. Наші нещастя повинні послужити пересторогою, опис симптомів допоможе в шуканні ліків.

4. *Кримські татари*. У квітні був у краєзнавчому музеї в Алушті, а в травні, перебуваючи в Євпаторії, також відвідав місцевий краєзнавчий музей (два філіали: історія дореволюційного суспільства, історія радянського суспільства).

Ніде ніяких експонатів, які б свідчили про побут, матеріальну й

духовну культуру народу, що населяв цю землю протягом віків. Зате широко представлені російські (царські) генерали, царі, а татар ніби не було. У музеї радянської доби помітив лише фото працівників райкому партії – ніби 2-3 обличчя татарські. А в музеї дореволюційної доби стоїть макет хати («Интерьер крестьянской избы») і чучело («Праздничная одежда крестьянок юга России XIX в.») – ніби подібне на татарське, але працівниця сказала, що російське. Є стілець і якась тумбочка – ніби татарські. Є малюнок – торгівля рабами.

Ніби й не було народу. Затерли сліди! І музей створили не з пізнавальною метою, а з пропагандистською.

Недалеко (музей на вул. Матвеева, 68, у приміщенні кенаси XVIII ст.) мечеть 1552 року – облуплена, двір загажений уламками, могили побиті. Зараз ніби ведуть якісь реставраційні роботи. Неподалік від цієї мечеті – інша, з Мінаретом, але там якийсь склад, територія, яку займає військова частина, загороджена.

—• 8 червня 1972 р. •—
Батарейя

1. *Колгоспні будні.* У книзі «Бакунин» (із серії ЖЗЛ) наводяться деякі твердження про приватну власність (що це порок, її потрібно ліквідувати). Але ось що почув я про колгоспні будні під час перебування в батьків.

а) *Базари* в містах, говорять, постачаються майже виключно з присадибних ділянок.

б) *Наше село Батарейя* зараз здає державі менше хліба, молока й м'яса, ніж до колективізації.

в) *Дренаж.* Вчора розповідали, як закладаються дренажні труби: трактор копає траншею, інша машина вкладає трубочки – вони часто лягають як попало, їх потрібно вкласти, вирівняти, стики обгорнути скловатою, але цього не робиться, куски скловати прикладають лише, далі трактор траншею засипає. Нікому доброякісне виконання роботи не потрібне.

г) *Порода корів.* Є хороші, молочні корови, варто було б від них залишати телят. Але всіх телят – в «лагер», тут нема догляду, худі («нога за ногу перечіпається»), потім жирніших відбирають на заготпункти, а поголів'я худоби поповнюється за рахунок вибракуваних. Зоотехніку однаково, аби був план. Ніхто не зацікавлений в поліпшенні порід, бо все це «не його».

г) *Колгоспний сад.* Можна купувати фрукти в конторі: потрібно заплатити гроші, на місці одержуєш відповідну кількість товару. Якщо даси сторожу могорич (півлітру) або вип'єш з ним бариш, то набереш набагато більше положеного. А не дав нічого – то, насуплений, відважить до грама.

д) *Ремонт тракторів.* Весною посівна кампанія. Беруть

соцзобов'язання. Виходять трактори – й стають: недоброякісний ремонт. Але звіти пишуть. На паперах усе в ажурі, все вчасно, а насправді сівба затяглась зверх усяких допустимих норм.

е) *Медицина*. Тут (у Батарей) розповіли про Чорткову (лікар у Львовковичах), що вона груба, неуважна з тими, хто не дав. Занесеш, то й порадить ліки хороші, випише і т.п. Хоч її вже й карали за це, але свою практику продовжує.

Пригадується кілька яскравих картинок, описаних якимось львів'янином під час розмови на пляжі в Євпаторії (кінець березня 1972 р.). Заходить до лікарні, розповідає лікареві про свою хворобу, симптоми. Лікар же зразу записує щось у карточку, пише рецепт і простягає. Але іншим разом кладу десятку на стіл, він її поспіхом ховає в шухляду, бо заходить якраз медсестра, уважно вислуховує тоді скарги, вислухав, розпитав, виписав рецепт, дав поради.

У сина гланди, необхідна операція. Будуть під різним приводом відкладати операцію до тих пір, поки не даси. Там є хороший спеціаліст, але йому треба дати півсотні крб., щоб зробив операцію.

Грубість, погане виконання своїх обов'язків стало засобом процвітання. Ось директор турбази в Євпаторії Письменний Степан Іванович – грубіян, але це дає йому можливість робити бізнес. Неуважний, халтурний лікар, службовець примушує нести взятку. А чесний, справедливий, старанний залишається в програші.

є) Вчора Андрій Черкас, згадуючи своє перебування в Канаді, розповів: бригада робила електровню на ріці. Старший дивиться, хто як робить. А робити треба добре. Побачить, що хтось огинається раз, вдруге... тоді вручають йому карточку на розрахунок. Йде в контору, йому виплачують гроші – і все. А Андрія начальник полюбив за старанність, прийняв і Степана (брата), а коли Андрій від'їжджав, то жалів, наказував знову повернутись. А тут за що люблять? Якщо він громадський діяч і вмів випити.

2. *Популярність Дзюби*. Сотня дипломованих професорів, академіків не можуть протистояти одному Дзюбі. Хто з них може похвалитись тим, щоб його твір так читали? Навіть небезпека не стає на перешкоді.

3. *Білоруські «Песняры»* – кажуть, розігнали їх за націоналізм. Дивно, розповідав мені один, що у них на квартирі живе пара, жінка – москвичка. Так вона давно, ще в zenіті їхньої слави, терпіти їх не могла саме за націоналізм. Видно, таких знайшлось багато, до того ж високопоставлених, вони й припинили роботу цього чудового колективу.

4. *Гуманність*. Кажуть, у Миколаївці одна жінка винесла рушник і воду двом німцям, закривавленим і вимазаним у недалекому бою, і подала зі словами: «Отак і мій синочок десь страждає, якщо живий».

Для простої людини чужі ідеологічні й національні баталії, мати в

горі цих німців відчула горе свого сина.

5. *Дивна ментальність*. Як німці не здогадались на завойованих територіях створити «уряди», видати тимчасові «конституції», на основі яких створити армію, оточити себе примусовими союзниками?!

6. Був у Казанківському районі поліцай (під час окупації), який усім «залив сала за шкуру»: бив людей, «здівався». Втік з німцями, потім повернувся, але не додому, а в Кривий Ріг, там дали йому роботу, хорошу квартиру. Люди стали скрізь писати, протестувати, то кудись виїхав. Чому ж його не судили? Був «внедрьоний».

—• 10 червня 1972 р. •—

Батарей

Спогади з воєнних літ (запис від матері)

1. Партизани в Дубах забрали в Івана стегняк і прийшли сюди в Граб'ї, десь коло Івана Червоного їли це м'ясо. Його жінка (Червоного) заявила в поліцію. Поліцаї чуть тих партизанів не побили. Ті звідкись довідались, що на них був донос, хотіли вбити Івана Червоного. Василь Ромáнув, маючи зв'язок з партизанами, запевнив їх, що доніс не цей Іван, а той з Дубу́в (у того син був поліцаєм). Ці пішли й того Івана забрали, прив'язали за ноги до коней і роздерли. Але той Іван зовсім не був винним, нікому нічого не казав.

Тоді поліція, як ловили на Батарей людей, забрала й Червоних (чоловіка і жінку). Її вивезли в Германію, а його вбили (син-поліцай вбитого так зробив – помстив за батька, мовляв, із-за цього загинув його батько).

Отже. Ця побігла заявляти просто з нерозуміння. Що їй з того? Той виручив свого сусіда коштом життя невинної людини. Але звідти бумерангом прийшла помста (особисті порахунки). У результаті із-за дурної баби двоє загинуло, а сама винуватиця повернулась з Німеччини і відбила ще навіть собі чоловіка.

2. Оленя Шевчук (на Батарей) – передовик, навіть у районній газеті про неї писали. Вона зі своїм чоловіком «виправили» хлопця заявити про партизана, який питав дорогу, а цього партизана направили на «постерунок». Поліція вбила партизана (Сем застрелив). Коли ж згодом партизани довідались про загибель товариша, то прийшли помститися. Шевчук якось зумів винуватицю перевалити на сусіда, того й вбили. Це тому вдалось легко, що їх (Шевчука) два сини були вже в партизанах.

Лише тепер правда впливає. Проводилось і слідство, але люди не видали (ті, що взнали від поліції) – загиблого не піднімеш, а цього пожаліли.

І тут – чого тобі бігти по згубу невинної людини? Якась дурість, рабське бажання прислужитись владі.

Яка невтішна картина: з одного боку поліцаї, з другого – партизани з

дрібними, низькими почуттями, потягами.

Сем – він колись забрав військовополоненого і здав німцям, забрав і Вакульчика (не відстояв його), Шевчука – звідки таке вислужування перед окупантом?

Кажуть, коли була облава, то захопили й Вакульчика (Ганнин чоловік). Потім кожного випускали, питаючи прізвище. Хто був у них у списку – окремо. Вакульчик не додумався в випадку страху сказати інше прізвище, а заявив: «Я Вакульчик з Галінова». А ті давно його шукали. Його ж сестри подали інші прізвища.

Годзь прийшов до нас, забрав батька і послав до Шилинця забрати корову (було з батьком ще кілька партизан). Шилинець обіжався на батька (привів, мовляв).

—• 23 червня 1972 р. •—

1. *Поїздка в Єгипет*. Голобоков (із нашого під'їзду) був на екскурсії в Єгипті. Розповідає багато цікавого. Але найбільш йому, мабуть, запам'яталась система нагляду за кожним екскурсантом: «Керівник групи – офіційний представник органів безпеки, він особисто відповідав за кожного з нас; у групі було дві перекладачки – це, напевне, офіцери розвідки, бо навіть був такий випадок: одна з них посварилась з керівництвом, наприкінці кинула фразу: „Посмотрим, последнее слово за мной”»; зі мною у номері жив Н, як я потім, уже повернувшись до Москви, довідався, – це був працівник органів... Спочатку він мені почав розповідати про себе, що був в армії в ракетних військах і т.п., думав, що я почну його про щось розпитувати, цікавить чимось, а я ніякого інтересу не проявив... одного разу прошу його почекати мене, приходжу, а він покинув мій чемодан і приєднався до групи – послухати, про що говорять; їздили на екскурсію, один з наших відлучився, так цей зауважив: „Мистер Валентин уже второй раз отлучился” (значить, старанно фіксує відлучки)».

2. *Спогад*. Хтось розповідав, що й Сухомлинський їздив на Кубу удвох з якимось учителем. Той зовсім не знав ні української, ні іспанської мов, але все набивавсь на відвертість. Лише згодом, повернувшись, випадково Сухомлинський довідався, що його супутник добре володів іспанською, знав українську, лише після цього стало ясно, що це за птиця.

3. Головує цього року ДЕКом Кестель. Яюсь зустрілися з ним. Він теж говорить про неймовірну деморалізацію: скрізь зроблять лише за взятку, кругом алкоголізм і т.п. Зразу ж після війни Львівський секретар обкому зайняв шикарний особнячок. Коли ж через певний час його перевели на роботу в іншу область, то він повикручував позолочені ручки, крани і забрав із собою.

4. *Про 1937 рік*: «Встаєш рано – не певен, чи не заберуть до вечора, лягаєш – не певен, чи переспши вдома. Кожної хвилини чекаєш арешту».

До дивного стану був доведений народ – як отара в загороді біля

бойні, кожен покiрно чекає свого кiнця.

5. Недавно був у Києві. Знову в гуртожитку з Олійником завели розмову про минуле. У Саратовській області послали уповноваженого в район розстріляти певну кількість людей. Він не виконав плану, посадили його «за нежелание бороться с врагами народа». Був план відстрілу, було похвально, коли він перевиконувався.

А що, як це геніальна знахідка! Цілком у дусі марксизму-ленінізму. Закони тваринного світу поширені й на людей!

Розповідав йому «один», що був членом «тройки»: приносять цілі списки. Нема коли розглядати кожну справу, тому робили просто: тому «Р» (розстріл), тому 25, щоб не було одноманітності. Розгляд справ швидко закінчували і йшли на рибалку чи куди. Все робилось механічно.

Кажу: «Ото все це чую вже не вперше. І не вірю, що таке було! Не можна повірити в це! Недаром часто в пресі пишуть, що це вигадки буржуазної пропаганди».

Олійник: «І мені теж не віриться. Не можна збагнути, що були плани винищення своїх же людей. І все це було насправді!»

6. М.І.Бойко – дружина Лутака. Тримається, веде себе в інституті, кажуть, як цар. Завідує кафедрою методики, а по-українськи ні слова. Значить, і чоловік її такий. А це ж уряд! Український.

7. Вчора (22.06) була телепередача «Бессмертное мгновение» (автор сценарію Ніколай Шудря) – розповідь про «Алексея Гордеевича Еременко» (фото якого обійшло всі газети, журнали). Комісар з пістолетом у правій руці, піднімає в атаку свій підрозділ. Його дружина – розмовляє по-українськи (живе в Запорізькій, здається, області), плаче, згадуючи: «Такий сім'янин, як у мене, був муж». Син говорить досить систематично російською мовою.

8. **Тривога.** Тільки що зайшов Василь Семенович. Каже, викликає на 14.00 на розмову Ковшар – начальник управління. Я саме писав це, коли роздався дзвінок, я швидше заховав усе, пішов відчиняти двері, аж там – Василь Семенович.

9. **Тривога (продовження).** Я вже, здається, звик до цих викликів. Сьогодні (23.06) розмовляв сам начальник Ковшар – різко, гнівно: «Вы меня знаете?», коли зайшов у кабінет Василя Семеновича. Я його не впізнав: після першої зустрічі (здається в 1968 р.) пройшло багато часу, тоді був у якійсь військовій формі, тепер виглядає зовсім іншим. Я став пригадувати. Він: «Бросьте прикидываться: не знаю, не помню. Хорошо вы все помните!» Потім почав роз'ярено говорити, що я справжній, стопроцентний націоналіст, зі Сверстюком «два сапога – пара», але той сидить, а я на волі. Сталось це завдяки їхній безпринципності, лібералізму. Згадав заарештованих, яких народ «не знає» (хто вони – ніхто не чув їхніх імен). Поставив вимогу у письмовій формі написати, де взяв роботу Дзюби та «Історію української літератури», де дів, що знаю про заарештованих

(«по своїх каналах»). І вийшов.

У них склалося враження, що я з усім обізнаний, маю потаємні зв'язки, одержую нелегальну інформацію! І як довести, що свідчення Сорокіна й Грущенко вигадані? Тепер я ще й винен, що їздив до Сорокіна: «Вы уговаривали его, чтобы он отказался от своих показаний». Я написав пояснювальну записку. Вона їх не задовольнила. Покличуть ще на розмову: «Краще признатись і засудити це, інакше буде погано».

Просипаюсь – ніби кожна клітинка пройнята відчуттям тривоги. Рушиться вся ця з таким трудом побудована споруда.

—• 26 червня 1972 р. •—

1. Розповідали, що коли був у Брюсселі конгрес євреїв, то прибула делегація з Радянського Союзу. Про них говорили: «К нам приехали дрессированные евреи».

2. *Анекдот*. Хрущов іде похнюпившись. Грузин, що зустрів, питає: «Чого?» – «Був у Брежнєва, просив підвищення пенсії». – «Ну й що?» – «Дав три загадки, якщо відгадаю, то підвищить. Я не відгадав». – «А які це були загадки?» – «1) Скільки в нас комуністів?» – «І ти не знав? Один – Ленін!» – «2) Скільки в нас туристів?» – «Теж один. Ти, Михайле Сергійовичу». – «3) Скільки в нас артистів?» – «Усі громадяни нашої держави: одне говорять, інше думають, третє роблять».

3. Числа 20.06.1972 їздив у Київ. Довелось летіти якраз з В.Гончаренком. Знову ж (він якось теж стихійно засвоїв це) розмова на мигах: розповів про Смоленчука, називаючи його «емка» (МК – Микола Кузьмич) – і все натяками про зміст розмов з ним; про Алейнікову — духовно, морально й нервово вже зірвалась («у неї манія переслідування», «їй здається, скрізь за нею наглядають органи»), вже нічого путнього вона не напише.

Сам Гончаренко справляє враження людини пониклої, покореної, хоч висловивсь (про націю): «Я оптиміст. Історія – це колесо. Але воно не завжди прямо й закономірно котиться. Може випасти спиця, наприклад, і все несподівано піде інакше».

У нього й здоров'я підірване: гіпертонія. Віз у Київ якусь збірку. Давав мені читати вірші. Вони видались мені ніби блідшими за попередні, колишні, якісь немічні, обережні, правильно підігнані.

4. Кажуть, що на якомусь судовому процесі (політичному) Ліна Костенко кинула засудженим, коли ті виходили з приміщення, квіти. З того часу її перестали друкувати.

—• 30 червня 1972 р. •—

1. *Депресія*. Чи пройде спокійно день сьогодні? Чи не викличуть знову на розмову? Неспокій і душевний щем охоплює, як тільки просипаєшся. Потрібно кінчати статтю для журналу, у перспективі – інші

праці. Чи вийде воно? Чи є смисл творити, писати? Життєва перспектива втиснулася у щось темне, безвихідне.

2. *Афоризм* (Петруні): «Щоб мої діти жили спокійно». А як багатьох склалась доля: Якір (батько й син), Микитенко, Ю.Яновський... З якою старанністю будували вони дім, щоб був затишний і для нащадків. Так і Сталін.

3. Фашисти втелешували в голови підданих ідею обложеної фортеці. Всі проти нас! Не гребують нічим, аби нам нашкодити!

—• 4 липня 1972 р. •—

1. *Desperate*. Вчора, ідучи до канцелярії інституту, я зіткнувся з якимось суб'єктом з суворим обличчям, непроникними очима, який вийшов від ректора. Може, це моя справа вирішується? Може, це той хапун, що має взяти мою душу?

Скільки років уже тягнеться моя справа. Як у казці: періодично викликають, щоб, помацавши твій палець, зробити висновки про твою придатність для кулінарних потреб.

Кожен ранок встаю з думкою: чи вже сьогодні?

Чекання своєї участі, молота, раз ти став відьмою. Тепер вже всі мене бояться, обминають. Але й один одного боїться.

Назустріч долі! А може, це й краще? Може, те, чого боїшся, має стати твоїм чистилищем? Може, доля призначила тебе жертвою, необхідною, потрібною?

2. *Холодний*. Розповідають, він хотів скритися. Упізнали в черзі й затримали. Повели його до хатини, де він жив. Він запротестував: «Ви мені щось підкинете!» А там знайшли в нього багато антирадянських віршів, писаних його рукою. Цього не підкинеш. Попавши в тюрму, вигукнув: «Тут так добре! Тут можна займатись творчою роботою: їсти дають, постіль чиста».

3. *Гончаренко*. Кажуть, він донедавна працював на заводі «Червона зірка» радіодиктором. Оголошення та інші повідомлення там ведуться російською мовою, якої він гаразд не знає. Оклад 70 крб. Турбот і доручень маса. Покинув цю роботу, ходить шукає іншу. Посад багато, але де ж його приймуть? Про «Молодий комунар» в обкомі говорять, що й «на гвоздь нема як повісити». Кілька тижнів друкують «Куди піти вчитися», бо нікому писати хороші матеріали, але Гончаренкові тут місця нема.

І ось парадокс: Іван Архипович, наприклад, купається в достатках, а цей, маючи неабиякий поетичний талент, вищу освіту, сидить без хліба. Кожен, хто з ним зустрінеться, оглядається, чи не бачать.

4. *Смоленчук*. Учора з учителькою з СШ № 13 зайшла мова про Смоленчука, що його вигнали з партії. Розмова навздогад: кожен хоче вивідати в іншого інформацію, а самому нічого конкретного не сказати, мовляв, моя хата скраю. Кажу: «Боровика ж вигнали, потім знову

поновили, так, може, й МК». – «Що ви! – вигукує. – Це різні речі. Боровика вигнали знаєте за що, а в цього політична справа. Його ніколи не поновлять».

5. *Євреї*. Багато говорять про їх демонстрацію в Києві. Кажуть, що вони вимагали автономії, щоб їм віддали Київську, Житомирську, Вінницьку й Одеську області. Але робітники як вийшли, як дали їм, міліція змушена була розбороняти. Чи не навмисне відповідними особами поширюється ця версія?

Але як би там не було насправді (хто бив демонстрантів), ненависть до них серед обивателів досить поширена.

—• 9 липня 1972 р. •—

1. Не пригадую від кого, недавно чув побрехеньку, що Жукова нібито були зняли (понижили) за те, що кілька тисяч євреїв, які побажали виїхати в Ізраїль, посадив на кораблі й у відкритому морі потопив. Як в анекдоті: на залізничній станції по радіо оголошують: «Внимание, внимание! Всем желающим выехать в Израиль сообщаем: поезд Москва-Магадан отходит через 5 минут».

2. *Порівняння* (література). Цікаво було б порівняти один і той же часовий відрізок минулого і сучасного століть у плані розвитку літератури (20-70-ті роки). Які імена, оригінальність талантів, проблематика творів тощо. Скільки разів уже в наш час видавали Белінського, Гребінку, Добролюбова. А кого і що будуть видавати? Критики 30-х років не переживуть себе.

Кестель: «Я зовсім не читаю сучасної літератури. Вважаю, що все це буза. По крайній мірі досить прочитати щось одне, щоб знати, що являє собою все інше».

3. *Стратегія*. У когось з письменників (чи не отого з Вінниччини?) є така думка: один арештований на допиті «видавав» усіх своїх знайомих і малознайомих йому людей, щоб цим довести абсурдність звинувачень, кампанії арештів. Парадокс: виявилось, що він цим насправді допомагав органам виконувати план, заробляти нагороди й чини.

4. *Образок* (з 30-х років): виступає агітатор перед колгоспниками – про міжнародне становище, підступність імперіалістів, їхні плани агресивні; наші сили; ваша самовіддана праця – піднесення обороноздатності.

5. Саша розповідав, як один секретар обкому після якогось пленуму в себе в номері готелю комусь зі своїх товаришів (а там був умонтований «жучок»), що до нього зайшов, сказав, що він не згоден з рішенням Хрущова. «Его немедленно убрали» (слово яке! – прибрали, ніби якесь падло, гніль).

6. *Антинаціональна кампанія*. У журналі «Україна» вміщується серія статей (№№ 24, 26, 27 та ін.) про приспівників німців, цитуються

документи, листи, газети. Скрізь їх називають націоналістами. Все розраховано на обивателя. Подібних статей зараз у пресі повно. Скільки цієї літератури видано, скільки раз ця тема порушувалась! А наслідки? Знову й знову доводиться їх викривати (ніби за прислів'ям «собака бреше, а вітер несе»).

7. **Сюжет: Кроки.** Чую, хтось піднімається по сходинках. Так тоді було чути, що хтось іде наверх, коли викликав мене Чорноморець. От зараз задзвонить! Ні, це хтось інший пішов у сусідню квартиру. А коли хтось різко задзвонить, кожен раз насторожуюсь, все наповнюється тривожним: «Чи не вони?».

На цю тему могло б бути оповідання чи сценарій... Напруження наростає, герой зовсім змирився, нарешті звик. Вже йому все байдуже. У кінці вже й чекає: нехай би вже скінчилось, скільки можна? І от троє йдуть. Піднімаються мовчки щораз вище, серйозно. І все ж, коли почув їх кроки, затремтів. Дзвінок. Заходять... Все ясно! «Свершилось!» («Вы NN?» – «Я». – «От имени прокурора... объявляю: Вы арестованы!»)

8. **Сюжет: Клітка.** Герой попадає в клітку з удавом. Жах від першого зіткнення.

Удав ситий, проявляє лише інтерес до сусіда. Живиться кроликами, але коли буває голодний то ось-ось задавить N. Людина поволі звекає до цього сусідства, привчається годити йому, вгадувати його настрої і відповідно поводити себе. І все ж знає, що кінець може наступити кожної хвилини.

Як міняється залежно від поведінки удава світовідчуття, настрої, філософія N. Ось відчуття безсилля, невідворотності долі. А ось вважає він себе героєм, творцем свого щастя (вдалось заспокоїти удава, піднявся настрої: удав спить, ситий кроликами).

9. **Сюжет: Тривога.** Могла б бути п'єса на зразок Гауптмана (Hannele, здається). Як наростає небезпека. Тривога в сім'ї, яку поволі покидають усі друзі й знайомі. Дія відбувається то в кімнаті, то в лісі (прогулянки). Подружжя згадує своїх знайомих, яких спіткала зла доля; як їх дітей третирували в школі. Не кажуть про небезпеку навіть своїм дітям, які весело граються, задоволені собою.

10. Кажуть, Шелест погорів за м'якотілість і лібералізм у національному питанні: його нібито підвищили – забрали в Москву, а звідти спустять на пенсію.

—• 23 липня 1972 р. •—

1. **Образок.** Розмовляють двоє. Одна розповідає про щось. Друга слухає, інколи лише повторює якусь фразу, сказану першою, тільки з питальною інтонацією. Та тоді зупиняється на цьому, деталізує, потім далі. Досить смішний виходить діалог! Тема – якась пустячна, побутова.

2. **Звичай.** Зараз молоді, розписавшись, ідуть до пам'ятника Леніну,

кладуть квіти. А в селах – до могили загиблих воїнів.

3. *Хід життя*. У книгах спогадів чекістів можна знайти немало яскравих описів, як виловлювали контру, яка намагалась діяти підпільно. І, власне, як недавно так само полювали на революціонерів царські сищики, з натхненним задоволенням виловлювали підпільників. Помінялись ролями, чи така вже логіка життя?

4. *Внутрішні ординці* (гуни). І.С.Винокур («Історія та культура Черняхівських племен», К., 1972) розповідає про те, що ці племена (ранньослов'янські) стояли на дуже високому рівні розвитку в першій половині I тисячоліття н.е. У середині тисячоліття гуни, потім авари знищили цю культуру, затримали на кілька століть процес суспільного розвитку (див. с.32-34; 154-156).

Асоціації:

а) Нашестя гунів IV-V ст., татар XIII ст., війни XX ст. – якась періодичність? Чи це не був свого роду гунський союз племен? Виявляється, тут є давні навички включення у свою орбіту іноплеменників! Безоглядність, фанатизм мають глибоке історичне коріння.

б) Руйначі – чи не ті внутрішні ординці, які з незрозумілою люттю нищать доробок предків (культуру, звичаї, мову), відкидають націю на рівень етнографічної маси.

5. *«Літературна Україна»*. Лежить стопка цих газет у кіоску. Питаю, чи беруть? – «Ні, – каже, – не беруть». Я попросив одну. Ось вона за 18 липня. Прочитав лише оповідання Стояна. Решта матеріалів – неймовірна бездумність, примітивізм, шаблон. Ця газета ні в яке порівняння не йде з «ЛГ». Навіть Василь Семенович в одній з розмов підтвердив: «Так, зовсім нецікава газета». Розповідали, що І.Дзюба колись так висловився: «Стінгазета районного відділу міліції». І далі ідейно-політичний рівень газети неухильно «підноситься». Зараз це питання стоїть у центрі уваги. Чи не за принципом «Чим гірше – тим краще»?

6. *Самотність*. Учора (22.07) день народження Ліди. Куди піти, кого запросити? Живеш, ніби в камері-одиночці. День цей, як зрештою і всі інші, провели самі. Аж не віриться, що десь колись могли бути салони, гуртки, де люди говорили те, що думали.

7. *Впливи*. Повертаючись від батьків, був деякий час у вагоні в товаристві якогось служачки, що повертався додому з Німеччини. Здається, старшина. Розповідав про різні пригоди, пов'язані зі зловживанням службовим становищем («він мені, я йому»). Більшість – різні послуги німцям – адміністраторам-господарникам: «Я йому допоміг дістати..., він мені дав... Хороший хлопець... Раніше з ними важко було домовитись, а тепер навчилися халтурити, горілку пити...».

8. *Село в минулому* (з розповіді матері):

а) Від льону до одежі (сіяння, прополка, рвати, відбілювати, сушити, терти, приготувляти волокно, прясти, ткати, відбілювати, шити);

б) хліб – обробка землі, сіяння, збирання, молотіння тощо;

в) молодь не мала ходу: «У Шмерка хлопці нудять – де заробити?»
Було погано, важко, кривдно.

9. *Ідея*: людська глупість – невичерпні поклади для експлуатації. Але для успіху «предприяття» головне – монополія.

10. *Образки*. Петі потрібні пустаки. Їздив (у Пружани?) домовлялись з «лівою» особою, яка дістане це. Шифер, цеглу не можна дістати без могорича. А як N побудує хорошу хату, то ще й у журнал може попасти: бачте, як живуть! Який результат піклування!

11. Учитель літератури (як згадує Ліда), розповідаючи про Сосюру, сказав і таке: «Послали його вивчати життя, бо він не бачив того, що треба» (чи не Дніпробуд, де й написав «Дніпрельстан»).

12. *Петро Микитович*. Кілька днів уже намагаюсь зрозуміти смисл деяких його тверджень, оцінок, їх коріння в його душі: а) про Солженіцина – пише явну брехню (такого не було), а мова яка! («Один день Івана Денисовича») – нецензурні слова; раніше (при Сталіні) з ним поступили б просто – розстріляли б, і все; б) знаєте, яке найбільше надбання соціалізму? – Знищення приватної власності; в) поділився спогадами, як він вів гурток політосвіти. Всі комсомольці. Внушив їм, що не можна проходити мимо негативних явищ. Слід їх викорінювати. І ось проходила їх група мимо ферми. Чути, вівці кричать. Зайшли, запитують сторожа. Виявилось, що днів кілька їм не давали води. До сторожа: чому води не дали? – А воно мені потрібно? Нехай поїть N, кому положено. А той кудись поїхав... Після трапилось, що на колгоспних зборах порушили й це питання. То голова колгоспу обвинуватив цих «уболівальників», мовляв, не лізьте не в свої справи, «не мешайте работать». «Голова політично неграмотний був. Він навіть казав: мені штундисти ще краще – вони добре працюють. І не крадуть! Його потім зняли».

13. Заголовки: *Творці своїх страждань; Велика брехня*.

—• 1 серпня 1972 р. •—

1. Недавно перечитав лист до редакції «Літературної України» М.Холодного «На терези совісті» («ЛУ», 1972, 7.07). Про цю статтю говорять, що автор повівся підло, назвав багато прізвищ. Але, задумавшись, важко збагнути її смисл, підспудні чи явні наміри автора: можливо, це крик розпачу, страх попасти живцем у могилу: Не хочу! Рятуйте! Не буду більше! (як мій Діма під час операції).

А можливо, це тактика:

а) Інформація – рух є! Ось діячі – це скульптори, літератори, вчені (все одно замовчувати публічно їх імен нема смислу, бо все й так поза його волею відомо, навіть більше, а тут з'явилась можливість назвати їх імена світові); Дати про себе й інших знати громадськості! Адже про львів'ян-юристів ніхто ні слова (тільки глухі чутки ходили).

б) За що тільки переслідують в СРСР! Адже нема «состава преступления»: шпигунством ми не займаємось, уряду не збираємося скидати. За що судять?! Де ж конституційні свободи?!

в) Пересторога: судіть самі, якими невинними «забавами» ми займались, але не були досить обережними. Будьте хитрішими!

Цікава (знайти історичні аналогії) практика судових органів: а) Етика: примусити людину публічно обплювати себе, своїх друзів, свої ідеали, яким служив і за це бути поблажливим до жертви (плата за підлість, а не лицарство); б) юридична практика: судити на підставі того, що сам признався (у деяких країнах, чи не в США, зізнання не так кваліфікуються; «молот відьом»: судили відьом на підставі власних зізнань).

Contra spem spero! – ось єдиний лозунг, єдина надія на сьогоднішній час.

2. Вчора була телепередача про Ригу. Скільки нових кварталів! Які красиві околиці! Скільки вселилось нових сімей! Зручності! А про те, що це жорна – ні слова.

3. Генріх Бель «Груповий портрет з дамою» – чи не свідчення падіння нації? Якби перемогли, то й оспівували б перемоги, а тепер скільки побачив неприємного в співвітчизників.

—————• 11 серпня 1972 р. •—————

1. **Образки.** N любить наводити аналогії, здійснюючи різні профілактичні заходи:

а) бур'ян, якщо його вчасно не виривати з корінням, заглушить культурні рослини; прополку потрібно періодично проводити, бо десь залишиться корінь, і вітром насіння може занести;

б) сад – буває, гілка плодоносить, корисна, але захворює й засихає. Її необхідно зрізати, потрібно сад звільняти від сухостою – так робить хороший садівник, а не ледар, неряха (так, мовляв, і в суспільстві, окремі члени якого з корисних громадян можуть перетворитись у сухостій);

в) сифілітик – нагороджує хворобою тих, з ким спілкується. Вся біда в тому, що не завжди вдається його вчасно виявити. Але коли хтось із тих, хто мав нещастя захворіти від нього, попаде в лікарню, то необхідно все зробити, щоб виявити винуватця (це про тих, що мають нездорові погляди).

N любить мріяти: а було б здорово такого мудрагеля довести до божевілья, але без шуму, клопоту. Хай усі побачать, хто він такий, хай переконаються, що хто не з нами – той просто божевільний, ненормальний. Уявлялась йому зброя: йдеш десь на значній віддалі й опромінюєш, а той через деякий час божеволіє. А може, краще так: опромінити, щоб він зачах і помер – від білокрів'я, раку. Агенти могли б і за кордоном використати таку зброю.

2. **Півстолітній ювілей СРСР.** Проблеми: а) *боротьба з пияцтвом* (зараз майже в кожній газеті про це йдеться); б) *боротьба з націоналізмом*: виступи «кающихся»: М.Холодний — «На терези совісті» («Літературна Україна», 7.07.1972); стаття про «канадців» у «Радянській Україні», 11.07.1972; про кримський процес (над групою прислужників німців у Криму) у «Правді України», у «Радянській Україні» (подивитись ще у Сімферопольській пресі) теж десь на початку липня; виступ бельгійця; сповідь З.Франко; кажуть, є виступ Селезененка – все це весна-літо 1972 р. У «Радянській Україні» за 5.08.1972 – про процес у Рівному («Руки в крові»).

3. **«Простите за маскарад»** – фраза з кінофільму «Об этом забывать нельзя». Переодягнені чекісти проводять операцію виловлення ворогів.

4. **Психологія колабораціонізму.** Лаборантка наша розповідала, що під час окупації багато співпрацювало з німцями, служили старанно. Тепер вони знову на службі, кажуть про те: «Такий був час». Треба було, мовляв, жити.

5. **Образок.** У Польщі вже існують «психологічні поради» для тих, хто переживає депресію. На Заході цю функцію («утішитель») виконують священники. Яюсь (приблизно місяць тому) «Літературная газета» заговорила на цю тему, не згадуючи того, що вже десь є, а глибокодумно відкриваючи нові істини, америки – мовляв, маємо мало психологів, а потреба велика і т.п.

До речі, матеріали говорили про давно апробоване десь як про щось нове, як нову ідею, яка «заслуговує вивчення», стала вже традиційною і абсолютною.

Цікаво, якби відкрились у нас такі поради. Уявляю картину: хтось набирає номер телефону, звідти чути незадоволене: «Ну что там?!» Клієнт викладає свої болі, а той перебиває й відповідає якоюсь солоною грубістю.

6. **Жіноче свято** (образок). Ось на будівництві дороги жінки в робах виконують найважчу роботу: кладуть бордюри, розгортають жвір, битий камінь, потім купи гарячого асфальту, розрівнюють його, а чоловіки – прораб, інші на машинах возять асфальт, зсипають, ще інші вкатують. Ось і на будівництві дівчат, жінок не менше, ніж чоловіків. Недавно їхав з Кривого Рогу. Величезна валка жінок під пекучим сонцем (дехто тільки в пляжних костюмах) зігнуті, дехто на колінах повзе, проривають буряки. А ось у парку дві жінки стрижуть газони. Очистку парку теж робили жінки (проріджували дерева у нашому «дендрику»). Де чоловіки? І ось уявляються урочисті збори, де кажуть, що жінки завоювали всі ділянки народного господарства.

Миколаївка

1. *«Сам собі винен»*. Недавно гостювали ми в дяді Міші. Зайшла мова про Петра Вовкотруба, чоловіка тітки Дуні. Помер з голоду, вмерло і двоє дітей. Красивий, здоровий був чоловік. Міша влаштував його на роботу в Марганці. Він жив у гуртожитку, попрацював і розрахувався. Йдучи додому в Миколаївку, заночував у Володимирівці в сусідчиної сестри. Йому кажуть: «Що ж ти зробив – голод, пропадеш, не треба було роботу кидати?» – «А, якось доживу. Я два мішечки хліба сховав». А хазяйка, у якої він ночував, поки він спав, прибігла в Миколаївку й сказала сестрі про схований хліб, а та до дружини Петра Дуні, вимагаючи поділитись (мовляв, мої діти помирають з голоду, а в тебе хліб схований). За переховування хліба судили, вивозили в Сибір, тому Дуня змушена була дати раз відро, вдруге миску зерна. Так залишились без хліба, помер Петро і діти, а Дуню спас брат, забрав уже опухлу. Цю розповідь Міша закінчив: «Сам собі винен. Не потрібно було казати, що сховав хліб».

Ця формула особливо вразила мене, бо я чув її і від Регушевського – про Смоленчука, Сверстюка... Різний рівень цих людей, а яке пояснення подій, власне ставлення до них. І в чому тільки не може бути людина винна при відповідних законах: залишив хліба, щоб не померли діти з голоду – в тюрму, в Сибір; дав книжку почитати – в тюрму; видав книжку – теж і т.д. і т.п. Адже був час – надрукував якнайлояльнішу статтю, придерлись до неї, засудили (кажуть, боялись тоді друкуватись, Чечот про це розповідав). Як у всьому світі запанує такий лад, то будуть вести боротьбу з перенаселенням: ходитимуть рейдові бригади й робитимуть відстріл. Будуть у народі говорити про вбитого: сам собі винен, не сховався.

2. Деякі ідеї з розповіді Міші.

а) Кажу, що, мабуть, не дуже було помітно спочатку, як встановлювалась радянська влада. – «О-о-о, дуже навіть помітно: зразу нічого не стало. Селянам ще можна було жити: свій хліб, самі пряли й ткали, а городський не міг нічого дістати – ні з одежі, ні з їжі»;

б) Запитую про жіночий бунт. Майже не пригадує всього цього. З його розповіді виходить, що це явище було стихійним, але в Миколаївці жінку судили за це як організатора. Виступали свідки, але вона була зовсім не винна. – «А як же свідки, раз не винна?» – запитую. – «А-а, – махнув рукою. – Які це свідки? Тоді робили з людьми, що хотіли». (Про все (як і про Петра Вовкотруба) він розповідає не осуджуючи, а як просто про факт, що мав місце).

в) Глядчишин, Сорока, Парасенко – «були комуністами, а як прийшли німці – стали активістами» ... «і тоді люди терпіли від них, і при німцях теж», «Глядчишина вже вивозили на Север, то дядя Яша (офіцер) якраз втрутився, виручив, дав можливість виїхати в Миколаїв».

3. *Про Дуню* (від Анни Степанівни). Була горда: бувало, даси поїсти,

голодна, а не доїсть, залишить у тарілці, щоб показати, що сита. Ходила в колгосп на роботу. Годували абияк, а чоловік не міг працювати (їсти не було чого), повиносив з хати все, що можна було віддати. За молоко. Опух і помер. Дуня вже не мала сил вивезти на кладовище, завезла сестра (Глядчишина) в тачці й закопала. Менша дівчина була в яслах. Кормили слабо, заголодалась і померла. Дуня не переживала: «Ось дивлюсь на синочка й думаю, що скоро помру, їсти хочеться». Аж дотягли до нового врожаю. Тоді було строго, вкрасти не можна було, то жінки жували зерно, робили зліпок і замотували в коси. Вдома до цього домішували ще чогось і так пекли. Отже, хлопчик дожив уже до нового врожаю, але ослаб. Підходить до мами й просить: «Помий мені голову, я скоро помру». – «Чого ти помреш? Що ти видумуєш?» Але помила – й він помер. Уже за цим хлопчиком вона дуже плакала (йому було років 6).

Потім вона переїхала в Марганець. Познайомилась з Іваном і вийшла за нього заміж. У нього жінка померла: знайшли в неї в сумці пшеницю (як ішла з роботи), посадили в тюрму, і там померла з голоду.

Тепер у них в обох діти комуністи, а батьки не можуть натішитися цим: будуть начальниками, вийшли в люди.

4. Яке просте й сміливе **вирішення проблеми**: ви хочете мову – нате вам мову. Хочете бібліотек – нате (але не для пізнання правди, а для зміцнення «основ»). Хочете вивчати свою історію? – нате! (антинародну, щоб від неї тошнило, щоб у результаті її вивчення ви відхрещувались від своїх). Обіжаєшся, що уряд не ваш (національний склад)? Нате вам ваших синів, які вам покажуть, по чому лихо (Скаба та інші показують).

5. **Внутрішні ордени** – мстиві, жорстокі, безоглядні. Навіть через пару десятків років підчистили всіх, хто хоч посередню участь брав в опорі в громадянській війні.

6. Заява – «дати їй хід». Мабуть, тоді (в 30-ті) була запущена така машина, що й самі чекісти не могли не реагувати. «Народ викриває, а ви приховуєте, значить заодно з ворогами!» От заявам і давали хід, вживали заходів, вели боротьбу з контрою.

Дуже сильною була й така логіка: «хто не з нами, той проти нас».

З другого боку, їх було за що арештовувати – навіть цих високопоставлених. Адже могли бути серед них совісні, які в колі близьких «висловлювались».

7. Недавно, десь 18.08.1972, викликав мене Овчаренко: «Чи ви маєте якісь претензії до інституту?» – «Ні, не маю, просив би лише, якщо можна, дати мені місяць-два для наукової роботи». – «Е-е, це інше питання. У яких ви відносинах зі Сверстюком? Чим пояснюються ваші зустрічі з ним?» – «Ми з ним учились разом, так що я не міг з ним не зустрічатись». – «Це, звичайно, так». Потім дещо м'якше: «Коли ви переїхали сюди, то мене зустрів ректор Вінницького педінституту і дещо розповів, правда, спочатку наговорив, кого, мовляв, узяли, а потім назад: та там нічого особливого.

Коли людина сидить на місці, то мовчать, а виїхала, то додадуть, перебільшать. Ви ж давали щось там читати. Я викликав Чечота, говорив з ним про вас, а він: я нічого не знав, знав його лише як методиста. Тепер на ці питання зверніть особливу увагу. Ідеологічна боротьба загострюється». Закінчив розмову тим, що буде вчена рада, на якій розглядатимуть питання про переобрання мене по конкурсу на наступний період і будуть ставити питання про все те.

8. *Тюрма*. Ось Гончаренко: роботи немає, засобів до життя – теж. А як і влаштують на роботу, то дадуть таку, щоб висмоктувала всі його життєві сили за мізерну плату. Виходить, навіть тюрма не змінить його правового положення! Йому нічого її боятись! І матеріально там теж не буде йому гірше.

—• 16 вересня 1972 р. •—

Миколаївка

Я вже четвертий день у Миколаївці. Якесь мікстура, розваги з Дімою, розмови зі старими, сільський спокій – все це ніби зняло напруження, тривожно-депресивний стан, коли все здається особливо похмурим, а саме життя – зчепленням помилок, невдач у минулому, безперспективним у майбутньому. Лише зараз повернулася здатність щось записати, згадати, а то не думалось, а лише відчуття болю душевного тримало в якомусь заціпленні. А згадка про якісь неприємні моменти ніби паралізувала все тіло, безповоротно проганяла сон.

З чого почати свої спогади, їх запис. З мрій. Цього літа ми нікуди не поїхали: я писав статтю про перекази, Ліда кінчала дисертацію. Спека була невимовна. Працювали обоє також на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Під час такої зайнятості та при такій жарі особливо хочеться мріяти про відпочинок десь біля води, в лісі, фантазія малює такі яскраві картини! Взимку поїдемо в Карпати – на цей раз обов'язково. Все до дня вже розраховано: коли візьму відпустку за власний рахунок, на який період мене викличуть в УНДІП як наукового співробітника. Обрано й маршрут. А скільки передумано про Житомир: адже запрошують узяти участь у конкурсі на наступний рік. Квартира? Можна й кооперативну. Будемо їздити на виставки, у театр у Київ! Близько до родичів. У цьому році треба обов'язково довести до кінця справу з Лідиною дисертацією. У вересні вже вся буде передрукована, якби тільки Бардаш і кафедра не затримали! А в мене аж три книжки планується на 1973 рік! Буду також працювати в складі авторської групи по підготовці підручника з методики мови.

Залишався тиждень відпустки. Не передрукували статті! Залишаємось до понеділка, щоб у машиністки забрати статтю й відіслати в інститут, і зібрались у дорогу. У понеділок (21.08.1972) ми збирались поїхати в Миколаївку, але білета не дістали. Повернулись додому, речей не розклали, аж прибігла Русіна (секретар деканату): «Викликають на завтра

на вчену раду вас і Смоленчука». Після коротких роздумів вирішили, що поїдемо таки сьогодні, а Русіна перекаже, що нас немає вдома. Вийшли вечірнім автобусом у Кривий Ріг. Заночували в родичів, у вівторок були вже в Миколаївці. Намагаюсь не думати про ту вчену раду, хоч здогадуюсь, що нічого доброго вона не віщує. Тут, у Миколаївці, старанно редагували третій розділ, почувались безтурботно. У бджолярській будці, на свіжому повітрі, на всьому готовому. Діти також втішались останніми днями літніх канікул.

Повернулись у понеділок 28.08.1972. Викликає ректор. Заходжу. У кабінеті Долганова (бо ремонт у ректора) ректор у присутності Ялового й Долганова заявив: «22.08.1972 була вчена рада, ви не переобрані на новий строк. Ми вам даємо 12 днів на трудовлаштування. За ці дні ви одержите зарплату згідно з трудовим законодавством. Проти дружини ми не маємо нічого, вона буде працювати». І все. Долганов зробив дуже здивований вигляд, потім вийшов зі мною в коридор: «Я здивований... для мене все так несподівано... Я був у відпустці, все це робилось без мене... в мою свідомість це не вкладається». Натякнув, що треба б їхати за межі України, в усякому разі негайно звернутись до Солдатенка, дав його телефон.

У коридорі, коли я чекав черги зайти до ректора, виглянув Регушевський, побачив мене – і двері закрив. Вдруге (через значний проміжок часу) зустрів мене в приймальній ректора, чогось зблід. При зустрічі якось у коридорі: «Ти ж мене страшенно підвів: виходить, я влаштував побачення з Сорокіним. Все точно зафіксоване. Мені так вліпили!... Я тобі нічого не кажу, просто ставлю навідні питання: їдь з України. Павло Павлович – розумний чоловік, він дав приклад, як треба поступати. А Букатевич? Приїхали по нього, а їм кажуть, що десь виїхав. Ну, хай їде. А тепер назад вернувся в Одесу».

Цікаво, що в наказі про звільнення сказано: звільнити як такого, що не переобраний по конкурсу, з 11 вересня 1972 року. Підстава: доповідна проректора з навчальної роботи, доповідна проректора з наукової роботи, рішення вченої ради.

Виходить, обидва писали доповідні, а роблять вигляд, що нічого не знають. Долганов підказав мені подати заяву на конкурс (до речі, здається, в минулому році мене переобрали на новий строк, а зараз провели знову переобрання). Відчуваю, що в цій усій історії головну роль зіграв Регушевський.

—• 18 вересня 1972 р. •—
Миколаївка

Повідомлення, що я звільнений, мене спочатку зовсім не схвилювало. Я ж навіть хотів одержати відпустку за власний рахунок. А тут без клопоту, наполягань з мого боку – на!

Але поступово нервові напруження, неспокій почали наростати,

охопило якесь відчуття загнаного звіра, огорнула безвихідь. Оті натяки, що потрібно якнайшвидше виїхати з України, недавня розмова в КДБ, де начальник відверто дивувався, як сталося так, що мій дружок, з яким ми «два сапога – пара», сидить, а я на волі, що я справжній стовідсотковий націоналіст, що все це говориться не просто, а на основі певних матеріалів. Ковшар додав, що й Сверстюк не мовчить, а буваючи щодня по 8 годин на допитах, щось та говорить. Прощаючись тоді, Чорноморець зауважив: «Ми вас ще покличемо».

Я й Ліда перестали спати. День ще проходить якось, а ніч – як море: безсоння, тривога. Хочеш себе переконати, що нічого страшного не може бути, зрештою й долі не уникнеш, і все ж можна чимось відволіктись лише вдень, а вночі тільки задрімаєш – як щось ніби імпетом проймає всього – і сну як не було. Лягав я на дивані у великій кімнаті, брав книжку, читав, щоб задрімати, але вдавалось це зробити лише на деякі проміжки часу.

Пішов до Смоленчука з наміром запитати, про що говорилось на вченій раді. Його квартира, менша дитина, котра була вдома, навіяли на мене «чуття обреченості». Людина ця з таким завзяттям п'ялась на гору матеріального благополуччя – і так несподівано зсунутись. Викликав його на вулицю, запросив у парк, а він повів мене людними місцями (мовляв, піти в парк – значить, якась змова). Прогулянка наша й розмови досить затяглись. Я був ніби загіпнотизований, втратив здатність тверезо міркувати, говорив не те, що в цьому випадку і в моїх інтересах слід було, став розповідати, про що мене запитували «там», що я говорив. І він бовкнув, що у нього був недавно один високопоставлений товариш, що подав апеляцію в ЦК, буде скоро комісія. Але невдовзі з'ясувалось, що той на мене валить деякі гріхи.

Прийшов я додому вкрай знервований. Не було сил далі залишатись на місці, щоб не збожеволіти. Поїхав у Київ, побув кілька днів у Вані. Інше оточення, необхідність підтримувати в цій сім'ї сторонні для мене, байдужі розмови, вранішня зарядка – все це повернуло мені відносний спокій. Щодня бував у Києві, шукав роботу – в Міністерстві освіти, ін'язі, інституті культури, навіть в університеті. Скрізь вільних місць немає, крім того, без прописки нема про що й говорити. Бачив Бровка – зовсім посивілого («На фронті все це не так діяло на нерви, як зараз ці виклики», – сказав). Їздив у Ніжин найматись на кафедру психології. Ректор, не розпитавши що і як, погодився відразу прийняти на роботу. Документи я вже відіслав. Ніжин робить дуже гнітюче враження, хоч приваблива близькість до Києва, прекрасне приміщення інституту.

Але сама згода ректора ніби підняла настрій (до речі, я збирався їхати в Білорусію, в Гомель. Товариші, з якими довелося радитись на цю тему, підказали таку думку – випробувати спочатку можливості тут, їхати вже тоді; у мріях не раз появляється Мозир – де, здається, буде спокійно).

З Києва виїхав через Умань у Кіровоград. Таксі з Києва до Умані

йшло три години. Там зайшов в інститут. Завкафедри педагогіки Кагальняк дуже тепло зустріла, є місце на кафедрі педагогіки, приймуть із задоволенням. Ректор там, виявляється, мій знайомий Гончар, теж прийняв добре. На наступний рік буде робота й для Ліди. Але ж ніхто з них не догадується, яка підоснова мого звільнення (я й не говорив про це).

У Кіровограді знову почала наростати знервованість. І ось я уже тиждень у Миколаївці. Ніби заспокоївся. Через день-два повертаюсь додому. Що мене чекає? «Что день грядущий мне готовит?»

—• 19 вересня 1972 р. •—
Миколаївка

1. *Образки, ідеї.*

а) Смоленчук. Очевидно, тип його мислення – це коротке замикання. Можливо, це художник, який мислить конкретно й не може узагальнювати. Ця остання його історія всіх здивувала. Юр'єв: «Це на нього не схоже» (попасти в конфлікт з органами); В.Гончаренко: «Років чотири-п'ять тому він (тобто Юр'єв) мене попереджав, що Смоленчук – сексот; недавно, коли ми випадково зустрілись з ним, теж розвів руками: «У нього (Смоленчука) було багато друзів серед кагебістів, він бував у їхньому товаристві, випивали разом; а обкомівське начальство? Вони не виходили з його саду – постійно пили. Тепер всі вмили руки. Пілати. Ніхто не допоміг. Причому Смоленчук не крився, навіть афішував свої зв'язки!»

Начальник Кіровоградського КДБ Ковшар: «Смоленчук – який він націоналіст?! Він просто дурак!» Чорноморець: «Смоленчуку нічого не було б. Ну, взяв, комусь показав («Лист» Дзюби). Так він почав на начальника, на працівників безпеки таке говорити, от йому й попало. Його покарали жорстоко, звичайно». Козуля (зустрілись ми з ним на першотравневій демонстрації): «Що це зі Смоленчуком? Невже це правда? Кажуть, він же працював «там»... Коли був похорон О.Журливої, то він мене кілька разів попереджав: гляди ж, будь обережний, не скажи нічого, бо серед публіки я вже бачу кількох працівників органів. Ніби я маю щось сказати. Мені це не сподобалось. А може, все це так, щоб стали перед ним розкриватись?» Люба Кіліченко: «Слухай, він до мене якось зайшов і поліз безцеремонно оглядати мою бібліотеку, став виуджувати, чи нема в мене «чогось». Я його відшила». Пригадую, як він старанно переглядав і мої книги і все випитував кілька разів протягом року – чи нема в мене «чогось особливого». Якась поведінка шпика. Тубальцев (випадково на вулиці недавно в Києві), коли зайшла мова про Смоленчука: «А, це абсолютний дурак, йому й сидіти лише в Бобринці».

б) «Надо выявить источник, чтобы прекратить дальнейшее распространение» (Ковшар).

в) Цієї весни машиністам (нашого інститутського машбюро) заборонили приймати від викладачів рукописи для передруку (нібито

машинки швидко зношуються), брати лише з дозволу ректора і Регушевського. Чи не крамола тут малась на увазі (моя, зокрема)? Чи не винахід це Регушевського?

г) Чи не Регушевський організував моє звільнення? Не попередив, не сказав. Він побачив, що такий друг і родич його скомпрометує. Стане на дорозі його кар'єри – краще його випхнути геть. При такій системі, можливо, так і слід робити. Чи не зашкодив мені, наприклад, Льова своїм анекдотом та листом про Лідину книжку?

2. *З минулого.* П'ятаков згадує, що до нього прийшов п'яний дядько, який робив десь у конторі, «розбирався, був грамотний»: «Племянничек, слухай, що я тобі буду казати: оце розваляй, оце розваляй». Він так і зробив, повіддавав родичам (була колись багата садиба).

Вовкотруб розповідав, що коли повернулись наші, то зразу ж мобілізували всіх і погнали на передову. Цих новобранців називали чорнорубашечниками, вони прирівнювались фактично до штрафників.

Дід, сусід П'ятакова, пішов на свиноферму з кошолкою, щоб узяти дерті для свиней. Аж там якраз голова сільради: «Йди додому, нема тобі тут чого робити». Прогнав діда, а сам приїхав на мотоциклі з мішком, щоб теж узяти дерті.

Колись П'ятаков (ще як був трактористом) повертався пізно з поля, і в безтарці на дні була пшениця. Аж на зустріч парторг. Сунув руку, але не дістав пшениці. П'ятаков: «Що ви перевіряєте людей! Працюють до 12-ої ночі, а ви ще перевіряєте! Завтра чуть вечір – і всі з поля!» Він: «Та я нічого, що ти рознервувався». Всі інші полякались (їхало з поля кілька чоловік). Але на цьому й закінчилось.

3. *Ідея.* Осміяти жертви: злих пасажирів у переповнених автобусах; бідного колгоспника – жертву безгосподарності і т.п. і т.д. Підслуховувати приватні розмови, робити негласний обшук, перечитувати записки, потім підштовхувати людей: він видає тебе, тепер ти скажи на нього.

4. Були з Лідою й Леликом у центрі села. Ось приміщення старої школи з розколинами, з підпорками. Тут колись жив піп Микита. Загинув мученицькою смертю – червоні вкинули в колодязь десь тут на хуторі, спочатку познушавшись. А ось хата другого попа. Цей був життєлюб і не дуже дотримувався приписів. 1925 року повісився. Місцеві чини допікали як могли, травили, велика сім'я, а дітям не було ходу. Кажуть, дочка приїхала з міста й вмовляла відмовитись від сану, осудити все це (чи місцева влада це вимагала?).

—• 20 вересня 1972 р. •—

1. *Образки.* Повертаючись з Миколаївки в Кіровоград в автобусі розговорився із супутником, як виявилось пізніше, вчителем-хіміком, вже пенсіонером, працював десь недалеко від Володимирівки. Мабуть, одного віку з Петром Микитовичем, але які протилежні думки він висловив!

Учився в Миколаєві на філфаці у 30-ті роки. Позаарештовували українців, понабирали вчителів зі школи, котрі нічого не знали, не розбирались у матеріалі. Доклав усіх зусиль, щоб перебраться на хімію. Деякий час працював у технікумі. Говорив досить чисто по-українськи. Дійшла до нього чутка, що директор, нікчема, говорить суржиком, запідозрив його в націоналізмі. Щоб відхилити підозру, завів з директором дружбу (в якому це місті було – не пригадую, директора потім перевели в Олександрію, теж директором с/г технікуму). Зайшла мова і про вождів. Каже, що Сталін і Берія вели розпусний спосіб життя. Останній знищував своїх партнерів, щоб не залишати свідків своїх диких огрій. Сталін не був розвинений. Досяг успіху жорстокістю. Про арешти: пригадує, студент, проходячи в коридорі мимо портретів членів політбюро, промовив: «Бач, які жирні морди, а тут їсти нема чого» (був голод) – забрали його негайно, так і зник.

2. Якоюсь один історик розповідав, згадуючи «ті» роки, що знищували й тих, хто мав доступ до небажаної для розголошення інформації, присуджували до розстрілу з формулюванням: «Может быть использован врагом» – складено відповідний акт і ліквідовано людину. Під цю категорію попались слідчі, ті, що виконували вироки. «Страшне тоді робилось. Але все це свого часу свою роль виконало», – ніби виправдовуючи ці методи, додав.

3. **Моральний клімат.** Зі мною бояться зустрічатися, говорити. Забіг до Романцевича, заглянув у кабінет, але він був зайнятий. Я зайшов вдруге. Між тим Шейко, проректор з наукової роботи, побачивши Романцевича, каже йому: «До тебе заглядав контра». У свій час заходив до нього Смоленчук. Його (Романцевича) запитували: «Чого це так довго був у тебе Смоленчук?» (Побачили, запримітили). Ми поговорили коротко, Романцевич дрижить, що розмова зі мною викличе підозру. Ніхто не бачив, ніхто не поцікавився, що і як. А були ж «собутільники», я був проформгом факультету, організовував зустрічі, відмічав ювілярів. Лише в коридорі зустрів лаборантів, зав'язалась жвава розмова: «Приходьте до нас, ми не боїмось».

Ліда теж відчула відчуженість. Зразу ж після мого звільнення підійшла до Омеляненка запитати, де, на якій кафедрі вона буде. Він, не відриваючись від якогось папірця, відповів: «Я не знаю». Лише Долганов йде на розмови, співчутливий (чи щиро?). А із сусідів – Люба й Саша не відвернулись.

Як Ліді ходити на роботу? 1.09.1972 у зв'язку з початком нового навчального року в педінституті виступав Сиволап. Ліда забилася в кутку в залі і з тривогою чекала, чи не буде говорити про мене...

4. Чи не бували «вони» в мене на квартирі, чи не робили негласного обшуку? «Хтось» приїхав з Києва в Казанку, цікавились Петром Микитовичем. Чи не у зв'язку з нашими зустрічами, розмовами? Поліна

Терентіївна витлумачила це як кимось написаний донос.

Якось влітку переглядав листи, перечитав «той» лист Льови, в якому він говорить про Лідину книжку. Чи не став цей лист свого роду доносом? Адже Зоя Андріївна чогось різко від неї відвернулась.

5. **Сучасна термінологія:** «Я абсолютно нічого нікому не кажу: може бути *утечка інформації*».

6. **Філософія.**

а) Симоненков вважає, що на місяць попусти, то вже порядку не наведеш (у т.ч. дозволь говорити по-українськи).

б) Чашечников, доцент, математик, зустрів мене на вулиці й порадив подати заяву, щоб звільнили за власним бажанням: «Но нікому не говорите, что я вам посоветовал».

в) Ковшар про Смоленчука: «Он думал, что Дзюба его защитит! Дурак, Дзюбе нужно было подтолкнуть таких, как он (тобто Смоленчук), в своих интересах».

—• 2 жовтня 1972 р. •—

«По довгім, тяжкім отупінню...»

Вже неділь дві не вів розмови з папером. Сьогодні продовжую свій монолог.

1. **Образки, формули.** а) «Карпов їздив в Асуан *допомагати арабським друзям* будувати гідроелектростанцію на Нілі» (з газети). Такі поняття, як *завербувався, їздив на заробітки, наймався* не йдуть. Евфемізація. Колись була стаття про діяльність якогось Міллера в Конго. У даному випадку був використаний синонім – найманець. А чи він теж не їздив допомагати своїм друзям?

б) *Подарунки трудящим міста.* Часто в газетах є замітки про те, що такі-то колгоспники відвантажили стільки-то... в дарунок трудящим міста N. Продали – не те. Хоч коли хто з власної ініціативи повезе продавати, то це вже не подарунок, а спекуляція.

в) «Новоукраїнці, наприклад, *продали* державі лише половину запланованої кількості...» (з газети). Чому не здали: бо одержали за це гроші, хоч і мізерні. До речі, тут не вживаються такі звороти, як *зробили подарунок, допомогли*.

г) *Зроблено вперше, перша в практиці* тощо – з таким пафосом, піднесенням, ніби це взагалі вперше у світі.

г) Шляхи активізації трудової діяльності: соцзмагання, боротьба за перевиконання плану, «підсумки роботи показують, що свого слова світловодці дотримують» (з газети), дошка пошани.

д) «Сюда *прибыли посланцы* с Украины и Белоруссии...» – по радіо про будівництво на Єнісеї.

2. **Типи, людські взаємовідносини.** Регушевські. Приїхав Євген Семенович сюди, зразу став вхожий до нас, далі більше – вже й кумами

поробились.

І ось уже останній рік вони почали нас уникати. Тепер вони породичались з Боровиками, бігають до них, дзвонять. Щось тут є хамське і жорстоке. Взимку якось Ліля була в Люби, коли зайшла Ліда – Ліля сховалась у спальні. Інколи Ліля прибігала до Люби із сестрою, а це десь недавно Євген і Ліля заходили до Боровика. Навіть Аліна помітила це і запитала Ліду: «Що це вона по два рази до Люби бігає, а до тебе не заходить?»

Якось Люба Лілі каже: «Жалко Ліду, вона переживає». – «А чого їй переживати, вона ж працює». – «Як же, в сім'ї таке горе!» – «Хто ж їм винен? Вони самі винні». Це, звичайно, формула Регушевського: «**Сам собі винен**».

Згадується, як він давно (ще, здається, взимку) попереджав Боровика, щоб був зі мною обережним, бо я під особливим наглядом органів.

Колись у нас на іменинах (Колі чи Діми) лікар Шумило почав був говорити проти Сталіна. Регушевський був ув'язався в цю суперечку; через деякий час порадив мені: «Де ви його знайшли? Він вам не потрібен, я вам більший друг».

Перебираємо біля під'їзду картоплю, я ношу в сарай. Прибігає Регушевський, стурбований. Відходимо вбік: «Нехай Ліда скаже, де вона чула плітку: начебто говорили вчителі школи № 13, що я (Регушевський), Чечот, Смоленчук і Логвиненко збирались у Проценка, там вели розмови... Вже відповідні товариші, – сказав погрозово, – цим займаються, і я мушу встановити джерело цієї плітки. Якщо вона не скаже, хто так говорить, то буде сама відповідати. Я змушений вжити відповідних заходів, бо це мене стосується. Це не жарт». Між тим Ліля дзвонить Боровику: «Ліда про нас уже четвертий день розпускає по місту плітки».

В обох нас нерви натягнуті, сяка-така рівновага досягнута ціною неабияких зусиль і ... брому. Цей шантаж хватив знову за живе, приніс переживання, був сіллю на рані. Безсонна ніч, не могли ми ні про що інше говорити, аж поки на наступний день зустрілися з ним ще біля дитсадку і все розповіли. Він допитувався, чи його прізвище фігурувало (плітка справді походила від Цілі Абрамівни, яка патякала в учительській, Ліді розповіла Люба (вчителька цієї школи), Ліда – Тетяні, та – Регушевському. Замість того, щоб усе в'яснити, почав з шантажу – як підло! Ліда нікому іншому не говорила про це, а вони: розпускає по місту.

3. **Бути на виду**. Дуже важливо для збереження (або завоювання) репутації, щоб кожен твій крок для всіх зацікавлених був видний, міг бути проконтрольований, свідчив про безмежну відданість, інакше викличеш підозри: «Ми про тебе нічого не можемо сказати» (це погано, але не найстрашніше), «К нему надо присмотреться», «проглядели», «прошли мимо», «куда смотрел N» (чи якісь організації) і т.п. Необхідно всіляко

полегшувати зацікавленим бачити тебе. Саме цей мотив проявився, мабуть, і в такому. Якось заходжу до Смоленчука (десь на самому початку вересня) запитати, як у нього справи з працевлаштуванням. Обмінялись кількома малозначущими, загальними фразами. Я запропонував вийти прогулятися (маючи на увазі, що вільніше можна буде себе почувати). Він, відчувши це, голосно: «Якраз мені й хліба треба взяти!» Виходячи на подвір'я, зауважив, що йому сусідку підселили, очевидно, із завданням, щоб не зводила з нього очей. Я зробив жест – мовляв, у парк підемо: «Ні, чого, йдем прямо, мені в магазин потрібно». Навмисно повів людним місцем, і гуляли ми на найбільш людній частині Черемушок, щоб бува хтось не подумав, що ховаються, шушукаються.

Подібне трапилось і з Регушевським. Підійшли ми (я і Ліда) до садка (Євген забирав Славка), щоб вияснити «плітку», за яку він погрожував. Оскільки він був біля самої огорожі (низенької), то ми підійшли з наміром, що він перелізе і піде з нами трохи вглиб від цієї людної вулиці, що біля нас. Він спочатку зробив такий рух, наблизився, але раптом зміркував, пішов по вулиці до автобусної зупинки. Як щодо чого, то: «я йшов до зупинки, вони мене перестріли».

4. *Житейська мудрість*: «Если споткнешься, то воронье налетит сразу», – так висловився Чашечников. Який страшний цей світ, виявляється.

5. *Тривога*. Тиждень був у Лідиних батьків. Тільки-но повернувся (20.09), ще не встиг відпочити, як у квартиру дзвінок: заходять двоє – чоловік і дівчина і кажуть, що мені слід зараз же з'явитись в обком, зі мною хоче поговорити N (прізвища не запам'ятав). А я хотів піти на прогулянку, значить, так слідкують за мною. Одягнувся, виходжу: стоїть біля входу чорний лімузин. Серце затріпотіло: туди! По дорозі перепитую ще раз: «До кого?» – «Його зараз нема. Він у відпустці. Вас прийме N». – «А по якому питанню?» – «Вам там скажуть». Значить, усе. Ні, таки повернули до обкому, там допитували за Смоленчука.

Через день-два різкий дзвінок у квартиру. Всі схопились: уже! Ні, Рая прийшла гроші позичати.

—• 3 жовтня 1972 р. •—

1. *Віщун*. Пригадую, наснилось: налетів якийсь літак, кинув бомбу (одну чи кілька). Потім ніби стою в церкві, чорний. Того ж дня ввечері прийшло повідомлення з Полтави, що мене не обрали (взагалі не допустили до участі в конкурсі).

2. *Лідин спогад*. Коли німці розстріляли батька, дві тітки про неї: – «Чия це дівчинка?» – «Це та, що її батька вбили, Єрофеїча знаєте?» – «А-а, батька вбили, то вже в шубках ходити не буде». Дитина побігла, плачучи, додому.

3. Кажуть, що на вченій раді ректор коротко поінформував про мене:

«Встановлено, що має підпільні зв'язки, їздив у Київ, у Львів». А Ціля із СШ № 13: – «Собірались здесь в одного (тобто Смоленчук та інші), організовували оргии, вели разговоры...»

Є й такі чутки: професор приїхав з Одеси і звернувся до Горбачука й Смоленчука: «Давайте, ребята, надо действовать». От в інституті організувалась група (це вже натяк на групівщину).

До Ліди Мельничук пристав: «Що ви там націоналізм розвели? Якщо це неправда, то одна справа, а якщо правда – що вам ще треба?»

Перед вченою радою збирали завкафедр, давали вказівку, як потрібно голосувати. Там інформували, що я давав читати підпільну літературу.

Є й такі, що злорадствували. Кернерша про свого Кернера так каже: «Здавалося б, сам битий, чого ж радієш горю свого ближнього?» Причому говорить і деякі вигадки про мене, хоч я йому нічого «богопротивного» не казав. Добре, якщо він це тільки жінці каже, а може ж вкинути свою лепту у суспільний котел (мовляв, якби був відкритий кордон, то він би перший поїхав у Канаду; і на Україні слід застосувати тактику Ізраїлю і т.п.). Кому що. Вона питає його, чого зняли з роботи. «Он выступал за самостоятельную Украину».

І все це треба вкусити, інакше не знатимеш життя.

4. Наступає адаптація, ніби повертається працездатність. А було вже нестерпно жити у своїй квартирі. Хоч виходь і кричи.

Ліда запитала Шамрай, де побачити протокол – яка мотивація непереобрання по конкурсу. Вона: «А він хіба не знає, за що звільнений? Хай би не давав читати. Що ректор сказав йому, те й буде записано в протоколі». Виходить, Шамрай у курсі й таких делікатних справ.

5. **Образки.** а) Юр'єв і Гончаренко влаштувались на роботі в Миколаєві. Кажуть, там їх добре прийняли: говорять по-українськи. Скоро будуть колекціонувати таких, як музейну рідкість.

б) Людські взаємовідносини: Работнова написала дисертацію. Мардхуда як в/о професора і завкафедри дав позитивний відзив, а у ВАК, коли захистилась, написав клязу: робота ненаукова, автор має слабу підготовку, лекції її нікудишні.

в) Культурне життя в Кіровограді: письменників то з роботи, то з партії познімали. А недавно чи по TV, чи по радіо говорили, яке різноманітне і багате культурне життя в Кіровограді. Пригадую, на площі Кірова було влаштовано щось на зразок дня поезії. Місцеві поети перед мікрофонами (біля пам'ятника) читали хайживістські поезії. Перехожі зупинялись і потім ішли собі далі, так що чоловік 7-10 назбиралось, які слухали, дивилися на цю виставу, а гучномовці підсилювали голоси на всю площу. Потьомкінські села згадуються.

г) Стояна кіровоградські собрати по перу називали дядьком, кажучи, якщо спілку поповнювати такими дядьками, то що ж буде. Між тим зараз

на нього великий попит, він не може відбитися від замовлень!

—• 18 жовтня 1972 р. •—

1. У Кривіна («Ученые сказки») є така «казка»: «Думаю, значить, я існую». – «А, ти думаєш? Значить, ти не повинен існувати» (десь наприкінці книжки, чи не в коментарях).

2. **Образок.** Страшкевичка розповідала, що була в них компанія, збирались, пили чай, усіх «підібрали» (СВУ). У когось ніби знайшли щоденник, там Страшкевича автор величав «міністр освіти». Могло б бути оповідання. **Сюжет:** збирається постійна компанія, жарти, фантазія пішла далі – того назвали міністром освіти, того прем'єром тощо. На них звернули увагу. Розгортається справжня операція: намагаються підсадити їм провокатора, організовують підслуховування, встановлюють зв'язки кожного, знайомства... арешти, допит. Кампанія в пресі, по TV... плітки і страх обивателів... Їм шиють «організацію без організації», дію «на грані закону». Трагедія учасників (їх близьких і родичів) цього «чаепиття».

Історія ця цілком реальна. Бровко пожартував: «Приємно було поговорити з українськими націоналістами» – це стало основою слідства. Чорноморець про Холодного і його товариша Петра Розумного: «Вони лягали – говорили про Україну, вставали – теж про Україну». Він же (Василь Семенович) говорив про якісь хрестини в Києві (чи не в Світличного). Сина назвали Яремою. Хтось, коли підпили, вигукував до матері: «Виховуй його! Виховуй ще з пелюшок!» (якого тільки значення цьому надали). Мені Василь Семенович читав вірші про мову, Україну. Чи не цікавила його в цьому випадку моя реакція. Був же він, казав, в одній компанії з Дзюбою. Там, напевне, й декламував «щось», аби хтось «кльонув».

Адже мене в гуртожитку величали Кисельовим (міністр закордонних справ Білорусії). Добре, що це не викликає «асоціацій». А могло ж бути інакше.

Петруня зі злістю, як про якусь надзвичайну крамолу, ворожу вилазку, говорив про якогось дослідника українських писанок – у цю категорію він відніс і писанки Кубані, Білгородщини, деяких районів Румунії. Це – великодержавний український шовінізм, ворожий акт навіть по відношенню до наших сусідів.

Заголовок повісті: «Жартувати не можна».

От і виходить: обмінювались інформацією, влаштовували зборища (оргії, як казала Ціля Абрамівна), намічали плани дій, вели антирадянську агітацію тощо.

Про них почали ширити через підставних осіб плітки: проміскуїтет.

3. **Тривога, плани; віра й розчарування.** Давненько вже мене не тривожать, не викликають. Яюсь лише з тижень тому Ліда прийшла з інституту розгублена, стривожена: коли сідала в автобус біля Оксани, туди

ж зайшов і Василь Семенович. Вийшов теж тут. Чи не по мене? Що робити? Почали ми з вікна слідкувати за ним. Він зустрівся з якоюсь жінкою, поздоровкались за руки, поговорили. Пішов далі біля СШ № 9, дитсадка, поволі, ніби когось чекаючи. Там йому зустрілись двоє, з якими про щось говорили, потім усі зникли (пішли в бік магазину, що на Черемушках). Але ми ще довго чекали «гостей». Все обійшлося.

І ось з'являються плани – куди поїхати, де влаштуватись, як побудувати своє майбутнє життя. Колю й Діму віддаємо на рік бабі. Нехай Ліда постаріється влаштуватись в УНДПі, я – в Донецьку на рік-два. Якщо не поміняємо квартири, то купимо десь коло Києва. Тоді зберемо всю сім'ю. Все роздивляємось карту: Баришівка, Березань, Бровари, Буча... Все ввижається хатка, маленький садочок, життя в простих сільських умовах, але біля великого міста. Як мені зараз зрозуміла мрія Шевченка! Вже й малював хату, вже й купував землю! Здається, я так міг би зараз описати той його стан душевний, невідступні мрії. І ось ніби вривається в уявний світ жорстока дійсність: а чи довго мені бути вільним? Чи не поженуть на казенне утримання?

Сьогодні Ліда вночі пробудилась, налякана сном – приїхали її забирати якісь німці, а мама її біжить: не бійся, донечко, це тільки на допит, бо як розстрілюватимуть, то скажуть.

—• 20 жовтня 1972 р. •—

1. *Cogito*: Поляки, татари, турки, царі не змогли знищити нашої нації, ліквідувати її, позбавити існування. І як це успішно здійснюють поради під виглядом зворушливої турботи, повсякчасного піклування про її матеріальний і духовний добробут.

2. *Старі прислів'я на новий лад*: без Бога ні до порога. Пам'ятай, хто твій хлібодавець, і повсякчас дякуй йому і прославляй його.

3. *Оповідання «Мітинг протесту»*. Поступила вказівка, заметушилися, склали сценарій, визначили тих, хто виступить, перевірили їхні виступи, намітили, хто якою мовою, бо приїде телебачення, лозунги й плакати.

По черзі виступають призначені по-казенному, жодного живого слова, публіка теж звикає до дисципліни, а справді треба протестувати, там гинуть люди (у В'єтнамі).

У Чехословаччині теж проведені мітинги протесту проти американської агресії.

—• 26 жовтня 1972 р. •—

1. Вчора по телебаченню дивився фільм про війну. Крики при розлученні, плач і «стенання», коли приходили повістки про загибель чоловіка, батька.

Цікавий був би фільм, повість багатоярусного плану: 1) Фюрер мріє

про світову гегемонію, веде гру, у результаті якої спалахує превентивна війна. 2) Ті, що роздмухують пожежу, спекулюють жертвами, розробляють науку ненависті. 3) «Заплечных дел мастера». 4) «Sancta simplicitas» – їх найбільше, весь трагізм саме тут. 5) Здравомислячі одинаки, які не в силі будь-що змінити.

Згадалось: «Покорение Сибири Ермаком» – на горизонті метушаться шамани. Це й залишилось, їх почали лише називати агітаторами.

2. «*Пан та собака*». Сидоренко розповідав, що в Старобільську (Ворошиловградська область) була така історія з учителем української літератури: були на уроці представники (чи інспектор); вчитель, розглядаючи цей твір, сказав, що в польській літературі теж з'явився твір (щось на кілька років раніше, мабуть, під таким заголовком). Саме мода була на низькопоклонство перед заходом. Роздули це і зняли вчителя з роботи.

3. *Цікава тема для роздумів*: голод у 30-ті роки, масові репресії, занепад – і тут же невдовзі війна. Така здобич трапляється раз на тисячоліття. Але ідіотизм Фюрера, зло, яке він ніс, – все обернулось проти нього.

4. *Образок*: обіда й помста. «Куркульські синочки» часто проявляли жорстокість під час окупації. Чи не коріниться вона в тому, що в свій час вони зазнали принижень, обід (узяти хоч би епізод, про який розповідала вчителька Щока).

5. «Історія міст і сіл...» – це важливий і багатоплановий захід: пропагандистський; створити й упровадити в свідомість мас наукоподібну легенду, фіктивну історію, надавши їй всіх рис реальності; прикрити жахливу дійсність, відгородити її від нащадків ширмою, фікцією; робота над цим усім дасть змогу й документи виявити: а) потрібні (якщо їх нема, то й створити, надати їм значення історичного факту); б) компрометуючі, які необхідно знищити (це не ті люди, які ретельно нагромаджують архіви; хай не попадеться в непокликані руки ніщо, що може бути використане проти нас).

6. *Анекдот*. Два сучасні чуда світу: Ізраїль воює, росіяни борються з алкоголізмом.

7. Зараз стало модним створювати школи. Говорять про таку-то кіношколу. Бойко і К^о хочуть створити свою школу методистів в Україні. У Росії вже багато шкіл створюється. Основоположники шкіл – ніби патріархи. А ще недавно це подавалось як ознака маразму, розпаду буржуазної науки (особливо американської).

—• 29 жовтня 1972 р. •—

1. *Тривога*. Учора ввечері зустрів Федотова (повернувся з дружиною з прогулянки в парку). Присіли біля під'їзду на лавочці. «Тебе надо ехать в Белоруссию...» Мовляв, тут можуть забрати. Ось недавно він одержав

листа з Кемерово, там одного викладача на 3 роки засудили за розповсюдження релігійної літератури, іншого виключили з партії. Кажу, що навряд чи цей випадок був релігійним, просто міг дати комусь почитати з голого інтересу («любопытства ради»), а той взяти. «Это не имеет значения, верил он или нет, но он объективно действовал на руку идейным врагам. Вот этот львовский профессор (що недавно зняли з роботи), напевно, теж не верил в націоналізм, а объективно служил ему». Мовляв, на цю антирелігійну пропаганду стільки витрачено сил і коштів, а тут знаходяться люди, які все це зводять нанівець.

Я звів потім розмову на те, що тут поганого, коли людина виявить інтерес до якоїсь книги? Тільки колода нічим не цікавиться. «А почему ты именно этим интересуешься? – возникает вопрос. Оно тебе ни к чему. Кроме того, если ты кандидат, человек образованный, сознательный, почему ты вдруг занимаешься этим? Возможно, просто из любопытства, а может быть, уже заразился этими идеями? В таком случае надо принимать крутые меры – не убеждением, так принуждением. Существует и такой метод воспитания».

І тут він розповів, що був час, коли він захопився німецькою літературою: «Роскошные издания, например, «Мужчина и женщина», другие в таком роде. Я и не знал, что они поинтересуются формуляром (брав у бібліотеці, в російських перекладах). Чем тебя заинтересовала эта литература? Хорошо, что я сумел вывернуться: фронтовик, вне подозрения, а если бы у меня уже что-то было?» (Виявляється, у нього є «Майн Кампф», виданий у 30-ті роки, навіть перевиданий).

Кажу, що якби мав можливість, переглянув би Ніцше (стільки читав критики про нього, а його – ні). «Надо обратиться в соответствующую организацию за разрешением, объясните, зачем тебе эта книга, а там разберутся и могут разрешить».

Розмова перервалася: його покликали до телефону.

А мені стало знову тривожно, яесь навіть фізичне відчуття незручності, млості. Невже неблаганний молох проковтне? Візьме в небуття? І пропадуть усі твої думки, переживання, ота підготовча праця? Зникнеш, не виконавши свого призначення? *«Ты мыслишь, значит, не должен существовать»* – яка глибока істина!

У них на активі (ще десь раніше) називали й моє прізвище. Потім виступали «слухачі»: до яких пір будемо терпіти таких людей. (Здається, Крейтор(?) дуже закликав до рішучих заходів).

2. У 30-ті роки було модно (навіть потрібно було) «горіти на роботі». Якими страшними видаються тепер з історичної перспективи зміст і результати цього горіння! Цікаво було б призбирати історичні аналогії, коли певні групи людей проявляли надзвичайну витривалість, самопожертву в деструкції.

3. *Монтесума*. Про нього розповідається в книзі «Когда солнце

было богом» Косідовського (М., 1968). На с.269 і далі розповідається про абсолютну байдужість мас до своїх вождів. Чи не спостерігався цей процес і в нас, крім Сталіна, який був першим і скористався цим. Ці сторінки викликають цікаві аналогії.

—• Жовтень 1972 р. •—

Історія з птахами. Восени в нашому дендропарку було повно птахоловів. Здається, є спеціальна постанова уряду про охорону природи й заборону ловити птахів.

Ліда пішла дзвонити в Товариство охорони природи (є ж таке в Кіровограді!):

– Етим вопросом занимается работник горисполкома Чуваев Петр Андреевич.

Подзвонила йому, запитує, чи можна ловити півчих птахів.

– Нет, ловля певчих и вообще птиц запрещена.

Ліда розповідає, що і як, і каже, що треба вжити якихось заходів. Він думав, що це вчителька, тому:

– Организуйте учеников старших классов, наденьте им красные повязки...

– Ми наженемо в одному місці, то вони підуть в інше.

– Просто поламайте клетки, порвите сети и палкой их (птицеловов) по голове (звучить як іронія).

Пішли ми на автовокзал і знайшли міліціонера: «Это прямая обязанность общества охраны природы, у них есть машина, талоны на штраф».

Думаю, як важко присікти зло! Сидить цілий штат, який нічого не робить, а гроші одержують усі. Дивний світ!

—• 3 листопада 1972 р. •—

1. **Міф про розвідників.** Зараз з'явилися (і без кінця демонструються в кіно і по телебаченню) кінофільми про розвідників, чекістів, їх дивовижні подвиги в тилу ворога, навіть у середовищі його найвищих працівників («Один шанс із тисячі», «Ставка більша за життя» та ін.). Що тут реальне, а що покликане створити міф? Пам'ятаючи, що німецькій розвідці вдалось перед війною стільки завдати нам шкоди.

2. **Ідеї дружби народів, миру.** Які благородні й великі! Але ж ними може скористатись завойовник: мир потрібен, щоб закріпитись, дружба – щоб полегшити панування, асиміляцію («дружба» між завойованим і завойовником).

3. Періодично по телевізору передають про націоналістів. Ця проблема знову стала гострою. 26.10 о 20-15 – «Шляхом чорної зради», виступав якийсь Замлинський – читав, збиваючись, часто невиразно, хвилюючись, малограмотно, якийсь текст про злочини націоналістичних

прихвоснів під час війни. Де знайшли такого лектора – обличчя вкрай несимпатичне, миршавий. Більш відштовхуючу людину неможливо було підібрати.

4. Ось переді мною брошура С.Дойчмана «Чорна душа сіонізму» (Львів, 1972), заголовок набрано стилізованими під єврейський алфавіт буквами. Став читати. Щось подібне вже читав – це «Протоколи сіонських мудреців». Дії тих і тих зімкнулись! Лише з тою різницею, що А звинувачує сіоністів у зв'язках з Б, а Б знаходить зв'язки з А. (Який чудовий був термін – жидо-комунізм!)

Колись натравлювали один етнос проти іншого, тепер знаходяться «полярники» всередині етносу. Це переконливіше й ефективніше. Якби цю брошуру видали від імені Коваленка – це одне, а зовсім інше – Самуїл Дойчман (асоціативно – автор «Поїздки по Ізраїлю»).

5. Недавно був у музеї Боженка в Березинці. Є цікаві експонати. Музей побудовано на громадських засадах, завідувач – голова сільради Бондаренко. За це грошей не одержує; колгосп витратив 20 тис. крб.; екскурсивод про родичів негативно відізвався; було б цікаво зібрати справжні спогади, але це неможливо. Переписав один документ:

«Донесення В.Н.Боженка в штаб першої української радянської дивізії: Приказ ваш за номером № 30 вести какие бы переговоры с гайдамаками я никогда в переговоры не вступаю и вступаю не буду с этой позорной сволочью и буду вести переговоры пушками и пулеметами. Командир 2-го советского украинского полка В.Боженко».

Це фотокопія документа, написаного його рукою.

—• 13 листопада 1972 р. •—

1. *Герої та ізгої*. Читаю в енциклопедії біографію Ломоносова. Патріот, боровся проти іноземного засилля. Напрошується паралель – а «ці» змушені за це бути в ізгоях, проклятими, носити тавро підлих ворогів свого народу.

2. *Образок*: люті подонки нації, фашисти оголосили себе героями. Цікава була б картина: їх генеалогія, дії, ненависть до хорошого, боротьба з опозицією; великі слова на означення нікчемного; найгірші слова на означення добра. Бути зрадником і знайти найгірші слова осуду зрадництва, приписавши його тим, хто не піддався йому – це надзвичайно ново!

3. *Спосіб мислення*: Кернер (як каже його жінка) говорив про мене: «Почему он не борется за себя? Почему он не ищет оправдания? Значит, он виноват, ему нечем крыть».

4. *«Володар дум»*. Кажуть, NN був володарем дум... (можна ці пишні висловлювання навести як цитати відомих авторів, це легко знайти) – про Белінського, Толстого... І ось можлива відповідь тому, хто каже, що в наш час нема володарів дум. – Як нема?! У нас володарем дум стає той,

кому положено згідно з його посадою. Власне, повним володарем, не тільки дум.

Абсолютна єдність духовної і світської влади. Чи траплялось таке? Вождь – не тільки глава держави, але й верховний філософ, сентенції якого мають силу закону.

5. **Канали русифікації.** У Діминому садку 02.11 відбувся ранок, присвячений Жовтню. У залі спочатку виступали малята, потім старші діти. Дивно було: садок український, але всі номери, виступи, вірші – по-російськи. Масові забави, команди і под. Лише одна дівчинка прочитала чотиривірш по-українськи перед українським танцем – оце і був єдиний український номер на дві досить великі різноманітні програми.

6. Були ми під час жовтневих свят у Миколаївці. Залишатись у Кіровограді було нестерпно – ні з ким побесідувати. Відчуваєш, що ніби ти перешкоджаєш комусь безтурботно зустріти свята. У Люби гості, їй незручно було б нас не запросити, а більше ні з ким ніщо нас не з'єднує.

Відвідали Петра Микитовича. Коли перехилили по етнічній чарці, він розповів дещо, згадуючи минуле Миколаївки. Бурхливе, жорстоке, криваве. Іванов командував групою. Загинув. Став командувати N (забув прізвище українське) від імені Тютюнника(?). Реорганізував групу. В одному з боїв залишилося їх усього 12 чоловік. Десь зникли. Микитович каже, що націоналізм на Херсонщині не мав успіху. Населення мішане, йому національні почуття були байдужі.

У селі Миколаївці організували відділ самооборони. Якась радянська частина розмістилась була на квартири. 36 чоловік схопили, розстріляли (двоє чи троє втекли). Потім село оточили війська регулярної армії. Тоді підчистили тих, хто був у самообороні (спочатку ще регулярні частини примусили всіх здати зброю – і все, а вже згодом особливий відділ розбирався, хто який).

Яка розв'язалась страшна братовбивча війна! Вихор смертельний! Мабуть, з усією глибиною і повнотою ніде це не розкрито.

Можливо, в цьому ключ до розуміння певних явищ: населення прийшло, відірване від рідного ґрунту, мішане – різні національності – було абсолютно байдуже до українства, навіть вороже, як донці до кацапів. Тут теж усі переконувались, що виживали шкурники і пристосуванці. Арешти кращих, безпорадність чесних повинна була страшно деморалізувати суспільство.

Десь у поблизькому селі біля Казанки жив Стулій – пописував вірші, збирав фольклор і посилав в АН, одержував звітти листи, поради («інструкції»). Посадили «за звязи с академией наук». Українське прізвище (козацьке). Про це розповідають зараз ніби з гуморком.

1. **Варфоломійська ніч.** А якщо вона перетворилась у роки, які, до того ж, відійшовши, знову періодично повертаються? Що після цього може залишитись?

2. Jerzy Lec: Przyjdą prawnuki z tym wyrzutem:

«Jak mogłeś śpiewać w tej epoce,
Kiedy satrapy zczci wyzute
Dnie jasne przemieniali w nocie
Bartłomiejowe? A ty cóżeś
Uczył, żeby ich powalić?
Ty w krwi szukałeś barwy róży
I słońca odbłask czciłeś w stali,
Którą prażyli żywy naród». Maj 1939

3. «Aus meinen großen Schmerzen Mach ich die kleinen Lieder» (H.Heine).

4. У кінці томика поезій Leca – перелік авторів книг, що вийшли в серії «Biblioteka poetów»: Аполінер, Арагон, Бодлер, Бернс, Данте, Гете, Гюго, Лорка, Пастернак, Тагор, Уїтмен, Рембо та багато інших. Які вони різні й великі! А чи були б вони взагалі відомі, якби жили в іншу епоху? Ці квіти, не розпустившись, були б зірвані.

5. Згадалися слова Петруні: «Я хочу, щоб мої діти жили спокійно». А творці цієї машини не цього ж хотіли? Багато з них не тільки своїм дітям, але й собі не створили спокою. Поперли один одного. А діти і найспритнішого з них ледь вирвалися з машини.

—• 21 листопада 1972 р. •—

1. **Ворожнеча між народами.** Як часто власть імушим вдається стравити народи, викликати взаємну ненависть. Рядовий німець, мабуть, був переконаний, що війна викликана тяжкою необхідністю, смертельною загрозою з боку противника.

2. **Священники в Миколаївці** – обидва закінчили життя трагічно. Одного вкинули на хуторі в колодязь, перед цим попомучили (кажуть, за те, що привів австрійців і видав кількох бунтівників, яких висікли шомполами). Другий десь у 28-му чи 29-му році повісився (мав дома велику сім'ю).

Десь у п'єсі Б.Білоцерківського є сцена, як один ласував попівнами.

3. **Образок** (при Хрущові): нема в магазинах продуктів, зате по телебаченню, в газетах, по радіо – про великі успіхи сільського господарства. Збирається пленум, де розглядається питання «До нових успіхів у сільському господарстві»; «Про дальше збільшення с/г продукції України».

—• 25 листопада 1972 р. •—

1. **Проста людина.** Цікавий міг бути трактат на цю тему. Ось пастух знаходить рукопис, продає його за безцінь (2 дол.), коли йому ціни не можна скласти (Кумранські знахідки). Джоконду звичайний чоловік легко вступить за півлітри. Пригадую розповідь, як селяни на полі знайшли глиняний горщик, а там – рукопис. Папір зітлів, і було цікаво брати пальцями. Так і розібрали весь вміст череп'яної посудини. А може, це неоціненна таємниця?

Так само проста людина абсолютно байдужа до мови, культурної спадщини, понять національності.

Багатомірна і складна суть простої людини. Ось смертельно хворий Іван (у Пішках). Йому родич дістає ліки. І заплативши по державній, намагається здерти по спекулятивній ціні. З другого кінця – спасає людину, переховує від німців.

2. **Смоленчук.** Недавно одержав партбілет. Чоловік повеселішав, покрасивішав, поправився. Зараз є що згадати.

Скільки попопили в нього (зараз і він так каже, й інші давно говорили) і п'яниці-друзі – обкомівці найвищого щаблю, працівники безпеки. Зараз могли б не виручати, не захищати, а просто сказати, що знають його давно і нічого за ним поганого не помітили. Ні, вони ж нападали, били його з особливою старанністю. Максименко, другий секретар обкому, колишній перший секретар Бобринецького райкому, навіть набивався до Смоленчука в друзі; Піскунов (заввідділом агітації і пропаганди) – теж земляк, і багато інших.

Найцікавіша історія трапилася з Вулканом, якому Смоленчук допомагав друкуватись, організував рецензію на книгу «Постріл у ранок» і т.п. Він підійшов до нього, коли той був у Кіровограді в родичів. Розповів йому про все, чого не казав ще ніде, й попросив у нього поради. Той потім мовчки вийшов з ним, провів до хвіртки, подививсь на годинник і сказав: «Ось двадцять хвилин до шести. Ковшар ще на роботі, зайди до нього, розкажи йому все, що мені казав. У мене 150 крб. пенсії, город, кури, свині, а ти все це хочеш забрати. Якщо ти зараз про свою розмову зі мною нічого не скажеш, то ти проговоришся через кілька років. Я змушений про всю нашу розмову доповісти».

Ось і зробив Смоленчук висновки, коли мова зайшла про Ялового, його взятки і неправду: як один попадеться, то всі врозтіч.

Цікаво, який у Смоленчука зараз хід думок? Називали його націоналістом, казали, що йому не можна доручити виховання молоді. Бруднили, як хотіли.

Кажуть, про нього передавали по «Голосу Америки». Чи не це його спасло? Чи не їм він завдячує поверненням партквитка, влаштуванням на роботу (працює вчителем у СШ № 9)? Має зараз 150 крб. Зрештою, він так і думає. Таким чином, ця кампанія завершилась наслідками, протилежними тим, яких сподівались.

—• 26 листопада 1972 р. •—

1. *М.Зеров*. Можна б цю постать узяти за основу художнього твору. Тривога (передчуття, сни, загрозливий хід подій). І як хочеться завершити розпочату працю – переклади, твори (хоч уже ніде не друкують). Взяти автобіографічне і приклади з його життя.

2. Важкий, гнітючий у мене настрій. З Донецька вже два місяці, як нема звістки (чи прийнятий по конкурсу). Чи ще довго я матиму можливість працювати? Закінчив (протягом останніх місяців) і відіслав видавцям програму з методики, контрольні з методики для студентів-заочників, розробки до картин. Жолдакова не надсилає рецензії на диктанти, певен, що ця книжка не вийде.

За останні дні навів порядок у своїх бібліографічних матеріалах, розклав усе «по поличках», викинув зайве. Вже зібрано багато даних до покажчика за 1919-1944 роки. Можна б легко закінчити його. Але як надрукувати? А якщо й надрукуєш, чи не розцінять його як диверсію (оскільки «прізвищ» там багато)?

А на Олімпі, мабуть, вирішують: «как убрать этого человека без огласки?» До речі, кажуть, що арештовані – як у воду впали, нічого про них не чути.

3. Зараз так багато говорять про дружбу народів – концерти, лекції тощо (по телебаченню, радіо). Люба вчора прийшла, розхвилювавшись, розповіла: кондукторка тролейбуса помилилась, назвала не ту зупинку й потім вибачилась: «Вибачте, не Комарова, а типографія». Один повертається й грубо до неї: «Не „вибачте” – „извините” или „простите”». Кондукторка обурилась: «Я українка, чого я буду говорити інакше?!» – «Вы же присоединились к нам, от теперь и подчиняйтесь, говорите по-русски». Люба вмішалась (каже, серце затіпалось, всю якась дрож охопила): «Не слухайте його, видно, він Леніна не знає, раз так говорить».

—• 12 грудня 1972 р. •—

1. *Смоленчук*. Відвідав сьогодні його в лікарні. Пробалакали більше двох годин. Став зовсім іншим, ніж був раніше, – якась покірність долі, скромність і песимізм. Вже не чути ура-фраз. Холодна наболіла констатація фактів, розповідь.

а) Листування з Шевченком (його знайомий, колись працював в КДБ) вилучене (змушений був принести його листи, а той віддав листи Смоленчука, усе це підшите в справу; здається зібрали листування й з деякими іншими особами).

У листах він (і Шевченко) характеризували місцеве начальство, називали навіть прізвища (Валевського та ін.), Шевченко називав їх «дерьмом», падлами. (Ясно, чому вони так мстять Смоленчуку; він боїться, що під час обміну квитків він знову може залишитись поза партією, тоді вже ніяке ЦК не допоможе йому. Смоленчук теж писав про них відверто).

Козаченко давав Смоленчуку рекомендацію СПУ в Черкаси. В

особову справу попала й ця рекомендація. Мабуть, і Козаченка викликали.

б) У Юр'єва стійка ненависть до Смоленчука. А колись це були друзі. Юр'єв, пригадую, ніколи не висловлював співчуття Смоленчуку. Коли почали викликати: «На нього це не подібне». Завжди твердив, що це сексот. Недавно, коли він був у мене, то хвалився, що все зробить, щоб Смоленчука у Миколаєві не взяли. Сьогодні і Смоленчук розповідав, що нібито Юр'єв висловлював задоволення в редакції з приводу виключення Смоленчука з партії, зняття з роботи. Каже, все почалось з того, коли керівником письменницької філії призначили Смоленчука, а не Юр'єва. Йому нібито обіцяли цей пост. Смоленчук теж погано говорить про Юр'єва: «Недавно довідався, що в 1967 році в Олександрівці був якийсь письменницький вечір (були Вінграновський, П'янов...), то Юр'єв був інформатором, через годину «ті» вже знали про всі розмови, навіть по кишенях лазив (у кімнаті, де був верхній одяг), чи нема забороненої літератури».

Яка може бути ненависть між письменниками!

З другого боку, якщо сказане про Юр'єва – правда (напевне, ні, але ж такі підлі інформатори все-таки існують), то недаром до них (письменників) власть імуці часто так презирливо ставляться.

в) Німеччина. Смоленчук каже, що цей привид ні на рік не покидає його. Тоді, коли повернувся, забрали на пару років у трудармію на Урал (зараз у справах фігурує інший термін – «проверочный лагерь»). І в цій справі (сучасній) знову на весь зріст піднялась «Німеччина»: як виїхав, де був, що робив, як повертався. (Виявляється, його звільняли американці). У Каневі працював один його знайомий драгером (на дразі) якісно, добре виконував норму, був на дощці пошани. Потім виявили, що був у Німеччині: зняли з кращої посади, чоловік спився.

г) Місяців чотири щодня чекав, що ось прийдуть і посадять. Так зірвав своє здоров'я.

г) Коли їздив у Київ у ЦК у справі поновлення в партії, то там був якийсь основщик, доцент зі Львова, розповідав про свою розмову в кабінеті першого секретаря львівського обкому: той розпалився, встав роз'ярений, з приготовленими душити руками став наближатись до «порушника». І коли між ними залишилась мала відстань, то начальник КДБ став між ними, не допустив до бійки.

(Чи справді в нього така непідкупна щира ненависть до критично мислячих, чи гра – щоб показати свою безприкладну, самовіддану вірність «ідеям». Чи, можливо, ненависть до порушника спокою викликана тим, що секретарю неприємність буде: адже саме в його парафії, в його стаді трапилась паршива вівця, це може стати на заваді кар'єри).

Не вірить, що можна буде влаштуватись у вузі. Кабільчак (перший секретар обкому) називав його націоналістом, казав, що йому не можна довірити виховання молодого покоління. І все ж, пише різним знайомим,

таким як Присяжнюк.

Видно, його в останній час мучить те, що так багато людей вважало його сексотом. Ніби жартома запитав: тепер, мабуть, вже не думають так, що я сексот.

2. *Зв'язки із закордоном*. Це страшніше зараз, ніж колись зв'язки з чортом. Ось кілька історій:

а) З Одеси приїхав у Кіровоград якийсь моряк, що ходить за кордон (чи був там). Тут зустрівся з Еммою Ю. на якійсь квартирі. Хату оточили з пеленгаторами – чи не передають чогось, потім все ж увірвались у квартиру і застали полюбовників у ліжку. Емму налякали, що повідомлять чоловікові.

б) Борисов (із кв. № 13) хотів поступити у військову академію (тут він був лейтенант, комсорг). Не пустили, бо рідна тітка в Греції. Він проклинає цю тітку. А його брата, що закінчив «мореходку», не пустили в «загранку» – теж з тих же мотивів.

3. *«Учет и контроль – главное, что необходимо для победы нового строя»*, – казав Ленін.

4. Була передача по українському телебаченню («Предтеча», здається). Деякі кадри про Сквороду (з фільму). Цікаво, що з екрана Скворода промовляє до глядачів сучасних! «Бей в прошедшем настоящее!» Але чи багатьом ці сцени й монологи були зрозумілі?

5. *«Витягли занозу зі здорового тіла»*, – так Сиволап говорив на партактиві про якогось викладача, якого зняли з роботи («разоблачили»).

6. *На страже безмолвія*. Як перейти на українську мову? Була б цікава книга про розшук і покарання крамольників.

—————• 12 грудня 1972 р. •—————

Дащенко, Лелик – потерпіли. Один за Рильського, другий за СВУ, все це потім було визнане за помилку, але їм не тільки скалічили тоді життя, але й потім поступали з ними як з «отверженними».

Ідея: деморалізувати оцю масу, натравити один на одного, щоб вони один перед одним просили в деморалізаторів захисту. Які це дає наслідки! Хай Смоленчук знайде захисток, підтримку там, в ЦК, а не у своїх колег – Бойчуків, Ялових тощо. Вони його топили з остервенінням, ці їхні заслуги назвуть «принциповістю».

Кажуть, про Женю абсолютно ніяких відомостей. «Як у воду впав». Коли забрали, то розійшлося кілька кругів – і все.

І ось – де концерти, де збори, де просто дружні випивки, а там людина один на один з такою грізною силою. Як у кам'яному мішку. Не крикнеш, ніхто не скаже слова віради. Який жах!

—————• 21 грудня 1972 р. •—————

1. Вчора, домовившись попередньо по телефону, заходив у «ту хату» й розмовляв з Василем Семеновичем Чорноморцем рівно дві години (з 15⁰⁰ по 17⁰⁰). Зліва якийсь коридорчик, там столик з телефоном, вахтер повідомив номер телефону Чорноморця. Я подзвонив, і Чорноморець зразу спустився вниз, завів тут же в кімнату, запропонував зайняти зручне для мене місце, я вирішив сісти за стіл спиною до вікна.

Зайшов я у своїй справі, доводив брехливість наклепу, говорив, що моє зняття з роботи завдало лише шкоди державним інтересам, питав поради (як «старого знайомого», який у курсі моєї справи), до кого звернутись і в якій формі, щоб відвести від себе цю підозру, добитись реабілітації. А він все одне і те ж: у вас єдиний шлях – піти і визнати свою провину, засудити свій вчинок, сказати, де взяв (у Сверстюка чи в когось іншого). І тут же осікся: «Ви тільки у Сверстюка взяли».

– Як же я можу признатися в цьому, коли це наклеп? От скажіть чесно, чи не доводилось вам коли-небудь терпіти «напрасліну»?

І тут він пожвавішав, змінився, став говорити не як слідчий – допитливо, пронизуючи мене своїм поглядом, – а як звичайна людина, навіть «друг по нещастю». «Була, ще й яка! Написали, що був на окупованій території, співпрацював з німцями й націоналістами. А начальник – йому тільки цього й треба було, організував спеціальне розслідування...», – і розповів цю свою історію. Зав'язалась звичайна людська розмова між нами. Кілька разів широко розчинялись двері, пробували інші зі своїми «клієнтами» зайти в цю кімнату, на конфіденційну розмову, але зразу ж вискакували. Кажу: «Може, ми мішаємо?» – «А, чорт з ними!», – махнув рукою.

Зайшла розмова й про тих, київських. Кілька разів ужив слово *хизувались* (на означення їхньої колишньої діяльності), але не сказав, що зі Сверстюком, Холодним: «А для чого це вам? Я й так багато вам таємного розказав». Багатьох з них представляв як аморальних, гулящих. Ось і художниця Горська (в університеті вітраж її роботи?), чули? «Ні, – кажу, – не чув». Вона росіянка, пройнялась націоналізмом, почала навіть батьків чоловіка втягати в цю справу. Свекор побачив, хто вона (націоналістка й гуляща, до чого все це веде), взяв, коли вона спустилась у погріб, вдарив по голові сокирою, а сам пішов і кинувся під поїзд. Так «ті» учинили такий гвалт, Сверстюк на похоронах виступав з такою промовою, передали за кордон, а там теж роздули, що загинула при загадкових обставинах, мовляв, убили підіслані з КДБ.

Про Холодного (коли взяли й посадили): «Он як тут добре: каву дають, у баню зводили, на підлозі килимки, у кімнаті тепло, можна працювати, писати вірші». І став писати про партію, дружбу народів. Він тут працював і на Кіровоградщині. Стільки було клопоту – ледве здихались. (І про мене сказав, правда, не в зв'язку з Холодним: «На вас ми потратили багато часу – і все впусту»). Їм такі клієнти гірше редиски: це ж

скільки разів мене викликали, а їздив же і в Смілу, і в Вінницю, скільки слідували, посилали топальщиків... Тут, очевидно, той самий принцип, що й скрізь: аби було тихо, а коли хтось писнув, необхідно розкрити, «розоблачити», викорінити).

До речі, висловлював, що нібито не сам Холодний писав **той** лист, а оці **інтелектуали** (це слово було повторене кілька разів у різному контексті з відтінком іронії, сарказму).

Роботи Сверстюка видані за кордоном – «Собор у риштованні», «Котляревський сміється» і «...» – на гарному папері, красива оправа (ці роботи і тут вже є).

Зена Франко зробила найбільше злочинів порівняно з ними всіма (тільки ж ви про це ніде не проговоріться). Але батько такий, особливо дід, тому зважили на це, покаялась – випустили.

Коли я доводив свою непричетність до цього діла, послався на деяких студентів, які мене добре знають (керував педпрактикою, консультував, таким чином, якщо на лекціях міг утриматись дещо говорити, то в приватних розмовах розкрився б) і зараз працюють в КДБ. Можете їх запитати про мене, пересвідчитись у моїй благонадійності. Як трапилось, що два непевні суб'єкти наговорили на мене, і ви їм повірили, а не вірите своїм працівникам, фактично собі, то цей аргумент нібито переконав його, в усякому разі, підважив нібито його попередню переконаність у моїй вині. Ось, кажу, я керував курсовою роботою Войтенка, який у вас працює, часто розмовляв з ним один на один...

Він перебив: ті інтелектуали хваляться, що вони зуміли просунути своїх людей і в КДБ (я собі подумав: адже справді ходили такі чутки, здається Ваня говорив навіть, що в них (Сверстюка, Дзюби) є співники і в КДБ, які повідомляють заздалегідь про те, які плануються проти них заходи; вони про все прекрасно поінформовані – звідки появився той поговор? Чи людині властиво хвалитись, як цьому мовознавцеві, який за столом мені признавався, що брав участь у складанні «Листа» Дзюби, потім «ми його перекладали на російську мову». Недаром є хороший термін: у компанії був «болтун»).

Сорокіну вони повірили ще й тому, що Заблоцький повідомив, що Сорокін попросив спочатку в мене дозвіл дати почитати цю книжку. Їм (тобто своїм «читачам») Сорокін ще тоді казав, де взяв той «Лист». От звідти той його вираз: «Їм усе давно відомо». Сорокін давно все розп'ятав.

Грищенко пояснив, що приїжджав у Вінницю влаштовуватись в інститут, зайшов до мене й одержав цю книжку («Історію української літератури» Кошелівця).

Цікава деталь: Повшедюк написав про мене ще в 1969 році. Я їм розповідав, що ходив у шинелі батька, а насправді був добре одягнений, елегантний (це вже, мабуть, на п'ятому курсі, коли в мене появився

костюм): «От ви й тут збрехали нам».

Я помітив, що Чорноморець має добру пам'ять: знає прізвища й імена моїх кореспондентів, деталі давніх розмов. Адже я в нього, напевне, не один.

Кажу, чи я де щось говорив, щось робив незаконне, чому у вас склалось про мене враження, як про людину непевну? – «Ви хороший конспіратор! А у свій час, ще колись, ви й на лекціях говорили про національну гідність».

Я помітив, що він почувається втомленим, скаржить, що потрібно документ один підготувати, багато писати. Каже, просився на пенсію (до речі, цього літа Ковшар пішов на пенсію, зараз у нього новий начальник), але не пустили.

Я попросив поради, кому писати, як написати, до кого звернутись, щоб відкинути цей наклеп. Він був дещо сказав, потім запнувся: ви десь про це скажете, виявите це, і я втрачу пенсію (згадалась історія зі Смоленчуком і Вулканом), пишть, що хочете, і як вважаєте за потрібне. Попередив нікому не розповідати про нашу розмову: «На мене ніде не посилайтесь». Розпрощались, уже вийшли з кімнати, то я ще кинув репліку: «Я буду просити в нього аудієнції» (тобто в начальника КДБ). «Не кажіть, що ви мене бачили», – це останні слова.

Чи в нього вийшов з начальником конфлікт, чи хоче мені допомогти: вони ще більше один одного бояться!

2. **Сни.** Ліда розповідала, ніби їй снилось, що вона з Дімою влізла в якусь грязь: йдемо, йдемо, а грязь не кінчається. І ось: Ліда захворіла радикулітом, встати не може.

Мені теж снилось, що Діма в новій гарній шубі і вимазав її в грязь – десь через день він захворів, ось уже кілька днів дуже кашляє.

Сьогодні вночі, о 3-ій ранку, пробудився від сну. Снились літаки, ніби бомбили щось. Це, за моїми спостереженнями, має бути якась звістка. А потім бджоли ніби роєм стали летіти в мою сторону. Я й пробудився.

3. **Зачароване коло.** Коли я працював в СШ № 9, став вивчати ставлення учнів до української літератури. Вони голосно й рішуче заявили (8 клас), що не люблять української літератури. Вона їм не потрібна (і мова), бо ніде не треба складати.

Думаю: справді, тексти такі, що нікого не можуть захопити. Цього Квітку-Основ'яненка учень зовсім не може читати. Нещасна доля цієї літератури була, але хто про це слухає? Кожному хочеться читати про красиве, аристократів, достаток, а не про селянські сльози, кривди, чвари.

З другого боку – вчителі. В основному це відсталі, індіферентні люди, завантажені громадськими дорученнями. І цілий ряд інших причин, ситуацій.

Ті, що закінчили українську школу, мають менше шансів у житті (адже армія, торгівля, діловодство, вузи – все функціонує на російській

мові), тому народ це зрозумів і не хоче посилати своїх дітей в українську школу.

4. Фотовиставка, присвячена 50-річчю СРСР (кіровоградських фотографів про Кіровоградщину).

Приїжджали сюди письменники, вчені (були відповідні тижні науки, літератури), але це на виставці не відбито. Взагалі інтелігенції нема, все бригадири, доярки, герої соцпраці, нові квартали, будови. Правда, є фото В.Ковпака «Відкриття меморіальної дошки на батьківщині Микитенка (в Рівному)». Ставить квіти Сиволап і ще хтось з високого начальства. Про що вони зараз думають? Мертвих вшановують, живих гонять.

Є ще фото В.Ковпака «Відкриття пам'ятника і музею Яновського в селі Нечаївці». Серед публіки теж Сиволап та інші.

—• 22 грудня 1972 р. •—

1. Оголоється сутність людини в окремі моменти, зокрема в поворотні, критичні. З людиною можна прожити багато років разом і не знати її. З'їсти не один пуд солі, навіть ділитись секретами.

Ось, наприклад, який улесливий чоловік Бойчук. Особливо розпинався в компліментах Смоленчуку (адже попав завдяки йому на сторінки художнього твору). Проголошував тости, коли «приливали» диплом. А з якою люттю він на нього накинувся, коли виключили Смоленчука з партії. Невже не можна було сказати чогось хорошого про людину в критичний момент або хоч утриматись від брудної лайки!? Фактично, Смоленчук став об'єктом особистих порохунків тих, які мали на нього зуб (Турло, Волянський та ін.). А логвиненки, бойчуки, ялові зайняли «принципову» позицію – виключили з партії. Яка огидна суть «принципальності» цих людей, їх «благородного гніву». Топтали людину фактично ні за що, лише тому, що хтось кивнув зверху так робити. А вони «поусердствували» зверху усякої міри.

Бойчук, Яловий вміють гніватись до того, що стають бішеними, впадають у пароксизм люті. Який уважно улесливий до мене був Бойчук, ще коли я вів за нього спецсеминар, а він лише розписувався в журналі. Але після того, як до нього з'явилися «працівники», то вже на вченій раді він з напівдикунською люттю аж затрусивсь, напав на мене за те, що мені запропонували (при чому тут я?) нібито мало лекційних годин.

2. Пригадую, колись чув таку історію: в одному дитячому садку провели черговий сеанс антирелігійного виховання. Розповіли, що Бога нема, а дітям усе дав Сталін. На закінчення, щоб дітки переконались у правильності сказаного, запропонували просити в Бога щось дати. Діти стали на коліна й просять – нема нічого. «От який цей Боженька, значить, його нема». «А тепер просіть рідного Сталіна, щоб він дав вам подарунки на свято». Стали просити – діти отримали цукерки (може, саме такого заняття не було, але суть його повторена і в школах, і в садках мільйони

разів).

3. Якось Лідія Григорівна (сусідка Регушевських, колишній друг їх дому): «Я давно зауважила, якими вони справді є – вони нав'язують тільки вигідні для них знайомства».

Таки бувають моменти, коли оголюється їхня сутність.

4. Зав'язалась розмова з директором школи № 9. Я розповів йому про ту історію зі стінгазетами, інструктажем, коли в інститут приїхала якась комісія. Дивуюсь: це ж обман партії! «А якщо обман партії подобається? От якби за русифікацію судили хоч одного, то все зразу змінилося б. А такого ж не чути».

5. Характеристика на мене в справі про непереобрання по конкурсу: сказано, що я ухилився від громадської роботи, мало приділяв уваги громадській роботі.

—————✂• 23 грудня 1972 р. •✂—————

Зараз, коли проходять різні урочисті збори на найвищому рівні, присвячені 50-річчю утворення СРСР, цікаво було б переглянути підшивки різних газет за кінець місяця, хоч би виписати й зіставити одні заголовки. Смісл усіх виступів: слава нам! От які ми геніальні, мудрі, справедливі, добрі і т.д.! Самовосхвалянню воістину немає меж.

—————✂• 24 грудня 1972 р. •✂—————

1. Як часто визначається політика в державі, відносини між людьми за принципом: «Чому ти не такий, як я!?» Звідси й асиміляційні заходи. Крім того, діє принцип: «Не потерплю! Раз-зорю!»

2. По радіо: «...я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек» («Широка страна моя родная»). Уявився кінокадр під цю мелодію і слова в контрастному плані.

3. Зараз дуже багато з'явилося статей (у зв'язку з 50-річчям СРСР) про нову історичну спільність – радянський народ. Яка еквілібристика, коли водночас говориться й про розквіт націй (небувалий).

4. Співробітництво навіть з урядом не асоціюється з іменами Шевченка, Франка і т.д. Подумати тільки, Франко, заради кар'єри, підтримує уряд про запровадження латиниці.

А тепер навперейми спішать у поліцію Бойчуки, Ялові ще й за велику честь для себе це вважають.

5. **Злочин і кара.** Колись у Литві запровадили (десь є у мене про це) кирилицю. Появились судові процеси. Автор цього закону не постраждав, а карали жертв. А скільки зараз прикладів: переслідування генетиків, кібернетиків.

6. **Процес асиміляції.** Пригадую, одна жінка в Кременчуці розповідала, що коли її обідали десь у Прибалтиці, вигукувала: «Ми вас завоювали, говоріть по-нашому» (по-російськи). А цей суб'єкт, згадуваний

уже, у тролейбусі: «Вы к нам присоединились, вот и говорите по-русски».

Отже, цей процес прискорюється й «іногородніми старателями»: грузин – на Україні, українець – у Грузії і т.д.

7. *Національна сплячка й пробудження.* Цікавий тут приклад з Любою, Серьожею.

8. *Хто лишився в селі?* Все активно втекло з села й попало під вплив міської культури, денаціоналізації.

9. *Бойчук А.* Оце ще «типовий тип». Сидорченко розповідає про нього: «У нього лекції зовсім нікудишні, але ідейні. Треба, щоб науковий рівень був високий, а він напірає тільки на ідеї».

У Бойчука була відкрита лекція. Люба Кіліченко каже, що це якась мразь, щось несуразне.

Але він іде впевнено владно, і те, що він робить, – єдиний вихід для нього. Інтелектуальна й моральна нікчемність.

10. Стало загальним для підтвердження якоїсь думки посилатись як на незаперечну істину на цитату Леніна. Метод мислення: як колись у Сорбонні.

—————• 29 грудня 1972 р. •—————

Класний колектив. Пригадується цікава розповідь директора СШ № 9 про класний колектив, заводіїв, авторитет і впливи учнів. Мені здавалось, що досить було б усунути з класу одного-двох порушників дисципліни – і все. Він: «На їх місце знайдуться інші. Завжди знаходиться хтось, хто викине трюк, залишиться безкарним й тим самим в очах інших стане героєм. Таким чином, у класі завжди встановлюється певна рівновага, впливи: є такі, яких слухається, намагається наслідувати значна частина класу, інші мають меншу кількість «підвладних», є лише пари і навіть одинаки. Головне – приборкати отих заводіїв».

Класний керівник 6-А класу СШ № 9 після одної з конфліктних ситуацій зі своїм класом захворіла, піднялась температура. Деякі учні підвищували на неї голос.

Учора розмовляв із Сидорченком. Важкий, каже він, учительський хліб. Заходжу як інспектор міськвно в один клас на урок української мови. Ззаду сидить група учнів, грають у футбол (така гра – дошка з фігурками). І це при сторонній людині. Я підходжу до них, питаю... «А нам учителька дозволяє, аби ми тихо сиділи».

У СШ № 13 директор був на уроці, а на задній парті грали в доміно. То на педраді він лаяв учительку, що «не змогла прищепити любові до української мови цим учням» (який демагогічний хід!).

Учителі йдуть на всі поступки тим, хто не вивчає української мови, аби вони не ходили по класу, не зчиняли галасу.

Сидорченко розповідає, що його мати живе (чи жила?) біля самої школи. Так одного разу вигукнула: «Коли вже цю українську мову

заборонять? Як тільки урок української мови, так учні хтозна-що виробляють, ходять по двору, поламали їй огорожу».

Класно-урочна система, мабуть, безнадійно застаріла. Її потворні рамки, форми (казенні) роботи породжують скуку і пустку.

У шкільній системі склалось дивне становище: учні не хочуть вчитись, недисципліновані; вчитель між двома вогнями, загнаний, начальство почувається добре і за всяку ціну намагається зберегти існуючий стан.

—• 31 грудня 1972 р. •—

1. Учора був у педінституті. Найбільш приязно до мене ставляться рядові. Ці нічого не бояться. Зустрів у коридорі Романцевича (біля нашого деканату), машинально оглянулись навкруги (він і я), чи не бачить нас хто. Деякий час ішли поряд не розмовляючи, ніби випадково, далі піднялись на другий поверх до нього в кабінет. Він попередив, що тепер така техніка, що скрізь можуть підслухати. Тому, як часто буває, обмінялись кількома фразами-натяками.

«Регушевський, я все переконуюсь, – страшна людина». Він багатозначно кивнув головою: «Я ж вам давно на це натякав». У цьому плані зайшла мова про Ялового і Бойчука. «Бойчук і батька свого продасть, коли йому буде вигідно, – каже Романцевич. І про Ялового говорив як про останнього негідника. Я висловив здивування: «Не можу збагнути людей цього типу: адже вони займаються наукою, яка сама по собі повинна облагороджувати». – «Якою там він (Яловий) займається наукою? Він до неї ніякого відношення не має». Побажали ми одне одному щастя й розійшлись.

Дивна, парадоксальна картина. Позахищали (хоч би Регушевський, Бойчук) дисертації на основі здобутків святої праці, страждань і найблагородніших поривань Франка та інших, не пройнявшись і каплею ідей цих мучеників. На їх мучеництві самі зробили собі кар'єру, тепло влаштувались у житті і роблять те, проти чого виступали Франко, Шевченко... Елементарна порядність, здається, вимагала б взагалі не займатись україністикою.

Цікаво було б повибирати дещо з їх писань, зіставити це з їх домашньою побутовою практикою (російська мова в сім'ї), адміністративною діяльністю (виступи, пишні фрази, угоди перед вищим начальством, коливання разом з лінією партії), науковою нікчемністю, лютою (можливо, й справді щирою) ненавистю до всього справедливого.

2. Кажуть: він такий, що й батька рідного продасть. Павлик Морозов. Адже він став еталоном морального виховання.

До речі, у мене підозріння було, що всю мою справу роздуб і довів до свого кінця Регушевський. Саша теж так каже, начебто він чув з певних

джерел, що це робота Регушевського. Усе ж, мені здалося, це неправда: на парткомі зачитував Логвиненко уривок мого пояснення, Сорокіна і ще когось, показував фотографії. Значить, використано матеріали «звідти».

3. **Школа – дисципліна, робота на уроці** (образки із СШ № 9 м. Кіровограда.)

а) Смоленчук має звичку спитати учня й ставити йому оцінку в журнал, щоденник, у цей час він не бачить класу, учні швидко пересідають з місця на місце. Він піднімає голову й дивується. А це їм ще більше подобається. Посадити назад на місце він не має сили, бо ж і не пам'ятає, хто де сидів.

Я бачив у вікно, як учні ходять по класу. Вчитель сидить за столом, щось пише в журналі, учениця з місця підходить до стола зі щоденником, а там хтось книжку кинув, інші ходять по класу, треті б'ються і т.п. А він сидить, нахилившись, і пише.

У цьому випадку (з таким жвавим класом) краще мати зошит і ставити оцінки собі в ході роботи й у кінці виводити поурочний бал. Цей метод я сам перевіряв. Крім того, учень відповів лише раз – ставлю помітку, а на другому-третьому уроці ставлю оцінку за кілька уроків підряд. Це дуже діє на учнів. Так і поведінку можна відмічати.

б) Пригадую, я вивів Савченка з класу і лише в коридорі дав йому доброго копняка по м'якому місцю. Савченко (цього ніхто не бачив) нікому про це не сказав, але на наступному уроці сидів тихо, навіть четвірку заробив, піднімав руку. А це вже вплинуло на його адораторів.

Смоленчук же таку процедуру проробив у класі: пхнув учня в двері, той побіг, щоб не заробити стусана.

У такому випадку може стати смішним учитель. Може народитись і солідарність з обіженим, можна піднести «героїзм» окремих учнів.

в) Особливо в поганому становищі історик. У нього на уроках страшно (це не раз і Ліда спостерігала у вікно) робиться. Генка (сусід) розповів про такий епізод: почався урок. Ввалюється кілька учнів. Заходять і сідають за задні парти, розкладають ковбасу, відкривають пляшку, п'ють і закушують. Він підійшов до них, став сварити, погрожувати. Тоді один пішов з класу й повертається з куском ковбаси, кладе вчителю на стіл. Він розкричався, той забрав і став спокійно сам їсти.

А одного разу історик прийшов на урок з ножем, розкричався, став погрожувати ним, а клас не може стримати реготу.

4. **На страже безмолвья.** Недавно Саша Боровик розповів, що коли я їздив у Львів, то прослідкували кожен мій крок: де я був, навіть з ким і за яким столиком сидів у ресторані. Мене вразило, що їм відомо, коли я заходив до Денисюка («Його не було вдома, він був у Карпатах, але чогось раптом виявився в Чернівцях»). Справді, пригадую, я зайшов на кафедру в ЛДУ, поцікавився в лаборантки, чи не можу побачити Денисюка, вона сказала, що він у відпустці, я подзвонив додому, дружина відповіла, що він у Карпатах. Але потім я слонявся по місту безцільно й вирішив (час ніде

було дівати) заскочити побачити його сім'ю. Від Стефаніка пішов навпростець. Вдома й жінки не було. Син Андрій відкрив двері. Я обмінявся кількома словами й пішов. Виявляється, все це зафіксовано. Зрозуміло, чому Денисюк тепер мені не пише (не привітав зі святом; нібито й він на підозрі).

У бібліотеці АН УРСР нібито мені мали передати пакет, але я не взяв. Чи й Гуменюк у них на прицілі? Його я запросив у ресторан, щоб віддячити за допомогу у друкуванні бібліографії. Виявляється, тут вийшов цілий детектив. Кажуть, у бібліотеку хтось підкинув «самвидав». Чи не підозрювали мене у зв'язках зі «злочинцями»? Гуменюк теж вперто мені не відповідає.

Керував цією операцією капітан О.Б. з Кіровограда. Він же летів разом зі мною в літаку до Кіровограда.

За кого вони мене приймають? Скільки тратять коштів, скільки я їм завдав турбот! Ліда їздила в Умань – за нею посилали, так само й в інші її поїздки.

А там у бібліотеці чи не хотіли вони мені підкласти якийсь пакет? Якби я мав місце в читальному залі, над чимось працював, вийшов на кілька хвилин, повернувся – аж щось лежить. І на нещастя міг би взяти! А вони зразу тут як тут. І було б – «пойман с поличным».

Але поряд з цим виникають такі ремінісценції:

а) Скільки вже вони витратили на мене державних коштів! Скільки коштує їхня продукція! Саша каже, що приблизно на одного «уличённого», знешкодженого витрачається 100 тис. крб.

б) Їм, мабуть, справді нема чого робити. А як же виправдати своє існування? Якось у розмові зі мною Чорноморець проговорився про те, як їх начальник пробирав: «Вы ничего не делаете! На месте рабочего сколько нужно вкалывать, чтобы получать такой оклад! Родина не получает от вас ожидаемой отдачи». Тому за будь-яку ціну потрібно з мухи зробити слона, інакше нема смислу в існуванні такого великого штату.

в) Чи нема тут якогось тактичного прийому, що Саша дещо мені розповідає, а якийсь чекіст – йому. Колись під секретом він мені розповів, що деякі мої київські товариші розкололись, тому мені слід було б піти і покаятись, відмежуватись від них. Насправді ж Сверстюк не міг нічого про мене сказати.

У «них» своєрідна «продукція». Не один з них, напевне, мріє про якогось «матьорого» шпигуна, якого він піймає і виведе на чисту воду. Слава, підвищення по службі!

Взаємостосунки і в «них»: вони теж один на одного капають: на Чорноморця, коли він був з якоюсь жінкою в Києві, то хтось повідомив дружині; коли одного разу зробив критичне зауваження на адресу начальника («Я думав, що він щось розумне придумає»), хтось тут же доніс.

Кафедра української мови КДУ. 4 лютого 1972 року

Зі студентами українського відділення. Кіровоград. 28 квітня 1972 року

1973 рік

—• 7 січня 1973 р. •—

1. 7 січня 1973 року телепередача «Товари – для народу» (10.30). Зачитали лист зі Ставропілля. Автор пише, що відпустку проводить у Москві, щоб «купить хорошую вещь». Провели опитування покупців в одному з московських магазинів – «подавляющее большинство – приезжие из разных концов страны, а не москвичи».

2. Передача із серії «Клуб кіномандрівників» про Цейлон і Бірму. Колись, бувало, в таких випадках показували або горе, незгоди, або досягнення промисловості – заводські труби й вали, які безперервно вертяться. Зараз – певну увагу звертають на народні звичаї, ігри, розваги. Пагоди, паломники, молитви. Згадалися колядки, щедрівки, пісня про Маланку, посівальники і т.д. і т.п. Як усе це ґрунтовно витравлене! Як збагнути психологію «старателей», які так самовіддано очистили народ від традицій?!

—• 9 січня 1973 р. •—

1. *Суди без розголосу*. Дж.Бруно, Я.Гуса та ін. судили публічно. Були певні свої сили, впливу на маси, відчували їх підтримку. І в тридцяті, здається, теж відбувались публічні судилища, правда, зовсім іншого (сучасного) типу. У Китаї в часи культурної революції влаштовувались судилища на стадіонах.

Тепер же про «цих» (осуджених) кажуть, що «як у воду впали». Навіть з найближчого оточення ніхто нічого про них не знає. Чи не ознака це боязні вже власного народу? З другого боку, це новий метод. Він може виявитись теж заразним.

2. *Процес нівеляції* – мов і звичаїв, думок і поведінки. Причому все це набуло небувалої сили й успіху.

—• 14 січня 1973 р. •—

1. *Ввійти в історію*: Кеннеді і Лі Харлі Освальд. Який великий шлях пройдено президентом Кеннеді, як багато даних потрібно мати, щоб хоч крок ступити по цьому шляху! А Освальд? Виходить, убивці творців історії теж входять в історію!

2. *Стосунки між людьми*. *Наступити на хвіст*. Говорять: він йому наступив на хвіст; не наступай йому на хвіст; чи я вам на хвіст наступив,

що ви до мене маєте?! Мезозой?

Мати у своїх руках. Кажуть, ректор нічого не може зробити Яловому, бо той *має ректора в руках*. Напевне, доводилось ректору колись «влаштовувати» когось на філфак, Яловий зробив це майстерно і під цим прикриттям організував свій бізнес.

Якось розгорілась була катавасія в нашому обкомі: хтось з відповідальних працівників бив дружину, прийшла міліція, він і міліції нагрубив. Його вигнали з обкому, бо Сиволап давно *мав на нього зуб* і скористався цією нагодою. Дащенко запитує мене в листі, чи не *назбирав* місцевий Іванов *на мене матеріал*? Смоленчук про Ялового: у мене *є на нього матеріал*. Теж цікавий фразеологізм.

3. Методи покарання. Вчора Саша (Боровик) за чаркою вдався в спогади – як він їздив у Західну Україну проводити вибори. Каже, що 12 секретарів райкому бандерівці вбили (в якійсь області). Приїде у село проводити роботу – і, як правило, вже не повертається. Уряд дав розпорядження – оточувати таке село і всіх, без розбору, правий чи винний, у вагони – і в Сибір (я пригадую прощальні помаху рук крізь маленькі віконечка вагона). Незабаром вбивства припинились. Адже в кожного з тих (тобто бандерівців) у селі батьки, рідні, тому не стали вбивати. Я став осуджувати такі методи (покарання цілого села), їх застосовували й німці. Він: «А як же інакше?! Чоловіка послали на роботу, дали йому завдання, у нього сім'я, діти, а ті взяли й вбили. Тоді посилали комуністів у Західну й не питали, чи він хоче їхати, чи ні. Ви знаєте, що тоді відмова значила? Це вже певна загибель, а якщо людина з освітою, то кришка, вже ніде не підніметься».

Справді, яке те життя складне, які поплутані дороги в ньому, як не залежать вони від волі того, хто «ніби» їх «вибирає»! Незалежно від його досвіду, поглядів він (секретар) змушений був здійснювати саме дану лінію. Конкретний функціонер міг бути не винним. Страшні методи покарання, але вони виявились на руку тим, хто їх придумав і здійснював:

- а) результативний засіб захисту своїх функціонерів;
- б) заселення, освоєння нових земель (Сибір);
- в) у майбутньому це населення буде швидко асимілюватись.

Десь чув: у перемоги сто батьків, поразка – кругла сирота. Чи могли поляки так? У них нема куди вивозити!

4. «Молдова-фільм» – якийсь фільм цієї студії демонстрували сьогодні. Все російські прізвища авторів, композиторів та ін. виконавців, лише один директор – молдованин. Теж метод! Неабиякий канал «зближення». «Творцями» культури нацменшин і «носіями» її зробити росіян.

—• 5 лютого 1973 р. •—

1. **Образки, ідеї.** Саша Боровик, підвипивши, почав розписувати доблесті одного свого знайомого: розумний, вміє жити (працює в торгівлі).

От йому потрібно щось зробити — їде в Київ, там сам міністр виходить йому назустріч (коли N появляється в приймальні), одержує все, що хоче, бо вміє й міністра забезпечити всім необхідним, секретарку його задобрити, а інші по місяцю сидять і нічого не добиваються: «Вышел лимит, ничем не могу помочь». А як він сам (цей N) живе! Чого в нього тільки нема! А зарплата невелика. Ось яким може бути ідеал людини.

2. *«Пищевой онанизм»*. Коли їхав у Донецьк, у літаку (Як-40) була невеличка група пасажирів, розбалакались на різні теми. Потім один співрозмовник (мій сусід) каже: «А я, між іншим, мабуть, поїм». І почав щось виймати з портфеля. Хтось пожартував, що цим він може викликати апетит в інших. Цей жарт підтримали, розсміялись. Винуватець тоді зауважив, що доведеться намір відкласти, бо це справа серйозна, бувало, що за це «срок давали». Йому розповідав друг, який був «там», що в таборах кормили погано, всі були голодні і що коли хтось починає згадувати, як він колись був у гостях, що він там їв, то кваліфікували це як «пищевой онанизм» і «давали срок», бо своєю розповіддю викликав забування психіки зеків, на цьому ґрунті могли виникнути бунти.

3. *Амністія*. 25 січня ц.р. під час моєї чергової профілактичної розмови в «Комітеті» з Василем Семеновичем був згаданий Дубовов. Кажу, що його, мабуть, вже скоро випустять, вийшла ж амністія. Василь Семенович:

— Та ні, він не підлягає амністії, тих, кого засуджено за «особо опасные государственные преступления», не випустять.

— А він хіба по цій статті йде?

— А по якій же?!

4. Під час цієї розмови Василь Семенович (Чорноморець) зауважив, що я звернув їхню увагу на себе ще до того, поки надійшли про мене матеріали з Вінниці. Зразу ж почав підносити українську мову, її багатство: одне російське слово можна перекласти кількома українськими, давав щось перекладати з української, щоб показати, що російською не можна цього точно перекласти. Кажу: «Так що ж тут такого? Перекладіть одним словом російське „ухаживать“». Нема такого відповідника, а є кілька слів, які підходять в окремих випадках: ухаживать за цветами – доглядати квіти і т.д.».

Хтось зі студентів намагався «розкусити» мене, прислухався до крамоли і повідомляв куди треба. Пригадую, дійсно пропонував перекласти «Завітайте до Кіровограда» (напис на листівці) — відповідника точного не знайшли; подав список синонімів до «житло» – теж не до всіх знайшли російські відповідники – а в КДБ мізкують: «Что бы это значило?», – й остаточно переконалися у моєму націоналізмі.

Зрештою, це повідомлення Василя Семеновича (про їх увагу ще до інформації про мене з Вінниці) неправда. Сам Ковшар при нашому першому «побаченні» прорік, що вони вже знали, хто до них збирається

переїхати, але не чинили мені перешкоди.

5. Фільм «Фантомас» (нещодавно переглянув). Трюкацький, але там міститься сучасна і страшна у своїй суті ідея. Фантомас заявляє журналісту: мені потрібен твій мозок. Подумалось: колись використовували фізичну силу раба, його м'язи. Часи змінились, тепер тиран експлуатує мозок (розум) своїх рабів: або віддай свій розум на службу мені, або згинь.

6. По телевізору демонстрували фільм про вшанування могил загиблих. Пам'ятники, списки загиблих, зосереджені лиця людей, які йдуть до пам'ятників, кладуть квіти і відходять; юрмища насуплених, що стоять мовчки в якомусь трансі.

На цьому ґрунті виник образок, зародився сюжет: мітинги (пригадується бачена у Вінниці стрічка про Хрущова, як він махав кулаками), заклики до світової революції; страшна війна, жертви, горе, плач; демонстрації біля могил, квіти, промови. Можлива й передісторія: революція, розруха, колективізація.

7. *Сни.* Щодня більше починаю довірятись снам. Десь у середині січня, коли я збирався їхати в Донецьк (де був прийнятий по конкурсу і де чекали мене), приснилось: сиджу в новій машині, своїй, недавно придбаній, виходжу, щоб пройти до якогось будинку, метрів 100, але швидко повертаюсь, а машини нема. Ось-ось десь вона збоку, хтось її наче тільки що вкрав, відчуваю, що вона десь недалеко, за поворотом вулиці, але знайти не можу. Потім вбігаю в цей дім, ніби це Донецький університет, бігаю по коридорах — і так прокинувся.

Ранком думаю — щось обов'язково втрачу, що вже було ніби моїм, недавно здобутим: чи роботу, чи відхилять книжку, яку підготував до друку, або не дадуть квартири, яку ніби маю право оформити на себе. Ректор ДДУ не прийняв на роботу (відмовив), хоч перед цим я був прийнятий по конкурсу. Хтось з-під носа, як ту машину, вкрав мою роботу.

А сьогодні: ніби йду дорогою вдома (у своєму селі), аж летять два літаки якоїсь дивної конструкції — щось подібне на дах будинку. І ось один з них з гуркотом впав у лісі, я добре бачу, як він почав падати і важко грохнувся на землю. Другий полетів далі, але недалеко десь спереду мого шляху теж звалився додолу, ще з більшим гуркотом, так що я ніби налякався, щоб вибух і мене не дістав. Але все закінчилося ніби добре, я прокинувся.

Мають, мені здається, бути якісь дві звістки. В суботу, тобто позавчора, я був у ректора, він мені обіцяв підтримку в Міністерстві освіти, завтра (у вівторок) їде туди Долганов, який «має переконати начальство, щоб мені дали роботу». Я висловив бажання виїхати в Миколаїв або Ніжин. Чи це має провалитись?

—• 7 лютого 1973 р. •—

1. *Характер (образ).* Ось Сергій (Люби Серебреннікової) хоче перевестися з Миколаївського інституту кораблебудування в Кіровоградський політехнічний, це бажання з'явилося у нього давно. Тепер, під час зимових канікул, він хотів оформити цей перевод. І ось усі канікули пройшли в роздумах – переводитись чи ні. Люба вчора нарікала: і чого ми такі нерішучі? От щоб хтось знайшовся і сказав: робіть так, так буде краще тому й тому. Щось на зразок відомого афоризму: «Массе нужен человек, который уверенно говорит: этот путь правилен!»

Сьогодні вони ходили до ректора. Його нема, кудись поїхав. От так відволікання і сумніви змусили їхати знову в Миколаїв, де почуває він себе погано. Люба каже: «Може, це й на краще» (тут уже якась віра в долю).

Цей момент, очевидно, настільки типовий, як і знамените to be or not to be.

2. *Зміна настроїв, психологія натовпу.* Коли мене зняли, то всі ховались не тільки від мене, а й від Ліди. Думали, що мене ось-ось заберуть. Потім появилася якась очікувальна стриманість. Зараз багато хто виражає симпатію. (Правда, лаборанти весь час були прихильними. Виявляється, чим менше людяності, тим вище людина піднімається по адміністративній драбині).

Вчора Кернер підбіг до Ліди, розпитав, передав мені привіт. Люба Кіліченко вже не боїться вступати в розмови з Лідією, ніби на зло «комусь». Навіть Яловий Ліді довго доводив, що він бажає нам лише добра і зовсім у цьому нещасті неповинний.

Усе це частково викликано тим, що мене не арештували, значить, нічого нема страшного; недавно ректор викликав, щоб вмовити, вговорити, аби я відмовився від квартири, а всі подумали, що, можливо, запросив на роботу, щоб я повернувся.

—• 8 лютого 1973 р. •—

1. *Людська черствість.* Розповідала Лідина мама, що якась у них жінка осліпла. У клініці їй не змогли допомогти, то вона звернулася до якогось лікаря по знайомству, платила йому і лікувалась. Своїм знайомим цей лікар сказав, що надій на виздоровлення нема. Дивно. Дурив бідну жінку, тяг з неї останню копійку.

2. *Образок.* «Это раздается в Бухенвальде» («Бухенвальдский набат») – часто виконувалась ця пісня, як і «Хотят ли русские войны». В останній час чомусь ні.

3. Вчора (7.02.) був у міськраді. Моя заява в голови міськради, питання не вирішено (квартира). Оскільки ректор у суботу фактично вдався до шантажу (будете квартирне питання піднімати, то наживете ворогів, «протиставите собі колектив» і цим самим нашкодите собі, вам необхідно влаштуватись на роботу, їхати звідси, там нехай вас забезпечать

квартирою), то я сказав, щоб розгляд моєї справи припинили.

Вчора ж ввечері почув звістку, яка мене вивела з рівноваги, знову провів безсонну ніч, втратив рештки надії на краще: здається, в Бобринецькому районі на партактиві (?) називали моє прізвище в тому плані, що «доцент Кіровоградського педінституту Горбачук був зв'язаний з розкритими і засудженими вже націоналістами Сверстюком і Дзюбою». Чи це не своєрідна відповідь на мою скаргу?

Чи це ті дві звістки, дві надії, які впали? Чи ще чимало їх буде падати?

—• 11 лютого 1973 р. •—

Образки, мотиви, ідеї.

1. *Розповідь про мишу*. На одній з пекарень трапилося, що працівниця в тісті знайшла мишу, витягла її звідти і доповіла начальству. Її похвалили, нагородили. Подібні історії почали повторюватись в інших, поки не викрили, що навмисне приносили мишей (перший випадок був справжній).

2. *«На місцях»*. Кажуть, комплектування кадрів зараз спустили на місця (в інститутах). Оскільки якийсь ректор одержав сувору догану (чи не станіславський?) за кадри, то кожного підозрілого скрізь почали знімати. Ніби таке було і в 37-му. Ображатися на центр не було чого: допущено перекручення «на місцях».

Чи не краще, наприклад, нашому ректорові, що стилістику читає Найденко, якої вона не хотіла, не знає, а методику Яловий, ніж якийсь підозрілий доцент, хай навіть ентузіаст своєї справи й спеціаліст. Олійниченко куди для нього краща, ніж Смоленчук.

Як легко було запустити цю машину! Якогось начальника похвалили, підвищили, відзначили за те, що викрив контрреволюційну організацію, проявив пильність і т.п., а когось покарали за упущення, м'якотілість, втрату пильності і т.п. Почалось змагання.

3. *Здивування*. Недавно я пішов платити за квартиру. Бланки заповнив українською мовою (бо ж і рубрики віддруковані українським текстом). Касирка саркастично здивувалась: «Січень, хм, все пишуть январь, а вы – січень».

4. *Смоленчук*. Каже, що від нього затребували переписку (листи) від тих, з ким він листувався, а в тих (адресатів) – листи Смоленчука, навіть у Козаченка (він, здається, член ЦК), Шевченка (відомий розвідник, був заступником начальника КДБ по Кіровоградській обл.) та ін. «Я дзвоню Шевченкові: що робити, вимагають принести його листи». – «Давай, вони давно у них є! Це чиста формальність».

Кажуть, коли моє й Смоленчукове питання (про звільнення з роботи) розглядалось на партбюро, то Логвиненко «шив груповщину». Очевидно, в нього своя мрія – розкрити змовницьку організацію, вже уявляє себе в

президії з орденом на грудях.

Смоленчук розповідав, як Гончар при якійсь нагоді тут, на Кіровоградщині, виступив на захист Смоленчука. Кажу: «А ви ж у свій час виступали проти Гончара?» – «Нічого ви не знаєте, як я виступав і чого».

Жалівся, що у нього все життя отак пройшло. Було лише кілька років відносно спокійних. Причому нічого не доведеш: кажеш – ця стіна отинкована, ось, бачите, вони – ні і ні, і ти мусиш визнати, що ні.

І зараз скільки я зробив, яку величезну пропагандистську роботу виконав – і все це не в рахунок. Трапився маленький сучок, за нього вхопились. І вже це навічно, поки жити будеш.

Він зовсім не вірить у покращення нашого становища. Кампанія розрахована на тривалий період. Почалося з Шелеста, так кругами йде далі, зараз уже спустились на рівень школи (масової).

5. *Прес.* Оце лише за кілька днів вперше прийшла до мене відносна рівноваженість, здатність про щось думати, писати. А те повідомлення, що моє ім'я називали на семінарі пропагандистів у Бобринці вразило мене. Що за цим крилося? Виправдати те, що мене звільнили, підготовка громадської думки до гіршого?

То байдуже, що без роботи. Я б уцерть заповнив би свій час. Але чи не прийдуть, щоб живцем покласти в домовину? За що? У Мих. Ткача («Пристрасть», К., 1968, с 15) є вірш «Погляди». Які знайомі відчуття й образи!

6. *Протести.* Хтось каже: у зв'язку з арештами піднялась кампанія протестів на Заході. Але хто на них зважає? Всі вони «до лампочки».

—• 12 лютого 1973 р. •—

1. «*Не спалося, а ніч як море...*» Смоленчук каже, що тільки недавно, фактично у зв'язку з цією історією, зрозумів весь смисл цих слів, як і таких «Кругом мене, де не гляну, не люди, а змії...»

Дивно, що й у мене часто в пам'яті з'являлись ці рядки. Безсоння, невизначеність, страх, розпач, переживання за допущені помилки і под. – усе сплітається разом.

Примушуєш себе заснути. Відганяєш усе, що тривожить душу, зусиллям волі створюєш якусь ідилію, уявне щастя і починаєш ніби засинати. Аж якийсь нервовий імпульс усе нищить, руйнує, сон злітає, вривається душевний біль, захоплює тебе всього. Хотілося кричати, щоб не бути таким самотнім зі своїм нещастям. (Справді, коли людина щаслива, її супроводжує успіх, удача, то й люди горнутья до неї, навперейми біжать, а як горе – всі врозтіч).

Коли зайшла мова про Смоленчука, що так стрімко вгору він почав іти і несподівано обірвався зовсім із-за такої прикрої помилки, необережності, хтось зауважив: «Так можна з ума зійти!»

2. Хотів Льові в листі написати: *contra spem spero!* Але ж ті, що

читають, латинської мови не розуміють. За винятком *contra*, з чого можуть зробити свої висновки.

А саме такий стан у мене і в Ліди. Нема надії, що їй дозволять захиститись, допустять книжку до друку. Але ж пишеш! І я останні сили віддаю цьому.

Подумати, як багато обірвалось у 1972 р.! Як багато підготовлено до друку в 1973 р.: диктанти, контрольні з методики; програма; робота з картками; перекази — це лише окремі видання. Можна б ще дві-три статті підготувати. Зараз радий будеш, як попадеться якась більш-менш спокійна, хоч і мало оплатна робота.

3. Ходіння з кутка в куток, переживання й неможливість зайнятися роботою. Нерви... Кілька днів тому Долганов обіцяв в'яснити в МО, чи не можуть вони мене працевлаштувати. Сьогодні Ліда підійшла до нього, він: «Нікого там нема, не було з ким говорити, нічого не вдалось в'яснити».

Прийшла додому рознервована, в розпачі. «Я скільки намагалась триматись, але вже не можу. Вже не витримують нерви. Не можу навіть заходити в інститут, відчиняти тих дверей, не хочу нікого бачити». Потім каже: «Може, це передчуття нещастя. Щось стискає груди, хочеться плакати, місця не знаходжу».

11.02. одержав лист з Міськвиконкому про те, що мені відмовили в переоформленні квартири на моє ім'я.

Зрештою, чи може щось хороше приснитися в час відчаю і постійних втрат. Наснилося мені й Ліді (в різний час), що ми загубили Діму.

4. *Зрубані дерева*. Вже кілька днів мене вражає і хвилює якась варварська рука. У нашому дендропарку, де я щодня гуляю, одна з центральних алей обсаджена тополями. І от хтось ще раніше зрубав одне дерево, з тиждень тому бачу свіжозрубане інше: пеньок у зріст людини, і воно повалене збоку. А сьогодні побачив ще жахливішу картину: на самому перехресті алей цей же варвар (видно по стилю роботи) зрубав високу красиву тополю і звалив її на дорогу (впоперек алеї), через кроків 50 – знову така ж картина.

Здавалося б, крім добра і радості, захисту від спеки й вітру, ці дерева нікому нічого прикрого не роблять, а знайшлась же темна душа і підняла руку на них! А що вже говорити про такі речі, як мова, культура, звичаї.

5. *Філософія*. Якось Яловий у розмові з Лідою відмітив, що кожен свого щастя коваль. Підтекст був ніби такий: ось я маю високу зарплату, ще й до цього беру хабарі, особливо на вступних екзаменах, заводжу вигідні знайомства, зв'язки, які дають мені можливість діставати все, що потрібне, і ніхто до мене ніяких претензій не має, я стою міцно на ногах. А вам чого було лізти в халепу? Нема ніяких підстав на когось нарікати. Хто як уміє, так і живе. Додав потім: Чого Василю Тихоновичу бракувало? Робота йому і вам. Квартира. Все було. Не вірю, щоб він ще чогось хотів. [Йому не зрозуміти мотивів моїх вчинків].

6. **Образок:** обіцяльник. Н дуже любить похвалитись, показати, що він усе може дістати, зробити. Ось одному своєму другові: я твою дочку влаштую в інститут запросто. Якомусь родичеві – дістану машину. Недавно була сценка: той дзвонить – коли ж буде машина? А він до телефону післав дружину: скажи, що мене нема вдома.

Згадую, чи не такий Ков'яров. Як часто декому хочеться в товаристві вразити інших своїми можливостями, зв'язками.

7. **Дисципліна в школі та ін.** Зустрічаю по дорозі зі школи Смоленчука: «Оце провів урок у 9-В, йду віддихуватись. 30 учнів у класі, я говорю, а хоч би один слухав».

Для загалу єдиним порятунком від хаосу в школі, торгівлі, господарстві уявляється «закручування гайок». Це всім здається само собою зрозумілим.

8. **Кормушка.** Хтось назвав наш інститут кормушкою. Для багатьох це справді так.

9. Цікавою була розповідь П'ятова про їхні сільські будні (відірвався я вже від села):

а) Беруть з комори фураж на свиноферму: комірниця видає по документах, але намагається недоважити (їздовому чи шоферу байдуже, адже вони теж з мішками). По дорозі кожен намагається дещо урвати для своїх свиней; на фермі всі працівники теж беруть, адже свою свинку треба викормити. Таким чином, за якийсь період уже перевитрачено (згідно з нормою) 40 т. кормів, а свині голодні.

б) Найкраще їздовому: там взяв те, там інше.

в) Жартують: хто чим кормить свиней? Один цементом (продає цемент «наліво» за корм), той рибою (завставком), той медом (пасічник), кожен – «коло чого ходить, те й бере».

Зробив висновок: «Тут нічого вже не зміниш, так воно й буде сунутись». Тобто ніякими покараннями крадіжок не припиниш.

—• 15 лютого 1973 р. •—

1. В. Заморовський. Сім чудес світу (К., 1972).

...Християнство ніде не знайшло такого родючого ґрунту (і ніде не заподіяло стільки шкоди культурі), як у Єгипті (с. 24).

...Для сучасного єгиптянина вся мудрість, всі знання обмежувалися священною книгою – Кораном.

Священний бик Апіс. Священних биків Хапі, похованих у саркофагах із суцільного чорного або червоного каменю... Труни вже були давно пограбовані, мабуть, християнськими фанатиками, які нищили пам'ятки поганського культу — але на стінах склепів збереглися «біографії» биків: коли народилися, коли померли, скільки коштував їхній похорон, а також опис історичних подій, які сталися під час їхнього життя ... (с.47).

2. Інститутські картинки.

а) У розмові з нашим ректором я зауважив, що в Житомирі є місце, цей інститут мене влаштував би. «Е-е, туди нема смислу їхати. Там склоки, кожен підтримує якусь групу. От хтось постарається скористатись, напише, що, мовляв, ректор ось кого приймає на роботу, кого покриває».

б) У Дж.Лондона є оповідання: північні кочівники залишають старого біля вогнища. Пішли. Догорає остання гілка, старий знає, що як тільки погасне вогонь, вовки роздеруть його. Він уже чує їх за своєю спиною. Так і ректор, якого «підсиджують».

в) Мардхуда написав у ВАК клязу на Роботнову, свою підопічну на кафедрі. Історія ця надзвичайно грязна, але досить характерна.

І як усе стає відомо всім. Мене недавно ректор викликав у справі квартири (щоб закликати мене, аби я не відсуджував квартири), вже всі про цей виклик знають.

Навіть це зауваження ректорове про одну кістку на чотирьох розлетілось. Отже, положення ректора досить складне; кругом спрагла до сенсацій публіка.

3. Студенти й викладачі. Недавно Смоленчук торкнувся цієї теми. Займався з ними краєзнавчою роботою, їздив по пам'ятних місцях, окремим багато допомагав у науковій роботі, а тепер хоч би хтось зайшов, хоч би зробив якийсь натяк на те, що співчуває.

Із моєї групи теж ніхто ні бум-бум. Бачив недавно (ще перед новим роком) комсорга, він казав, що збиралися зайти до мене, на цьому й закінчилось. Чи просто в основі цього лежить почуття незручності – про що говорити?

4. Розповсюдження конфіденційної інформації. Усі знають, що ректор порадив Смоленчуку написати апеляцію в ЦК. Мені відомо, що своїм знайомим говорив про мене Смоленчук. Тарасенко хвалився комусь, що читав лист Дзюби, який узяв у Смоленчука – теж мені про це розповіли.

5. Інтелектуальна пустеля, болюча, жахлива самотність – ось моє життя в Кіровограді. Яловий здивовано запитує Ліду: чого йому ще треба було? Згадується, як він колись як про доблесть найвищу розповідав: приходжу додому, вихиляю мерзавчика (=1/4 л.) – мені більше не потрібно; я не розумію тих, що п'ють по півлітри, – лягаю спати. Діти ще дивляться телевизор, а я сплю. (Він вважає, що мене звільнили за підривну діяльність, вияв незадоволення владою).

6. Спогад часів війни. Ліда розповідає, як жінки під час війни зберуться в свято й голосять: в тої чоловіка вбили, в тої – нема звістки від нього та ін. Тяжка робота, непомірна завантаженість відволікали. А в свято нерви здавали.

7. Колись я переживав, що не вивів на чисту воду отих махінацій Добржанської з білетами, Ялового за взятки, а зараз бачу, що може й

добре, бо вони ще й мстили б мені, а так просто задоволені.

8. *Любин день народження.* До Люби прийшли директор і завуч з СШ № 13, Регушевські. А що з нами робити – часткою цієї компанії в минулому? Я послав Ліду сказати, щоб нас не запрошували. Я став людиною, яку незручно запрошувати в компанію, в товариство. Ізгой.

—• 17 лютого 1973 р. •—

1. *Вавілон.* Цар Ассирії Синаххеріб (704-681 до н.е.) збудував Ніневію і зруйнував Вавілон: «Я знищив Вавілон ґрунтовніше, ніж потоп затопив його водою, щоб у майбутньому ніхто не міг знайти ані місця, де він стояв, ані його храмів і богів». Його ж син звелів відбудувати Вавілон! Зате він: «За півдня я здобув, знищив і пограбував Мемфіс».

605 до н.е. року зникла з поверхні землі «пишна Ніневія», останні ассирійські загони були розгромлені. З попелу Ассирійського царства, як фенікс, знов повстав могутній Вавілон (Нововавілонське царство – 625-539 р. до н.е.). За Навуходоносора II (604-562 р. до н.е.) Вавілон став найпишнішим і найбільшим містом стародавнього світу: мав понад мільйон мешканців і гордо називав себе «пупом світу».

539 р. до н.е. перський цар Кір здобув Вавілон (аристократія здала місто). Цікаво про це розповідається в книжці В. Заморовського «Сім чудес світу» (К., 1972 р., с. 115-122).

2. *Аналогії, асоціації:*

а) Чимось була викликана така люта ненависть до міста та його жителів, коли так ґрунтовно руйнував його Синаххеріб? Гітлер, Сталін теж мали таку ж жадобу нищення.

б) Навіть найбільші, найкраще укріплені міста світу зникали цілковито.

в) Порочна суспільна організація веде до загибелі систему, навіть саму по собі міцну, ніби й неприступну. Ніхто не захотів захищати свого міста! Здались на милість ворогові. Але ж, мабуть, треба і вміти використати противника, як це зробили Кір, Кортес у Мексиці, чого не зуміли зробити Карл II, Наполеон та ін. Вавілон упав, хоч його мури стояли.

3. *Філософія егоїзму:* «Роби так, щоб тобі добре було» – багато хто дотримується саме цього правила.

4. *Психологічний момент.* Ось уже з тиждень туман. Особливо густий уночі. Сьогодні цілий день дрібний дощ, мряка. Відчуваю залежність свого душевного і фізичного стану від погоди.

Перед цією негодою, зазнавши такого душевного напруження і краху ілюзій у Донецьку, почував себе погано. Але депресія ще посилилась повідомленням, що мене називали на зборах партактиву у Бобринці (значить, по всіх районах таке вже йде, когось же треба бити) – тоді відчув себе зовсім хворим, загнаним, «обреченим», заболіло серце й не піддавалось лікуванню.

Лише сьогодні відчуваю полегкість, нормальний стан, хоч і гнітить безперспективність, невідоме майбутнє. Як хочеться скинути цей тягар і виспатись! Був би радий самій мізерній зарплаті, аби відчув себе спокійним.

Цікаво, що у хвилини пригнічення намагаєшся себе розрадити, найти щось оптимістичне: чи я один? А в скількох ще гірше буває?! З часом усе поправиться. Зрештою, у житті треба все знати. І на крайній випадок: що моє життя, порівняно з вічністю!

Відчуття абсолютного безсилля, безпорадності. Усе залежить від ласки «тих». Ні твоє походження: «Вы и тогда, (тобто ще у Вінниці) клялись своим пролетарским происхождением», – сказав Міщенко. Тобто, усе це до лампочки, ні науковий вклад, ні усі ці лекції, заходи, збори і т.д., які так багато забрали часу й сил, не мають ніякого значення. Робилось так, щоб з тебе висмоктати всі сили й час. Зараз усе це не в рахунок.

—• 19 лютого 1973 р. •—

1. *«Східняки» і «західняки»*. Між ними відчувається неприязнь. Особливо вона помітна тут по відношенню до «западенців». («Западенці» – вже в цьому слові є щось зневажливе). Після війни, коли посилали вчителів, наприклад, туди на роботу, був плач і сльози. Багато ходило розповідей про жахи, які там творились (і на нарадах агітаторів розповідалось про це, а від них почуті факти набували широкого розголосу).

2. *Марризм*. Згадалося, як його насаджували, коли прочитав на с.292 перший абзац книги «Общее языкознание. Методы лингвистических исследований» (М., 1973). Яка драматична історія: це теж одна із загадок сучасності (Білодід, його вислови «языкфронт» та боротьба зі старою професурою; події у Вінниці – дискусія і т.д. і т.п.).

3. *Метод*. Виявити з колективу, в якому дисципліна розхитується (байдуже, в якому – клас, виробничий, суспільство), найбільш беззахисного й слабого і за найменшу провину покарати тяжко, жорстоко, примірно. Це: а) застрашить усіх інших; б) покаже силу караючого; в) не пов'язане з якимось ризиком. Ось чому завкафедри клячуть того, хто не може захиститись, на кому можна покататись (це, звичайно, залежить від керівника: чим він «дрімучіший», тим з більшою охотою вдається до цього засобу).

4. Учора дивився телефільм, створений за твором Чехова «Человек в футляре». Як гарно зіграний цей Беліков! Весь час бачив перед собою Фантомаса-Логвиненка. Який зловісний тип людини! Цікаво було б показати його в усій повноті його всевладдя, спустошення (культурне, моральне), яке він несе.

На якихось зборах (чи в колі вужчому) Логвиненко сердився: «Чого мене називають Фантомасом?!» (хтось приклеїв йому листок з таким написом). Він став основною суттю, найбільш характерним знаком часу.

—• 20 лютого 1973 р. •—

1. **Наука.** Сидимо з Лідою, виправляємо заголовки частин дисертації – прості, звичайні на наукоподібні, щоб частіше вживати «вчені» слова. Смысл заголовків був туманним і науково інтригуючим (*Проблеми системи конструювання речень замість побудова; лексика замість словник; лексичні одиниці замість слова* і т.д.).

Справді, в оцих «учених» фразах вбачають смысл науки. Зумів висловитись замисловато, щоб ніхто нічого не зрозумів – усі вважають, що тут глибина.

2. **Оцінка свого життя.** Сьогодні знову рано прокинувся і якась духовна блискавиця освітила пройдене життя: суцільні й тяжкі помилки і душевні травми. Кілька років і скільки сил віддав бібліографії. Добре, що хоч якась мізерна частина вийшла. А словник творів Коцюбинського? Тут теж багато праці. Навіть була спроба працювати над частотним словником та словником імен людей. Добре, що я припинив усе це на початковій стадії. Хоч, з другого боку, якби були нормальні умови, то не марними були б наслідки цієї роботи (а величезна купа матеріалів з топонімії, гідронімії? Зрештою, диктанти, розробки до картин теж не варто було опрацьовувати, бо наслідки не будуть співмірні із затратами). Чи, може, все «марнота, суєта»?

Фактично, все це було – втеча від самотності, від скорботи життя. Значить, не було щастя? Хотілося хоч у науковій галузі перемоги, а життя піднесло поразки. Мене стали боятись, уникати зустрічі зі мною, хоча (о, яка гірка втіха!) не зі мною одним так сталося. Думаю, що Ліна Костенко, Вінграновський і багато-багато інших талановитих, геніальних навіть, теж не вбереглись, заплутались у сітях.

—• 22 лютого 1973 р. •—

1. **Застрахані й підступні.** Позавчора був у місті. Навпроти йде Козенко (викладач політекономії) – глянув на мене, впізнав і відвернув голову; через деякий час це саме повторилось і з Кузіною – зробила вигляд, що не бачить.

Одні – ненавидять, і тому відвертаються, інші бояться. Лише росіяни, що ще не встигли перейнятись оцим болотом, зупиняються, запросто говорять, розпитують.

Кажуть, біжить N, налетів на знайомого X. X: «Куди це ти так поспішаєш?» – N: «Та оце біжу з роботи додому, щоб по дорозі нікого не зустріти».

У письменника N зняли з плану книжку, яку вже мали от-от видавати: рознісся слух, що його викликали в органи (а фактично цього не було).

2. **Медслужба.** Вчора простояв 2,5 години в черзі, щоб потрапити до лікаря. Герасимова направила зробити електрокардіограму (сьогодні ще 3 години на ЕКГ потратив: всі збилися у маленькі сіни, всі товпляться під

дверима – невже не можна видавати талончики, щоб кожен знав приблизно свій час, адже більшість поприходили з роботи; завтра слід іти до лікаря, щоб установив діагноз). Питаю лікаря, чи не можна дістати курортну картку, хотів би поїхати в Миргород підлікувати шлунок. «Ні, не дозволяють, треба спочатку мати путівку, а тоді дадуть курортну картку», – каже.

І тут які перспективи: ізгоям не можна буде ні на який курорт попасти, адже їм путівки ніхто не дасть, зате заслужені будуть забезпечені всіма благами.

3. **Яка безмежна влада над людиною.** А якщо заглянути в майбутнє – коли будуть машини, що вгадують думки? Якимось уявив собі я це і жажнувся. Як багато засобів тиску на опірних і шляхів кристалізації послуху. Тут врахована і сила, і слабкість людини, її чесноти й пороки. Хочеш зробити кар'єру, досягти успіху – абсолютна «принциповість» типу Регушевського; ледь хто обурився – ніяких жалощів; абсолютна самотність, навіть відкритий вияв презирства з боку оточення, колишніх товаришів (вони робитимуть це, щоб застрахуватись).

Позбавитися роботи – які це моральні муки. Здавалось би – сиди й працюй, займайся наукою. Нема сил: невідомість, невизначеність становища, страх перед «заходами» не дають можливості на чомусь зосередитись.

До війни, виявляється (розповідає Ліда), декого позбавляли права голосувати. Коли через певний строк дозволяли – люди йшли до урн і плакали. Нарешті й вони такі, як усі.

4. **Самотність.** Ніхто не заходить, не поздоровляє зі святом, не пише. Щодня ждеш з надією пошти – її нема, чекаєш людини, що, може, хтось зайде – нема. Кожен день чекаєш зміни: а може, запросять на роботу? Ліда приходить з інституту: «Ну, що нового? Нічого не чути?» (з надією, що щось втішне має бути).

Кільканадцять днів тому заходив Браницький: висловлював співчуття, картав друзів, які виявились друзі до першого міліціонера, казав, чому до нього не звернувся, він би допоміг; інститут поступив несправедливо. Мав зайти, бо йому потрібно відредагувати монографію (проспект). Не з'явився. Десь почув щось страшне про мене.

Куди їхати? Де влаштовуватись?

5. **Мотив.** Вождь виступає з промовою. Поети змагаються, хто краще заримує. Тут свої болі, проблеми. Одні пишуть політичні брошури, інші заримовують. Лист Сталіну від українського народу – як краще похвалити за все.

6. **Машини, що вгадують думки, настрої.** Яку економію принесуть! Зараз один виявлений крамольник коштує в середньому 100 тис. А це періодично, як рентген, проходять масове обслідування. Виявлені поповнять армію дармових робітників.

Все буде регламентовано. Активісти і під час одруження будуть користуватись підтримкою: райком рекомендує йому одружуватись з N (або даватиме вибір), мати стільки-то дітей... залежно від громадських заслуг і ваги будуть формувати сім'ї. А будуть і не дозволяти мати сім'ю.

—• 24 лютого 1973 р. •—

1. **Тема, сюжет. Капустін Володя.** Його життєву трагедію можна б узяти за основу твору (як і Глинського): вразливість, честолюбні плани, самотність, невміле й невдале кохання, конфлікт із середовищем, помилки, втрата життєвих орієнтирів... Викласти свої спостереження, власний життєвий досвід. Фінал: психлікарня.

Крик розпачу, який лякає сусідів і примушує їх викликати карету.

Деталь: Смоленчук висміював Капустіна (відпускав на його адресу колочі жарти). Тепер сам опинився в такому. Чи усвідомив хоч тепер щось із того, що трапилось? Чи подумає, що просто друзі в нього такі зрадливі? Інколи любить зауважувати: «Це риса українців, не був би він українцем...» (коли йдеться про зрадливість, невірність, підлість, підступність).

2. Кілька днів тому від хвилювання і нервового напруження розболілось серце в мене і в Ліди. Обоє кволі, безсилі, виснажені, втомлені, зацьковані, самотні, без перспективи, надії. І от якось різко вималювалась картина, ідея: пропадемо на втіху нашим заздрісникам і ворогам (у Ліди настільки нерви розхитались, що каже, ніби все тіло дрижить).

3. **Байдужість.** Десь зустрічав вирази: *вбивча байдужість, байдужість вбиває.*

4. **Право першого.** Недавно прийшло в голову: чому було не поступити по-Регушевському – налякати гада Сорокіна, пригадати йому, що він говорив, за його підлість, мовляв, якщо щось, то вас викажу. А що як він, злякавшись, побіжить і напише, що все це я говорив?! Щоб застрахувати себе.

Мабуть, і Масюкевич побіг тоді, бо злякався, що я напишу щось на нього.

Лідин батько попав: товариш при випивці необережно висловивсь, злякався, одумавшись, побіг заявив, приписавши свої слова колезі.

5. Багатьох, кажуть, здивувало й розчарувало те, що по смерті у М.Рильського нічого не знайшли «такого», як в інших. Чи, може, в цьому полягає його мудрість: а) діти, сім'я, б) його власна творчість – чи варто закривати доступ до неї?

6. От чого ти не такий, як я?! Чого? – за що ненавидять внутрішні татари.

Згадую фільм «Человек в футляре». Гроза містечка – Беліков. Як показати суть кожного зокрема, концепцію в цілому, внутрішніх татар, створювану ними атмосферу «свинцовых мерзостей» (почитати Горького).

А які вони і різні, і подібні: Калнауз, Масюкевич, Яловий, Тарасенко, Логвиненко, Козенко (читає політекономію), Бойчук, Борщевський та ін. Ясир, невільників ловити, але серед одноплемінників – як змінились часи: юридично це стало внутрішньою справою, ніхто не має права вмішуватись.

7. Ліда недавно вийшла на вулицю. Бачила Смоленчука рознервованого, зляканого. Ходив у сад, щоб розвіятись. Каже, передчуває нещастя: «Так передчуваю біду, що аж нудить». Видно, що у класі в нього щось трапилось, тому й так потерпає: «Назвав учнів горилами, можливо, в класі мікрофон вмонтовано. З нічого можуть зробити щось».

Видно, він страшно мучиться. Вчора заходив до мене. Настрій аж надто песимістичний, абсолютно не вірить, що буде щось краще. Надто багато провин назбирали: був у Німеччині, визволили американці, був на Уралі, колись приїжджав у Кіровоград Симоненко, у справі цей факт інтерпретується: «Приїжджав насаджувати націоналізм»; зараз нова – розповсюджував «Лист» Дзюби.

Не можна виправдатись, щось довести.

8. **Криваві жертви богам.** Розповіді про давні звичаї і сучасність. З'явилися вони як необхідність зміцнення режиму. Чи нема в цьому великого смислу? Починає дисципліна розхитуватись. Тому для зміцнення ладу – знову жертви.

9. **Безсоння. Муки.** Само звинувачення. За допомогою медикаментозних засобів вдалось досягти відносно спокійного стану. Бувало, схопишся вночі – і враз насає на тебе злива докорів: і чого я сказав саме так? Перед ким? Як же так сталось? Через що? (встаєш і ходиш з кутка в куток або бездумно кудись дивишся).

10. Мені не дадуть життя: а) Колись Ілля розповів про якогось знайомого, якого зняли з роботи за те, що читав Біблію і давав своїм друзям. «Ну і що ж тут такого? І я прочитав би. Цікаво, що ж це таке?» – «А зачем она тебе? С какой целью ты будешь читать Библию? Сколько труда и средств вкладывается на атеистическую пропаганду, а тут находятся такие, которые оживляют религиозные предрассудки».

Нащо було вступати з ним у цю дискусію? Він у дружніх взаєминах з Міщенком і придуркуватий. Навіть не бажаючи зробити зла, скаже: «У него вывихи есть. От он не может понять...» і т.п.

б) У квартирі під час випивки з Сашею Любимим він розповів про жорстокість бандерівців, а я розповів про епізод, що трапився з Лідією Мельниченко (її, комсомолку, в селі не вбили, потім вона зустрілася з ними, коли були в тюрмі). Він теж з ними контактував, цьому капітанові скаже: «Он их защищает. Белорус, а набрался ихнего духу». Чого доброго, розпише, що і Сергій – результат мого впливу.

в) На останньому побаченні (десь приблизно 24.01) Чорноморець показав листівку-портрет Бандери (хотів, напевне, виявити мою реакцію), а я замість мітингування – лише промовив: «Скільки людей загинуло!» Цю фразу можна в загрозовий для мене бік прокоментувати.

—• 26 лютого 1973 р. •—

Образки. Кілька днів тому (промови надруковані в газетах за 20.02.73) відзначено 70-річчя Підгорного. Відповідна церемонія (в ЦК) транслювалась по телебаченню. Л.І.Брежнєв зачитав слово в слово з листка привітальну промову. Потім розцілував ювіляра. Підгорний, вийнявши з кишені листок, теж дуже уважно прочитав відповідь. Усі члени ЦК стояли напружено, слухали уважно.

Якщо Брежнєв готувався до виступу, написав його, то звідки міг знати Підгорний, що про нього скажуть і яку відповідь давати? Мабуть, усе заздалегідь було погоджено.

Така ж картина відбулась і в Празі: Брежнєву подарували якусь найвищу відзнаку (це було днів 2 тому). Він вийняв листок і прочитав відповідь на це, подякував. Там усе до деталей, мабуть, було передбачено. З Гусаком теж, по-російськи, звичайно, Брежнєв тричі поцілувався навхрест.

Сьогодні по телебаченню передавали церемонію підписання першими секретарями Чернігівського, Гомельського і Брянського обкомів договору про соцмагання. Підносили папки для підпису і секретарі підписували це як ніби на рівні держав (все мало такий вигляд, ніби це глави урядів), потім почали цілуватись.

Асоціації:

а) «Здесь, Ваше Величество, надо улыбаться...» Так, здається, до деталей розписувались придворні церемонії при Людовиках. Церемоніймейстери знову ввійдуть у моду.

б) Цілування стане модним, загальноприйнятим на всіх рівнях.

в) Читання записок.

—• 27 лютого 1973 р. •—

1. **Смоленчук:**

а) Козенко сказав на партійних зборах, звертаючись до Смоленчука: «Вы позорите своего отца!»

б) Колишні друзі виступали з найбільшою старанністю – щоб відмежуватись, показати свою принциповість, відсіяти підозріння: і ти з ним був.

в) Головний редактор районної газети в Знам'янці – випускник Смоленчука (СШ). Він йому ще в школі допоміг надрукувати в районній газеті близько сотні заміток. Дзвонив Смоленчуку завжди, часто заходив, зараз – уже все.

г) На Черемушках живе заочниця Одеського університету, писала дипломну про Смоленчука. Майже перед захистом відмінили і запропонували іншу тему.

2. Недавно була телепередача про М.Шагінян. Вона розповідала (цікаво було б про це прочитати), що після лютневої революції запанувала

якась розгубленість, невпевненість (люди одержали свободу і не знали, що з нею робити, аж страшно стало; подібне, мабуть, відчуває звільнений собака, що весь час був на прив'язі). Лише після жовтня з полегкістю відчували, що долю Росії взяв у свої руки Ленін. А так був хаос.

3. *Розмова*. Якимось зайшла мова про Мороза: наскільки ж його засудили? – Назавжди.

4. *Розмова* (теж надворі): про щось мали поговорити в квартирі в кімнаті, мовляв, знайду завтра до тебе додому, ні, давай краще погуляємо – подихаємо свіжим повітрям і зекономимо державні кошти (натяк, що в хаті є записувач, що десь там на пульті записують на плівку розмови).

—• 1 березня 1973 р. •—

1. *Глибина трагізму, самотності й болю*. Дуже цікава була інсценізація твору Фадеева «Разгром». Я раніше не читав цієї «оптимістичної трагедії», варто повернутись до неї. Деякі думки, мотиви можна почерпнути з цієї повісті: погоня за жменькою борців, кільце замикається, жорстокість нападників. По асоціації згадався мені випадок: безвихідь, загибель героя, якого товариші поховали, а нападники викинули з могили. На ґрунті нервового перенапруження, розпачу можуть бути й внутрішні чвари в групі.

Залишається мати. Затаврована. Її постійно ганьблять і дорікають її сином. *Vestia triumphalis!*

Протиставлення добра і зла. Прототипи: Страшкевичка і її сусідка (і не одна).

Образ нещасної матері – образ Вітчизни.

2. «*Ой пили з одного цвіту мед бджоли, отруту змії*», – згадалися ці слова, коли подумав про Регушевського. Зробити Франка основою своєї кар'єри, не взявши від нього ні каплі людяності, благородства!

Пригадується, він бігав до Страшкевича. Чи не чисто корисні мотиви ним керували? Може, в нього (в Страшкевича) є щось таке, чим можна пожитись? Чисто свинське його до мене ставлення підтвердження цьому. Він, напевне, знає, що мене не прийняли в Донецьку, у цьому буде ще одна моя вина: «його ніде не беруть».

3. Розповідають, у ЦК України повна реорганізація: багатьох звідти вигнали з правом займати посади «не вище» вказаної. Полетіли Цветков, Овчаренко та ін. Їх була ціла компанія, вони почали «підкопуватись» під Н, а в того виявилась «сильна рука», зв'язки, вони про це не знали, от їх і погнали. Яка характерна і цікава картина! Кубляться. Один на одного, що знає, доносить, а це у свою чергу кожного примушує вислужуватись перед владою до останку.

4. Викладач марксизму-ленінізму в інституті Мардхуда. В.о. професора. У магазині самообслуговування набрав у кишені кілька банок рибних консервів, його піймали, справу передали в інститут. Тут

його соромили, здається, за це та ще за щось. Не «тому» присвоїли професора.

У нього на кафедрі Роботнова написала дисертацію, успішно захистила її в Одесі, він (перед захистом представив хорошу характеристику) у ВАК написав клязу: робота ненаукова, Роботнова ніякий не спеціаліст. Звідти клязу надіслали сюди на розгляд. Викликає його ректор, совістить, він: «А я не хочу, чтобы она была кандидатом».

Пригадую, він на всіх зборах виступав, щось завжди говорив у такт ректору, це й допомогло йому піднятись до в.о., нарешті ці конфузи.

Яке грязне обличчя деяких «учених»!

5. **Вчений.** На фізкультурний факультет прийняли якогось професора. Ніякого поняття про педагогічну роботу (в минулому працював у лабораторії, де й захистився), але апломб. Хтось з його кафедри підготував методичний посібник для самостійної роботи студентів, він привселюдно: «Из двух хороших русских работ сделали третью плохую украинскую». Мовляв, те, що видають по-українськи, списують з російських праць. На жаль, часто так воно й буває, бо для будь-якої оригінальної думки нема ніяких умов.

6. **Кара.** Якось Микола Смоленчук зауважив: «Я в кращому положенні, ніж ви: в мене дочки, а у вас сини». У тому значенні сказано, що підозріння автоматично перейде й на дітей (синів; дочки вийдуть заміж і поміняють прізвища). Справді, так може бути.

—• 2 березня 1973 р. •—

Втома. Важко описати стан якоїсь крайньої втоми, нервового виснаження, в якому знаходились і я, і Ліда. Душа перевертається, щось здавлює груди – каже Ліда.

Величезна напружена була в неї робота ціле літо (над дисертацією, на яку витрачено рештки сил, перевірка контрольних, методрозробки до картин, диктанти, стаття про перекази), моє звільнення з роботи, особливо відчутного удару мені завдав Донецьк. Цілий місяць не можу зрівноважитись.

А тут кров з носа потрібно кінчати Лідину дисертацію. Лежить усе на столі. Ліда каже: «Як гляну, ніби на покійника. Нічого робити не можу й нервуюсь, що день за днем проходить безрезультатно». Мета близько, а вже ніяких сил дійти нема. І мучить (постійно ниє в душі) невдоволеність – що з працевлаштуванням, як складеться моя доля. Невже всьому кінець, а потім ще й обвинуватять: «За какой счет живешь? Паразит!»

Пробуджуєшся вночі – безвихідь. Вдень хоч не так душа болить. Безкінечний самоаналіз, тисячі переживувань одних і тих же ситуацій.

Ліда інакше не називає Регушевського – псина (якби дав Бог, щоб цю псину десь лизнуло).

Абсолютна ізоляція. Як у камері-одиначці. Чотири стіни. Виходимо

на прогулянку: щодня одна і та ж стежка. Сьогодні хоч сніг, а то весь лютий калюжі, грязь непролазна. Як на гріх, порозкопували кругом вулиці – то теплотрасу, то каналізацію проводять, то кабель (до речі, це роблять щороку), біля нас величезна калюжа (забився стік), був час, що навіть підвали заливало. Щороку ремонтують, щороку перекопують.

Інколи біжиш до поштової скриньки: може, хтось щось відрядне напише. Ніхто! І Костюк, і Дейнега не відповідають на листи. Один Льова пише багато і часто, – аж двічі по 50 крб. вислав. І рідні забули про мене.

—————✎• 5 березня 1973 р. •☞—————

1. *Драматургія*. Вчора (4 березня) був на виставі «Одисея в сім днів» (автор п'єси О.Коломієць). Неділя, а театр пустий (у залі було близько 70 чоловік, сам підраховував – зайнятими була лише яка-небудь п'ята частина місць).

У центрі п'єси – образи батька і сина. Батько прислуговує синові, син грубий. До нього заходить така ж дівчина. Ні в що вони не цінять старих. У результаті випадкового збігу обставин син зацікавився своїм батьком (його минулим) і дізнався, що це колишній керівник партизанського загону, він вихватив цього хлопчика (батьків якого вбили німці) з рук німців, урятував його життя, виростив. Діти замислились над тим, що вони зобов'язані своїм життям і добробутом батькам (повинні порозумнішати).

Казенна мелодрама, плоска мораль. Подив викликала бездумність діалогів і самої п'єси в цілому.

Лише два старі артисти говорили якимось природно по-українськи, інші – нестерпно, йдеться не просто про помилки, а й про весь лад, акцент, артикуляцію. Видно, цією мовою вони користуються лише під час виконання зазубрених ролей.

І на які витрати йде держава! Театр на дотації і якій! І чи такі п'єси – результат умов, чи навмисне добираються й популяризуються як засіб компрометації культури? Періодично організуються й примусові відвідини театру: не хочеш сам йти, ми примусимо подивитись в оце криве дзеркало, щоб ще більше тебе від нього відвертало.

Мостовий (головний редактор «Кіровоградської правди») керує й місцевою спілкою письменників. Кажуть, це одна з найдальших від літератури осіб на Кіровоградщині. Можна сподіватись і відповідних результатів.

2. *«Людським презирством, ніби струпом, вкритий...»* Цікаво було б зібрати приклади й розібратись у них про ненависть до української мови, українського народу навіть серед самих українців (М.І.Марченко. Українська історіографія, КДУ, 1959, с.185). Проходжу повз СШ № 13. Адже це теж кузня ненависті до слабого: обкрадають, ще й ненавидять твоїх дітей.

3. **Образок.** Браницький робить собі рекламу своїми знайомствами. Він усім, у кому зацікавлений, розповідає про свої дружні зв'язки з впливовими особами, такими, як Кондуфор, Скаба... На це відразу кльонув Регушевський, зтягнув його до себе, навіть допоміг у дечому (віддрукував автореферат і т.д.). Тепер же, розкусивши, не хоче з ним спілкуватись, а це – ображає Браницького. Регушевський уже зтакався з Безстакою, секретарем парткому. На цьому можна б побудувати цікаві колізії (навіть драматургічні): як Регушевський залицявся (надія на високопоставлену руку), а тепер не пускає на поріг (нащо мені рядова обуза).

4. **Образок (мотив).** Вчора я зустрів, як ішов з прогулянки по парку, Смоленчука. Трохи погуляли з ним (він мене провів, потім я його). Мені нема з ким поговорити, хочеться відвести душу, можна збожеволіти в самотності, а він може подумати, що «я проявляю до нього інтерес» (як він «там» колись сказав), щоб у нього виудити «щось». Які бувають ситуації!

5. **Образок:** Н. придумав смішну ситуацію («піду до начальника, скажу йому те-то й кину чорнильницю в морду»), уявив цю сценку, якої ніколи не буде, і сміється, аж заходиться. А взагалі це могла б бути цікава художня деталь: комічні ситуації ідеального уявлюваного і реальної гримаси.

6. **Обмін партквитків.** З 1 березня 1973 року почався обмін партквитків. Білет № 1 був виданий Леніну.

Був би цікавий образок: виписують партквиток (є фото в газеті «Правда» за 2 березня) в урочистій обстановці, підходять до Леніна (а при теперішній техніці можна зробити його як живого), вручають цей квиток, по черзі підходять і тиснуть йому руку й цілують. Виконується «Інтернаціонал» (цього при обміні не було. Цікаво, чому не випускають революційні гімни при обміні, а так, мовчки все), усі стоять напружено.

Ленін приймає парад, виголошує промову. Ходить по Кремлівській стіні щовечора. Маса людей приходять подивитись. Особливе враження справляють його промови і його голос, рухи (енергійні жести), маса приходять в екстаз. «Ленін жил, Ленін жив, Ленін будет жить!»

Які можливості для кожного нового великого продовжувача справи Леніна це відкриє! І Сталін, і Маленков, і Хрущов – всі вони, у свій час, були істинними ленінцями, продовжувачами курсу Леніна.

По телебаченню (здається, 2 березня) передавали церемонію вручення квитка № 2 Брежнєву. Він довго дивився на одержаний квиток, здавалось, буде його цілувати або скаже щось історичне. Ніби вже й приготувався до цього (бо двічі розкривав книжечку, зворушливо дивився на неї), потім звернувся з короткою промовою до членів ЦК (повинна бути в «Правді» за 3 або 4 березня). Дякував за велику довіру, яку вони йому виявили.

Показували обмін квитків у якомусь районі. Одна жінка, одержавши, плакала від зворушення: вже вшосте отримує новий квиток. Дуже багато

похвального говорила про Брежнєва (мабуть, не було їй важко, оскільки й про попередніх говорила так само).

Образок: Володар звертається до своїх підданих, які дрижать від його погляду, цілком серйозно дякує їм за довіру і т.п., як ніби вони мали якийсь вибір. А може, за те, що допомогли стати володарем?

7. **Оплакування.** Як багато говорять про загиблих у боротьбі з фашизмом? (І це може піти на руку: позбутися своїх противників; вшанувати їх мертвих, видаючи їх за беззавітно відданих вождю, зміцнюючи і цим духовну владу над нащадками, утверджувати почуття своєї справедливості, наприклад, перевал у Карпатах: хай ті постріляли, а жертвам ми поставили пам'ятники).

Цікаво, чому не оплакують євреїв, яких так багато загинуло? На їхніх могилах нема монументів. Навіть рідні не можуть оплакати. Ніхто вже їх не згадує.

8. Недавно мені снився (вже втретє) Євген Сверстюк. У минулому році навесні: ніби ми цілуємось. В останній раз ніби ми зустрілись десь на півдні в містечку (приїхали на відпочинок), зайшли в закапелок якийсь, щоб нас не бачили (не звинуватили у зв'язках), обмінялись кількома словами («Вони думали, кажу, що ти давав мені книжки»; він: «І до мене з цим приставали»).

9. Смоленчук (вчора на прогулянці) розповів, що Базилевському вже була якась неприємність за те, що підтримував зв'язки з ним (Смоленчуком), комусь, хто дружньо ставився до Смоленчука, дали догану (на звільнення з роботи не назбирали матеріалу), але Базилевському, здається, не цим мотивували. Думаю, Якова Бурлаку не через мене звільнили?

—• 6 березня 1973 р. •—

Розмови, образки, ідеї

1. Сьогодні у нашому дворі гуляв із собакою Федотов. Я підійшов до нього, йому нікуди було діватись, зав'язалась розмова. «Вони» з ним говорили про мене, бо він передав деякі «їх» думки: мовляв, «націоналісти его выдвинули, а теперь используют» (тобто допомогли мені зробити кар'єру)... «от вы как идеологический работник (до Федотова) утверждаете нашу действительность, а он выступает против...»

Видалось дивним, що націоналісти мене «выдвинули».

Федотов каже, що я попав під таку хвилю, але вже на роботу років кілька не можна буде влаштуватись. Ця хвиля вже пройшла. «У нас политика проходит волнообразно: сегодня одна кампания, а завтра уже хватаются за другое».

«Зачем тебе эта украинская мова? Как тебе такая глупость могла прийти в голову. Брось это. Езжай в Белоруссию – другую республику».

Кажу, що був «там», так «вони» відповіли, що не мають ніякого

відношення до мого звільнення. – «Они не скажут!»

В уяві постала гра, яку я колись бачив на площі біля Зимового палацу в Ленінграді (грандіозне видовище: вся площа була заповнена гравцями): одного з учасників, якому спершу зав'язують очі, колеги б'ють долонями по спині чи сідниці, битий має вгадати, хто вдарив, щоб передати йому свою роль битого. Кожен на іншого киває. Так і тут: інститут на КДБ, цей на обком, ми тут ні при чому, все це лише натяками, кожен зокрема невинний (хоч тут усі разом звільняли).

Ілля Федотов розповів, що й у Казахстані така кампанія пройшла. «Но там не было ничего особенного – казахов всего 17%, русские на месте все сдержали» (натисли на казахів). Говорячи про це й про українську мову, він ніби дихнув на мене таким шовіністичним чадом. Цього не відчувалось раніше. Пройшов школу тут.

2. Смоленчук передавав цікаву розмову з ректором. Коли той сказав, що буде конкурс, розглядатиметься справа Смоленчука, то цей запитав: «Що, „звідти” дзвонили?» – «Ні, „звідти” дзвінків не буває, але подумують: ким він себе оточив». Мовляв, хоч і не дзвонили, щоб зняли з роботи, але самому це треба зрозуміти, інакше пришиють – «оточив себе он ким». Можливо, тому він не радить мені їхати в Житомир («теж скажуть: он кого він – тобто житомирський ректор – приймає»).

3. 27 січня 1973 року по телебаченню транслювалось телезмагання між Гатчино і Тосно (різноманітна програма). Найцікавіше заключне слово одного з журі (голова): поздоровив переможців, а всім учасникам і телеглядачам побажав перемоги в соціалістичному змаганні, яке широко розгорнулось по нашій країні, великих успіхів у виробництві сільськогосподарської продукції і товарів народного споживання, успішно виконати програму третього, вирішального року п'ятирічки.

4. Лагодичі справляли день народження Інни. Між іншим зайшла розмова за столом про суспільні дисципліни, довіру до офіційних тез. Навпроти мене сидів якийсь студент політехнічного (Кіровоградського) інституту сільськогосподарського машинобудування: «У мене ще в школі почали виникати сумніви. Особливо багато питань виникало в 11 класі на уроках суспільствознавства, але боявся їх задавати вчителю – знизить оцінку. Ось що подадуть, зазубриш і так говориш. А тепер на основах наукового комунізму бачу, що сам викладач не вірить у те, про що говорить. Але з ними проводять інструктивні наради, що вони повинні говорити. А це їх хліб. Хай поспробує скаже щось не так». Кажу: «Все ж є такі, що вірять, не може ж інакше бути». Хтось з присутніх зауважив: «Ой, хто там вірить. Ще в школі я переконався, що все це брехня».

5. Василь Семенович Чорноморець на останньому побаченні (25 січня 1973 року) зауважив: «Ви ще нам дякуйте, що ми не порушили проти вас кримінальної справи». Показував фото Бандери. Я наївно зауважив, що Оберлендер підіслав убивцю, вони ж з ним разом створювали дивізію

«Нахтігаль», то той не хотів мати свідка. Чорноморець подивився якомсь пильно, посміхнувся: «Ви ніби й не знаєте?!» Що він мав на увазі? Крім того, з якою метою він мені це фото показав?

6. *Анекдот*. Розповідає N, що сидів кілька разів «в різних местах заключения». За що? Проходив біля трибуни на демонстрації. З трибуни викрикнули: «Ленін помер, але його справа живе!» Я неголосно, здається, зауважив: «Краще б він жив, а його справа вмерла». Прийшов додому, а вже мене чекають. Відсидів. Повернувся. Дали на демонстрації нести портрет Фурцевої. Йдемо. Аж один п'яний дурак прив'язався до мене. Я, щоб його відігнати, й прикрикнув: «Як дам цією проституткою, то юшкою заллешся!» Забрали. Вже кінчався строк, поставили мене керівником художньої самодіяльності. Я зі злодіїв організував хор, який виконав пісню «Партія – наш рульовий». Пришили політичну сліпоту і додали строку.

—————☞• 8 березня 1973 р. •☜—————

Project. У майбутньому має наступити деурбанізація. Але які її шляхи.

Повинні залишитись великі промислові комплекси, інакше виробництво буде нерентабельним, хоча можливі, мабуть, і невеликі підприємства – швейні та ін.

Здається, був би найкращим такий варіант. Заводські комплекси з гуртожитками-готелями. Робочий день – 12 годин. Людина працює 3 дні, живе в готелі. 4 дні відпочиває – їде у свій дім з садочком, займається садівництвом, сільським господарством.

Так людина може жити на значній віддалі від місця праці.

—————☞• 10 березня 1973 р. •☜—————

1. *Формула асиміляції*. Як це важливо знайти пристойну формулу і форму. Овчаренко, ректор Кіровоградського педінституту, розповідав про якийсь наказ (здається, про скорочення кількості вузів, який Сталін підписав лише після того, як було знайдено відповідне формулювання). Він справді тут був майстер, мабуть. Ось читаю в газеті: «З поеми дружби і єднання»... «виховували в дусі інтернаціоналізму...» «клуби інтернаціональної дружби» (все це легко можна проілюструвати матеріалами з «Радянської освіти» за листопад 1972 – січень 1973 року). Отже, знайшли назву і різні пристойні форми асиміляції, під фанфари, феєрверки великих слів і справ, усувають упертих, які виступають проти великого і благородного (але робиться це якнайтихіше). Ідея революції: тюремників, образених, у тому числі злочинців, поставити на керівні посади.

2. *Смоленчук. Спогади з табору* («филтрационный, проверочный лагерь»):

а) Шестеро хлопців пішли й з-під снігу накопали картоплі (колгосп

не встиг вибрати, залишилась на полі). Їх судили, але дали по 1 року. Відсиділи. Відпустили їх додому, видавши відповідні документи. Виходить, виграли. Тоді чоловік, мабуть, 20 табірників пішли й зробили невеличкі крадіжки, просто для форми, й заявили про це, бажаючи відсидіти в тюрмі по року чи два, щоб вийти потім на волю. Дали по 10 років.

б) Досить було щось сказати, як людина пропадала. Пригадує, Н. не повернувся з роботи. Вечором прийшли й забрали його речі. Ніхто не знає, де ділась людина (як це, мабуть, впливає на психіку інших! Відчуття приреченості, повністю покладатись на «милість» тих і страх перед ближнім).

3. *Картинка*: Сергієнко ніс із машбюро характеристику на Смоленчука (вбивчу, фактично вирок на смерть) у лівій руці, зустрів Смоленчука в коридорі (цей стояв біля вікна, а Сергієнко біг біля стіни ауд. № 14), підняв праву руку: «Привіт, Микола!»

4. *Ковшар*. Про нього говорять, що крайній негідник і жорстокий. Кажуть, пішов на пенсію, нібито його випхнули. Особливо постарався в цьому плані Шевченко (колишній його заступник). Вони між собою *загризлись*. Мовляв, на сумлінні Ковшара ряд зацькованих комуністів (інших ніхто не бере до уваги). Шевченко написав, що зі Смоленчука зробили націоналіста. Він робив ворогів, націоналістів, зацьковував людей (хтось із комуністів закінчив життя самогубством). Ковшар працював у Західній Україні. Якби якимось чудом попав під суд, то він сказав би: «Я виконував свій службовий обов'язок». (До речі, і Чорноморець якимось проговорився, що його вважають катом українського народу, націоналісти пишуть таке про нього. Він же теж був на Західній Україні, виходить, це був своєрідний полігон, де випробовувались Ковшари, де проходили криваву практику, де прокладали по трупах, сльозах сиріт шлях у життя).

5. *Еволюція*. Тепер Смоленчук стверджує: «Вони нам усе-таки помагають. Інакше нас давно стерли б» (про протести в Західній Європі проти репресій в Україні).

6. Чорноморець каже про «Лист» Дзюби, що у Вінниці протягом 5 років інтелектуали смакували його (скільки в цих термінах презирства!). (Моя розмова з Чорноморцем відбулася 9 березня). Вінницький начальник КДБ мав інфаркт, коли розкрилась уся ця історія... Його викликали в ЦК – що в тебе під носом робиться?! Його місце, посада зобов'язує до репресій (виходить, незалежно й від його особистих симпатій чи антипатій. З них своє запитують).

7. Чорноморець («не для публікації скажу»): «Звідти (з Донецька) Шевчук подзвонила сюди, хтось у неї тут є знайомий, і звідси повідомили, що вас звільнили через націоналістичні помилки». Чи він каже правду, чи хоче замести їхні сліди? Нібито вони (в тому числі й начальник) вирішили, щоб я їхав і працював, що вже досить з мене покарання. (Невже

Регушевський сказав це про мене? Зрештою, до кого б не подзвонили, то скаже те саме).

8. По телебаченню Юрій Жуков, коментатор газети «Правда»: у Китаї заборонили нашим представникам покласти квіти на могили загиблих воїнів. Дуже багато листів одержала редакція, в яких автори висловлюють обурення з приводу такого святотатства («разве можно издеваться над погибшими?!»).

9. **Образок.** Коли був у нас Козаченко, розповідав про з'їзд письменників, то із залу поступила йому записка із запитанням, як Козаченко оцінює виступ Шолохова на з'їзді? Питання «сочли» крамольним, вияснили, що авторами його були Грушкін і Смоленчук, тому про них потім мова пішла в обкомі.

До речі, виступ Шолохова називали (секретар по пропаганді) антирадянським. Чогось дуже настроений проти М.Стельмаха Ковшар, відзивався про нього останніми, найбільш принизливими й образливими словами (антисоветчик, сволочь і т.п.) – це в якомусь виступі в обкомі.

—• 12 березня 1973 р. •—

1. 10 березня 1973 року у саду обчищали дерева від личинок гусені. Заходив до мене Смоленчук, були ми з ним у його саду, розповідав дещо зі своєї біографії страдницької (див. запис за 10 березня 1973). Коли ще вчився в технікумі, то між хлопцями була утворилась група друзів. Довідалось про це КГБ, розслідували. Запитували його між іншим, чи він цікавиться Єсеніним (це ще відразу після війни).

2. 10 березня 1973 року по телебаченню транслиювали урочистий вечір (Москва), присвячений 8 Березня. Цікаві картинки: у доповіді, у вітальному листі на адресу ЦК повно хвальби Брежнєву. Він сидить у президії і задоволено слухає. У вітальному листі (жіноче свято!) дано обіцянку успішно виконувати зобов'язання. Зачитали лист. Він: будемо вважати ваші оплески за одноголосне схвалення тексту листа.

Був монтаж (діти вітали учасників збору): стоять п'ятеро дітей і по черзі бездумно, голосно декламують беззмістовні великі фрази. Ах, яка вражаюча картина!

3. Ось записав це, і мною оволодів страх: а що як прийдуть «ті» і знайдуть?! У кожному слові уздрять крамолу, зазіхання на державу. Нічим не можна буде виправдатись.

Видають листи письменників, вивчають по них біографію, погляди. Як це здається дивним зараз. Чи є тепер такі наївні, що в листах пишуть те, що думають? Не пригадую, щоб я навіть найближчій людині написав лист, у якому б не мав на увазі в першу чергу того, хто контролює моє листування і робить з цього висновки.

4. Система виявлення інакомислячих одиниць і обов'язування мас – дискусії. Пригадую, були дискусії про марризм, щоб виявити й покарати

антимарристів; в інституті інколи організуються дискусії на літературні теми.

5. Чорноморець (у розмові зі мною) зауважив, що в середині березня будуть судити Сверстюка – так говорить радіостанція «Свобода». Я висловив здивування: «Вони й це знають?!» – «Знають». – «А хіба суд буде відкритим?» – «А як же, у нас же всі суди відкриті» (посміхнувся).

6. Смоленчук розповідав, що в них у таборі хтось з ув'язнених художників для адміністрації намалював портрет Леніна. Була неприємність, бо малювати Леніна мають тільки художники, у яких на це є дозвіл.

7. Цікаво, які найбільш поширені теми розмов, коли збираються близькі між собою інтелігенти (якщо якась хоч відносна надія є, що один одного не продасть): голодовка, репресії (1937 рік, зараз), арешти, діяльність КДБ (як слідкують за громадянами).

Голобоков їздив у Єгипет, але більше розповідає не про те, що бачив, а про те, як була організована сліжка; інші – про табори, допити, як підслуховують. Недобре розповідають про Логвиненка (цікаво, ніхто його не любить, презирливо називають «безруким», «фантомасом» або просто показують жест).

—• 13 березня 1973 р. •—

1. *Шкільні образки.*

а) Вчителька диктує речення: «Одуванчик, кашка, лютик золотой, белая ромашка в травке луговой...» та інші подібні. Інспектор: «Что это у вас за сюсюкающие предложения?! Что за безидейщина!! Никакой связи с жизнью...» і почав нагадувати документи, постанови ... ось ваші колеги працюють куди краще – і навів кілька ідейних речень.

б) Недавно була перевірка СШ № 9. Інспектриса по молодших класах відвідала кілька уроків Шарпінської, нічого їй не сказала. Зате у звіті, який зачитано на педраді, розкромсала її, хоч працює Шарпінська краще, ніж її колеги. То тих похвалили, а її побили.

в) Пригадується, в Жолобках інспектор чогось напав на вчительку російської літератури, дозволяв собі образливі випадки. Чи не тому, що вона була самотня, покинута й цьому інспекторові знадобилась для розваги? Якщо не можна так, то залякати спочатку?

2. *Інститутський мотив.* Цікаві, по-своєму оригінальні типи Жмурко і Добржанська. При обговоренні лекцій вони добре «чують», кого і де слід похвалити, а кого якнайбільше полаяти. Це незамінне знаряддя в руках таких, як Яловий, Чернецький, бо в Чечота вони могли проявляти й деяку самостійність.

Ось типова поведінка Добржанської в «нейтральній» позиції: Вам треба зауваження? – Нате зауваження. Вам потрібні хороші – нате хороші, погані – нате погані. Ніколи не пригадую, щоб вона сказала щось толкове

чи про книгу, чи про лекцію чуюсь, а просто залежно від обставин (чого від неї чекають у даному випадку) говорить щось, дбаючи лише про видимість якогось аналізу.

Жмурко – за всі роки викладання свого курсу вона так і не зрозуміла суті свого предмета.

Тут, в інституті, своя система, закономірність: болото викидає зі свого середовища одних (поїхали звідси Білецький та ще дехто), засмоктуює інших.

Керівна кліка набирає собі викладачів, хай навіть нездар, але надійних для себе. І ось студенти російського відділу навіть ходили до ректора жалітись, що нема кого слухати.

Студента беруть у шори (є багато засобів примусити його відвідувати антилекції). Помаленьку він втягується, всмоктується, пристосовується, стає навіть носієм і розсадником цієї твані.

—• 17 березня 1973 р. •—

1. **Образки, характеристики.** Пригадується й досі той профдіяч у Вінниці – як він сидів у президії. Якесь у нього таке прозоре бездум'я, легке, ніби аж випромінюється.

А в Козенка нашого щось таке гливке, концентроване, інколи ніби залізобетонне. Важко навіть охарактеризувати оцей стан абсолютно переконаної, незворушної, відданої заскоружлості.

Логвиненко – інший тип, образ. У його походці, погляді, розмові на будь-яку тему, манері, рухах вгадується «заплечных дел мастер». Але коли він на вас сердиться або веде розмову-слідство, вгадується удав. Для нього виявити крамольника – що для історика невідомий документ знайти, для фізика – новий закон і т.д. Він тут увесь, тут сенс його життя.

У коридорі стенд, де фотографії учасників Великої Вітчизняної війни. Логвиненко в цивільному, якийсь у нього особливий погляд – не те щоб хижий, а якийсь підспудний, потаємний, безжальний, «непоколебимый в истреблении всяких контриков и хлюпиков», знавець свого діла, свідомий свого покликання і своєї ролі.

2. Усунути талановитих, здібних – і процес деградації, специфічних змін починає захоплювати собою різні ланки суспільного організму (оскільки вони, ці ланки, перебувають у системних зв'язках між собою, зміна в одній частині тягне за собою зміну в інших). Які ж основні наслідки:

а) Страх розповзається, причому знову ж таки на різні категорії людей діє по-різному: паралізує чесних, але беззахисних; підхльостує інших до ще більшої старанності; третіх окриляє, надає їм упевненості в своїх силах, надихає на нові злочини (Логвиненки та ін.).

б) Ростуть нездари, причому збільшується їх суспільна вага, значимість, роль, а разом з цим і почуття їх власної гідності. Коли мовчать

поети, віршомази не тільки друкуються, але й почуваються куди краще, оскільки їхня сіра поезія виглядала б на сонці чорною, а так сонця нема. Їм і почесні. Їх включають у хрестоматії, мовчить совість. Борщевські не могли б бути публічно такими цинічними.

в) Навіть має значення й такий образ (до речі, досить характерний): письменницька філія, зняли грамотного, культурного керівника, на його місце садять мужичка (в даному випадку візьмемо чесного), він відмовляється: я не можу, куди мені. «Не можеш – научим, не хочеш – заставим». Обіцяють підтримку. І от він змушений своїм незнанням, обмеженістю поневоли давити інших. Зрештою, він несе відповідальність. Цікаво було б проаналізувати цю всю карусель. І.К.Білодід так став міністром: поклади партбілет, якщо відмовишся.

Поневолити фізично (політично) й духовно (інтелектуально). Навіть у таких галузях, як мовознавство. Чи дійсно суспільство розвивається по спіралі? І знову має наступити епоха рабства, про яке предки й не могли мріяти?

3. Лайливі слова: *професор* (Ф.І.Овчаренко: «стоїть як професор... нічого не робить, як професор; що ти з себе професора корчиш?») – це колись так висловився на недільнику); *інтелектуал* (Чорноморець: «Холодний, думаєте, сам написав той лист? Це йому допомогли оті інтелектуали!»); Про «Лист» Дзюби у Вінниці: «Цілих п'ять років його смакували оті інтелектуали», – це на одній з недавніх профілактичних «розмов»).

4. Недавно був я у Вибрика Віля Івановича – куратора по школах і вузах в обкомі партії. Кажуть, на різних зборах (учительських і т.п.) веде він себе нахабно, грубо, свинювато. Мене зустрів привітно, посміхаючись (чи не тому, що вже одна особа викинулася з вікна), але запевнив, що нічим не може допомогти, потрібно мені влаштуватись в іншому вузі – шляхом конкурсу або через Міністерство освіти («у нас кандидатів не так багато, ними не розкидаються»).

Розповідаю, що не відомо, за що звільнили, держава вклала стільки коштів у мою підготовку, і ось я без роботи, коли з мого фаху нема кому читати лекції хоч би на курсах перепідготовки вчителів. – «Це не ваша справа, це справа інститутського керівництва». Про Смоленчука: «Це політично незріла людина».

—• 18 березня 1973 р. •—

1. Чорноморець запевняв, що вони не мають відношення до мого звільнення. А така його фраза все видала: «Ми вже вирішили не чинити криміналу. І начальник (обласного КДБ) погодився: хай працює. Для нас уже досить того покарання, що звільнили» (це під час останньої нашої розмови, коли я розповів йому, що в Донецьку не прийняли).

2. *Народні звичаї і обряди.* З ними боровся Іван Вишенський

(див. М.І.Марченко, Історія української культури, 1961, с.219). Цікаво було б (для зіставлення) зібрати приклади боротьби духовенства з народною обрядовістю.

3. *Інститутський образок*. Жінки зберуться – говорять про торти і т.п., чоловіки – розповідають анекдоти, про рибалку, випивку.

4. *До історії педагогіки, «перебудов» і т.п.* Про поширення «липецького досвіду» див.: Педагогіка. Республіканський науково-педагогічний збірник. Випуск 1, 1965, с.45-47. Стан справ в освіті. І ось появляється «досвід». За нього ухватилися, як за рятівне коло! Які тільки надії покладались на маленький досвід! І яка це була мертвому припарка. Ніхто тепер про це не говорить, навіть присвячені цьому статті тепер смішно читати. А був ажіотаж.

Які ми безмежно розумні й правильні, які ті забугорні дурні й злісні! Оця думка пронизувала марризм, потім «нове вчення про мову» Й.В.Сталіна – як критикувались мовознавчі школи й школки (цікаво було б зараз зібрати ці висловлювання). Те ж і з педагогікою: критика тих і прославлення великих наших досягнень.

Івакін, колишній наш випускник, здібний, покинув школу, зараз працює на Балашівці в райгазеті – зав. сільським відділом.

Пономаренко – студентка-заочниця, що виросла в місті, поле бачила з вікна вагона, тепер теж зав. сільським відділом «Кіровоградської правди». Пригадується гумореска М.Твена «Як я редагував сільськогосподарську газету». Виходячи, мабуть, з принципу: аби було ідейно, а знати сільське господарство не треба.

—• 20 березня 1973 р. •—

1. Чи не дійде скоро до того, що літературою дозволять займатись лише працівникам органів безпеки? (Згадавсь «Постріл у ранок»). Вже й так друкують твори лише політично надійних.

Чи не може запанувати такий стан, коли сищики, провокатори, таємні агенти стануть найбільш шанованими людьми? Вони займатимуть відповідальні й почесні посади, в їх честь будуть влаштовуватись публічні вшанування.

Колись Ковшар у розмові-допиті (у зв'язку із Сорокіним) при згадці Масюкевича зауважив: «Щоб ви не говорили про Масюкевича, але він ще тоді вас розкусив». І все ж – чи не йому слід завдячувати тим, що він один з тих, хто наштотхнув мене на роздуми: така далека від політики розмова стала предметом зацікавлення органів!

2. *Розмови, образки*. Недавно завітав до мене Смоленчук. Не зайшов у вітальню, а махнув мені рукою. Стали ми в коридорі, позачиняли двері (щоб ніхто не чув, щоб не «записали»). Як змовники, підпільники чи хтозна-хто. Він: «Погані справи. В Черкасах Захарченка взяли. Почув про це буквально кілька днів тому». Мовчанка. Про що ж говорити далі?

Зайшов потім у кімнату, попросив допомогти йому написати аналіз проведеного ним у школі диктанту. Коли роботу закінчено, сіли ми на дивані переглядати довідник «Письменники Радянської України». До деяких статей нема фотографій: «Не може бути, щоб у наш вік людина не фотографувалась, значить, усе знищили». Рік смерті деяких вказаний неточно: «Подивіться в інші довідники, і там буде інший рік». Виходить, невідомо, де й коли людина перестала існувати.

Але вся ця розмова йшла на мигах: жодного прізвища не названо, не сказано повного, чіткого імені: вказівка поглядом чи пальцем на прізвище чи портрет: «Чомусь нема...» (тобто фотографії) – «Гм, у наш час не могло статись так, щоб не було, значить... (жест рукою). Я був в енциклопедії, то знаю, як ретельно збираються матеріали. Хай це не таке авторитетне видання, але якби щось було, то напевне знайшли б». Причому все це невиразними фразами, півголосом. Розмова як у камері, за дверима якої стоїть «хтось».

Сьогодні я завітав до нього. Зайшла мова про книгу «Кіровоградська область» (з багатотомної серії). Він сміється, що Безстака ввійшов в історію (у розповіді про одне село так і сказано: «Тут народився кандидат історичних наук Безстака»). Найшли велику людину! Ха-ха! І це подали для нащадків, як історично значимий факт. Кажу: «Чи це один такий випадок, тут усе таке...» – не дав мені закінчити фразу, окреслив пальцем коло (мовляв, не забувай, що записують. Про Безстаку говорити можна, але ж не узагальнювати).

Смоленчука нібито запрошують у Черкаси прочитати курс радянської літератури. Надіється, що може там і залишать (запросять на посаду). Каже: «Але не хотів би читати літератури, краще б перейти на педагогіку. Хай іде ця література під усі вітри, особливо радянська. Тут завжди будеш під підозрою, коли схочуть – прив'яжуться». Обмірковує лінію поведінки: «Зараз ні з ким з письменників зустрічатись не буду». (До чого дійшло: зустрічатись з письменниками стало небезпечно!).

Згадали директора СШ № 9. Кажу: «Мені здається, він розумна людина». Смоленчук: «Так. Ні в яке порівняння не йде з тою мраззю, що в нас в інституті». – «Попередь його, щоб був обережний, може мати неприємності». Смоленчук погодився, що треба попередити (от де людину підстерігає біда – розум).

3. Ідеї, мотиви:

а) Батька знищили або засудили. Діти намагались продемонструвати особливу відданість владі (наприклад, Вовчик-Блакитна). Цікава еволюція Шабліовського, Остапа Вишні.

б) З побоюванням слухаю Смоленчука. А що, як він підісланий? Бувало ж так: один розповідає, другий слухає й не заперечує, не доносить. Збрали за слухання («Чому не дав відсічі, чому не повідомив?»)

4. **Погляд у майбутнє.** Щоб збереглась наша система, вона й надалі

повинна бути жорстокою. А це приведе до ще більшої кристалізації касти, яка кінець-кінцем стане спадковою. Така логіка людської природи і така необхідність навіть економічна: адже голова колгоспу краще господарюватиме й дбатиме про колгосп, коли знатиме, що господарство перейде в спадок. Індивідуальна спадкова власність зараз неможлива, а от кастова, коли одна частина населення від народження матиме все, а інша працюватиме – таке можливо. Демократизація ж неминуче приведе до переродження системи.

5. **Образок:** Збори вбивць (за розповіддю Олексія Івановича Зикіна). А цікава була б картина! Хто скільки вбив, скількох продав. Відповідні почесні: премія, вітальний лист.

—• 21 березня 1973 р. •—

1. **Кинути камінь у людину.** Колись Яловий щось Любі Кіліченко зауважив, натякаючи на мене: «Ось чим твій лепший друг займався». Люба: «А який він мені ліпший друг?! Ви знаєте, що я в нього навіть ні разу не була?! І не знаю, де він живе!»

Виходить, ті, що бували в мене, повинні почувати якусь провину. А ті, хто кинув камінь, можуть гордитись і козиряють цим.

Логічно можна й подальші події вивести: тих, хто заходив, можна придавити. За це ніхто юридично не має права придиратись офіційно, але у нас підспудно це може бути головним мотивом, а зовні, для закону, знайдуть причіпку: запізнивсь на збори чи лекцію, не відвідав гуртожитку і т.д. і т.п.

2. Сьогодні знов безсонна ніч. Вчора прийшло раптом у голову: чого я сиджу? Їхати в Міністерство освіти! А тут залишилось небагато кінчати в Лідиній дисертації. Що робити? Сьогодні мав їхати, але відклали – кінчати треба одне, тоді їхати шукати примарного щастя... Кілька разів вставав уночі. Ранком уже чути шум машин, трудовий ритм міста, а мені нікуди спішити, я ніби в одному світі, а людський гамір в іншому. Ліда каже, що в неї ніби в усьому тілі голки, дрібні, колючі.

—• 24 березня 1973 р. •—

1. **Самотність.** Цілий тиждень я попрацював таки багато. Втомився, вирішив сьогодні (в суботу) відпочити. Але як? На наших «Черемушках» кругом грязюка непролазна. Доводиться безліч разів ходити одною і тою ж стежкою. Ніякісінького тобі товариства. Ні з ким порадитись навіть про те, як бути, куди звертатись. Ніяких можливостей відволіктись від одної і тої ж роботи, одних і тих же думок, настроїв.

2. Недавно була по телебаченню передача з Харкова «Русский летчик» (події відбуваються у Франції під час німецької окупації; є цікаві діалоги, думки). Ось деякі висловлювання: «Ніякого льотчика не було, його видумали німці, щоб налякати всіх нас (і, звичайно, виправдати

репресії)». «Я не верю в людей. Их нет – это просто оптический обман». «Будем ли мы свободны от пережитого» і т.п. Є цікаві моменти, зв'язані з тим, хто яку позицію займає в цій історії.

Подумалось, що такий спосіб («где-то в Польше») можна використати для розповіді про свої болі («Жалобы турка»).

3. **Ефект закону.** Думав недавно над цим. Повирубували колись сади (за кожне дерево треба було платити податок). Які, мабуть, несподівані для законодавців наслідки! Так і про самогонщиків. Той наш домашній дільничний, що попереджав самогонщиків, був зацікавлений, очевидно, в цьому. Процентоманія в школі, в основі якої лежали наміри піднести якість навчання. Фактично ж успішність впала, а на папері зросла.

4. **Людські типи.** У другому під'їзді нашого будинку живе Сисоліна, родом з Харківщини, з села, українка, але по-українськи ніколи ні слова. Якась єхидна, все намагається когось вкусити. Позаїдалась з усіма сусідами. Недавно зустріла, коли гуляли, Ліду у дворі, заговорила (знає, що мене за українофільство зняли з роботи): «Так Дима уже по-русски говорит?» (з єхидцею). Ліда: «Чого ж, він однаково й по-російськи, і по-українськи говорить». – «А вы и до сих пор не переходите на русский?» – «А чого? Ми ж спеціалісти української мови, викладаємо цей предмет». – «Ну, то на роботі, а то дома».

Сашу за якісь гріхи нібито мали виключити з партії, зняти з роботи (він сам подав заяву). І от Люба переживає: скільки людей будуть раді, що Сашу зняли з роботи!

5. Марко Вовчок цікаво змальовує народні типи, характери, відносини між людьми. Варто було б прочитати ще раз ці твори. Чи росіян і українців показує однаковими?

У «Записках причетника» описані способи покарання, що практикувались у монастирі до порушниць режиму: 1) жигачі (биття кропивою); 2) лихачі (биття жгутиками); 3) шипучки (тоненькими маленькими прутиками, які на болоті ростуть); 4) скородки (з колючками, які впивались у тіло); 5) соляночки (одшмагають і посолять); 6) розварняшки (пареним стьобають); 7) голодушки (голодам мордують).

Які ж форми покарання існують тепер?

6. **Анонімки.** Розповідають, що зараз з'явилась маса анонімок, дають їм хід, як «тоді».

Мій сусід Іван Лагодич якимось обмовився, що його викликав дід Ковшар (тобто начальник КДБ). У слові «дід» є щось ніжне. Чи не мною цікавились?

Пам'ятні роки: Саша Боровик, сердячись: «Опять 37-ой год устроили!»

Кажуть, у 37-му (та й в інші):

а) все «спустили» на місця (це геніально: «місця» постаряються значно краще, ніж центр, особливо, коли є заохочення, і верхам є чим

відгородитись – завжди можна виправдатись перекрученнями на місцях; мабуть, «самопроизвольно» саме в цих умовах і зародилась поширена легенда, що Сталін тут ні при чому);

б) одну з областей похвалили, відзначили за активну боротьбу з контрреволюцією, когось з відсталих покарали за м'якість – машина запрацювала на повну потужність.

Тоді ж навалом з'явилися анонімки, яким необхідно було давати хід. Отже, все робилося навіть «законно»: сигнал – реагування.

—• 25 березня 1973 р. •—

1. *«Где-то в Польше»* – як часто почали вдаватись до цього прийому, щоб висловити наболіле: вірш Павличка «Ернесто че Гевара», якийсь вірш, пригадую, читав мені в парку Чорноморець про курдів (до речі, Чорноморець зазначив: «Це тільки пишеться про курдів, а мається на увазі Україна» – так що, виходить, уже не так легко провести теперішніх інквізиторів); для цього беруть інші теми – про Леніна, наприклад, щоб від його імені осудити зло. Історична тематика вже не йде (для кожного учня зрозуміло: «Бей в прошедшем настоящее»).

2. *«Луч света в темном царстве»*. Наскільки вдосконалилось темне царство – ніякий промінець не може заглянути! І жертви, поведінка яких чимось не сподобалась, писнути навіть не можуть, тільки почуття страху невидимо передається.

До цих подій весь час будуть повертатись. Хоч би: Ткач М. Пристрасть, К., 1968, с.15.

3. *Герої літератури жахів*. Усі ці діяння все-таки не можна буде стерти і не може статись так, щоб у майбутньому все це не стало темою для літературних творів. З одного боку, реальні упирі, чорти перевершили створених людською уявою – і це повинно забезпечити їм увагу з боку літератури, з другого, незвичайність епохи, деградація людської сутності при збереженні всіх зовнішніх людських атрибутів будуть довго привертати увагу соціологів, психологів, літераторів. І, нарешті, трагізм людини не може не викликати співчуття й бажання хоча б посмертно пригвоздити до ганебного стовпа історії героїв, діячів темряви, тих, чийми зусиллями відроджено з глибини віків людодство.

4. *Криваві творці історії*. Сталін та ін., що й поплічники їх не згадують (до 20-річчя з дня смерті Сталіна, здається, ні одна газета не охнула).

Очевидно, потрібен час, щоб визрів налив і прорвав. Не випадково зараз по всіх областях проходять збори, семінари з ідеологічних питань (продивитись газети).

5. *Форма і зміст*. Взято філософів, бандуристів, поетів на державне утримання. Під виглядом піклування (нащо, мовляв, Сквороді повіряться по людях...) взяли під контроль і примусили складати

псалми на честь царствуючих. У їхньому середовищі розпалили взаємну сліжку.

6. *Народні звичаї*. Церковники вели старанну і безкомпромісну боротьбу з «бісівськими ігрищами», потім деякі з них пристосували до своїх потреб. Цікаво було б детальніше ознайомитись з цією історією, бо повторення страшенно подібне до неї.

7. Чим пояснити ненависть до того, що невинне і прекрасне? Які розумові і моральні зміщення відбуваються в людині, яка жертвує себе цьому? Чи просто при певних історичних умовах впливають певні типи, які з надзвичайною силою активізуються? Тут безліч питань, прийомів, загадок!

Чи психологічна сторона людини слабо досліджена (психологія мас, натовпу)? Тут свої збудники, як і в тілесних хворобах, є, бувають епідемії. Невже не буде знайдений захист від них?

У грубесному творі Павла Загребельного «Диво» (К., 1971) є розповідь (с.294 і далі) про візантійських імператорів, їх жорстокість.

Скільки аналогій! Способи досягнення величі. Знову ж, чи імператори винні в жорстокості? Для цього потрібні були умови, які створювали саме таких імператорів. Тут складна взаємодія: умови давали можливість висунутись, проявитись людям жорстоким, ці в свою чергу пристосовувались до умов.

І ще: з якою первозданною силою й чистотою відродилось візантійство! За стільки років після стількох ударів, розхитування та катастроф нарешті вплив такий закінчений лик!

І тут знову насувається питання: чи не психологічний стан суспільства є основою його суспільно-політичної організації? Ось книжечка: П'єр Гамарра, Тулузькі таємниці, К., 1972. Там яскраво показано тих, які стали всім.

Жорстокість і римських, і візантійських імператорів (також інших) пояснюється, очевидно, тим, що це було ознакою хорошого тону, йшов позитивний резонанс, у честь такої доблесті поети склали пісні («Із-за гір, із-за високих...»). Це одних підбадьорувало, надихало, інших залякувало.

—• 28 березня 1973 р. •—

Королук і наслідки його діяльності. Королук давно пішов з ректорства Кіровоградського педінституту (мабуть, не кращий і замінив його), але дух болота, настояної відсталості залишився. Якось зайшла мова про викладачів кафедри педагогіки – Башлик, Міллер, Гора...

А кафедра мови – як на підбір. Якось була в мене обіда на Добржанську, зло, що вона така безпринципна, потайна, пуста. Ліда каже про неї: «Її сама доля покарала, не треба сердитись на неї». Недавно відзначали її 50-річчя. Вона пробула до 9.00 вечора й пішла (з урочистого

вечора, затим «сабантуя»). Дома син (17 років) боїться бути в хаті, боїться людей, не ходить у школу, тому треба йти стерегти його. Чоловік – грубий, цинічний, якийсь абсолютно відштовхуючий тип (був заврайвно в Кривому Розі), потаскун, п'яниця, деморалізований тип, покинув свою сім'ю і зійшовся з Добржанською, бо вона стала кандидатом наук, мала добру зарплату, приймала його; тут (у Кіровограді) він (здається, завуч чи директор школи, зачуханої страшно, був я у цій школі) черговий раз зв'язався з якоюсь жінкою, обманув її, вона ж почала сім'ю тероризувати телефонними дзвінками серед ночі, вдень, вечором і т.д. Глибоко нещасна Добржанська, тому й опустилась: одягається як звичайна тітка. Абсолютна байдужість до добра і зла, конформізм викінчений: потрібно хвалити – хвалить, гудити – гудить, вона вгадує, що потрібно сильним, і якимось природно, не роблено виконує їх волю. Почуття чесності, справедливості, мабуть, і не закрадається в її душу. Чи в неї свої поняття на цей предмет? І вона на дощі пошани! Вона довгий час була головою МК профспілки, проводячи найугоднішу начальникам політику. Угодництво – це її суть. А спеціаліст з неї слабкий, кажуть, студенти на лекції можуть виходити з аудиторії, піти поїсти, погуляти і т.п. Пригадую деякі її анекдоти (і її чоловіка) – вся їх дотепність у статевих органах людини, у вкрай потворних статевих стосунках. Причому обоє в цьому одному, видимо, відчують смак, бо по старості і через різні болячки (а їх у неї, до того ж тяжких, безліч) ні в чому іншому радості не знаходять (колись, мабуть, добре пиячили). Між ними, напевне, нема якогось людяного зв'язку, можливо, глибока лише байдужість чуттєва, якщо не взаємна відраза. Все, що їх єднає, – неможливість чинити інакше. Не він один з відомих мені заврайвно такий відворотний. Мабуть, широко використовував своє службове становище, схильний до неприродних зносин – і це діяч наросвіти; з другого боку, вчительки намагались посісти кращі місця не розумом і доброчесністю – а за допомогою своїх жіночих атрибутів намагались відвоювати кращі місця і взаємно одна одну ненавиділи. Усе це гідні сатиричних творів картини.

Жмурко недавно сиділа на лекції Поляруш, не слухала (бо зовсім глуха), розмовляла, зате зробила зауваження тій: «Було скучно! Треба більше активізувати увагу студентів! Більше науковості!» Вона завжди записує, що говорять інші, і намагається ці зауваження сама використати, бо зовсім не уявляє, що можна сказати про лекцію колеги.

Пригадую (десь уже записував), коли вона веде заняття, то її не можна збагнути, чого вона хоче, які її думки. Здається, сама не розуміє того, про що говорить.

Цікаво було б про цей вертеп написати повість: вступні экзамени, навчання, громадська робота, збори, засідання, взаємовідносини, характеристики, випускні экзамени, випускні урочистості.

1. *Людські характери:*

а) Федотов радий, що Боровика погнали з роботи, ледве з партії не вигнали. Боровики у свою чергу раділи, коли питання про перебування в лавах партії стояло в Федотова.

б) Зайшла мова про Регушевського: не потрібно було йому відкриватись (я сам винен): «Не вставив би йому пальця в рот, то він не мав би чого гризти», – каже Ліда.

в) Недавно ми терзались, не могли заснути, що Лідину дисертацію здали друкувати в інститутське машбюро: адже всі будуть знати, що дисертація закінчена, хтось напише якусь кляузу – і провалиться багаторічна праця, така важка, кропітка. Адже доброхоти знаходяться: Роботнова вже два роки чекає затвердження; Потупейко провалився і т.п. Характерний образок: Браницький готує до друку книжку, але так, щоб тут ніхто не довідався (просить мене відредагувати рукопис і нікому про це не казати). Не хоче передруковувати рукопису в інститутському машбюро, бо довідаються члени кафедри, ректорат, хтось може «написати». Долганов зустрів Ліду: «Вы скрытная женщина, вы уже написали – и не говорите!»

Диво дивне: люди зі своєю благородною працею ховаються, як з краденим.

2. *Афоризм віку:* Козенко на зборах кричав на Смоленчука: «Ты позоришь своего отца!» (Козенко на письменника, автора близько 10 книг!).

3. *Сидоренко:* «Раз не можна, то нащо читати!» (Про рукопис якийсь, осудливо про того, хто читав заборонену літературу).

4. *Про правду.* Н – не потрібна йому правда, справедливість. Він таких людей ненавидить, бо вони стають йому кісткою в горлі.

5. *Образок.* Ми з дружиною метаємось у тривозі, а діти бігають, скачуть, пустують...

6. *Невідомі герої:* деякі на своєму рахунку мають багато подвигів (доносів). Ніхто їх не афішує. Які мотиви, душевні якості лежать в основі їхньої діяльності?

7. *Розмови, спогади, образки.* Приїхала погостювати Лідина мама. Не знаю, з якої причини, почала розповідати про свої життєві терни.

«Коли чоловік був ще в Красногригорівці агрономом, то якось на полі висловився: „Давайте скоріше убирать, бо як нагряне (зробив жест на хмару), то буде пізно” (мовляв, потрібно швидше збирати врожай, бо коли підуть дощі, то пропаде). Витлумачили, що він мав на увазі німців, які мають незабаром розпочати війну.

Прийшли в хату, показали ордер на арешт, зробили обшук, але нічого не знайшли („у нас золота чи драгоценностей не було”).

Куди повезли – не знаю. Потім випадково побачила на вулиці, як у кузові перевозили кількох з однієї тюрми в іншу. Чоловік 300 жінок отак

бігали, розшукували своїх. Аж нарешті він одізвався з Дніпропетровська, надіслав звідти листа (дозволили).

Розповідав, що спочатку так багато було арештованих, що в камері можна було лише стояти, декому зі знесилених дозволяли подрімати, сидячи біля стіни, так мінялись місцями, зі стелі капала вода – конденсувались випари людських тіл. Потім ставало просторіше – кого випускали, кого кудись відправляли. Вони й не вернулись. Примушували видавати кого-небудь.

У Дніпропетровську біля тюрми чоловік 150 так просто надворі й ночували (жінки). Мені повезло: я зустріла начальника тюрми на іншій вулиці, попросила, щоб допоміг передати продукти, то він викликав потім мене. Передала 3 куски сала, дещо інше й записку. Так кусок сала взяли, а інший розрізали (чи, може, й усі переполовинили). Він написав записку, але мені в руки її не дали, а тільки через віконечко прочитали.

Тоді брали грамотних. Багато людей позабирали. Це таке вредітельство. Єжов був вредітелем, але піймався».

Так оцінює події. Ніякої в неї нема образи на владу.

«Дмитра виключили з партії (вже в Марганці) за те, що забрав батька і привіз скриню. А його батько був працьовитий, не давав добру пропадати, хазяйновитий, поступив у колгосп, навіть премію одержав за хорошу роботу (черевики). Потім як „куркуля” його вигнали з колгоспу. Тоді ходили викачували все, стара щось не давала, то її штовхнули. Щоб так батьки не мучились, не знущались з них, то Дмитро вирішив їх забрати. Стара взяла з собою скриню, старовинну, оббиту. Тому почали говорити, що привезли багато добра. От і вигнали з партії».

«Один раз судили за пшеницю: почали в колгоспі без його відома косити ще зелену пшеницю, він, коли повернувся з району, заборонив це робити. А з колгоспу подали, що це він наказав косити зеленою. Пришили йому вредітельство. Але на суді виступили свідки, які бачили, як він заборонив, і його відпустили».

«А в колгосп його мобілізували: побачили по документах, що має агрономічну освіту, й послали агрономом».

«Коли Дмитра забрали, то сусіди продовжували до нас добре ставитись, партійні ж перестали здороватись: ворог народу, хто знає, що там у нього? Багато було таких, що перестали помічати».

«У газеті була стаття про Дмитра: син куркуля, який мав хутір і багато наймитів. Ніхто не перевіряв, що нічого подібного не було, а статтю надрукували».

«Якийсь чоловік просидів 2 роки. Не винен, треба випускати. Сказали йому, щоб згадав якусь вину, щоб можна було йому оформити 2 роки. Згадав, що колись щось украв. Так і оформили йому ці роки».

8. *Логіка системи* (формування кастової структури суспільства). Про це вже десь писав [див. 20 березня 1973 р.].

Саша Боровик колись (кілька років тому) й оце недавно прогнозував, хто який пост займе. Я вже не пригадую, що він тоді казав («пригадуєш, я говорив, що Шелеста заберуть у Москву, першим поставлять Щербицького...»). Виходив він з того, хто з ким споріднений: Щербицький якийсь родич Брежнєву, дружини Брежнєва і Ватченка – сестри, останній піде в ЦК України, а потім, можливо, і в Москву. У Вінниці (і скрізь) породичались... той через сина, той дочку видав і т.п.

Виходить, суспільство складається з кругів: безпартійні трудяги; партійні; партактив; номенклатурні одиниці (серед них є ще більш замкнуте ядро). Кожне коло і в зв'язки спорідненості вступає.

Мао (десь бачив у газеті) призначив свого наступника. Так зробив Адольф, Франко. Очевидно, логіка підказує і цей хід: щоб хаос періодично не потрясав країну, мабуть, і для диктатора, і для його найближчого оточення, і для народу краще, коли влада або буде спадковою, або передаватиметься по призначенню. Правда, в Сталіна не було однорідного оточення, поступово еліта буде кристалізуватись, стабілізуватись, зав'язуватиметься спорідненість і кругова порука.

Саша розповідав, що до них на базу прийшло 10 килимів. Голова райвиконкому сам розподіляв, кому дати. Склав список.

Знайомий Саші займав в армії високу посаду (по політроботі). У 37-му забрали. Вийшов без вуха, з переламаним носом – допитували. Після війни (при Хрущові) реабілітували, призначили персональну пенсію.

9. Двічі заходив до мене Барабаш (років два тому). Зафіксували. Викликали й розпитували про наші контакти й попередили: «забудь про це» (тобто цю розмову з ним). А я думав, чого він став мене уникати. І не підійшов, не попередив, нічого не сказав.

—• 3 квітня 1973 р. •—

1. Регушевський, здається, не має ніякого авторитету в інституті. Браницький недавно мені казав: це хамелеон. Люба Кіліченко не раз Ліді: «Я давно говорила Василеві, що це підла людина, а він переконував мене в протилежному» (я дійсно казав їй, що Регушевський не гірший за інших). В інституті дивуються, як він міг так зі мною поступити.

Люба Кіліченко про нього: «Тягне в інститут щонайгірших. Ніби спеціально шкідництвом займається. Як на вступних екзаменах, так і потім: дивлюсь, поставив у заліковку залік або екзамен студентові, який не може скласти. Я пристала до нього за це, він відповів: „Так треба було”».

Оці недолугі, ледачі представники верхівки для нього справжній скарб. Приймаючи таких або виручаючи в скрутну хвилину (коли ті провалюються на курсових чи навіть випускних екзаменах), він гріє руки. Якогось студента з Новоукраїнки, що вигнала навіть Жмурко, він влаштував, з його батьком подружився.

Як багато такий метод йому дає (сироти чи людини беззахисної він

не виручить): доступ на базу, в магазин і т.п., впливові знайомства. Навіть така деталь: що значить піти до боса на свято 8 Березня й занести букет квітів, яких більше ніхто не дістане.

2. Про мене Федотов Любі: «У него здесь была группа. Его туда вызывали, предупреждали несколько раз, но он не прекратил» (свої діяльності). Люба запевняла, що нічого подібного. – «Что вы мне говорите!»

Федотов все-таки доцент, викладач інституту, високоосвічена людина – і таке думає, говорить. А там?

Виходить, і Федотов радий, що мене звільнили з роботи.

3. **Мовні звороти** (з газети «Радянська Україна», 31.03.1973 р.):

Називав резерви, використання яких дасть можливість взяти нові рубежі (в будь-якій кампанії); не заспокоюватись на досягнутому; довелося зміцнювати керівництво (коли одного знімають, а призначають іншого, часто гіршого); політична зрілість керівника передусім; бюро... рекомендувало трудівникам колгоспу обрати головою...; досвід переконує: ділова, конструктивна критика успішно розвивається там, де партійні організації створюють для цього відповідну атмосферу (так і про анонімки та інше). Потрібна «атмосфера».

—• 6 квітня 1973 р. •—

Образки. Вчора Ліда їздила в школу Новгородського району (виїзд робила кафедра української мови і літератури). Люба Кіліченко розповіла: «Яловому зовсім не вір. Це дуже гидка, підла людина. Він мене вмовляв виступити й сказати, що Василь нічого не робить по профспілковій лінії. Я відмовилась: чого я буду таке говорити, коли він якраз дуже багато робить».

Як обідно: я прочитав учителям лекцій більше, ніж усі викладачі філфаку разом узяті, і по профспілковій лінії виконував масу доручень (скільки вечорів організував), а він розносить по інституту чутки, що я нічого не робив (і Мельничуку про це говорив). Тепер ясно, чого він організував рознос моїм лекціям, налітав, як скажений пес, на нього находив якийсь пароксизм зла, люті.

У школу їздив і Бойчук. Вже в/о професора. Ліда каже, що такий «надменний» вираз обличчя, ніс крючком, читав учителям лекцію – верзе хтозна-що.

До речі, кажуть, що лекції Ялового позбавлені системи. Виходить, ніби навмисне займається шкідництвом, викликає зневагу до того предмета, який веде. Цікавий і такий момент його хамелеонства. Викликав мене ректор на розмову. Про це відразу заговорили в інституті, пішов поголос, що мене назад запрошують. Яловий підійшов в інституті до Ліди: подає руку, посміхається: «Як Василь Тихонович? Був у ректора, що той сказав? Може, по роботі щось покращується?» – «Ні, про квартиру». – «А я

думав, що на роботу повернуть. Я ходив до ректора, надоїдав, щоб Василя Тихоновича повернули, нема ж кому методики читати. Повірте, ні я, ні моя дружина нічого вам поганого не зробили. Я до нього ніяких претензій не мав».

Люба Кіліченко про нього: «Він страшно не любить тих, хто займається наукою. Вони не могли Василеві пробачити, що він друкується, пише докторську дисертацію».

—• 7 квітня 1973 р. •—

1. Саша Боровик розповідає, що Вінницька область займала перше місце в Союзі, керівники отримували дипломи, нагороди, їздили в Москву на наради і т.п. Ось чому, думаю, у Вінниці не можна було навіть молока купити. Заради великої кар'єри начальство готове було залишити всю область голодною. Скільки це керівникам приносило гонору, задоволення.

2. *Герої, жертви і публіка.* Цікава картина: як «діячі» розправляються з інакомислячими, а публіка полохливо розбігається; зрештою, багато хто намагається довести свою лояльність, вкусивши або хвицнувши «отверженого».

Смоленчук був недавно в Черкасах, прочитав там курс радянської літератури. На кафедрі працюють одні старі, порохняві, тому студенти, як він сам розповідав, зустріли його з ентузіазмом. (Усе йде до того, що викладатимуть українську мову лише педагоги типу Ялового, Бойчука, Жмурко та подібних. Усі вони зроблять багато шкоди, виховують ціле покоління вчителів, заражених відразу до української культури). Студенти вручили квіти, процитували В.Симоненка, Смоленчук перелякався, зробив гримасу, щоб не цитували.

Розмовляв з Горностаєм. Розпитував, чого мене звільнили. Смоленчук: «Мене за одне, його за інше, не знаю, за що». – «Так, не за одне, кажете?» – це питання кілька раз повторив.

Захарченка в Черкасах заарештували ніби навіть публічно, спровокували на якийсь ексцес (мовляв, дивіться, які націоналісти). За «Меч Арєя» Білика погнали директора видавництва і редактора, а Міщенко – за «Батальйон необмундированих» (у якомусь журналі за 1967 р. – про «чорнорубашечників»).

От і приклад класової боротьби: з одного боку Міщенко – автор болючого твору, другий Міщенко – займається боротьбою з українством, служить у КДБ (Кіровоградському). До речі, займається й моєю справою; тоді, коли розбиралась моя скарга, сказав по-російськи кілька зауважень, фактично не захотів мене слухати й говорити зі мною.

Смоленчук розповідав, що в якомусь селі Олександрійського району є величезна братська могила, 540 чоловік, майже всі з сусідніх районів, зокрема Чигиринського.

Яка це драматична, жахлива картина: забирають синів, чоловіків,

батьків п'яні погоничі й вербовщики, які між ділом організують оргії з сиротами і вдовами, женуть новобранців у цивільному одязі, беззбройних, з мішками провізії за плечима прямо на німецькі кулемети.

3. *Дружба* (нова, соціалістична). Хтось розповів, що Люба Кіліченко підкреслено дружить з Логвиненком, щоб не накликати на себе підозри, підкреслено сторониться паріїв.

4. Ви думали, що зробили своє чорне діло, криваво вилізли на п'єдестал влади – і все. Ні, грубо прорахувались: жертви будуть стукати в серця живих, вимагатимуть правди-помсти.

5. В умовах тоталітаризму можливо проводити в життя будь-який закон, причому для проведення цього заходу знайдеться достатня кількість ретельних виконавців, досить тільки придавити голос сумління, голос тих, які розуміють наслідки заходу. Ось деякі приклади: Іван Архипович (Лідин вітчим) сказав Губенкові (під час окупації): «Що ти робиш, нащо людей нищите, прийдуть наші й не поглядять тебе за це по голові». Він пожалівся німцям, ті забрали вітчима й повели розстрілювати. Добре, люди виручили.

Пригадую, Василь Ганнин який був служака! Ніяким ідейним міркуванням його вчинків не виправдаєш. Тому нема чого дивуватись, коли бачиш агентів антигуманних, антинародних заходів.

6. *Боротьба з буржуазною ідеологією*. Всі ці книги, брошури на цю тему. Напевне, є автори, які пишуть усе це, щоб донести до читачів інформацію, інші це роблять по своїй простоті і ревності. Ось недавно переглянув книжку «Новейшие течения в буржуазной философии» (заголовок наводжу не точно, щось подібне) – скільки там автор переказує такого, що попадає прямо в око! А критика основ українського буржуазного націоналізму?

7. *Характер нашого суспільства, сили, які його цементують*. Виникла ідея: цікаво було б у формі повісті показати велику тюрму: кругом огорожа, всі знедолені, порядки жахливі, начальство зле, безсовісне. Але в'язні паралізовані взаємним недовір'ям, доносами і т.п., один за одним слідкує, багатьох вербують у донощики, декого ставлять десятниками (що відзначились підлістю). Буквально на кожного в'язня очі й вуха всіх. Він, озлоблений, у свою чергу мстить тим, за ким помітив «грішок».

Щось подібне маємо і з суспільством. Ніхто не задоволений, але не може виїхати. Все «організовано» так, що:

а) майже ніхто не хоче працювати, не зацікавлений у своїй роботі (колгоспники, робітники, навіть викладач, учитель – Ялові й Бойчуки партачать свої лекції);

б) майже кожен зацікавлений у тому, щоб вкрати (і ніяких моральних гальм у цьому) – навіть в інституті на студентах (вступниках) наживаються, зрештою, саме життя штовхає на це: того злидні, того службове положення (як Ялового);

в) ідеї теж уже нікого не приваблюють, тобто їм ніхто не вірить, вони стали знаряддям наживи і влади для одних і покаранням, засобом пониження, гноблення для інших.

Така неприродна суспільна структура швидко розпалася б, тому вся сила тут в організації взаємоконтролю (економічному і особливо в духовному), в гнобленні (особливо духовному), в ізоляції кожного члена суспільства, залякуванні, у створенні такого стану, коли єдина форма життя для кожного – держава (немає засобів для існування, якщо не на державній службі, на підтримку колег – ні найменшої надії). Всі люди розбіглись по комірчинах (виробничі колективи), де начальник зобов'язаний пильно стежити за підлеглим, у самій комірчині повинні бути інформатори знизу (Чечота запитували за мене). Контроль досягає свого ідеалу.

8. *Нагляд*. Оцей «товариш» з будинку № 58 вже за нами не виходить. А то літом і восени 1972 року, як тільки ми з Лідєю вийдемо на прогулянку, десь і на нього наткнемося, він у цей час теж гуляє.

А вчора ми прогулювались вечором по вулиці, що біля інтернату. Саме прийшло мені в голову розповісти Ліді зміст книжки «Против новейших буржуазных теорий» – деякі зарубіжні вчені комунізм вважають психологічним явищем, що до нього схильні люди з ущербною психікою. І ось у цей час несподівано вплив перед нами якийсь здоровило, став при нашому наближенні, вдав, що байдуже дивиться на будинок. Але коли я скося подивився на нього, то помітив, що він не на будинок дивиться, а теж скося зирив на нас.

9. *Читаючи брошуру «Філософ-гуманіст Г.С.Сковорода»* (автори Головаха, Стогній, К., 1972):

«Хоч... Сковорода часто звертався до теологічної фразеології, її внутрішнім змістом...» (с.52); «Ф.Енгельс писав, що в певні історичні періоди політична боротьба виступає під релігійною оболонкою» (с.39). Виходить, під релігійною фразеологією могли бути (й були) різні думки.

За аналогією виникла ідея: «Багатовимірний марксизм-ленінізм», причому в кількох аспектах:

а) у міждержавному – Китай і СРСР (історія їх стосунків);

б) у національному: І.Дзюба – і теперішній курс на «зближення»; українізація у 20-ті роки – і сучасна «об'єктивна історична закономірність»;

в) у науковому: кібернетика, мовознавство, генетика та ін., теорія відносності (цікаво було б підібрати твердження за і проти, підкріплені цитатами з класиків);

г) у зовнішньополітичному: обґрунтовує необхідність мирного співіснування двох систем і, коли потрібно, – світову революцію, насильницьке повалення влади буржуазії;

г) демократію і диктатуру (політичний устрій);

д) моральні основи життя: Сухомлинський і його критики.

Цікаве й таке: вожді, чергові повороти в політиці, боротьба угруповань – усе це знаходить обґрунтування в марксизмі й достатні докази зловредності противників.

Оскільки всі інші форми неможливі, то під прикриттям марксизму ведеться справжня боротьба між добром і злом, думкою і безумом, гуманністю й дегуманністю і т.д. З одного боку стоять Бойчуки, Ялові і т.п., лише з позицій марксизму, марксистською фразеологією, аргументацією можливо боротись проти них, робити щось корисне.

Класова боротьба – чи не в психологічній площині її слід розглядати?

Реакційність, підле пристосуванство – це один бік барикад. Бойчук недавно, виступаючи перед учителями, доводив ідею (не так прямолінійно), що учням потрібно «вдалблівать» розуміння художнього твору, головне – його ідейну основу, яку учні повинні добре засвоїти, твердо знати, ніяких там власних думок, власних інтерпретацій.

—• 8 квітня 1973 р. •—

1. *Характерний образок.* Н читає книжку Шамфора «Максими и мысли». Знайшов цікавий вислів і записав. Сподобався й мені, я підкреслив (книга моя). Тоді Н: «Не підкреслюй. Можуть придертись» (тобто, якщо зроблять обшук, то й це може стати матеріалом для обвинувачення). Я жартую: «А в вас знайдуть виписку, то не те саме буде?».

Якось Анна Михайлівна Федотова запевняла Любу Серебреннікову, що тут, у Кіровограді, діяла група, якою керував Смоленчук, якусь тут роль і я виконував. Усе це було зв'язане з тими подіями, що показували по телебаченню. Смоленчуку офіційно пред'явили звинувачення в організації групи, поширенні націоналізму серед молодих письменників, що під його впливом Гончаренко лив крокодилячі сльози за Україну. (Виходить, «там» створювали цю групу й поширювали чутки про неї. Спасли Кіровоград від небезпеки). Думаю, правильно робили, що не заходили до мене Юр'єв, Гончаренко, бо група вже напевне була б!

2. Недавно розмовляв з Миколою Смоленчуком. Деякі його фрази, думки, мабуть, типові для нашого кола людей.

Запитує, що є найстрашнішим, найтрагічнішим? Я пожартував, відповівши анекдотом, тоді він: «Безперспективність». (Скільки тут гірких роздумів: і особиста його невдача, трагедія, і національна. Вмирає культура, мова, якій служимо. І дійсно здається, що нема абсолютно ніякого порятунку. Недавно, прокинувшись, я ніби фізично відчув смерть нації, що невблаганно наближається, агонія прекрасного, яке так цькують і обгаджують недруги).

Кажу, може, ми хворі душевно, що боліємо болями, яких більшість

абсолютно не відчуває. Він: «Може. Власне, і моїм дітям це вже байдуже, болю цього вони не поділяють і не розуміють. І набуток наш виявиться зайвим, нащадкам непотрібним» (Думаю: мучишся, страждаєш, з останніх сил працюєш, зазнаєш і переслідування за те, що навіть нашим нащадкам виявиться зайвим; легше було б зносити злигодні, якби твій внесок став комусь потрібним). Він: «Кілька днів тому в мене з дружиною якраз була мова про це. Вона переконувала, що це нікому не потрібно (українське письменство), а тобі лише горе».

Якось у процесі розмови виникла й канібальська аналогія: якщо сад не доглядати, то сухі гілки, рослини захаращують його, бур'ян швидко перемагає культурні рослини. Значить, таких, як ми, хтось вважає бур'яном, сухостоєм, тому вважає за необхідне навіть усе це знищити.

Раніше часто говорили: культура національна формою і соціалістична змістом. Тепер про національну форму ніхто не заїкається. Появилась нова історична спільність – радянський народ, як сказав Л.І.Брежнєв. Навіть твір Шелеста «Україна наша радянська» недавно на зборах партактиву в Кіровограді назвали націоналістичним (очевидно, є така вказівка зверху). (До речі, про цей партактив у газеті «Молодий комунар» за 3.04.1973 р. є стаття, де тільки деякі натяки зроблені, невинні, а насправді досить прямолінійно і гостро йшлося про даліше інтернаціональне зближення і створення єдиної спільності. Це ілюстрація до того, про що справді говорилося у вужчому колі... і які матеріали попадають у пресу. Цікавим був би твір на цю тему – «Динозаври і рептилії»).

Найбільш мене здивувало його зауваження про Дубовова. Кажу, що він скоро вже вийде, але вже навряд чи буде працювати в інституті. Смоленчук: «Ясно, що не буде, зате хоч раз у своєму житті він був самим собою». Пригадую, у той час він оцінював Дубовова як сволоч, що нарешті розкрилась.

Смоленчук: «Боляче, що Кашуба (в Черкаському педагогічному інституті) значно гірше за мене знає матеріал, гірше читає, але ж працює собі спокійно, а я без роботи. Знайомий у Каневі не відповів на два мої листи. Чи не викликали його за мене. Якщо так, то плакали мої Черкаси» (надія попасти в Черкаси на роботу, на літню ж сесію вже його запросили).

3. **Образок**, який виник, коли я згадав про IV пленум правління СПУ («Літературна Україна», 1973, № 23). Виступило кілька ораторів, кожен з них (за деякими винятками) брав собі когось *на зуби*: і Козаченко, і Новиченко та ін. Який набір слів і понять (явищ дійсності) навколо всього цього: *беззуба критика* (коли нікого як слід не вкусив), *беззубий виступ*; *не по зубах* (цього не говорять, але мають на увазі: якийсь Рибас *не кусатиме* Гончара); *гризуться*, його не можна *вкусити*, *наступити на хвіст* і т.п. Той, кого гризуть, мовчить, захиститися не може. А псарі по

тому, хто як кого гризе, вибирають зубатих, підвищують їх («Цей зубатий! Цьому пальця в рот не клади!»).

4. *Відкриття Америки*. Читаю листи Коцюбинського (твори, т.VI, с.454, 72-73, 150). Усе це як на сьогодні було б тяжкою крамолою.

5. *Письменницькі взаємини, міжлюдські*: Смоленчук повідомив N (не назвав прізвища): «Як буде тут Валерій Гончаренко, то скажи, щоб обов'язково зайшов до мене, це в його інтересах. Я йому маю щось важливе сказати». Гончаренко зайшов. Смоленчук йому: «Я вважаю своїм обов'язком сказати тобі, що Юр'єв інформатор...» Той у свою чергу повідомив, як Юр'єва вербували (він признався по п'янці Гончаренкові).

—• 20 квітня 1973 р. •—

Десь 8-10 квітня відбулась конференція методистів мови і літератури при ОІУКВ, було також багато представників з УНДШу та ін. – були Беляєв, Симоненкова, Медушевський. Ніхто до мене не зайшов, ніхто не запросив на конференцію. Усі вони у свій час випивали за моїм столом, веселились.

Але Медушевський залишив на кафедрі подарунок для моїх дітей. Ця новина зразу всім стала відома. Він ніби публічно підкреслив, що не боїться нас. Зустрів біля інституту Ліду, став з нею розмовляти. Проходив повз ректор – кілька разів покосився. Цей жест Медушевського зворушив Ліду до сліз – адже всі нас уникають, утікають від нас. Ліда під час розмови: «Можуть нас побачити, може вам незручно, щоб не було неприємностей...» Медушевський: «Ну, що ви: я не боюсь». (Напрошується паралель з Чечотом, який навіть перед смертю побоявся сказати правду, став обходити нас).

Долганов зустрів Ліду: «Здравствуйте, вы были у Елизаветы Владимировны? Видели?» (тобто подарунок). – «Я вже знаю». – «Вы его видели?» (тобто Медушевського). – «Так». – «Где?» – «На вулиці». – «Что он, с чемоданом пошел?» Долганов думав, що Медушевський був у нас вдома. Їм (оцим начальникам), напевне, совісно, що не всі по-свинському до нас ставляться (та ще й професор). Тому недавно, коли з Лідою зайшла мова про наступний навчальний рік, то Долганов порекомендував їй зайти до ректора й попросити ставку, години ж є, у вас же діти, «мы ведь тоже люди».

10 квітня ми нашвидкуруч почали збиратись у Київ. На літак місць уже не було. Взяли квитки на поїзд. Але перед цим ще рано-вранці виникла проблема – де діти свої записи. Завезти до родичів і десь там сховати? Ліда надріз відмовилась: а що як у дорозі зроблять обшук, тоді пропаде найменша надія на спасіння! Мене теж охопила така ж тривога. Загорнувши папери в целофан, ми пішли в лісок, що навпроти нашого будинку, знайшли підходяще місце (зупинимось тут! Ні, тут видно, знайдуть. Тут! І тут не підходить. Так зупинились біля багатьох дерев,

поки облюбували місце). Забули взяти рожок для взуття, яким мали викопати яму. Це здалося поганим знаком. Все ж ямка була викопана, поклали туди пакет, загребли, прикрили сухим листям. Відійшли. Вернулись: помітно. Знайдуть. А може, хто з Балашовки бачив (ліс ще голий, нас добре видно). Відправляю Ліду додому. Забрали пакет знову, рознервовані обоє вкрай. Де діти? Куди? Вдома обдивились всі закапелки. Яке місце не знайшли, здається, що саме тут почнуть шукати. Нарешті, поклали в каструльку, залили смальцем і занесли сусідці. У квартирі поробили позначки – на випадок негласного обшуку, щоб знати про це.

Легше стало. Поїхали. Потім знову: а що як сусідка копнеться?! Почали себе заспокоювати.

Зайшли у вагон, розмістились. Захотілось води. Виходжу – аж тут же спішить гурток: Беляєв, Симоненкова, Кислий. Ще кілька знайомих просто з виду. Відступати мені нема куди. Здороваюсь. Їм, видно, ніяково, всі вони напідпитку. Хтось із незнайомих мені розповідав якусь довгу історію, всі ми уважно слухали. Пора рушати. Ліда Симоненкова запросила зайти до них у вагон. Я сказав, що їдемо з Лідою. До нас ніхто не зайшов. Було якось і сумно, і боляче. Могли ж запросити і Ліду в спільну компанію (це було 10 квітня).

Наступного дня ранком ми побігли в МО. Понесла Ліда методичний лист після переробки («Види переказів та методика їх проведення в початкових класах»). Парфьонов прийняв, ніби все добре. Я звернувся до Чебурко – чи не допомогли б вони мені десь в інституті влаштуватись. Вона категорично відмовилась («не буду на себе брати такої відповідальності... там у вас таке було... я не знаю, що саме, й не хочу знати, розповідав Бойчук»), порадила звернутись до Надольного – заступника Міністра освіти, написати «про все відверто, інакше він визнає сам, буде гірше, якщо не будете відвертим». Я так і зробив, заніс заяву (на наступний день), виклавши прийнятну для мене версію.

А між тим прийшов на роботу Кислий, розповів колегам про мене. І коли Ліда подзвонила Парфьонову, то він: приходьте разом. Зайшли ми до нього. Він: «Тут до нас поступив сигнал, але на все це ми інакше дивимось, проте, щоб не було ускладнень, треба викреслити ваше прізвище» (тобто моє, як автора посібника; заявив це при свідках, хитрий, щоб потім я не став пред'являти претензій).

От тобі й удар! Там у журналі затримали статтю. Чебурко заявила, що й програму перероблять, бо з моїм прізвищем не можуть видати, а тут і лист методичний. Все валиться й валиться. Одні удари.

Захиталась ледь-ледь існуюча рівновага. А що, як і Лідину дисертацію «заріжуть»? (Перед цим вона занесла на кафедру, здала два примірники). Що робити? До Ліди не повинно бути претензій, але перестраховщики! Лист методичний у Парфьонova лише через слух (Кислий повідомив), а не якусь вказівку, провалився. Науковий керівник

Марія Бардаш може ухилитись: нащо їй жінка крамольника? Однак, найстрашніша Бойко: вона через кафедру не пропустить.

І ось у суботу, 14.04, їдемо з Ірпеня спеціально, щоб забрати чистовий (перший) примірник дисертації, а той нехай читає Бардаш, робить помітки.

16.04 (в понеділок) попадаю на прийом до І.Ф.Надольного. Говорив зі мною сухо, жорстко: «Ми не фірма, яка влаштовує на роботу. Не треба було займатись націоналістичною діяльністю. Чому ви зразу не звернулись, якщо, як ви стверджуєте, усе це неправда?! Зараз ми можемо лише надіслати цю заяву тому ректору, який вас прийме». Я не попросив заяви назад, що потім не раз мучився: нащо я написав, нащо виправдовувався перед ними?! От і слухайся поради!

Затим був ще в Ніжині. Ніякої радості ректор не виявив. Я довідався лише (в розмові з проректорами), що психології у них абсолютно нема кому читати (а мене ж не взяли!). Правда, ректор згодом сказав: «Ми вас не взяли тому, що ви вже 20 років з психологією не мали справи, а не через якийсь сигнал» (що є, звичайно, неправдою).

Коли збирався вже повертатись додому, то ще заїхав у Київський педінститут, розмовляв з Медушевським. Він і Ліді ще в Кіровограді говорив, і зараз: «Що рік не працюєте – буде завжди погано. Об'єктивно ви стали на шлях антидержавної діяльності. Нікому не доведеш, не поясниш, як це сталось, будуть брати до уваги сам лише факт. Я все на собі переніс, тому добре все це знаю... Я не попав у полон, мене здали, але все одно був винуватий – віддали в штрафбат (це дорівнює 10 рокам у мирний час). А потім в інститут не брали на роботу. Нарешті я змушений був іти „туди” і заявив: або садіть мене, або дайте можливість працювати. Видно, подзвонили ректору – і мене прийняли».

І ось у цей приїзд, під час ходіння по муках, особливо гостро я відчув такі моменти:

а) перестраховка (Беляєв затримав статтю, бо почув, що я звільнений з роботи, значить, про всяк випадок треба виждати; Парфьонов – викреслив моє ім'я як автора методичного листа; Чебурко – з програми; як цей механізм діє, це може поширитись і на Ліду: Бардаш стала якоюсь стриманою – нащо їй можливий клопіт?);

б) ізольованість, розгубленість, ніби весь світ враз став ворожим, не знаєш, як ступити, щоб не нашкодити собі, щоб не зірватись у безодню, і якраз допускаєш саме хибні кроки;

в) відчай, безперспективність – так багато справ було почато – і все рухнуло («Невже він такий наївний, що думає, ніби його будуть друкувати», – сказав Медушевський Ліді);

г) болючий самоаналіз.

Медушевський розповідав, що з інституту виключили кількох студентів за різні розмови. Випускник інституту, працюючи вже, у 9 класі

назвав Грушевського справжнім ученим, а Петлюру талановитим політичним і військовими діячем. Учні почали заперечувати. Це питання розбиралось на педраді, його вигнали з роботи. Але й інституту неприємність. Сказали: учні 9 класу виявились розумнішими за викладачів, дали відсіч, а викладачі інституту не зуміли його перевиховати за 4 роки.

По радіо транслювали пісню «Ой як весело живеться», музика Скалецького. Виникла в уяві ціла картина суспільства.

—————☛• 23 квітня 1973 р. •☚—————

1. Перед 22.04 пройшли урочисті засідання, які транслювались по телебаченню, присвячені 103 річниці з дня народження В.І.Леніна. У Києві (в палаці «Україна») з доповіддю виступив Маланчук. Виявляється, він погано володіє українською мовою, вимова багатьох слів не українська. Але особливо мою увагу привернула президія урочистих зборів: які антиінтелектуальні обличчя, понурі, злобні, жорстокі! Чи, може, просто таке зображення на екрані TV було, але мені, дивлячись на ці присадкуваті фігури, втягнуті в плечі круглі голови, було страшно і моторошно. Он воно що, звідки все починається! Існуючий механізм відбиратиме й виштовхуватиме нагору саме певний тип людей.

Сталось до того ж так, що одним з пробних каменів на Україні, який дає можливість вивіряти людей, щоб їх або розтоптувати, або возвеличувати, підвищувати, став т.зв. «націоналізм». Бити будь-які спроби захисту національності, обпльовувати її гідність, історію, винищувати будь-які прояви національної свідомості й носіїв цієї свідомості – є найпевніший шлях до самоутвердження, до кар'єри. Причому, з'явився навіть великий попит на національних кроликів, для задоволення цієї потреби «роблять націоналістів».

Ідея націоналізму (чи його привид) стала засобом зведення поррахунків між можновладцями. Цветков у Київському педінституті виступив з доповіддю, в якій, виявляється, критикував Маланчука за націоналізм (тоді, як і Хропка, десь на початку 72-73 н.р.). Усе перегралось: Овчаренко, Цветков «полетіли», в ЦК взяли Маланчука. У журналі «Комуніст України» (1973, № 4) з'явилась стаття про націоналізм Шелеста. Отже, всередині «цих» найкращим аргументом, який б'є суперника наповал, є «пришити» йому націоналізм. Найміцнішою підпорою – заробити репутацію нещадного ворога націоналізму. Навіть «наші» (Ковшар, Логвиненко та ін.) зміцнювали свої позиції в Західній Україні, там доводили свою відданість ідеалам епохи.

З другого боку, неодмінною умовою успіху є робити все це зло під національною личиною, від імені національності, в ім'я її розвитку, миру, дружби з іншими народами.

2. **Образок.** А в роки голоду і переслідувань – співають «Ой як весело живеться», муз. Скалецького.

Чим більше посилюється гніт, тим більше хвалять насильників. Цікаво було б показати місто, градоначальник якого тим більшу хвалу пожинає, чим більше самодурствує. Ось заспокоївся, подобрішав, чує: там хі-хі, там анекдот, там непослух, припинились у його честь молитви, пісні. Розлютився, побив – кругом поклони, хвальба, з'явилися пісні. Чим більше самодурство, тим гучніші пісні, лозунги, прославляння.

Зараз по радіо і телебаченню революційні пісні.

3. Обеліск Леніну в Кіровограді (недавно його реконструювали, зробили вищим) – той, що біля обкому, на місці Богдана Хмельницького. Золотими буквами на ньому виписані передові «предприятия». На м'ясокомбінаті недавно розкрилась величезна афера. Чи це «предприятие» не було тут записане? Знову ж типова, характерна картина: знімають пам'ятник, мистецьку й історичну цінність, ставлять обеліск, «увічнюють» золотими буквами «трудові колективи». Але поступово хтось з «увічнених» попадає в немилість, тоді викопують, реконструюють, знову ставлять... Цікаво, який буде фінал?

4. Місцевий поет Куценко написав усього кілька віршів. Уже 7 років «не злазять з нього».

5. Вчора по телебаченню демонстрували фільм «Ленін в 18 году». Горький прийшов до Леніна за когось просити. Ленін зауважив, що наша жорстокість вимушена, а за протезе питає: «Может, он просто добренький: раньше прятал нас, теперь наших врагов?» Проходить час – у Леніна стріляють. Горький відвідує Леніна. Ленін: «Мы не были достаточно суровы, от и мне досталось от интеллигенции». Цікавий і такий епізод: есери доручили робітникові вбити Леніна. Робітник заявив, що не може цього зробити: він так ясно й зрозуміло говорить, то за що ж його вбивати? Есери ліквідували робітника. З цього всього мають впливати такі ідеї:

а) бути безоглядним і жорстоким у боротьбі з ворогами радянської влади (чи не так міркували й фашисти?), це вимушений захід;

б) коварність інтелігенції і лояльність робітників.

Є зворушлива сценка – як Ленін зацікавився дитиною, круглою сиротою (дівчинкою), запропонував Дзержинському зайнятись безпритульними. Ті, що спричинились до масової безпритульності, виступають як ошчасливлювачі дітей, благодійники, захисники знедолених!

6. Недавно, будучи в Києві, почув (і відчув досить боляче) трагічну історію Григорія Герасимовича Аврахова: він передав «Лист» Чендею, той чеському журналісту, той за кордон, тепер один одного видав. Дійшло до Аврахова, котрий, розгубившись, назвав Коцюбу з Ніжина. У неї обшук, але вона обірвала кінці, вказавши на Попова (покійника). Який хід! Жінки краще орієнтуються в критичних ситуаціях. Колись Вакульчикова назвала

чуже прізвище – й німці випустили, а брат – своє, його взяли (під час влаштованої німцями облави в селі Батарей).

7. Приїхав з Києва – кожну частину душі щось давить, пригнічує. Тоскно – ні перспективи, ні смислу життя не видно. Випив – і настрої зовсім змінився, наступила полегкість, усі небезпеки здались малозначимими, зрештою, чому б не пограти долею? Чого боятись?

8. Безпорадність, беззахисність людини – і соціальна, і духовна. Просто нема за що вхvatитись, коли падаєш у безодню. Перестраховка: всі врозтіч – це ранить, убиває. Хай візьмуть тебе ні за що, поступлять як схочуть – ніхто й пальцем не кивне в захист: одні боятимуться, інші просто байдужі, для третіх – радість («сам собі винен», «чого йому ще треба було?»). І вороги, й друзі (й байдужі) ще й постараються відмежуватись, побити тебе камінням (одні – аби заховати свою причетність, інші – визнати свою лояльність, треті – зробити кар'єру, деякі – просто зігнати зло, побити беззахисного).

А який внутрішній ідеал врятує тебе від розпачу? Віра в Бога? Надія на зміну? Неприваблива перспектива: бути побитим, розтерзаним, потім згноєним і не мати можливості хоч нащадкам розповісти про свої страждання (та й чи захочуть вони слухати? А чи й не будуть вони проти тебе? Яка безодня!).

Сумніви: чи варто було йти на хрест? Заради кого? Адже мені не загороджували шлях до благополуччя! Просто не потрібно було замислюватись над болючою правдою, не нагромаджувати її у своєму серці. Морально збайдужити – і тобі добробут, і слава.

Так, очевидно, міркує не один, загнаний у кут.

9. *Психологічні типи людей* – це, очевидно, щось вічне, в суті, в головному незмінне. Ось викладачі української літератури Бойчук і N. Між ними не може не бути конфлікту, це ті різні класи, хоч обидва спільного походження, професії, достатку. Але ж це полюси. Між ними конфлікту, боротьби не уникнути (по принципових лініях, бо за кар'єру чи вигоду й односторонні сваряться). Тільки в одних умовах одні людські типи найбільш самовиявляються, в інших – інші.

10. Смоленчук звернувся до Бойчука: «Чого це мені таку характеристику дали? Ви ж ні разу не були в мене на лекції». Бойчук: «Ви думаєте, якщо це мій почерк, то й думки мої?!»

11. Вулкан (знайомий Смоленчука) розповідав, що Чендея (ще колись, у якомусь 66 чи 67-му р.) «придавили»: «Тепер друкуватися не буде, а я [тобто Вулкан] ще книг 5 напишу, і ці хлопці (типу Чендея) мені відредагують». Яка ситуація: знайти розумових кріпаків або розумово закріпачити, примусити виводити в люди свою макулатуру, а імені кріпака не дати пробитись; чи не ознака це і літератури майбутнього: друкуватись і прославлятись будуть лише типу Вулкана, їхнє белькотіння доводитимуть до певного художнього рівня безіменні. Крім того, одні будуть писати, а

інші від свого імені видаватимуть. Берія, здається, видав від свого імені книжку, написану знищеним автором.

12. Сусід Смоленчука (по саду) не здоровається з ним (якийсь росіянин, з глибинки), одвертається, коли довідався про його історію. Ректор політехнічного інституту (в Кіровограді) ввів такий режим, що навіть у бібліотеці остерігаються говорити по-українськи.

Люба Костянтинівна розповідає, що в її присутності Пасічний, Федотов висловились: «Хохли – все предатели, они тут якшались с фашистами и сами такими стали».

13. Зворушливо-тривожну новину почув недавно, коли був у Києві, про Аврахова. Нібито в грудні 1972 року його «запросили» (підвезли на машині) на Короленка. Там ввічливо: «Як ваші справи? Чи задоволені ви роботою, Григорій Герасимович, квартирою, сім'єю? Чи начальство не обіжає? О-о, то у вас усе дуже добре! Яка зарплата? О-о! І ні на кого, і ні на що скарг у вас немає? Так от, ми запросили вас, щоб попередити, що ви можете потрапити в халепу. Ви повинні знайти таке рішення, щоб відвернути від себе біду. Усе буде залежати від вашої чесності й відвертості як громадянина і комуніста. Справа в тому, що ви дали Чендею «Лист» Дзюби. Коли ви його дали?» Григорій став заперечувати. – «Ну гаразд, не будемо сперечатись. Даємо вам 3 дні подумати...»

Вдруге дали на роздуми два дні: він заперечував свою причетність до цієї справи. Під час третього виклику сказали, що ось через 5 годин прибуде сюди літаком Чендей на очну ставку. Але тоді вже буде пізно. Ви вже й так втрачаєте наше довір'я!

І ось він дрогонув: як буде у вічі Чендею говорити, що не давав, коли дав?! Незручно! Як брехати у вічі людині, з якою дружив?! Признавсь.

«От так потрібно було з самого початку. А то ви в нас забрали час, а ми у вас нерви. Чи варто було із-за цієї дрібниці хвилюватись? Ось вам листок, напишіть те, що тут нам розповіли, – і баста!» Написав. – «Поставте дату, розпишіться... Ну от і добре». Листок забрали, посміхнулись, побалакали про щось неважливе. Вже мали його відпускати: «А-а, тут ще одну деталь ледь не забули уточнити – у кого ви взяли цей матеріал?» – «Не скажу!» – «Скажете!... Ми знаємо все, в кого ви взяли» (думали, мабуть, що в Бровка)... – «Не скажу, я взяв у жінки...» – «Ти диви, який джентльмен! Скажете, де ви дінетесь!» Давили, поки назвав прізвище – «Коцюба...» – «Напиши».

Прийшов додому, став кусати пальці. Відправили у Ніжин жінчиного брата попередити. Поки заїхав, там уже перед квартирою машина. Подзвонив по телефону, мовляв, студент, курсова... У трубці почув чоловічий голос, потім істеричний жіночий: «Ніяких курсових...»

Спочатку дружині Аврахов нічого не казав, не спав, схуд, аж та помітила й почала приставати: у чому справа? Запамяталась мені з розповіді ще й така картина: Григорій вечором зібрав свої папери –

переписку, записи і т.п. – і все попалив: щоб ще комусь не було прикрасі (а які цінні матеріали могли бути в нього!).

Коли розповів дружині, то вийшли, щоб порадитись удвох, ходять по вулиці, розмовляють, коли повернулись до свого будинку – «Волга!». Дверцята були відчинені, всередині світло, сидять троє. Похололо: це ж за ними слідкували, підслуховували! Дверцята хлопнули, мотор запрацював – і машина рушила.

У квітні на партзборах в інституті (зал був повний) розглядали його персональну справу. Збори пройшли спочатку спокійно: прочитали доповідь, поточні питання розглянули, а коли збирались уже закінчувати, раптом: ще залишилось розглянути одне питання (в залі незадоволення) – персональну справу комуніста Аврахова! (здивування, настороженість, інтерес). І ось обзивали його як хотіли. Прийняли рішення виключити з партії, просити ВАК зняти вчене звання і науковий ступінь. Аврахов опустив голову й слухав.

При голосуванні Бровко не міг виступити проти («бо їм цього тільки і треба було! А-а, й ти такий!»). Професіонали кажуть про Аврахова: згорів дотла. «Они – звено в передачі за границю пасквиля на нашу действительность».

—• 26 квітня 1973 р. •—

1. *Повість (композиційна рамка)*: герой іде на концерт у сільський клуб, тобто на урочисті збори, другою частиною яких є концерт.

Як готували концерт, збори, кому доручили прочитати доповідь (це особлива честь).

Добровільно-обов'язкове відвідування зборів, потім збирають списки тих, хто не пішов (як колись у нас в інституті студентів, що не йшли на демонстрацію, що не пішли на урочисті збори в будинок офіцерів).

Президія (картина, яку колись бачив у Миколаївці: вгодовані, пикаті, пузаті, червономорді).

Зміст доповіді. Герой слухає розсіяно. Почує якусь фразу й по асоціації згадує минуле: «чорнорубашечники», плач, голод, картини справжнього пекла і смерті.

Концерт. Співають похвальні пісні про веселе і щасливе життя, вдячні і т.п. І тут асоціації. Які тут веселі танці, бадьорі пісні!

На другий день мітинг біля пам'ятника тим, хто вербував «чорнорубашечників».

2. *Система стеження* досягла, мабуть, своєї викінченої досконалості. Тут взаємовідповідальність, взаємоконтроль і т.п. Завкафедри відповідає персонально за кожного члена кафедри (його політичне обличчя, а не за щось інше). За нього відповідає і вся кафедра: хай хтось один щось допустить, як присилають комісію перевірити всіх.

Над кафедрою стоїть декан і факультет, які у свою чергу колективно й індивідуально відповідають за кожного працівника факультету. Над цим стоїть ректор і колектив усього інституту. Парторганізація несе особливу відповідальність, як і комсомольська організація.

За студента відповідає староста, комсорг, група в цілому, груповий керівник, декан, ректор, парторг.

Отже, комісії, різні інші форми «порицання» – офіційні, службові важелі контролю. Все побудовано так, що:

а) найменша крамола виходить уверх (ніхто не має права когось приховувати), виявляється;

б) крамольника всі засуджують, відсажуються від нього, б'ють.

Але існує ще ціла система негласного нагляду по лінії органів безпеки: відділ кадрів, «істочнікі» серед викладачів, студентів, адміністративно-господарського персоналу.

Вербують сищика, дають йому псевдо, беруть розписку, перевіряють його через іншого шпигуна (це цікава була б картина). Десь чув, що в Міністерстві освіти Кислого перевіряє заввідділом досить безцеремонно: підходить до столу й перевіряє його папери, чи нема чогось крамольного, чи не пише за когось.

Був я недавно в Києві. Зустрічаю на вулиці Матвіяса: «Подули холодні вітри... кожен іде на роботу і не впевнений, чи сьогодні його не звільнять... кожен наляканий».

Зустрічаю Миколу Кодака (в Інституті літератури): «...Махновця здорово побили за книжку про Сковороду, понизили в посаді... в інституті фольклору видали позапланово бібліографію, попало туди два прізвища, яких не слід було називати, хлопці (укладачі) поклали партквитки...»

У пресі нічого не появляється «випадково» – згадалися слова Смоленчука. Навів такий випадок: на якійсь нараді (закритого типу) говорилось, що в багатьох селах Смоленщини вже зовсім нема молоді, залишились самі діди. Через деякий час у журналі «Огонек» з'являється фотографія: хлопці й дівчата граються в сніжки, молоді багато і підпис – «Молодь села Смоленщини розважається у вільний час», причому, здається, назване якраз те село, про яке говорилось на нараді (в якому лише перестарілі).

—• 27 квітня 1973 р. •—

1. *Яловий* зовсім знахабнів і опсився. Ліда Найденко часто плаче від нього. Ось недавно хотіла поїхати в Київ на день-два – не пустив (хоч організувала собі заміну, вільна від академнавантаження), віддав свої лекції їй (хоч вона веде лише практичні). Замість того, щоб послати на піврічні курси у Львів молоду дівчину, яка б підготувалась, то послав свою безпам'ятну жінку, а навантаження розкидали на всіх. Хто тільки хоче займатись наукою, він його давить, не дає можливості рости.

2. *Гольдін*, професор, підійшов у коридорі до Романцевича і став корити його, нащо вмістив у газеті рецензію студента на фільм Герасимова «Любить человека» (у рецензії є фраза: «„Любить человека” – не найкраща робота Герасимова»): «Пресса дала високу оцінку цьому фільму, я спрашивал мнение студентов – очень высоко оценивают» – і раптом студент дає негативну оцінку. Ледь не обвинуватив Романцевича в політичній сліпоті.

Ми з Лідою ходили дивитись цей фільм. Ледве досиділи в залі до середини. З нами теж виходили. У залі (кінотеатр «Вогник») була зайнята якась четверта частина місць. Важко передавати його зміст – і надуманий, і банальний. Але фільм явно пропагандистський.

Дивує позиція, спосіб мислення, реакція на фільм і рецензію людини, яка уявляє себе професором (хоч насправді в/о).

3. «*Твоє ім'я – твій друг*» – так називається книжка І.Глинського. А чи не може бути ім'я й ворогом? Як старанно євреї поприховували свої специфічні єврейські імена, прізвища. По цьому шляху пішло багато хохлів, очевидно, вважаючи (можливо, не без підстави), що українські прізвища їм зашкодять.

4. Кажу Саші Боровику, що я чув (мені казали), що значну роль зіграв у моєму звільненні Регушевський. От і недавно мені сказали, що він, коли довідався про мій переїзд у Донецьк, подзвонив туди. І що за чоловік? Чого він такий?

– Это больные люди.

Ця коротка фраза справді багато прояснила мені. Бувають такі умови, що психопати мають роздолля, їх бояться, і вони діють! Вони стають рушійною силою різних акцій. Нічим іншим деякі факти не можна пояснити.

Запитав я Сашу, на чому ґрунтуються його твердження, що саме Регушевський найбільше мені нашкодив. Каже: «Я чувствую из его разговоров» (чи не хоче відоме йому сказати, чи дійсно лише так йому здається).

5. *Кім і мишка*. Буває, кіт зловить мишку й бавиться нею, дає їй можливість навіть втекти, але в останню мить знову хватає її в кігті. Натішившись, з'їдає.

Якось, ще взимку, Василь Семенович кинув репліку: «Чому ви нам не повідомили, що вас не прийняли в Донецьку?»

Розповідаю йому про свої поїздки, намагання влаштуватись, безнадійний стан. «От морока, – каже, – постараюсь допомогти вам як людина людині. У Донецьк ви поїдете?» Кажу, що мені тепер однаково, куди їхати, аби працювати. Є місця в Миколаєві, але на листа мені не відповіли, оголосив конкурс і Бердянськ. Пообіцяв допомогти. А потім: «Але ж ви були з нами нещирі. Скажіть, де ви взяли Кошелівця? Бач, ви не хочете бути відвертим. Самі собі шкодите». Думку, що я сам собі винен,

він повторював кожен раз (це й Регушевський твердив). Але пообіцяв подзвонити в Донецьк і Миколаїв, допомогти. Домовились, що я подзвоню Чорноморцю наступного дня.

Дзвоню. Каже: «На Миколаїв нема чого надіятись, я вашого прізвища не називав, правда, але «той» (тобто його знайомий) і не схотів слухати. Він добре, як я вас, знає Сверстюка. А з Донецька нема ще відповіді». (Чого б «той», якому він не сказав мого прізвища, не схотів слухати, бо добре знає Сверстюка? До речі, цих кількох всі вони «добре знають»).

У розмові була згадка й про Бровка. – «Ну що я тоді такого сказав?!». – «Е-е, дещо було. Наприклад, ви самі говорили, що коли збирались іти й дружина запитала, куди, то їй відповів: «Я піду до націоналіста Бровка». Це зафіксовано і ніде його не дінеш». Я розсміявся: «Це ж жарт! Пригадую, до вас при мені підійшов товариш і вигукнув «Слава Україні!», а ви теж «Навіки слава!» Якби це зробив я, то це вже була б ціла політика». Розсміявся і він. Розповів, як одного разу їхали через Переяслав і хтось запитав, показуючи на пам'ятник Б.Хмельницькому, хто це? Він відповів: «Це – зрадник, передав Україну москалям». Начальник (якийсь росіянин), що їхав разом, запропонував Чорноморцеві виступати по-українськи (не пригадую, де).

І ще цікава деталь: прийшов він з книжкою Шелеста «Україна наша радянська», каже, що її вже зняли з бібліотек, з продажу. Я помітив і дарчий напис: «... сину українського народу Василю Семеновичу Чорноморцеві».

І ось ходжу зараз по кімнаті і висловлюю монолог перед уявним Чорноморцем: ось Байрон... Міцкевич... Бйорнсон (його лист до Сембратовича), Шевченко... в усі часи найблагороднішим вважалось служіння своєму народові... Байрон загинув навіть за греків... Як же вас зрозуміти, що полюють на тих, які виявляють лише симпатію до нації, вважають себе її синами?! Як збагнути цей парадокс? Тих, хто ображає мову, історію нашу, знімає пам'ятники, ви не бачите й не караєте, зате у вас надзвичайний страх на захисників.

—• 28 квітня 1973 р. •—

Образки, характеристики. Найдено про Ялового: «Це така падлюча морда, що свого батька рідного продасть, аби свою шкіру врятувати».

Переживання за допущену помилку, невдалий крок. Чогось образ (і зв'язані з ним почуття) випускного екзамену з української мови, тих злісних кпин над предметом, знову виринув у моїй пам'яті, мучив мене тим, що я виявився бездіяльним, коли міг усе це припинити. Правда, Ліда аргументовано доводить, що зробив саме правильно, інакше: студенти сердилися б, для інституту скандал, чого ніхто не пробачив би (від

завідувача кафедри й до ректора). І все ж мене мучить ця ганебна слабкість, невинахідливість, якої я тоді допустився.

А скільки людей найгірші помилки свої зовсім не аналізує! І з точки зору здорового глузду нема ніякого смислу повертатись думками й почуттями до того, чого вже не виправити, не змінити.

«Людей слухай і свій розум май» – істинність цього прислів'я я особливо гостро відчув, коли, послухавшись Чебурко, написав заяву Надольному. Нехай би вони самі розшукували й встановлювали істину, а не я, виправдовуючись, накликав підозри на себе.

—• 29 квітня 1973 р. •—

1. *Умови й поведінка людини.* Я не раз уже думав про те, як соціально-політичні умови впливають на характери, поведінку, взаєностосунки людей. Метал стає крихким на великому морозі, так, очевидно, температурний режим змінює і властивості людини. Корабельна аварія. Йде боротьба за шлюпку (не на життя). Той, що вміє плавати, з усіх сил відбиває від себе потопаючого, який хоче вхопитись за плавця. Свої правила поведінки диктує тут жорстока, неблаганна стихія.

Анджела Девіс та багато інших. Тут організується кампанія протестів... У даному випадку спрацьовує властиве людині і співчуття скривдженим, заступництво за справедливість, і взаємопідтримка між однодумцями та інше – але при умові, що протестанту ніщо не загрожує. Де б ділися вони всі в нас? Тут кожен всіма силами пускає в хід різні засоби, щоб відбитися, «відмежуватися» від того, хто попав у біду (добре, коли не вдається до підлості). І апостол Петро не признався, що знає Христа. От яку силу має «температурний режим!» Разом з тим режим породжує цілий набір, комплекс, систему явищ.

2. *Потойбіччя.* Одному з київських знайомих удавано розповідаю про причину свого звільнення з роботи: не викликали, мовляв, не розслідували, але догадуюся, що це може бути зв'язане зі Сверстюком. «Нічого, Вас могли й не викликати. Але хтось міг назвати ваше прізвище. Вам про це не скажуть. Ви знати не будете, а от неприємності будуть сипатись». Виходить, широко практикується й такий закулісний спосіб покарання. Напевне, цим пояснюються напади Доленка, а потім Ялового, Зої Андріївни.

3. *Образок.* Читав книжку про географічні відкриття. Яку неймовірну й безприкладну мужність проявляли деякі особи! У нас же будь-який прояв мужності влада намагається пояснювати: а) високою марксистською свідомістю, відданістю ідеалам, справі партії; б) це виховала таких самовідданих партія.

Не було б марксистсько-ленінської партії, не було б і мужності. Василь Ганнин був мужній, відважний на службі в поліції. Отже, мужність інколи проявляється по принципу: «дурний шию підставляє і не знає за що».

—• 2 травня 1973 р. •—

1. *Сумніви*. Марнота зусиль і жертв. Вибір життєвої дороги. Кілька днів тому зустрівся зі Смоленчуком у садку. Між іншим зайшла мова й про роботу, зусилля на ниві української культури (розмовляємо якимось натяками, кожен з нас утримується, боїться відверто висловлюватись). І ось він висловив думку, що письменство (яким він займався) «ні мені, ні моїм дітям, ні навіть суспільству не потрібне. Хіба лише приносить шкоду собі й своїй сім'ї. Навіть найкращій твір служить лише для розваги обивателя. По суті нічого не міняє. Я розмовляв недавно з одним товаришем, він теж вважає, що нема смислу писати, по крайній мірі в цей період. З кожним новим твором я наживав собі ворогів». Він говорив про себе, але фактично йшлося про всю українську літературу.

Стало мені моторошно після цих слів, що виражали якимось могильне передсмертне відчуття, і мене охопило тоскне, гнітливое передчуття близької, невідвортної загибелі того, чому і ми, і багато хто до нас служили: нашій культурі, народу. Нема можливостей, бракує сил вистояти перед цією неймовірно жорстокою, нечувано підступною, коварною силою, яка, гублячи інших, зростає, міцніє. Лише чудо, якого нізвідки чекати, могло б урятувати націю.

Пригадую, не раз я сідав до цих записок з таємною надією, що це потрібне буде нащадкам, ніби звертався до них зі своїми болями, муками, кривдами. Але ж, асимілювавшись, не захочуть вони про це все слухати, з презирством відвернуться навіть. Порідняться з іншими – чужими і ворожими мені.

Вчора ходили з Лідою гуляти на Балашовку, знайшли там гарний, занедбаний сад – чудесне місце для відпочинку: дерева в цвіту, трава зелена-зелена, м'яка, шовкова, повітря запашне. Милуватися б, насолоджуватись. Але ми самотні: 1 Травня, більшість людей гуляє, а тут до нас ніхто й ми ні до кого, тому знову ж заговорили ми про перспективи, вірніше про безнадію. Вона каже: кілька чоловік, навіть найздібніших, найвідважніших, не змінять ситуації. Народ асимілюється чи ні незалежно від тих одинаків, які пишуть для нього твори і за що розплачуються життям. Що змінилось від виступів Дзюби, Сверстюка? Хто їх читав, хто пішов за ними? А уряд скористався їхніми виступами, щоб ще посилити репресії. Народ сам собою без книг і виступів, про які він нічого не знає, збереже або втратить мову, культуру.

Дійсно, багато правди в цих словах. Виходить, опустити руки й покластись на волю самої долі? Зрештою, якщо має восторжествувати асиміляція, то чи не правильний саме той шлях, по якому йдуть Яловий, Бойчук, Регушевський («жеруть і тлять старого дуба»)? І ось у хвилини розпачу, сумнівів, блукань, в умовах непроглядної пітьми та повної ізоляції, коли всіх, як овець, женуть, як ти зумів здогадатись, побачити навіть, переконатись, на загибель, а тому вирішив згідно з власним

моральним кодексом вибирати шлях самостійно – і ніхто тобі руки не подасть, ніхто не почує твого крику, як попадеш в зуби лютим вовкам – необхідно шукати орієнтири. Логвиненки торжествують (оці убивці й конвоїри за покликанням) – чи й тобі приєднатись до них? І все ж якщо ти хочеш почувати себе людиною, то чи дозволить тобі твоя людська гідність, розуміння правди й справедливості бути в одній компанії з ним? Чи, може, загубитись у безликій, покірній масі? І ось виростає перед духовним поглядом печальна, трагічна постать таких, як В.Симоненко... які своїм прикладом ствердили, що – людське, а що – тваринне.

2. **Сверстюк** – десь про нього чув Смоленчук, на якійсь нараді говорили: «ведед себя нагло», розсилав продуктовими посилками літературу (150 посилок: «може, це так само, як про мене, що давав вісьмом читати «Листа» Дзюби»), займався ворожою діяльністю. Василь Семенович теж на одному з профілактичних побачень упевнено ствердив: «Це – ворог, у нього й брат – убитий у банді».

3. **Культ, його творці, служителі.** Оце з якоїсь нагоди по телебаченню виступала депутат Верховної Ради якась Алефтіна. Як вона хвалила велику боротьбу партії і особисто Брежнєва за мир і великі успіхи в цьому!

І ось дивно й несподівано: так недавно розвінчували культ, зараз він знову вривається в наше життя швидко, безцеремонно. Не зважають ні на великі ідеї, моральні, вироблені людством норми, ні навіть на недавнє розвінчування прилюдне – логіка системи бере своє. У зв'язку з цим згадується враження від президії урочистих зборів (присвячених Леніну, про це писав уже): що про кожного з них і всіх разом можна сказати? Прославились вони подвигами? Думками? Ораторським, адміністративно-господарським чи воєнним мистецтвом? Ні! Навпаки – безликістю, угодництвом, таємною жорстокістю й підступністю. Вони повиповзали з надр і бояться світла. Вони навіть говорити не вміють... Але в національній політиці всі вони як хробаки гризуть не ними створене, вирощене.

А яка наша історія! Берії, Сталіни... Спідкоємці і продовжувачі їх справи мовчать про них. Голод, розстріли, процеси, тюрми, концтабори.

4. **Читаючи Морозова.** Які жертви, муки, небезпечне життя! І все це для того, щоб розчистити дорогу оцим? Яка іронія долі! Тому Т. колись зауважив: «Нема дурних жертвувати собою, щоб прокласти шлях новим Сталінам». Виходить, і цей момент їм прислужився! Буває такий «щасливий» збіг обставин, щоб так розквітло лихо!

—• 4 травня 1973 р. •—

1. Другого травня зайшов до мене Смоленчук, запропонував піти з ним розшукати якогось учня, що живе в Старій Балашовці. Обходили ми

багато, але потрібної вулиці не знайшли. Проте всю дорогу балакали про те, які в обох у нас зараз болі в печінці.

а) До нього недавно заходив Петро Куценко, стурбований, розгублений, у розпачі. Справа («хвіст») тягнеться ще з того часу, коли він разом з Миколою Холодним працювали у Вільшанці, приблизно 1 місяць у 1966 році. Тоді по своїй молодості, наївності, романтичній настроєності «висловлювався» (Куценко надрукував кілька віршів у районній і обласній газетах – і все). З того часу «не злазять». І армію вже відслужив, де теж тривожили, а оце недавно за поданням Кіровоградської безпеки розглядали його справу в університеті (на партбюро, потім у групі). Вже давно покинув усе це, про Холодного говорить з ненавистю: «Це мерзотник, тоді розтлівав молодь, тепер же тих продає, хто йому повірив». Просив поради. Смоленчук: «Що я тобі пораджу? Не злізуть вони з тебе, поки будеш жити, ще й не відомо, чи відчепляться після смерті. Єдине може порадити – не одружуйся поки що» (збирався в травні одружитись).

б) Коварність цих хлопців просто неймовірна (деталь: на заяві на квартиру написав резолюцію «выдать», але синім олівцем, що означає для відповідних виконавців, що можна не дати).

в) Віктор Близнець в органах ніби пояснив, що рукопис «Листа», якого він дав Смоленчуку, невідомо хто поклав йому на стіл.

г) Про вербовку і контакти. «Там» Смоленчуку закидали як докір: «Керуючи спілкою, не інформував нас про стан справ, про настрої письменників». – «Я як член партії вважав, що сам повинен вести боротьбу з проявами ворожих настроїв, зрештою, погоджував свої дії з партійними органами, яким я підлягав». – «Це теж парторганізація і з нею потрібно було підтримувати зв'язки», – так сказали йому при розгляді його справи на бюро. (Виходить, співпрацювати з органами входить у службовий обов'язок начальника). Ми почали жартувати з приводу вербовки: «У них, мабуть, теж є рознарядка по вербовці (причому передбачено, з яких верств і яку кількість)?» – «Аякже! Чим більше, тим краще. Це ж позаштатні працівники. Зарплати не одержують, на бюджеті не сидять. Ідеально було б, щоб кожен другий був завербований» (І.Юр'єв, випивши, признався Гончаренку, як його вербували).

г) Перекручування, пересмикування, перебільшення фактів. Ось по місту «ті» розпустили слух, що була організація в Кіровограді, що це «одна з ланок» тих, про що йшлося по телебаченню (виступ присланого з Бельгії) – так авторитетно стверджує Федотова (з уст працівника органів, що проводив у них семінар). Смоленчук каже, що в нього в справі записано, нібито він давав читати «Листа» для 8 чоловік. Цікавий і такий момент: виправдовуючись, Смоленчук заявив: «Я не страус, щоб ховати голову в пісок, я змушений був прочитати цей „Лист“, щоб могли давати відсіч проявам націоналізму». Записали йому: твердить, що всі члени партії – страуси, які ховають голову в пісок у разі небезпеки. Ректор у розмові з

ним вжив такі слова: «Хто ви такий? Не Гончар, не Стельмах, зітруть – і ніхто й знати не буде». – «Це правда, що я не Гончар, але я член спілки письменників Радянського Союзу, я ввійшов у всі довідники, і якщо що до чого, то різні „голоси Америки” підхоплять це, і ви це, напевне, самі добре знаєте (сказав це, повернувшись до Логвиненка, який тут сидів, той: „Не знаю, я там не працював!”), а я не хотів би, щоб моє ім'я вони полоскали». Логвиненко в рапорті написав «... Він вважає, що за нього вступиться „Голос Америки”». У зв'язку з цим по асоціації мені згадалися такі формули: *они обменялись политической информацией* (про розмову підозрілих); *он разгласил поверенную ему государственную тайну* (розповів, що його викликали).

д) Яскраву картину намалював Смоленчук (Юр'єва вважає інформатором): Юр'єв (як осведомитель, маючи на це право, навіть заохочення) розглагольствує, виголошує революційні фрази, чим приваблює і згуртовує навколо себе молодь, і про все інформує «тих» (веде цю молодь за собою на погибель).

е) Теж про інформаторів. Смоленчук, коли виключили з партії: «Зустрічаю на вулиці Фьодорова (керівник Кіровоградської спілки художників, який бував у мене багато разів, випивали, подарував мені навіть картину), кажу: „Вигнали з партії”. – „Ну й що, я взагалі безпартійний”. – Пішли з ним, випили. Як у подібних випадках, що залишається робити? Я пожартував, побравірував. І ось при розгляді якоїсь справи парткомісією мені кажуть, що я в присутності Фьодорова висловив зневагу до партії, до членства. От і вір своїм найближчим друзям. Недавно я почув, що Фьодоров стукач».

2. *Розмови з Лук'яновим.* Кілька днів тому зустрів його, прямо найшли один на одного, подали руку. Говорить то російською, то українською мовою, ніби співчутливий до мене: «Надо сделать выводы, быть очень осторожным». Про Смоленчука: «Свинья он политически необразованная, я ж його намагався залучити до громадської роботи, куди там!» Про Дзюбу: «Дали йому 5 років» – «Чого ж так мало?» – питаю. – «Учили его чистосердечное признание, він хворий на туберкульоз. У свій час він закінчив Донецький педінститут, був комсомольським активістом, відмінником. Книжка – це була його помилка, він це визнав, засудив... він попав під шкідливий вплив жінки, особливо її матері... Зараз він працює над книжкою, де показує, що нема і не може бути третього шляху». Про Смоленчука: «Раз взяв такий твір („Лист” Дзюби), то зразу скажи, в кого взяв, хай з того спитають, чого ти будеш за когось відповідати? Він не розуміє, що від його поведінки залежить його характеристика, робота».

3. *Страх.* Перше травня. Всі спішать на демонстрацію. Колю ми відправили до Лідиних батьків, Ліда і я не пішли на демонстрацію, залишились удома. А що, як і це припишуть до справи?!

4. **Механізм контролю.** Кажуть, зараз є нова постанова: за ідейно-політичний рівень книг несе відповідальність також і редактор (тепер навіть ліберальний редактор буде бити живу думку, причому краще йому перегнути тут палку в інтересах власної безпеки). Ще одна лінія – відповідальність ректорів за кадри в інституті...

5. **Зловісність.** Усі останні наради, урочисті засідання, пленуми якісь зловісні, кожна така подія нагнітає ще більші страхи: про Шелеста в квітні критична стаття («Комуніст України», 1973, № 4), у кінці квітня пленум – вивели Шелеста, Воронова, прийняли Андропова, Гречка, міністра закордонних справ. І по телебаченню повідомлення про це прозвучало якось зловісно. Таке відчуття (я запитував) і в багатьох інших. Правда, дехто каже, що це ще в центрах (Москві, Києві), але хвиля (гребінь) розходитиметься по провінції.

6. **Про Сверстюка.** Василь Семенович (під час останнього «побачення») сказав: «Він нещирий... він таки ворог явний... брати були в бандерівській організації... у самого Сверстюка при обшуку знайшли програму ОУН... От Зінька (Франко) скільки зробила, але призналась, засудила – і нічого. Або Микола Холодний: чого він тільки не писав, а зараз на волі. І вам раджу засудити все це – і буде спокій». Василь Семенович обіцяє допомогти влаштуватись на роботі, хоч я в це зовсім не вірю (чи не коварство тут якесь?), але остаточно переконався: всі мої колишні хвилювання, висновки – ні до чого: що вони намітили, те й буде. Колись казали: «воля Божа», тепер з більшою підставою слід говорити «воля ЧК».

7. **Спогад.** Згадалось, як Василь Семенович (десь узимку цього року) показав фото Бандери. Мені його обличчя видалось інтелігентним, одухотвореним.

8. **Розклад особи.** У певних умовах з орбіти людини зникають історично набуті моральні принципи, як електрони у зверхтиснутій речовині. Мораль – історична категорія (Ленін, Маркс), у певних умовах виживають і процвітають носії нової моралі – Ялові, Лук'янови і т.п. Справедливість, чесність, мужність... набирають зовсім іншого змісту (мужність, наприклад, – не прикривати інакомислячих. Хоч він твій друг чи брат – донеси на нього). Навіть і в цьому: Сверстюка покарають жорстоко, тяжко, примірно, бо не зламався, Холодний – на волі (теж демостративно).

9. **Образок:** Пам'ятник катові. У річницю сироти, вдови несуть йому квіти. Піонери – внуки закатованих ним – збираються на урочисту лінійку.

10. **Самотність героїв.** Публіка, для якої вони жертвують собою, неспроможна навіть їх збагнути, не те що оцінити.

—• 7 травня 1973 р. •—

1. *Розмова про книгу Шелеста «Україна наша радянська» і реакцію на неї* («Комуністична Україна», 1973, № 4). Це було 14.04.1973 року.

На кафедрі методики мови Київського педінституту зайшла мова про цю книжку й рецензію. Мовляв, Шелеста зробили націоналістом за те, що милується картинами природи України... Пасічник каже: «... він же не сам писав, хлопці підвели». Сазонова на те: «Должен был хоть прочитать, что написано» (вона вважає, що б'ють за провини, хай знає, мовляв, що робить – це про кожного, хто пише).

Цікаве тут усезагальне переконання, яке не підлягає ніякому сумніву, що такі, як Шелест, самі не пишуть (роблять це «хлопці»), не завжди самі прочитують те, що під їхніми прізвищами виходить. Так не тільки книги, а й промови, статті, виступи. Зрештою, це явище не викликає обурення, вважається звичайним і нормальним.

А оце вчора (6 травня) на цю тему зайшла мова з Браницьким. Він каже: «Його (тобто Шелеста) підвели, можливо, ті, що написали, затим самі й виступили проти. Але там нічого нема, це фактично путівник по республіці».

І ось які несподівані прийоми:

а) з Шелеста (навіть) «зробити» націоналіста, щоб піднести «бойовитість» партійних і адміністративних організацій, створити атмосферу «столкновения», нападу, стресів, українофобії і розгорнути відповідну кампанію;

б) присвоєння праці безіменних інтелектуалів – стало поширеним, звичним, само собою прийнятним.

2. *Оповідання «Сексот»*. Прийшла ця тема на ум, коли я згадав сумну розповідь Смоленчука про себе, свої злі пригоди. Міг бути такий варіант: залякали загрозою тюрми, каторги. Погодився, виконував дрібні (й більші) доручення. Але поволі розійшлась зла слава, всі стали звати його сексотом. З другого боку, й прочитав дещо про гидке ремесло. Видав кілька книжок, в уяві засяяла стежка до майбутніх поколінь, як страшно стало предстати перед ними донощиком (як це звання не в'яжеться з іменами класиків!). Вирішив покінчити з цим і погратись у лібералізм. Піймали на дрібниці й побили тяжко, безжально. Хотів зберегти поставу громадянина – давили, ображали, принижували, провокували, поки зовсім не обм'як.

—• 15 травня 1973 р. •—

Миколаївка

1. *Знайти формулу, маску, вивіску*. Згадуються слова Овчаренка про скорочення інститутів (Сталін тоді наказ затвердив, коли було запропоновано вдале формулювання). Тепер асиміляцію названо

зближенням (Гітлер здуру цинічно називав усе своїми іменами); єдиний радянський народ, який повинен і мовою одною говорити; замість сепаратизм – націоналізм (перша ідея могла й сподобатись багатьом, замінили терміном, з яким зв'язали поняття зради, шпигунства, цим же ніби завуальовано зв'язок з дореволюційною практикою). Навіть мою книжку про диктанти, картини Жолдакова повертала, знаходячи приводи, хоч насправді тут зовсім інша причина (поступила вказівка «звідти»). А з роботи зняли? І от ніде не скажуть правди. Який прийом!

2. *«Вредітельство»*. Кажу в родичів за обіднім столом, що тепер живуть добре, є що їсти вволю, а в 33-му на цій же землі люди не мали куска хліба (зайшла мова про когось, хто не вмер з голоду: сестра дала якусь річ, він продав, і врятувався від голодної смерті, дотягнув до нового врожаю, тепер він завжди згадує: сестра спасла мене від смерті). П'ятаков: «І тоді теж був урожай, було б що їсти, але через вредітельство так сталось». Яка панорама і тут вимальовується! Організатори жнив смерті придумали і тут спасальну формулу: звалити криваві справи на невинних (на тих, хто чинив опір – недостатньо старанно проводив усе це).

Цікаво було б рельєфно висвітлити цю грандіозну панораму: показне і справжнє, слова і факти, маска й обличчя; маси – і прийоми їх одурманювання, вожді і їх методи. І все це можна б у вигляді спогадів, роздумів, образів – подати реальні, дійсні факти, а не художню фікцію.

3. *День поминок*. 9 травня з Лідою були в Казанці. Мітинг біля братських могил. Публіка стояла на вулиці (було кілька мотоциклів) з прапорами, портретами. Розмовляють, ходять, інші розсіяно, бездумно слухають. Оратори й «еліта» на підвищенні, де надгробки. Там встановлений мікрофон, по боках – репродуктори. До мікрофона підходять оратори (ведучий називає їх прізвища). Хоч би один сказав живе слово! Кожен підходить до мікрофона, розгортає свій папірець і читає (по телевізору бачать, що так робить Брежнєв та ін. Наприклад, 12 травня Брежнєв у Варшаві вручав орден Леніна Гереку: слово в слово прочитав записку Гереку, Герек так же Брежнєву). Голова колгоспу (в Казанці) про показники, успіхи в соцзмаганні, надої молока, перспективи на врожай, виконання п'ятирічки; всі ізвергали заяложені, давно проштамповані патріотичні фрази. Одні гинули в смертельній схватці, щоб оці так «відзначали» це все? Лише одна дитина – учень 6-7 класу – проговорив напам'ять (зрідка заглядав у шпаргалку) свою промову. Всі виступали російськи.

4. З Казанки (з поминок, 9 травня) підвіз нас своєю машиною колишній соученик Ліди Ковтонюк, тепер юрист в Снігіривці. Яюсь звичайну розмову Ліда перевела на те, що нас зараз болить (боротьба з націоналізмом). Той, пославшись на свої зв'язки з працівниками КДБ, де йому знайомі говорили: книгу Шелеста розкритикували не тому, що в ній якісь помилки значні були, а тому, що її відредагував націоналіст Дзюба зі

Львова. Правда, він не писав її сам, але остаточну редакцію зробив він, багато чого висловив по-своєму, дещо дописав. Ще Шелеста побили за те, що в Києві була єврейська демонстрація, а він для її розгону послав робітників Арсеналу, а ті організували справжній єврейський погром. «Робочому класу не можна доручати такі справи». Вся світова преса про це затрубила. Про Дзюбу: він уже майже на волі. Він у Верховну Раду повинен подати апеляцію, її розглянуть – і його випустять. «З нього хочуть зробити трибуну для боротьби проти націоналізму».

Подумалось: яка хитрість і підступність. Можуть досягти цього шляхом ізоляції від усіх мислячих; морального надриву додасть зрада друзів, страх перед «предісподнею» і багато інших страхів, сумнівів; нарешті зневіра, почуття безперспективності можуть штовхнути на який завгодно шлях, який може виправдати совість необхідністю компромісу. Цього ж добились і від Остапа Вишні та ін. Ось чому й Чорноморець говорив, що Дзюба вів себе на суді коректно. А Марта йому носила весь час літературу (як каже Люда), ніби він ще збирався якусь книжку написати.

5. *Анекдот*. Втретє зняли з роботи, вже не може ніде влаштуватися. Перший раз за те, що під час спільної розмови, коли говорилося про витрати на похорони Сталіна, він вигукнув: «О-о, за ці кошти можна б усе ЦК поховати!» Вдруге був уже й начальником, весь кабінет обвішав портретами. Заходить парторг (коли зняли Хрущова) і питає: «Ти ще й досі цього балбеса не зняв?» Він: «Котрого?» Знов пнули. А ще недавно секретар парткому запитав: «Ти чому не був на останніх партзборах?» – «А хіба це були останні?! Я й не знав. Якби знаття, то не тільки сам прийшов би, але й усю сім'ю привів би!»

6. Вечором були в Петра Микитовича. Випили пляшечку «Кокуру», розмови були загальні, я ні про що не розпитував (Лелики, як звичайно, розповідали про тих чи інших миколаївців, що чимось стали примітні). Потім вони нас проводили. З усього, про що мовилось, викликало у мене якісь асоціації, порух душевний:

а) Колись у кожному кутку Миколаївки збиралась молодь і починала співати. Перегук пісень, змагання в пісні. Дуже ж був народ співучий! Тепер тихо. Усі зійшлися на тому, що це величезна втрата в духовній культурі народу.

б) Молодь їде в місто, залишаються старі, скоро половина буде пенсіонерів. У місті здебільшого переймають не краще, а гірше: грубіянять, лихословлять, п'ють (це справжнє зло, була кампанія боротьби з ним, зараз затихло); згадуються епізоди в автобусі, коли ми з Лідою їхали з Кіровограда в Казанку: бабуся попросила зачинити вікно, інша літня жінка це зробила, тоді ззаду підходить здоровило, знову відчинив: «Пусть идет на мое место, барыня, если ей холодно, замерзла!» З ним ще один – типи нахабні, цинічні, грубо лаються, посміхаючись. Почали пасажири між

собою обурюватись, кожен оглядаючись, щоб ці два головорізи ще не дали по голові. А вони голосно сміються, переможно на всіх поглядають. Оце були б розкуркулювачі!

в) У Грузії новий перший секретар, колишній працівник органів. «Взявся тепер за грузин»: припинив спекуляції мандаринами та ін., приватні таксі (про це розповідають такий його подвиг: дав наказ усі державні таксі на кілька днів залишити в гаражах під якимось приводом, а сам поїхав по місту – повно таксі. Так виловили приватників, які під цією маркою заробляли). На нього вже робили замах, але він їх (грузин) прибере до рук. Слухаючи це, думалось: скоро найвищі державні пости займуть працівники органів, зрештою вже з'явилося триєдине злиття: піп, адміністратор і жандарм. Щоб зайняти найвищу посаду, треба бути попом, послужити в поліції. Ставши адміністратором, продовжувати виконувати функції того й того.

г) Навіть Лелик висловив здивування, що в оголошенні про прийом у Херсонський сільськогосподарський технікум серед вступних предметів не названо українську мову (а російську). Перед святом у Миколаївській середній школі була урочиста лінійка піонерів. Все російською мовою. Петро Микитович поцікавився цим. Піонервожата відповіла: нема української розробки, хай присилають, а то нема нічого, а російські є, які хочеш. Лелик мені скрутно: ті друкують багато добре опрацьованого матеріалу, а в нас чогось ніхто цього не робить, а на місцях перекладати не хочуть, не утруднюють себе цим.

г) Розповідали Лелики про якогось знайомого моряка, що плаває в «загранку». Той ніби сказав: Наші моряки порівняно з американськими – «Это просто нищие». Лелики доводили йому: зате там усе продажне, там людина самотня, нікому до неї нема діла.

7. **Лозунг** (у Миколаївці біля правління колгоспу): «Молоді будівники комунізму! Неухильно здійснюйте основний комуністичний принцип: хто не працює, той не їсть».

8. **Поняття вини, міра покарання.** Ота тітка Дуня так само трясучись висипала схований хліб, як ми ці записки ховаємо. За горщик прихованого для дітей зерна вивозили в Сибір. А за це?

9. Вражаюча тема для повісті: Дмитро розповідав (після того, як вийшов з тюрми) своїй жінці «усе-усе»: нема кому іншому розповісти, відкрити свою душу. І все – як до пенька, до неживої істоти. Ця людина тоді нічого не зрозуміла, не збагнула, нічого не запам'ятала, не передала нащадкам.

10. Сестра П'ятакова Катерина Архипівна, по чоловіку Манірко. Чоловіка як куркуля засудили, її з п'ятьма дітьми вигнали з хати, половили по городі курей, позабирали все. Сім'я оселилась у когось знайомого. Довідавшись, прийшли активісти й звідти вигнали. Вже була пізня осінь, почав падати сніг. Нещасна мати завела плачучих дітей у гарман (яма, де

місили глину або вибирали її, 1,5-2м у глибину), а сама пішла на Широке, влаштувалась («як винувата», каже Іван Архипович) на городню бригаду, прийшла забрала дітей, деякі вже захворіли. Двох здала в міліцію (там у них був приют), найстарша дочка не схотіла йти («Вони нас так обідили, краще помру, ніж піду до них», – Іван Архипович її слова передає). Залишились у живих тільки ті, яких здали, а ці діти (троє) повмирали. (Уявив я цю жахливу картину). Розповідає Архипович, що діти були малі. Пожаліли їх, тому не вивозили всієї сім'ї, а лише батька, а той прожив на висилці непогано, повернувся здоровий. І друга картина: цим прийнятим діткам, напевне, довели, яка добра влада, як про них піклується, власне, врятувала від голодної смерті. З якою вдячністю декламували вірші! Зараз ця старенька сестра живе в Широкому (на Інгульці).

11. Вчора (14 травня) я з дружиною підійшли до Богданчик Ярини (сестри Петра Вовкотруба), яка сапала на городі. Розмовляли про хвороби, про знайомих, були й спогади:

а) Сестра її чоловіка вмерла від побоїв: у Федори, активістки, вкрала, голодна, півня. Нещасну жінку побили так, що все тіло стало синє (довго встати не могла, пішла кров ротом і носом), «потім виходили з середини, як яблука, чорні круги, по всьому тілу»; невдовзі вона й померла (пішла з села, «доходила» вже в іншому селі). Ця ж активістка Федора (зараз на місці її хати стоїть досить високе дерево) після війни не раз крапа кури в Ярини (ця дорікала їй, кляла: «За півня людину вбили, а сама зараз скільки крадеш?!»).

б) Чоловік Ярини воював (де, за що – вона зовсім не уявляє), поранений. А його батька розкуркулили. Батьки Ярині віддали машинку «Singer». От якось приходять до них група активістів, з ними «уповноважений»: «Чия це машинка?» – «Наша», – кажу. – «Ні, не ваша, це сусідська». – «Якби сусідська, то не стояла б у нас, а була б у сусідів». Одним словом, почали забирати машинку. Я в плач, не даю. Мені прикладом у спину як дасть! Впала я, машину винесли на двір. Між тим з комори повиносили сало, ковбаси. Чоловік у розпачі: «Я не думав, що мене, раньшого, так обідять!» – «А чим ти докажеш, що поранений!» – Показав руку. – «А документи єсть?» – Показав документи. Той покрутив у руках і скомандував занести все назад (чоловік воював за наших). Але потім все-таки позабирали все сало, ковбасу: приходять із запискою – видати 3кг сала, 1кг ковбаси. Чоловік усе говорив: «От хотілося б ще пожити, побачити, чим усе це кінчиться». Помер від туберкульозу в 1942 році.

12. Працюємо в Івана Архиповича на пасіці. Про що тільки не перебалакали. Ось його брата одного, шахтаря («і що йому треба було, заробляв добре») – забрали, у тюрмі хотів повіситися, не дали, почалась війна, забрали в штрафники й там загинув. А засудили за те, що приїхав додому в отпуск, сів з двома сусідами, випили і по п'янці став захищати

релігію («надо воно йому було? Віриш, так мовчи, щоб ніхто не знав»), а ранком прийшли й забрали. Доніс хтось із цих двох.

Іван Архипович пригадав і такий епізод. «В армії (ще в 1939 році) на лінійці кричать: «П'ятаков!» Вибігаю, кажуть, що викликають у штаб полку. А там робітник розпитав про те-се і сказав, що от ви будете нам сообщать, які настроєння в підрозділенні, хто про що говорить. Дали нову фамілію Лісіченко і щоб через п'ять днів було донесеніє». – «А чого це вони якраз Вас покликали?» – питаю. – «Цей же работник був на ученії, побачив, що я коло орудія (був наводчик) работаю проворно, йому це сподобалось». (Кого тільки з моїх знайомих і близьких не вербували?!)

13. Цікаво було б зібрати відомості про цих героїв (активістів), що організовували розкуркулювання, колективізацію і т.п. У Миколаївці: Семиконь – кажуть про нього, що був дуже вредний, люди пухли з голоду (не давав їсти, коли хто не виконував норми), у 1947 році спух з голоду, вмер у Казанці (це про нього говорив і Петро Вовкотруб). Дочка зовсім горбата (кажуть, що за батькові гріхи). Багато людей обіжається на нього. Максим Бульба – німці розстріляли. Пив, писав записки, щоб куркулі здавали сало, ковбаси і т.п. Макогон – сусідка, що жила навпроти тітки Дуні Ніколаєвської (тоді Вовкотруб): приходила до Дуні в хату, забирала речі, ловила курей, нишпорила по горищу. Її сестра жила десь недалеко від Кривого Рогу, і коли чоловік Дуні зайшов до неї ночувати, то на питання, чого ж ти йдеш додому? відповів: «Якось проживу, дещо приховав з хліба» (зайшов переночувати як до людини зі свого села, знайомої). Вона ще вночі прибїгла й розповіла про це сестрі. А та до Дуні: «Давай хліб, бо заявлю!» Злою й ненависною була баба Раї Трайнич, активістка; її дочка (мати Раї) – комсомолка, теж ходила грабувати людей.

У моєму рідному селі, пригадую, Ліщина. Недавно відсидів два роки за те, що згвалтував стару жінку.

Усі ці активісти виконали свою місію і знову сіли на дно, правда, деякі вибились на самі верхи.

14. *Ідея*: Кажуть, Дунін чоловік сам винен, що проговоривсь знайомій про захований хліб (через це й сам помер, і дітей двоє). Дуня дуже любила свого чоловіка, дітей.

Загал так і розцінює, виправдовує справжнє зло (скрите – незрозуміле): проговоривсь (сам, значить, винен), балакав (і що йому треба було?), люди такі злі були: один на одного, навіть родичка в родички ловила кури на дворі; вредітельство; Сталін цього не знав, йому подавали все не так і т.д.

—• 17 травня 1973 р. •—

1. *Знайти формулу*. До війни поширена була формула: «Разобьем врага на его собственной территории». Усе це була підготовка мас до агресії.

2. *Лицемір'я*. «Чужой землі ми не хотим ни пяди, но и вершка своєї не отдадим...» – дуже популярна пісня перед війною, коли «возз'єднувались» Прибалтика, Бессарабія.

3. *Миколаївка* (штрих до її історії). Вчора (16 травня) ми (Ліда, я, Діма) повертались з Миколаївки в Кіровоград. В автобусі з Казанки в Кривий Ріг довелось сидіти поряд з якимось старим жителем з Миколаївки. Зайшла мова про село: «Колись Миколаївка була в садах, наче в лісі, влітку її зовсім не видно було за зеленню, деревами. З цього боку третю сотню не побачиш, зимою тільки, коли листя спаде, видно було хати. Тепер знову починають трохи насаджувати». – «А де ж та зелень ділась?» – «В голодовку. Не було чим топити, то на дрова вирубали. Та й на сади наклали такі податки, що довелось останнє знищити». – «От та голодовка далась взнаки. І ви її пам'ятаєте?» – «Ще б не пам'ятати!» – і розповів трагічну історію, повторену мільйонами: в двадцяті роки помер батько, в 33-му – мати. Йому було трохи більше 10 років. Бродив, як голодна собака, «де вдасться вкрасти», «траплялось, що й поб'ють до смерті», «але кажуть, що вовка ноги кормлять», «жутко згадувати», «як голодні собаки накидаються на падаль, так і люди копошились біля здохлої кобили», «ото вулиця з третьої сотні була до самої річки – всі люди вимерли, хати повалились, тепер все це вже заорали. Коли розповідаю про все це своїм дітям, то не вірять: не може бути, щоб був урожай, усе забрали й люди вмирали з голоду. Коли почалась війна, то не хотіли воювати, кидали вінтовки: голодом морили, тепер хай сам воює» (натяк на Сталіна). (До речі, і Іван Архипович згадував, що на Харківщині населення вороже зустрічало наших, «дядьки води не давали»).

Оповідач працював до війни на шахті в Кривому Розі (разом з П'ятаковим), потім міліціонером. Під час окупації один дядько видав його (за те, що застрелив його собаку). На слідстві нібито «німець-слідчий страмив донощика: як це ти в отміщеніє за собаку хочеш, щоб людину вбили».

Розповів про чоловіка, який поїв своїх дітей, зараз живе десь у Кривому Розі. «І не судили його за це?» – питаю. – «Який там суд?! У нього вже суд готов: не сьогодні – завтра людині кінець». – «І його совість не мучить?» – «У кого який організм».

—• 20 травня 1973 р. •—

1. *Легенда про дітей*. Цікаво було б повиписувати усі ці високопарні слова про турботу (тут справді дещо є) і зіставити з а) безпритульністю; б) подіями 30-их років.

Ах, скільки подібних легенд створено! І як усе це подається в школі, пресі, по телебаченню та ін., на якому штучному матеріалі формується розум, світогляд тих, які усього цього самі не бачили. Навіть такі легенди, як легенда про Висунську республіку (Коли Ковтанюк 9 травня підвозив з

поминок мене з Лідою до Миколаївки, то я запитав його й про це. Він іронічно махнув рукою як на щось несерйозне: там більше приписали, роздули, ніж було в дійсності).

2. *Інкубаційний період культу.* Сталін не відразу став культом. Культ Хрущова. Зараз уже все в дусі доброго старого часу працює на Брежнєва (досить перечитати газети хоч би за травень 1973 року).

3. 11-18 травня – період постійних вояжів Л.І.Брежнєва в Польщу, ГДР, ФРГ. Усі ці зустрічі, переговори і т.п. церемонії транслюються по телебаченню. З Герекком, Хоннекером тричі цілувались за старовинним російським звичаєм. Дав обом ордени Леніна. Хоннекер весь час посміхався особливо дружлюбно, віддано, щасливо, з більшою гідністю тримав себе високий, стрункий Герек. Зустрічі тут були підкреслено, демонстративно теплі, дружні. Усе це була прелюдія до поїздки в ФРГ.

До ФРГ – пишні проводи, літак «ІЛ-62», зустріч у Бонні (коли літак приземлився, то показали – якусь мить, – як на горизонті зникли в далині в чіткому строю 4 винищувачі). Зустріч з В.Брандтом якась тривожна, напружена. Вчора по телебаченню показували підписання договорів. Брандт весь час стурбований, мовчазний. Брежнєв досить часто до нього звертався, намагався жартувати.

—• 21 травня 1973 р. •—

1. Моєї справи на зборах не розглядали, випхнули з інституту якось тихо, тому все це публіку заінтригувало ще більше: що в нього таке?

2. *Смоленчук* розповів, що про нього з'явився ще один варіант плітки: в Одесі він скуповував іноземну валюту. З чиеї б це ініціативи така плітка? Подумалось: я колекціоную монети. Як з цього легко зробити справу!

3. *Медушевський* якось висловився: «Якщо два чоловіки сказало, що ти п'яний, то іди додому спати» (мовляв, нікому вже нічого не докажеш).

4. *Фьодоров* (керівник художників Кіровограда) до Смоленчука: «Що це вас давно не видно? Не заходите чомусь. Ми ж як не як були друзі». (Це він «накапав», що Смоленчук не дорожить партією).

5. *Регушевський*. Часто любив повторювати: якщо людина утримується робити тобі шкоду (про яку там допомогу може йти мова) – це вже добре.

Перед нашою поїздкою в село на поминки (десь 8 травня) Ярецька (з інституту вдосконалення) домовилась з Лідою, щоб я прочитав кілька теоретичних тем на курсах удосконалення кваліфікації вчителів. Ліда попросила лише, щоб та (Ярецька) довідалась у начальства, чи воно не матиме нічого проти мене. Та пообіцяла вив'язити. По приїзді Ліда 17 травня пішла до Ярецької, яка пояснила: «Всю теорію забрав Регушевський, тому я вже ні з ким не говорила (про мене). Він запитав: що там у вас є на почасових? Якраз усю теорію забрав». Мала місце така,

приблизно, розмова Регушевського: «Ви маєте намір його запросити? Я вам, между намі дівочками откровенно говоря, дам таку пораду: во избежаніє неприємностей, лішніх распросов вам краще його не запрошувати. Якщо вам нема де дітись, нема кому прочитати, то я візьму ці теми. Мені однаково, але це у ваших інтересах. Може виникнути неприємний для нас інцидент».

Ці години не так мені потрібні були для заробітку, як для з'ясування мого становища. Знаючи, що нижче начальство нічого не робить без дозволу вищого, без вияснення справи «там», запрошення на лекції значило б для мене дуже багато. І знову цей хитрий, підступний тип на дорозі, все переплутав. (Коли йому я сказав ще тоді, що через рік усе виясниться, перетреться, адже Чабаненка через рік поновили, він якось гарячково: «Вам нема чого надіятись, вас уже не візьмуть назад»).

Ліда зовсім рознервувалась: «Як уявлю його образ, мене всю тіпає». Найгірше, що Ярецька не виконала обіцянки, її стільки раз ми виручали, читали лекції, а в скрутну хвилину вона не зробила навіть жесту, який їй нічого не коштував. Хоч би сказала: «Я вияснила, мені порекомендували не запрошувати Горбачука, тому я запросила Регушевського». Крім того, сам Регушевський міг би відчувати щепетильність ситуації і зіпхнув би хоч ці години на когось іншого. Явно вирішив мене не допустити на курси.

6. *Мій душевний стан.* Коли повертався з села, я думав, десь у глибині душі надіявся, що буде лист з Ніжина, можливо, позитивна відповідь з Бердянська на мій лист. З Ніжина нічого, з Бердянська написав не ректор, а завсекції мови і літератури. Лист обтічний (пропонують приїхати для попереднього знайомства), а тут історія з цими курсами (які б означали реабілітацію). У селі було мені добре, спокійно, а тут знову захиталась душевна рівновага, став просипатись вночі з відчуттям тривоги. Почало боліти серце. Психіка ніби чимось придавлена, не покидає душу чекання розв'язки, настирлива думка про роботу, почуття нестерпності сучасного стану. Нема ніякої розрядки (навіть ні з ким говорити), нема де знайти полегшення, звільнитись від тягаря.

І от з'явилась нова страшна думка: десь я читав, що під впливом травмуючих обставин можуть у психіці виникнути «необратимые изменения». Став примусово малювати у своїй уяві радісні картини, шукати світлих спогадів, і хоч мій погляд нерідко впадав у ями пережитих невдач, але я старанно вибирався з них.

7. Яюсь у розмові Браницький зауважив: «Я таким підписував розстріл». Я щось почав говорити, як людина почуває себе в таких випадках, чи не мучать її переживання, сумніви, докори сумління – «А, це все літературщина» – і перевів розмову на іншу тему (правда, сказав ще: я ж не сам це виконував, а інші).

8. Саша хвалиться, що був на Байкалі. Мені забажалося, щоб він щось цікаве розповів про це озеро, яке здається таким екзотичним,

величним. Використовуючи вчитане в газетах, книгах, намагався наштотувати його на деякі розповіді, спогади, підказати їх йому. На його обличчі видно було якесь напруження, «недоуменіє», він лише сказав: «Ми на березі озера здорово вжарили: понапивались, ухи наварили».

9. В «Воскресении» Л.Толстого (ч.ІІІ) цікава ідея: «Да, Герцен говорил, что, когда декабристов вынули из обращения, понизили общий уровень... Потом вынули из обращения самого Герцена и его сверстников...»

10. Стаття В.Рубцова «Вакантный адрес» («Учительская газета» десь за березень-квітень) про те, що випускники Латиського університету не хочуть їхати за призначенням. Розповідається, що ніби це окремий такий університет, але «ніяка публікація не появляється випадково» (згадалися слова Смоленчука).

11. *Марність переживань*. Переживання, марні хвилювання – така вже, мабуть, риса багатьох людей. Пригадую багато характерних у цьому стані ситуацій, епізодів (лише за останній період). Надумав я послати Ліду до ректора, щоб вона попросила його завірити видану мені характеристику, але в російському варіанті (навіть дещо я змінив: замість працював над докторською дисертацією замінив «над монографією», викинув дещо в кінці). Ліда побудувала тут цілі теорії: ректор не стане з нею говорити, ще вижене з кабінету і скаже: видав характеристику і досить, що вам ще треба. Нарешті понесла, здала Наді (секретар). Не підписав. На другий день все-таки вмовляю піти особисто з ним поговорити, це ж не нова характеристика... Знову болі, сумніви, переживання. Пішла. Вийшло добре, підписав, правда, не схотів видавати новим числом.

—• 24 травня 1973 р. •—

1. «*Каждый сверчок знай свой шесток*» – це прислів'я згадалось, коли переглядав по телебаченню проводи Брежнєва в ФРГ на переговори. На цих і попередніх урочистостях цей принцип здійснюється «неукоснительно»: Брежнєв завжди йде чи стоїть у центрі, Підгорний по одну руку, Косигін – по другу. Коли здоровається Брежнєв (в останні роки особливо часто «христосується» – цілується), то службова градація особливо видна: кого цілує, кому руку тисне й трясє, кому просто тисне, кому махає.

2. Кернерша каже: 1) Брежнєв нагадує їй шимпанзе, особливо нижня, обвисла частина обличчя; 2) коли він говорить, то кожен раз створюється враження, що «в дрезину п'яний». (Дійсно, йому важко говорити: говорить по-старечому, деякі слова перекручує, ледь вимовляє – чи всі зуби вставлені, чи навіть, як дехто твердить, уся нижня щелепа; здається, ледь тримається і ось-ось має відвалитися).

3. Брежнєв недавно (в квітні) одержав Ленінську премію миру.

Навколо цього – ціла пропагандистська кампанія. Сам Брежнєв дякував за довір'я. Герек і Хоннекер говорили як про величезне досягнення в боротьбі за мир (образок: сам же собі присудив премію – і дякує маріонеткам за довір'я цілком серйозно, глибокодумно); факт преміювання стає підставою для приписування величезних заслуг.

4. Коли Брежнєв був у ФРГ (приблизно 18 травня), то звернувся з листом до громадян ФРГ («Письмо к гражданам ФРГ»). Лист – відповідь на численні привітання, запрошення в гості, дружні почуття. (Чи не мало місце інше: потік образливих слів і одиниці дружніх?)

5. Якось я показав Василю Семеновичу Чорноморцю книгу Яковлєва «Цель жизни», там його увагу привернула копія листа Сталіна. Подививсь, уважно прочитав: «Грамотно написано! А Хрущов був страшно безграмотний, навіть коли розписувався, то своє прізвище виводив (показав рукою) як дитина, що лише вчиться писати» (я подумав: не даром говорили, що Сталін усіх розумних понищив...). Кажу: «Він же був шахтарем». Чорноморець усміхнувся й розповів анекдот: «Начальник ЦРУ полетів з роботи, бо його агенти ніяк не могли встановити: 1) де та шахта, на якій працював Хрущов, 2) звідки ведуться передачі вірменського радіо».

6. *Анекдоти:*

а) Поїхали керівники держави в Англію. Там їх добре прийняли, за розкладом мав бути прийом у королеви. Підказують, що згідно з етикетом потрібно цілувати руку королеві. Як бути? Пролетарі і т.п. Тепер мають цілувати руку не кому-небудь, а королеві. Комуністичне почуття, свідомість не дозволяють. Послали телеграму Леніну: так і так. Той відповів: «Дугаки (він же картавий): тридцять лет целовали грязную грузинську с-ку, а тепер стесняетесь поцеловать белую женскую ручку».

б) Грузинам запропонували купити тіло Сталіна. Була створена комісія прийому, вона виявила, що бракує одної важливої частини тіла – тільки сліди язиків.

в) Розповідають, як про дійсну подію, що в Сталіна була пропала люлька. Розцінено це як акт шпигунства, розстріляли кількох. Аж люлька знайшлась за диваном у кабінеті (описує цей диван Яковлєв у книзі «Цель жизни»).

г) Двоє друзів. Один вирішив емігрувати (до нас із зарубіжжя). Емігрант, прощаючись: напишу листа, щоб не затримали, про все добре, тільки якщо справді добре, то червоним чорнилом, якщо погано – синім. Проходить багато часу, листа нема. Нарешті є, про все добре емігрант пише, але в кінці: «Пробач, що довго не писав – хотів написати листа синім чорнилом, але ніде не міг знайти».

г) Приймають на посаду бухгалтера, але перед цим перевіряють його математичні знання: «Скільки буде 2×2 ?» – «4». Відправили. Другий кандидат на посаду на це ж питання відповів: «А скільки вам треба?» Прийняли.

1. **Термін «продати»** – виявляється, в органах має не переносний, а прямий зміст (як і «загнати»). Наш сусід навпроти В.Биндюченко сьогодні надворі пустився в спогади про війну і т.п. Його батько був на Біломорканалі, потім (уже після війни) матір засудили за відро пшениці на 8 років (троє дітей, з них двоє каліки, четвертого сина вбили на фронті). Видав сусід за 70 крб. – «Як за 70? Чому саме за стільки, звідки ви знаєте?» – питаю. – «Мені батько говорив, його теж вербували, обіцяли виплачувати по 70 крб. Він не погодився. (За кожного «разоблаченного» платили)».

2. Прочитав рецензію М.Зарудного («Литературная газета», 1973, № 21) на якусь книжку про ОУН, де розповідається про їх запроданство. Згадалась у зв'язку з цим одна розмова з Чорноморцем. Він розповів, що його вчитель (десь тут з Олександрійського району) фізики і математики під час окупації вступив до ОУН, зараз знаходиться в проводі (за рекомендацією самого Бандери). В їхньому селі було кілька таких (назвав прізвища), когось німці вбили, хтось попав в Освенцім. Я висловив «здивування»: «Адже вони були, наскільки мені відомо, прислужниками німців, їх же й привезли з собою німці». – «Спочатку так. Німці спирались на оунівців у боротьбі з більшовиками, спирались на них як на досить помітну силу. А потім ого-го як воювали з ними, скільки постріляли, в концтабори забрали. І Бандеру самого арештували. Боялись, що ці не будуть підкорятись їм». – «А хтось же і до кінця підтримував німців?» – запитую. – «Це Мельник. Цей виявився більш замаскованим, тому зумів уникнути переслідування».

3. Смоленчук пустився якось у такі міркування: «У США кожен президент, який іде з поста, одержує високу пенсію, секретаря, веде широке листування, виступає в пресі, до нього звертаються державні діячі (у тому числі діючий президент) за порадою, тобто продовжує виконувати державні функції. Така ж традиція, здається, існує і в Італії. У нас же нема ні одного, щоб не обгадили по саму шию». У зв'язку з недавньою поїздкою Брежнєва в Польщу, ГДР, ФРГ: «Як умиротворили поляків! Гомулка в чеських подіях зайняв найбільш рішучу позицію, оперативно придавив у себе заворушення. І от він же став жертвою, викинули його – народ заспокоїли». (Мені думалось, яка велика еволюція відбулась у висловлюваннях Смоленчука! Я вражений тверезістю його сучасних оцінок).

4. **Русифікація чи германізація** – для простої людини все це абсолютно байдуже Вона навіть радо «переходить», якщо ті приймають і є відповідні здібності.

5. Якось у компанії зайшла мова про крадіжки в магазинах: там зав повісився, того зава посадили і т.д. – і все крупні суми. Крадіжки – справжній бич. Чи й у зарубіжних країнах таке?

6. Біля телевізора (урочисте засідання, присвячене річниці В.І.Леніна 22 квітня – ЦК України): досі пригадую моторошне враження – якісь зловісні, страшні обличчя! З доповіддю виступав Маланчук. Я не сподівався (професор, доктор), що він так досить сіро читає доповідь – неприємний голос, якась неприродна українська вимова.

Десь чув, що в таборах над політичними ставлять карних, у кого на сумлінні мокрі справи. Чи не діє цей принцип і тут – наставити тих, хто прагне з світу в могилу забрати цілу націю.

7. Вчора я висловив Смоленчуку здивування: чим пояснити так часто подибувану ненависть росіян до українців (мав на увазі Федотова та його друзів). І він теж навів кілька прикладів: чоловік сестри жінки в Одесі (одружений з україркою ж) безцеремонно висловив свою зневагу до українців, називаючи їх зрадниками, запроданцями, людьми нещирими. В одному ж під'їзді з ним живе сім'я сибіряків. Син страшний хуліган. От його мали судити. Начальник міліції Шевченко, зглянувшись на прохання, благання й сльози матері, порадив: поки не пізно, нехай виїде в Сибір, на батьківщину. Вона ж потім пішла до Сухачова (секретар міськкому партії) і розгорнула цілу політичну акцію: «Нас украинцы не любят, оскорбляют, поэтому не удивительно, что ребенок стал нервный, раздражительный, вынужден защищаться, поэтому вступает в драку. А как же? Они хотят выкинуть нас отсюда, от и Шевченко говорит... Что это такое і т.п.?!» Той потім усно відчитав Шевченка. Вечором під час прогулянки на цю ж тему якось зайшла мова і з Любою. Вона розповіла, що її перший чоловік просто органічно не переносив українців (а сама ж досі носить його прізвище. Що б він подумав, якби взнав настрої сина). «От і мене не соромився. Гад, жінка українка, а таке говорить на українців».

8. Смоленчук: «Зараз культ повертається повним ходом. Мабуть, переконались у його необхідності – все почало розвалюватись».

9. Смоленчук чув від Найдено, що в інституті мовознавства всім наказали 22 травня нікуди не виходити, по вулиці не вештатись (бо в Києві збираються біля пам'ятника Шевченкові). Якихось три дівчини йшли вулицею у вишитих сорочках (22 травня), під їхала машина й забрала.

10. Смоленчук дивився фільм про Дж. Бруно. Збереглись документи про нього (з якого століття). А у нас про Микитенка майже нічого не збереглося. Випадково збереглись дві метричні книги (решту спалили), і в одній з них є запис про Микитенка. Плачинда забрав цю книгу. У приватних руках вона напевне пропаде. (А як з архівом Аврахова?)

11. *Хитрість*. У дисертації Браницького я прочитав, що з року в рік не виконується план набору в цільову аспірантуру. І ось картина: Долганов кількох «влаштував» в аспірантуру («Я вам выбил, я ползал на коленах, умолял, пока N согласился выделить нам место»). І от шириться про нього слава, що допомагає, вибиває.

12. Сьогодні Василь Остапенко навів таке прислів'я: «Не имей сто

друзей, не имей сто рублей, а имей на плечах еврейскую голову».

13. Передача по радіо: Н ділиться спогадами: були ми піонервожатими (до війни), робота була цікавою, романтичною – піонери часто марширували, грали в війну, співали патріотичні пісні.

14. 14 травня 1973 року по телевізору була передача про героїчних трудівниць, які замінили в час війни своїх чоловіків на найвідповідальніших ділянках, навіть у шахтах (хоч за міжнародною конвенцією жінкам заборонялось працювати в шахтах). Показали кілька документальних кадрів: які усміхнені, радісні обличчя шахтарок у забої, блищать на фоні темного лица білі зуби. Подумалось: і найтяжчу трагедію можна подати в браурно-веселому плані.

15. Згадалась розмова із сестрою П.Вовкотруба, її розповідь про свого чоловіка: «Я не знаю, коли, ну у війну, як оце йшли сюди (показала рукою), то його ранило, коли переходив річку, от він і вернувся додому. Брали парубків, тоді й мого чоловіка забрали, ви ж знаєте, коли, ви люди грамотні...». Що за війна, коли відбувалась, на чийй стороні був її чоловік – нічого не знає. І крізь серце цієї жінки пройшла історія своїм гострим вістрям. Аж дивно, неймовірно, як так прожити, ніякого уявлення про світ не мати! І в цьому контексті згадалась думка Л.Толстого (із «Исповеди»), що простий народ знає смисл життя... Обличчя в цієї жінки усміхнене, добре, щиросердне, оптимістичне. Чи вона корчилась у муках депресії, сумнівів?

У зв'язку з цим згадується розповідь одної вчительки (дія відбувається в Карпатах): «Заходжу додому (учень у школу не ходить), у хаті пораяється жінка, біля неї черідка малих дітей. Жінка відповіла на привітання, гарна, ще молода, струнка. Я почала говорити про дитину, про необхідність посилати в школу, контролювати... вона дивиться на мене красивими, великими, коров'ячими очима – і я раптом збагнула, що вона нічого з того, що я їй говорю, раджу, не розуміє!»

16. *Халтура*. Яке поширене явище, особливо в сфері обслуговування. Ото недавно фотоплівку здав – недопроявили! Їм аби швидше, аби як, і конкуренції нема, перевиконуй план.

17. *Йде в ногу з життям!* Не йде в ногу з життям – якесь фельдфебельське сприйняття, розуміння світу в цих зворотах. До речі, під «життям» розуміються постанови, офіційні вказівки. Ви нас завели в болото! Вдуматися, так у цій фразі якась стадна ментальність.

—• 28 травня 1973 р. •—

Кажу Ліді: «Дні проходять пусто-пусто, ми абсолютно нічого не робимо». – «Що з того, що ти їх заповниш, однаково все в плиту викинемо».

Самотність. Роздирає, пригнічує самотність. З ранку до вечора ті ж самі стіни, обстановка, одні й ті ж розмови, голову постійно свердлить одна і та ж думка. Болить душа, ніби кожна клітинка тіла болить. Легше було б, якби були сили займатись творчою роботою. А так дні за днями проходять марно, німо, весь час знаходжусь у якомусь гнітючому, скорботному, депресивному стані. Все ще чекай ударів, невдач. Страшить уже не відсутність роботи, безперспективність, почуття загнаності, а отой душевний стан, який межує з божевіллям. Часто життя здається абсолютно позбавленим мети, перспективи в майбутньому, зітканим із суцільних невдач, душевних ран у минулому.

Мучить безсоння. Власне, вночі пробуджує якась пронизлива думка: якби не цей крок, то може б було отак!

Встаєш уночі, ходиш по кімнаті і безрезультатно борешся з тим відчуттям, яке тебе розбудило. Шукаєш у минулому моменти, які б тишили, рятували від депресії. Починається боротьба з самим собою. І коли світле, добре перемагає, знов засипаєш, але ненадовго. Починається все спочатку. Ранком пора вставати, Діму збирати в садок, але не хочеться підніматись з ліжка, відчуваєш, що не виспався, не відпочив.

Надвечір ходимо на прогулянку. Ось кілька днів підряд йшли дощі, хай дрібні, але кругом у нас грязь непролазна. Вибираємо більш-менш сухі місцини, так щовечора, щодня гуляємо по одному і тому ж маршруту (по вулиці, що біля інтернату, вздовж ліній електропередач). Ввечері самотні на пустинній неосвітленій вулиці, по дрібницях перебираємо деталі нашої історії, вимощуємо уявні шляхи виходу з тупика. Намагаємось тишити себе, малюємо картини, які чорт тут же або через деякий час закидає багном. Або мовчимо, кожне зосереджене на своєму.

Людина не може жити без віри, без перспективи. Скільки зараз таких, які знаходяться в подібній ситуації, мабуть, пишуть свої щоденники, аби свої мовчазні плачі, ховані від людей сльози показати нащадкам. А чи вони їм потрібні будуть?! Не хочеться мовчки, німо йти в безвість, лягати в могилу. А чи потрібен твій крик, власне тривалий стогін від болючих, постійних протягом такого довгого часу ударів, вимірянних у саме серце.

Боляче переносу самотність. Але коли приглядаюсь, то нахожжу таких самотніх багато. Ось художник, що повернувся з Сибіру, чи саме та його дружина Ніна Іванівна, учителька, якщо й прогулюється, то тільки з чоловіком. Вона була місяць у лікарні, і, здається, ніхто її не відвідав. Інтелігенція розрізнена. Чечот, поки ми не приїхали, не мав нікого. А Проценко? Коли складається компанія, то в більшості «різношерстна». Ідея про клуби, союзи однодумців – ця ідея, мабуть, нікому і не приходить у голову (не чув її ні від кого). В які нестерпні умови можна поставити людину і привчити її примиритись з ними!

Можливо, тільки для мене (і ще для небагатьох) така страшна

інтелектуальна й емоційна пустеля. Яловий, наприклад, приходиться вечором додому, випиває «мерзавчик», сідає на дивані перед телевізором і міцно засипає (його слова).

—• 2 червня 1973 р. •—

Сьогодні ранком встав з відчуттям бадьорості, з оптимістичною думкою: не пропаду, якимось влаштуюсь, зачеплюсь за життя. Тривожить лише те, що не написав ректору в Глухів про себе в листі – про безпідставність звинувачень, через які мені все ж довелося піти з інституту. Мовчання викликає ще більші підозри. Але ж напишу листа, що я готовий приїхати, поговорити особисто.

Депресія пройшла – і життя не здається таким трагічним. Хоч надії й далі нема, але сам процес існування не здається таким поганим. Усе перед вічністю таке мізерне, нікчемне. Жаль тільки, що деяких страждань можна було уникнути, жаль, що «чашу, якою пригощала природа» (вираз Герцена), я не раз відхиляв. І помилки, і невдачі залишаються зі мною, їх нічим не зітреш, не викинеш з душі.

Будь-який удар долі, який не залежить від мене, не є наслідком мого помилкового кроку, мене зовсім не хвилює, перенешу його легко, а от боляче переживаю власні помилки.

—• 3 червня 1973 р. •—

1. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль, М., 1968, с.201-202: «Черчилль заявлял, что в России в результате революции установилось господство «варварства более худшего, чем в эпоху каменного века»... он с непередаваемым апломбом провозглашал, что коммунистическая теория... это просто возвращение к средним векам» (Cowles W. Winston Churchill. The Era and the Man. – London, 1953, с.231, 233).

2. **Марксизм.** Часто навертається думка: філософія марксизму-ленінізму, його тактика можуть бути використані і в сучасному суспільстві: робітників так же само (правда, в умовах диктатури це виключено) можна підняти проти нової верхівки, яка має машини, добрі квартири, їздить на курорти, розкошує.

3. Зайшла мова про те, чи залишаються справи репресованих. Смоленчук: усе знищується. Ось, наприклад, про Микитенка родина щось би та знала – зараз він реабілітований, відкрито музей, – не відомо навіть, де, коли й за що загинув. Ніяких архівних матеріалів не збереглося.

4. Смоленчук не має надії, що його нова книжка побачить світ: «Адже я в ній доводжу жахливу на теперішній момент ідею безсмертя української нації».

5. Як знайти в собі сили примиритись з дійсністю? Ось створена в уяві країна – справді рівна серед рівних, багата культура, розвинена мова, високий життєвий рівень народу. Конурбації, швидкісні засоби

сполучення, прекрасні села-міста, чітка організація.... А насправді весь світ, вся історія проти цього народу, цієї мрії. Щораз дуже дме сухий вітер пустелі, і не видно йому кінця чи заслону від нього.

І особисте життя складається невдало. Думалось про наукові праці, публікації, життя серед освічених людей, мати приємне, любе товариство – і це зникає. Усі мої спроби влаштуватись десь біля Києва провалились остаточно. Навіть Ніжин недоступний.

6. Десь позавчора було відкриття гастролей у Кіровограді Могилівського драматичного театру. Від представників обох сторін виступали з дружніми промовами. І тут говорили: «Бажаємо вам успіхів у третьому вирішальному році п'ятирічки». Зараз усі офіційні тости, привітання не обходяться без цього «третього вирішального року п'ятирічки...»

7. *Хвиля*. Кажуть: той чи той вплив на хвилі. Зараз одних б'ють, а інші користуються, впливають на цій хвилі, роблять кар'єру.

8. *Анекдот*, який розповіли робітники з нашого двору, граючи в доміно: троє – француз, турок і росіянин – попали до людодів. Ті запропонували: хто з вас розповість щось таке, що нас вразить, того помилуємо. Француз почав розповідати про жінок, їх красу, принади; турок – про гареми. І того, і того з'їли. Росіянин: «У вас парторганізація є?» – «Ні». – «А комсомольські організації?» – «Ні». – «А профспілка?» – «Ні». – «То де ж ви навчилися людей їсти?!» Він їх спантеличив, і вони його відпустили.

—• 4 червня 1973 р. •—

1. *Дійсний стан творчої думки, культури в Кіровограді*. І щоб прикрити все це – помпезні імпрези-заходи: тижні, дні, творчі звіти. Недавно (25 травня) відбувся «Творчий звіт майстрів мистецтв і колективів художньої самодіяльності Кіровоградщини в м.Києві» (див. «Кіровоградську правду», 1973, 2 червня). По кількості це було грандіозне видовище. І ця грандіозна імпреза прикрила непривабливу дійсність.

2. *«Віє вітер»*. Коли був у квітні в Києві, то в певних колах (науковців) при характеристиці сучасного стану вживались слова: *вітер посилюється, дме вітер* (на означення чисток, звільнень, арештів та ін.). І ось цей вираз підхоплює й офіція, зразу ж наповнює його своїм змістом: «Вітер віку, живодайний подих епохи наповнює вітрила нашої творчості» (з доповіді О.Левади, «Літературна Україна», 1973, № 41, с.2).

3. Чернецький сьогодні зустрів Ліду, розпитував за мене: «І чого він сидить?! Якщо це стане відомо за кордоном, то розцінять як злісне ухилення від роботи».

4. Боротьба за реалістичне мистецтво, проти «безадресних» віршів пояснюється лише тим, що вбогі інтелектом люди бояться, що в незрозумілих («абстрактних» і «безадресних») віршах може бути цілком

конкретним і адресним зміст – саме про них. Бояться цих натяків (неологізм *безадресні* зустрічав, здається, в доповіді Козаченка – виголошеній десь у березні-травні цього року – де він критикує вірші Жиленко).

5. *П'єса* (композиція, побудова). Цікаво було б показати дію на кількох поверхах:

а) маси, оці пішаки, їх становище, маніпулювання ними; темна, нерозумна, нещаслива маса, в основному добра, довірлива;

б) клас начальників, погонщиків, їхні звичаї (лукаві душі, пристосуванці, боягузи і т.д.);

в) боги, ті, що стоять зверху біля стерна. Їх у дію не вводити, їх голос чути з репродуктора. Це – директиви, промови, великі гасла (тексти підібрати з офіційних матеріалів, просто скомпонувати з газет). Голос звучить грізно, заклично для одних, як страшний суд для інших.

Як реагує на цей голос середня верства, низи. Оце биття, вибори, пристосовництво і т.п. і т.д.

Уся п'єса повинна складатись з окремих сценок (епізодів): демос з лівого боку сцени, керівники – з правого. Ліхтар вихоплює то одну, то другу сцену, зверху періодично гримить трибунний голос.

—• 23 червня 1973 р. •—

1. *Заголовки: Всеволод бездарностей. Апостоли небуття* (про Логвиненка, Лівшиця Кіма і т.п.). *У братніх обіймах* (про українсько-російські відносини). *Країна навпаки* (оці вибори, все як у порядних людей).

Сьогодні народилась ще й така асоціація: ото буває в селі дурний здоровило, всі з нього сміються, але й усі бояться і намагаються або не попадатись на очі, або годять, лестять; так і з державою: видавати збірки анекдотів і влаштовувати пишні і яскраві, навіть офіційні імпрези.

2. *«У відповідь на піклування партії»* – з цієї формули зараз починається все: закінчено ремонт..., з новою силою включились у соцзмагання (до речі, сьогодні по радіо передавали, що в якомусь колгоспі щоденно підбивають підсумки і вивішують на дошці – передовиків і відсталих – теж є дошка). Які тільки заходи не вишукують, щоб примусити працювати (хто б на своєму полі ледарював?).

І письменники (після арештів) включились «у відповідь на піклування» в писання нарисів про передовиків промисловості і сільського господарства.

3. 17 червня відбулися вибори в місцеві ради. Ні я, ні Ліда, ні сусіди, яких я запитував, за кого голосували, не змогли назвати прізвищ. Я прочитав, правда, одержавши два бюлетені, не помітив навіть кабін, підійшов до урни і вкинув. Аліна Лагодичева була у виборчій комісії: «Хотіла вдень підписати відповідні документи, так ні, сказали прийти

вечором, як ніби щось від цього зміниться. Які ж це вибори? Кожен іде, аби просто вкинути бюлетень. Без вніманія – хто там, за кого голосує. Взяли б сказали, що призначили таких-то – і все. А то ще й передвиборча кампанія. У нас у технікумі призначили зустріч депутата з виборцями. Студентів зганяємо в актовий зал, заочників знімаємо з лекцій. Нащо ця комедія?!»

4. Уявив я собі наших викладачів, моїх колег. Взяти типу Логвиненка, Бойчука, Ялового... Іщейки за кафедрами! Весь смисл своєї педагогічної діяльності вони вбачають у «назиданні», виявленні інакомислячих і вживанні дієвих заходів. Як не в'яжеться поняття вихователь, педагог, учитель з цими «діячами?»

5. За порадою В.В.Сидорченка я пішов у «горком партії» (десь на днях) до інструктора Хоменко Ольги Степанівни, яка займається саме школами. Записала моє прізвище: «Коли щось з'явиться, повідомимо», погоджуючись, що треба допомогти підшукати роботу. А через пару днів бачу її випадково в міськвно. Сидорченко каже, що її поставили директором СШ № 16 (українська школа) – нова школа, добирає кадри, він запропонував мене. Вона: «Нащо він мені? Його в Кіровограді в школу не візьмуть». – «А Смоленчук же працює». – «Смоленчук член СП, тому йому дали роботу».

Обличчя в неї круглоvide, вкормлене, без тіні сумнівів чи інтелекту, постать, вид купчихи, абсолютно задоволеної станом справ, у яких і вона відіграє активну роль.

6. *Українська мова.* Недавно в інституті були партзбори, вів Яловий, доповідь про зв'язок вузу зі школою робив Омеляненко, виступи («пренія») – усе російською мовою. Лише Кіліченко, Мельничук Тамара й Жмурко виступали по-українськи.

7. *Образки:*

а) Лівшиць Кім Олександрович. Недавно я довідався, що він виявляє інтерес до моєї особи, збирає матеріал про мене. Дзвонив по телефону Міллер (пенсіонерка з кафедри педагогіки), нібито запитував про університет, яким вона керує (для батьків), а потім, про мене – чи був я членом партії. Вона – «Кажеться, нет». – «А почему вы так неуверенно отвечаете?» – «Потому, что я не знаю».

Він же зробив докір Ярецькій, що вона запрошувала мене читати лекції. Але почав з нею розмову про Сухомлинського: «Чи ви на курсах читаете лекції про Сухомлинського?» (Це той, який за життя травив Сухомлинського, тепер же, коли на того пішла мода, й він поборник, ще й на цьому когось ловить!). – «Ні, у нас методисти читають. Годин мало, тому читають переважно спеціальні теми, пов'язані з новою програмою. Ми для цього запрошуємо спеціалістів». – «Что вы нашли за специалистами! Горбачук у вас читает, националист! Нашли еще специалиста – Омеляненка! (натяк, мабуть, що в того родич за кордоном). От Гольдин

изучает наследство Сухомлинского, мог бы прочитать несколько интересных лекций...» (ще когось з євреїв назвав).

Кім Лівшиць чи не хворий (як Боровик Саша про такого типу осіб висловився: «это больные люди»), фанатик, людина, яка знаходить радість відкриття крамоли, сучка в чийсь біографії, чим може нашкодити людині. Мій дід любив повторювати: є люди, а є нелюди. Страшно, коли складається сприятлива атмосфера й поживний ґрунт для росту й діяльності таких нелюдів.

До речі, ці люди нещасні в особистому житті: Лівшиця покинула дружина, він якесь глухе, некрасиве, низьке ростом, антипатичне створіння. Воно компенсує свою людську неповноцінність, заповнює духовну пустку каральною, викривальницькою діяльністю.

б) Колись Яловий Ліді клявся, приклавши руку до серця, у своєму дружелюбії до нас. Інші говорять протилежне: Кіліченко – «не вірте йому...». А недавно про це ж П.А.Рябий – «На вченій раді Яловий виступав проти вас». Ліді Яловий якось теж твердив: «Я вже з ректором скільки разів говорив, що візьміть його (тобто мене) як-небудь, хоч погодинно читати методику».

Валя Салова про Ялового: «Ну й єхидна в нього посмішка! ... дивиться на тебе й ніби хоче зітерти, роздавити... нахабний, цинічний... не читає лекцій, а анекдоти розповідає, все відбувається жартами».

—• 24 червня 1973 р. •—

1. **Образок** (відносини між людьми). Чашечніков (завкафедрою математики) напідпитку зустрівся мені недавно в центрі міста: – «Ну, как ваши дела?» – «По-старому». – «Ліда говорит, что некоторые отворачиваются, перестали здороваться. Не следует на это обращать внимание: большинство людей здороваются, когда ты им нужен. А когда нет – делает вид, что не замечает тебя».

Пригадую, щось типово хамське я помічав у Артеменка (з кафедри марксизму-ленінізму): він мене добре знав, але не здоровався, проте, коли в редакції лежала його стаття і він знав, що я буду її редагувати, то підходив, розпитував.

Вчора виходжу з нашого під'їзду й поволі йду в бік будинку № 30. У цей момент вийшов Федотов, пройшов мимо, зробив вигляд, що не бачить, але по всій позі видно було, що бачить (відвернув носа, засопів).

Колись Барабаш і мене, і Ліду за кілометр помічав і біг здороватись. Тепер на роботі Ліду вже не бачить. Йому і його дружині тоді потрібна була моя підтримка.

М.К.Чернецький. Прийшов я до нього (погодивши це раніше з ректором), щоб він дав мені з півсотні годин на заочному, аби мені, куди я буду переїжджати, можна було послатись, що я працюю. Він же став довго з непотрібними подробицями розповідати, що годин нема, нема чого дати,

став розповідати про Коломоєць, Найденко, хто в кого які години взяв... Я вийшов з себе: «І про що ви говорите?! Тут вирішується доля людини, а ви про папірці! Чи забули, як так же само ректор вас хотів з роботи зняти, а Чечот заступився? Якби не Чечот, то ви б не піднялись. А тут після розмов з ректором у вас не вистачає годин». Я нагадав, що Ліді він нав'язав зайві години, хай віддасть їх мені! Мене вразила, здивувала його позиція.

На другий день, коли він поговорив з ректором, коли вони усе це узгодили, то: «Ректор хоче бути добрим. За чужий рахунок. Хай усе робить Чернецький. Він при вас обіцяє, а так не дуже. Але я його вламав, переконав, що годин 50 треба дати, для довідки, що залучався до роботи на заочному відділі». (І от вгадай, чи він справді «підштовхнув» справу, чи тільки погоджувався – по крайній мірі не опирався, – а тепер приписав собі заслуги).

Ліда була присутня на партзборах інституту. Самотньо сиділа Міллер. Пропрацювала вік в інституті, пішла на пенсію. Ніхто до неї не підходить, не розмовляє. Посиділа в залі мовчки, вийшла, покрутилась у коридорі після зборів і так же сама пішла додому.

—• 1 липня 1973 р. •—

1. До мого звільнення Марія Тихонівна (Кернер) згадує, що Адольф Абрамович тоді говорив: «Было указание оттуда прокатить... ректор только исполнитель. У него (тобто в мене) еще со Львова тянется (дивно, цю ж думку колись Проценко висловив у Чечотів)... Он распространял подпольную литературу... его жена полностью разделяет взгляды мужа...»

2. Недавно, 25 червня, я був у Києві, розмовляв з Чебурко. Кажу, що через кляузу Сорокіна я страждаю. «Не говоріть, що Сорокін, у вас значно більше». Почала допитуватись, чого я ряд інститутів поміняв. «Ви інколи висловлюєтесь. Що ви говорили про Галана? ... от бачите, ви не пам'ятаєте, а було» (кажу, що ним не цікавлюсь і не міг щось про нього говорити, добре чи погане).

3. *Спогад про Бердянськ.* Зупинився я на квартирі (зупинка «Ялтинська»), сусід у хазяїв – латиш. Любить вступати в розмову, розповідати. Про приєднання Латвії: «Сначала договорились делать базы, потом присоединили» (обманули, бо обіцяли невтручання). Розповів про високий рівень життя до возз'єднання: безробітним платили 1 лат. Були хороші пасовиська, породи корів, «теперь скот стал ничейный» (навів приклад зі свого колгоспу, як доглядають телят – кілька днів не давали води). «Теперь живет, кто не спит» (повсюдно вживається цей вираз у значенні «красти»). Розповідав, що багато людей було заарештовано й вивезено (ще перед війною): «Кто был хороший хазяин, кто имел при том респект» (тобто був авторитетним, до нього можна прислухатись).

«Тепер дана вказівка бити націоналістів предметно» (тобто не взагалі, а конкретних осіб).

4. *Не можу не мріяти!* Пригадую, повернулись документи з Новозибкова. Я був майже певен, що там мене приймуть. Якийсь захудалий райцентр! Вимірвав відстань до Гомеля, звідти до Києва. Можна їздити. Але, думаю, одержавши виклик, поїду в Глухів. Якщо приймуть, то відмовлюсь від Новозибкова. Багато надій я поклав на цей виклик. І на тобі – відмова. Я не зміг побороти поганого настрою кілька днів.

І коли їхав у Бердянськ – теж побудував світ свого життя: куплю катер – ото дітям радість; налагоджу зв'язки з донецькими видавництвами; буду їздити в Донецьк читати лекції для вчителів.

І кожна з мрій, кожен черговий, створений уявою світ попелиться.

Ліда каже, не уявляй, не мрій, бо знову не повезе! Розставання з мрією приносить біль. А я не можу опертися цій спокусі.

5. Постійним, майже невідступним моїм супутником стала депресія. Цілими днями абсолютно нічим не можу зайнятись, хіба що читаю, не сприймаючи. Страшна пустка, в якій я опинився, почуття невлаштованості й безперспективності.

У п'ятницю (29 червня) пішов у місто, заніс заяву на ім'я Кобильчака, намагався додзвонитись до кореспондента Малиновського (перед цим з ним домовився Лагодич, але він, очевидно, вирішив не мати справ зі мною).

Відніс заяву. На вулиці Леніна зустрів В.С. Чорноморця. – «Як справи?» – «Погано». – «Чого?» – «В Бердянську не прийняли». – «Чому?» – «Я розповів, що мені тут інкримінували, й секретар міськкому відмовив». – «Нащо вам було про все це говорити. Ви вже профілактику пройшли й не будете цим більше займатись, правда, ви не признались і ніяких обіцянок не дали. Але Бог з вами. Треба було секретарю сказати, щоб подзвонив у КДБ, чи до вас зараз претензій не маємо». – «То, може, подзвоніть нашому ректорові, нехай він назад прийме». – «Якось не виходить: тоді було одне, зараз інше» (а тоді запевняв, що ніякого відношення до мого звільнення не мають). Кажу, що записався на прийом до Кобильчака. – «Він вам нічого не допоможе».

6. Чернецький якось недавно став Ліді доводити, що найбільше нещастя – що я не працюю. «Якщо там (за кордоном) довідаються про це, то може бути велике лихо. Чому він не їздить, не шукає?»

Ліда каже (про одне із засідань кафедри): «Ото все, що робиться, нікого не коробить, їм усе абсолютно байдуже».

7. *Сни.*

а) Пригадую, якраз на суботу в Миколаївці (12 травня) наснилось, що їду власною машиною. Асфальтована дорога, по обидва боки ліс. Раптом виявилось, що Ліди зі мною нема, я повернувся за нею.

Оголошення про конкурс у Глухові датовано якраз 12 травня (в «Радянській освіті»). Невже я пройду туди, а Ліда залишиться в Кіровограді?

б) На 28 червня (десь перед ранком) наснилось, що Петя, нібито п'яний, чи так мені здалося тільки, протягає мені велику пачку грошей, каже, що тут 10 тис., можу дати (дати, не позичити) п'ять чи й більше, скільки хочеш.

За прогнозом Ліди, має наступити якась велика зміна в моєму житті. Яка? Мої документи лежать у Глухові (але вони ніби будуть вирішувати питання десь 15 липня), в Елісті, в Тюмені. А, може, щось зв'язане з Петром. Я негайно написав додому листа, чи нічого там не трапилось.

в) Недавно наснилось, що я в камері схову знайшов свій чемодан (який нібито розшукував, в існування якого не вірив). Збирався його забрати, але сон обірвався.

г) Перед від'їздом у Бердянськ: якась будівля, біля якої я лишив свого сивого коня. Відійшов я ніби на город, потім повернувся – аж мій кінь знаходиться десь на горизонті, на горі, маленький і нарешті зник. Я почав підніматись на гору (не круту, пагорбок), а з-під землі вода б'є джерельцями, багато так, що утворюють майже суцільний потік. Я намагаюсь іти ввверх. (Сон уже справдився – втратив я Бердянськ).

—————• 6 липня 1973 р. •—————

1. *Антирелігійна робота.* Недавно приїжджав до мене в гості Ільчишин (4 липня). Розповів як про щось звичайне, буденне, само собою зрозуміле й доцільне: на Пасху в місті Бар на Вінниччині послали в церкву і костюл за завданням райкому кілька піонервожатих і вчителів. Вони повинні були записати, кого бачили з учнів, якої школи. У минулому році було в церкві досить багато учнів (батьки посилають), у цьому лише кілька. Райком на основі цих відомостей викликає директорів шкіл, пробирає за погано поставлену атеїстичну роботу, а ті в свою чергу вживають своїх заходів (класні керівники, комсомольські збори, розмови з батьками, вплив на них через сім'ю, колгосп і т.д.). У костюлі бачили Цезаря Рожковського (у зв'язку з цим і розповів про цю історію): не відомо, чи він приїхав теж за кимось слідкувати, чи тому, що віруючий католик.

2. У колгоспі працюють у вихідні. Попробуй не вийти на роботу. Заробітки мізерні – 30-40 крб. на місяць. Уся молодь виїжджає (це про його, Ільчишина, рідне село Комарівці). Всіх поглинає місто.

3. *До мого звільнення.* На парткомі, як мені розповіли, зачитали заяви Сорокіна, Грищенка, уривки мого пояснення. Говорилось навіть про лист, який передавав Регушевський Сорокіну. Казали про мене, що їздив часто у відрядження, які використовував для зв'язків. Чи займався поширенням літератури в Кіровограді – не встановлено (так ректор сказав). Виступали Овчаренко й Логвиненко.

—• 10 липня 1973 р. •—

1. *Рівновага.* З 6 по 9 липня був у Миколаївці. З ранку до вечора щодня був зайнятий роботою: допомагав на пасіці (качали мед), косив та ін. Важка, втомлива фізична робота допомогла повністю відволіктись від важких думок (поїхав у село вкрай рознервований), здобути душевну рівновагу. За аналогією подумалось: люди під час лихоліть, зокрема жінки під час війни й після неї поголовно не побожеволіли, мабуть, тому, що їхнє безмірне горе ніби витіснялось зі свідомості вкрай виснажливою працею – щоденно без відпочинку.

2. *Форми антирелігійної роботи.* У Миколаївці є церква, у Казанці (та в деяких навколишніх селах) нема. Минулого року з'явилося багато людей святити паску, приїжджали навіть машинами. У кожного, хто приїхав, міліція на місці забирала права (чи власна машина, чи таксі). Цього року людей було набагато менше. Шофери, коли й везли когось у Миколаївку, то навколишніми дорогами і підвозили лише до села – й назад (уникали тракту Казанка – Сафонове). Про це як про смішний епізод розповів мені шофер з Миколаївки.

—• 12 липня 1973 р. •—

1. Яке тендітне й полохливе людське щастя! Ніби племінчик свічечки надворі: вітерець дунув – і згасла. Навіть у такій сфері, як одруження, вибір супутника життя. Ось Ільчишин загорівся зустрічатись з Леною, запросив її: ходімо оцією дорогою, тут нас менше будуть бачити. Тут виявилась його сором'язливість, невпевненість у собі, боязнь насмішок (яких він натерпівся), а вона образилась, подумала, що він одружений, а шукає собі просто компаньйонку. Такі дрібниці стали на заваді взаєморозуміння.

2. *Життєва мудрість.* Ільчишин якось розповів, як його повчав жити якийсь товариш: «Дивись, на кого нападає начальство, ти теж підкинь». Як зрозумілі стали мені Яловий та інші з ним!

3. *Мої клопоти з роботою* (працевлаштуванням).

У п'ятницю (29 червня) я відніс заяву на ім'я Кобильчака з проханням допомогти працевлаштуватись. Сказали (там, де виписують перепустки), що в понеділок – прийомний день Кобильчака (один раз на місяць), добре б попасти до нього на прийом.

У понеділок (2 липня) приходжу до бюро перепусток (десь на початку дев'ятої), там уже стоїть група людей. Вирішили скласти список – чергу, я взяв листок, позаписував (я був десятий). Потім виявилось, що потрібно чекати у вестибюлі обкому. Ми сюди – тут своя черга. Одна група другій почали доводити, хто прийшов раніше.

Запросили нас у кімнату № 20 – людей повно, не вистачило всім місць сісти. Десь близько 10 год. почав прийом помічник Кобильчака Безуглий Василь Іванович, щоб відсіяти частину відвідувачів. О 13.00

попав я до Безуглого, який повідомив, що моя заява має резолюцію першого секретаря: «„Вирішити питання” доручено Вибрику». – «Я вже в нього був, він нічого не вирішив». – «То нічого. Раз є резолюція, то Віль Іванович обов’язково вирішить це питання». Коротше, до Першого я не попав. Вибрик у цей день теж не зміг прийняти.

Приходжу 3 липня на 10.00. Виписують перепустку, піднімаюся на четвертий поверх. Заходжу в кабінет. Вибрик привітався сухо, запропонував сісти. Моя заява у нього на столі. «Чим я вам можу допомогти? Ви не пройшли по конкурсу – і ректор не мав права вас знову прийняти, перекреслити рішення вченої ради (зробив виразний жест)... Я на роботу не влаштовую...» Кажу, що я уже рік без роботи. – «А хто знає, що ви робили цілий рік?!» – «Як в інститут не можна, то я пішов би в школу, залишив заяву Скіпі, але відповіді нема». – «Скіпа вам не допоможе. У школі місць немає, можливо, десь в області, зверніться в облвно, у відділ кадрів». – «Без вашої рекомендації вони теж нічого не зроблять». – «Ну, я від свого імені порекомендую».

Наскільки тоді (ще восени) він говорив ввічливо, тепер сухо, роздратовано. Я відчув, що ніде вони мене не влаштують, хіба що пошлють у якесь глухе село, де нікого нема.

Відвідувачі, що добивались до Кобильчака, в основному з периферії. Більшість знедолені, забиті. Біля мене сидів мужчина інтелігентного вигляду. Розговорився з ним. Виявляється, це інженер ремзаводу (в Кіровограді), працює на одному місці 14 років, має 4 дітей, а живе у невеликій кімнатці в гуртожитку. Ніяк не доб’ється квартири. Директор має 5 кімнат (на двох), троє дочок у Кіровограді одержали, вийшовши заміж, квартири. Подібних прикладів (квартирної розкоші) назбирав багато. Цей чоловік має 60 рацпропозицій, 1 винахід (патент), закінчив наш сільськогосподарський інститут, видно, такий совісний, поступливий, але не прийшовся чимось директору – їй не дають квартири, хоч за всіма законами він має давно на неї право.

4. *Східняки й західняки*. Тут не люблять «западенців», а там, мабуть, східняків (у нас кажуть «восточник»). Виявляється, подібне є досить поширеним явищем. Про це є в Морозова («Повести моеї життя», т. II, 1962, с.565) про поляків:

«– А как у вас смотрят на австрийских поляков? Считают за своих же?»

– Нет! Австрийские поляки смотрят на нас свысока, называют нас москалями.

Разница в политических режимах начинает вызывать раскол».

5. *З розмови*: «А-а, він письменник? Пошліть його в село, нехай у колгоспі полівки випускає».

6. *Розквіт*. Цим словом у багатьох галузях прикривають процес завмирання, занепаду.

Скільки говоримо про розквіт культури народностей, але багато з них фактично вже загинули, іншим залишилось небагато. Буде нащадкам дивно довідатись, як у результаті небувалого розвитку, в умовах повсякденної турботи зник той чи інший народ, його мова, культура.

Коли я був у Миколаївці, заїжджав брат Льоні Клавиного (7 липня), що живе в Турі. Каже, що місцеві жителі (евенки) «почти все туберкулезные, вымирают... страшно распространен среди них алкоголизм».

7. *Гуни*. Чи не від гунів тягнеться оце вміння з'єднувати воедино різні етнічні одиниці, вміння всмоктувати в себе різні народи, інтегрувати їх? Німці протиставили собі поляків, українців, наші ж легко змогли зробити навіть німців союзниками. Знайти серед нації вірних погоничів, зуміти міцно прибрати в руки весь народ. «Echa lešne» (Словацький) – ілюстрація, як поляків використовували проти поляків.

—• 14 липня 1973 р. •—

Капустін. Сьогодні десь близько 4-ої несподівано зайшов до мене Капустін. Я ледве впізнав його – змужнів, поправився, вже не такий у нього переляканий, розгублений (чи як інакше висловити) погляд.

Пообідали, навіть по наперстку випили. Почав розповідати про себе.

Ще в 1966 році готував статтю про А.Кримського, відвідав Звенигородку, зустрівся з вдовою Кримського. Вона, розчулена його увагою, хотіла подарувати рідкісне фото з сімейного альбому. «Я як побачив, яка це цінна річ, то в мене аж руки задрижали. Я не посмів взяти цю фотокартку. Взяти – це значить пограбувати дитину» (жінку, яка не розуміє цінності речей, пов'язаних з Кримським).

Уболівав, що речі, якими користувався Кримський, гинуть по руках, їх ніхто не зберіг, не врятував. «Чому було не зробити музей у тому будинку, де він жив?! Колись, може через 50 років, зроблять це, будуть розшукувати речі, якими він міг користуватись, а зараз усе це гине» (справжнє).

Говорив про це з таким внутрішнім болем, усвідомленням непоправності втрат, що в мене промайнула думка: хто ненормальний, божевільний – Капустін, якого періодично лікують, до думки якого не прислухаються, чи впевнені у своїй правоті адміністратори, з вини яких гинуть історичні цінності?

Пішов він у місто. Вечором (о 9.00), як домовились, прийшов ночувати. Каже, що з півгодини простояв у будинку № 59 теж біля квартири 20, заблудивсь, аж поки не спитав сусідки про мене, і все вияснилось.

Весь вечір пробалакали. Він задоволений зустріччю з Базилевським, якому носив свої вірші, щоб помістити у «Кіровоградській правді». Той відібрав деякі.

Виявляється, Капустін б'ється з цим друком, повертають йому матеріали. Це єдиний просвіток у його житті, і той йому заступають. «За квітень 7 матеріалів завернули. Для чого писати? Все одно ніде не друкують». Ще в 1968-1969 роках підготував до видання збірки творів (зі своїми передмовами і примітками, бібліографією) П.П. Филиповича, Олександра Лана, Степана Бена (всі вони репресовані), були вже й схвальні рецензії, але ніщо не надруковано.

Будучи аспірантом, розшукав могили Ганни Барвінок і П.Куліша (с.Мотронівка біля Борзни), занедбані вкрай (зробив фотографії).

Його афоризми: «Поезії, квітів і бджіл ніколи забагато не буває». «Що таке муки творчості? Це коли тебе мучать за твою творчість».

«Газету „Черкаська правда” перетворили в кормушку. Друкуються по знайомству. Товариша надрукував – той веде в ресторан» («кормушка» – яке слово! І що тільки не перетворено на «кормушку», правда, для певного кола).

Захопився поезією ще в школі, друкувавсь уже в 10 класі. Мріяв про Літературний інститут у Москві. Поступив у 1957 році в Черкаси на літфак. Картає себе за це. Ще тоді зрозумів, що «уся гуманітарія – це болтологія» (чи не догадується, чому, який саме її сорт). Жаліє, що на фізмат не поступив, розплачується за свою помилку. «А життя о-о жорстоке!»

Розповідав дещо про свою роботу, безправність робітників. «З майстром трохи не так – переведе на гіршу роботу. Кожен намагається вгодити начальству, бо від його милості залежить і заробіток, і важка чи легка робота. А там пенсія – і про її розмір треба думати».

Робота в Капустіна важка. Вихідних формально два, але фактично тільки один. Приходить страшенно втомлений, спить мертвим сном. Неділі ледве вистачає, щоб відіспатись, відпочити. Про культурні розваги чи потреби говорити нічого.

З деяких фраз випливає, що йому нелегко серед робітничого оточення: для них він незрозумілий, смішний (вони, мабуть, шуткують відкрито з нього). Коли є час, йде сам у ліс, бродить там.

Зайшла мова про щастя. Він, виявляється, лежав 2 місяці в лікарні для незрячих (була тимчасова сліпота внаслідок запалення). «Яке це щастя – просто йти й бачити світ!» Тому після втомливої роботи в душному й запиленому цеху намагається насолодитись відпочинком, просто спогляданням світу. «Почуваю себе щасливим, що бачу, нещасним, що не можу зайнятись творчою працею».

Заговорив про поезію, про її ознаки, що в ній найголовніше (крім образності) – гармонія звуків, оригінальний ритм. Слухаючи ці міркування, я уявив собі картину: сидить цей бідолаха на допиті, а навпроти нього дід Ковшар, розмахуючи кулаками і прискаючи слиною, вчить його розуму і погрожує карами. Зрештою, цей-таки напевне попав у

список заборонених (хоч би тому, що став досліджувати репресованих, хвалити Куліша, уболіваючи за Україну).

Цитує Сковороду: «Вони нехай кепкують. Вони знають своє, а я знаю своє і роблю своє, як знаю!» – «Сковорода – трагічна постать?» – питаю. – «Абсолютно ні! Мало кому вдалось так прожити своє життя: він як учив, так і жив, як жив, так і вчив».

Прочитав Євангеліє, на нього особливо великий вплив справило Євангеліє от Матфея. «Це морально-етичне вчення, вчення про те, як бути людиною». А зараз, мовляв, не вчать бути людьми. «Головне – бути чесним перед собою. Якщо люди тебе не розуміють, то не моя в цьому біда, а їх».

Зайшла мова про страх смерті: «Вмирати страшно, але жити буває важче. Коли боїшся за близьких, то страх смерті зникає» (мовляв, краще самому зникнути, ніж накликати на них небезпеку). Каже, не раз хотілось умерти, особливо в таборах (так називає лікарні для божевільних). «Страх за близьких людей буває більшим за страх смерті».

Хоче бути викладачем літератури в інституті, хоча б давньої і хоч на півставки.

«Утікти б у глушину від людей, де чути, як квіти ростуть... Я душевний емігрант... Хотів би втекти в Канаду. Тут нам, українцям, нема де жити, щоб утікти від людей, бо я добре пізнав їхнє зло». Але й хоче працювати для людей.

Хотів би написати оповідання про перебудову суспільства, створити свій «город сонця», свою Україну (і він мріє про справедливе суспільство).

Говорить про культурну відсталість нашого суспільства. Ми зараз на тому рівні, на якому, скажімо, Франція була в XVI ст. Матеріально ми живемо непогано, але культури нема.

Нема озер. Є колгоспні ставки. Але ж біля них не можна відпочити, повудити рибу, бо стоять сторожі. «Усе це для начальства». (Справді, й тут каста та її близькі; Федотов, наприклад, швидко тут захазяював).

Капустін мав намір, каже, займатись етнографією, народною творчістю. Купив магнітофон, хотів записати цілий цикл «Пісні нашого дому» – тітки й баба гарно співали, знали дуже багато пісень. «Щось обірвалось у душі, не хочеться нічим займатись».

Цікава його розповідь про поїздку в Павлиш. Вирішив на магнітофоні записати розповідь І.Шевченка (один він у групі врятувався), поговорити з ним. «Це був би надзвичайно цікавий і цінний матеріал. Я зустрів деякі нові статті про нього, але написані вони на основі літературних джерел, автори не знають письменника! Зайшов один раз, вдруге – все не було вдома (так жінка сказала)». Ходячи отак по селу, не знаючи, чим зайнятись (заходив у школу, обходив подвір'я, але з Сухомлинським не посмів зустрітись – «хто я для нього такий»), підсів до старих жінок, що сиділи групою біля хати. «Розговорився. Попросив, щоб

проспівали кілька старовинних пісень. Почали співати, став записувати на плівку. Підходить якийсь чоловік: „Ви хотіли бачити Шевченка?” – „Так” – „Ну то ходім”. Але повів у сільраду. Там сиділо троє, влаштували мені допит, взяли документи, забрали магнітофон. Бачу, що справи повертаються погано, попросився піти до Сухомлинського, нехай він розбереться. Вони дозволили. Пішов до Сухомлинського, розповів йому про все, той: „Ви їм пробачте, ви знаєте, що це за люди”. Подзвонив у сільраду і в готель (було вже пізно). Коли пішов після цього у сільраду, там відразу віддали документи і магнітофон, в готелі переночував (безкоштовно).

На другий день вранці знову зайшов до Шевченка, але його теж не було вдома (пішов, сказала жінка). Так і не побачив його».

Його часто охоплює біль за допущені помилки, невдачі: «Як казав Остап Бендер, „поменьше психологических эксцессов”. Коли починаєш аналізувати своє життя, невзгоди, то можна помішатись. Треба розуміти все, але не копатись у своїй душі».

Релігія. Розповів йому я про тьотю Варю, яка, ставши релігійною, цілком заспокоїлась, стала зрівноваженою, не нарікає на життя. Відповів: «Кожен створює свій ідеал, свій світ, у якому живе».

Естетичні відчуття. Коли дружина подала узвар у горнятках (глиняних, з орнаментом), то це привело його в захоплення, не міг натішитись горнятком: «Як гарно!» Мені подумалось: далеко не кожній звичайній людині властиво тішитись красою, а цей от захоплюється.

Каже, що батько поміняв прізвище Капуста на Капустін. Було небезпечно носити козацьке прізвище. Сам хоче знову поміняти на колишне.

—• 21 липня 1973 р. •—

1. *Асиміляція.* Колись відверто говорили про завдання і способи «обрусения инородцев». Зараз знайдено багато досить цікавих, зовсім якнайблагородніших формул для прикриття цього явища: дружба народів, інтернаціоналізм, зближення і т.д. (особливо часто все це вживляється після доповіді Брежнєва про 50-річчя СРСР). Інститути на Україні «всесоюзного значення», модним стало підкреслювати, що на N будові працює стільки-то національностей (наприклад, у Казахстані, Сибіру і т.п.). А ось з газети: «Ровенський завод азотних добрив... відсутність місцевих фахівців не припинила роботи: партією було кинуте заклик про допомогу... незабаром з усіх кутків Вітчизни прибули на Ровенський завод свої передовики...»

2. *Сервілізм* (культ) нічим не прикритий, демонстративний навіть. Ось сидить Брежнєв у президії, а оратори ніби змагаються в доборі найбільш улесливих слів на його адресу. (Ці приклади легко підібрати за 1973 рік). Коли аплодують йому, то тягнуть руки, кожен хоче показати, як

він йому відданий. Презабавні картини! Брежнєв уже повністю ввійшов у роль великого вождя.

3. Десь читав афоризм (вислів): *Вони як боги: не керують, а карають* (передано, очевидно, неточно його смисл: такі керівники, що в справі не смислять, організувати не вміють, але за видимі недоліки б'ють підлеглих).

4. *Канал русифікації*. Вчора розговорився з кіоскером. Каже, що «Літературну Україну» ніхто не бере (один я). Скількох людей агітувала, то візьме, а вдруге, втретє не бере: нема чого читати. «Літературна Україна» «макулатуриться» (результат піднесення рівня ідеологічної роботи, ідейної чистоти).

—• 23 липня 1973 р. •—

Мій душевний стан. 10 липня, як по телефону повідомила секретарка ректора, в Глухові повинні були розглядати мої документи. Коли ж я сам був там, то проректор сказав, що моє питання буде розглядатись десь числа 15-16.

І ось у міру того, як це число наближалось, росла тривога. Нестерпно чекаєш пошти. Листоноша приходить – мені нема нічого. Відхилили, думаєш, інакше була б телеграма... А може, вони відіслали документи? А може – їм же не горить і не спішать відсилати?! Переконаєш себе, що той Глухів не вартий уваги, поїхати туди – занастити себе, забитись у ведмежий кут. Тут на кафедрі психології працює викладачка, кандидат, яка звідти втекла, каже, що в Кіровограді краще бути без роботи, ніж там працювати в інституті.

Зрештою, є ще якась надія на Елісту, навіть Тюмень, Кравчук надіслав запрошення приїхати в Слов'янськ, є плани пошукати роботи в Харкові, нарешті, попробую поїхати в Гомель, Мозир. І все ж незалежно від моєї волі, бажань, міркувань йде якийсь внутрішній процес нервового напруження. Коли був у Глухові, то з ректором вийшла в мене вдала розмова. А ось з проректором... Замість того, щоб узяти ініціативу в свої руки, мовляв, з ректором основне домовлено, а цього розпитати про навантаження, кількість груп, умови навчальної і наукової роботи, я почав відповідати на його питання. Ці відповіді (я бачив по виразу його обличчя) викликали в нього сумніви: «Скажіть відверто, адже нам з вами працювати, у вас не було нічого такого? Зараз легко впасти в націоналізм». – «Ні, такого в мене не було нічого. Просто був наклеп на мене, який звів Сорокін...»

Вирішив подзвонити в Глухів. Ректор відповів, що справа моя вирішуватиметься приблизно 27 липня, отже, хвилювання мої даремні.

—• 24 липня 1973 р. •—

Здається, якби одержав роботу, відчув би себе стабілізованим, звалилася б гора з пліч. А вже нема ні фізичних, ні моральних сил щось

робити, чимось корисним займатись. Ще, мабуть, у гіршому стані Ліда: зовсім пропав апетит, пройшов місяць, а за дисертацію, яку залишилось ще трохи дотягнути, не може взятись, від того ще більше мучиться.

Отже, двоє знервованих, обтяжених сім'єю. А тут ще боязнь за сім'ю (дітей), за їх майбутнє. Поступитись, аби як-небудь проіснувати і дати можливість дітям жити?

—• 29 липня 1973 р. •—

1. **Культ як необхідна закономірність системи.** Цікавий у цьому плані (як ілюстрація) журнал «Корея» (щомісячник), 1972, № 194. Тут є й такі матеріали: с.76 – репродукція парадної картини «Вождь-отец товарищ Ким Ир Сен среди работников киноискусства» (всі захоплено дивляться на нього, з обожненням, а він посміхається в простір, його морда випромінює святощі, благодать); на с.4-5 є стаття про Кім Ір Сена, де його без кінця (в кожному абзаці) величають «Великий марксистско-ленинський, уважаемый и любимый вождь товарищ Ким Ир Сен...»; на звороті обкладинки набрано великими буквами «Выпущен в свет гениальный труд великого вождя революции товарища Ким Ир Сена „Задачи литературы и искусства в нашей революции”» (він теж у своїх володіннях повчає, про що і як писати); с.1 – фото: К.І.С. розставив руки, за які вчепились діти (до речі, погляд у них такий, ніби вони бога тримають), внизу підпис: «Безграничная радость и восхищение..., заключенных в теплых объятиях отца-Маршала Ким Ир Сена, о котором они не забывали и во сне». У Манчеді є музей, де «Ким Ир Сен вынашивал великий замысел революции» – туди водять різні іноземні делегації (є кілька фото), створені гуртки по вивченню геніальних творів Кім Ір Сена.

Журнал видають багатьма мовами. Яке відштовхуюче враження ця дійсність повинна робити на нормальних людей! На диво, знаходяться послідовники, розповсюджувачі цього духу. Культ – безперечно, атавістичне явище, йому можуть піддаватись лише субінтелектуальні люди (він повернувся з глибини століть), але ж якісь об'єктивні чинники діють у цьому напрямі і зараз.

2. **«Літературна Україна».** Переглядаю останні номери – промислова, сільськогосподарська газета! Нариси про передовиків сільського господарства, статті на виробничі теми.

3. **Методи, образки.**

а) У «Літературній Україні» за 13 липня 1973 року є стаття Миколи Подоляна «В ролі жebraка» про Антоненка-Давидовича (одержує посилки з закордону). Найцікавіше – розповідь про сина, якого за згвалтування засудили й у зв'язку з цим робили в Антоненка-Давидовича обшук (шукали знаряддя згвалтування) і знайшли ошадкнижку, а також довідались, що він слухав радіопередачі з-за кордону.

Якось зайшла розмова з N на цю тему. Каже: напевне, просто

підіслали синові якусь міліцейську суку, а та спровокувала його, потім зчинила гвалт. І от і привід посадити одного, зробити обшук у батька.

б) 26 липня 1973 року транслювалась процедура нагородження УРСР орденом Дружби народів – доповідь Л.І.Брежнєва, виступ Щербицького. Часто переривались оплесками.

Обнімаються, цілуються. Щербицький так обнімав Брежнєва, ніби дівчину, і так щиро цілував. До речі, на другий день Брежнєва проводили в Крим, теж такі обнімки були.

Виступ Щербицького – гнітюче враження: говорить якимось таким колгоспним голосом. Всі вони один від одного переймають і тон, і голос, і думки.

Звернув увагу на постаті тих, які проводили Брежнєва на аеродром. Один Щербицький високий на зріст, а то всі маленькі, пузаті, опецькуваті, гладкі, мужикуваті. Всі дивились на Брежнєва «подобострастно», ніби самим лише поглядом хочуть йому вгодити.

в) В «Литературной газете» (десь № 57) є стаття В.Близнеця, в якій автор закликає писати про перших більшовиків (ілюструє це якимись цікавими, ним відкритими фактами). І Плачинда недавно писав про інтернаціонал. Биті, перемелені, змушені цілувати і прославляти руку, яка їх біла! Яка вражаюча картина!

4. Смоленчук розповів, що Сволок пішов на підвищення – вже заступник Білогурова. Порозганяв письменників, провів показуху (тижні науки, культури) – й підвищили. Вибрик, кажуть, був у школі істориком, провалився як учитель, пішов у міськком, зараз в області всіма вчителями керує. Про їх обох (знання, моральні якості) і Браницький, і Смоленчук дуже низької думки.

5. Браницький недавно заходив, цікаві, між усім іншим, деякі його спостереження, думки: Мельников (перший секретар ЦК України) дав був наказ знищувати села, де трапився інцидент. «Це ж фашистські методи! Сам Берія змушений був зайнятись цією справою». Думаю: села (про це ж говорив і Боровик), Катинський ліс і т.д. і т.п. – і така патетика навкруг Хатині, грандіозні пам'ятники!

«Розстрілювали людей за те, що багато знають... То страшно. Цей чоловік багато знає, може бути небезпечним – виносилось рішення його ліквідувати».

Скільки разів спостерігав, як люди недалеко, нерозвинені, але які займали високе службове становище, знущались над інтелігентними або просто розумнішими за себе. Відчували в цьому величезну насолоду!

—• 1 серпня 1973 р. •—

1. Виступ Л.І.Брежнєва під час церемонії вручення УРСР ордена Дружби народів («Правда», 27.07.73). «Много лет я проработал на Украине...» Міг же кілька слів сказати по-українськи, щоб підкреслити

свою повагу до народу, серед якого багато років жив, або хоч би Щербицький висловився по-українськи.

2. Браницький: «Логвиненко став об'єктом для насмішок. „Видатний діяч міжнародного комуністичного руху” – іронічно кажуть про нього. Колись він працював в облархіві. Такий був жорстокий, так усім у печінки в'ївся, так його зненавиділи, що хотіли десь у темному кутку повісити. Добре, що кудись перевели звідти».

Таких, що люблять знущатись над іншими, придави тільки – вони втрачають будь-яку людську подобу. З таких зрадники, запродавці. Я добре знаю цю категорію людей.

3. Смоленчук: «Народ – це отара». – «А чого ж ми говоримо, що це рушійна сила?» – «Мабуть, так треба».

4. **Формула:** його чесне ім'я повернуते народові (про реабілітованих, приблизно ще в 1968 році). Спочатку знищили, потім зробили велике благо – повернули народові!

5. **Голгофа.** Недавно Смоленчук у розмові порушив тему переслідувань українських письменників – «і то все без винятків, починаючи ще з І.Вишенського».

Будителі в Чехії в ХІХ ст. А як назвати наших?

6. «**Все для блага народу**, ти працюєш на суспільство, як усе суспільство на тебе...» Путівки в санаторії... Під цією формулою яка дійсність. «Горящие путевки» – їх часто навмисне доводять до цього й дають «по благу». «Пільгові путівки» – ті, що одержують зверхвисоку заробітну плату ще й путівки безкоштовні мають. Виходить, суспільство працює на обмежене коло людей, які дійсно користуються благами, що оплачуються простим народом.

—• 2 серпня 1973 р. •—

1. **Спогад.** Бувало, коли корова загрузне в болоті (у чому винен сам пастух) і вже сама не може вилізти з твані, то цей же пастух б'є її щосили – і корова вилазить. Так і народи, піддавшись Führерам, залазять у твань, звідки їх ціною великих жертв (биттям) вдається вивести.

2. Ліда заспівала ліричну народну пісню і згадала, як Петро Микитович та весь колектив школи вели енергійну боротьбу проти таких пісень, прищеплювали популярні тоді піонерські та комсомольські пісні (після війни). На цьому факті можна б побудувати досить цікаве оповідання про утвердження «нового», боротьбу зі «старим».

В саду у мене айстри білі

Схилили голови в журбі.

В моєму серці гаснуть сили:

Чужою стала я тобі.

Від шкільної нудоти почали співати дівочі пісні. Петро Микитович: «Мы, ваши родители, выбросили эти песни в мусорный ящик, а вы их

оттуда вытягиваете и поете».

Ховались, а все одно співали. А коли їздили на роботу, то там виспіваємось.

—• 10 серпня 1973 р. •—

У пошуках роботи (поїздка у Слов'янськ). Кравчук надіслав телеграму «Приезжайте». І ось ми з Лідою 2 серпня вечірнім поїздом відправились у Харків. Сусідкам сказали, що їдемо в Полтаву до знайомих (кожен свій крок доводиться ховати, темнити, аби не було некорисних розмов, пересудів: одні з них, докотившись ще до твого влаштування, нашкодять, інші просто жалять самолюб'я, принизливі: «Його ніде не хочуть, не беруть»).

Ось і Харків. Гарні околиці, але саме місто – громаддя сірих будинків. Непривітне місто. Відвідали історичний музей. Були в університеті. Я заходив до декана філфаку, запитував за місце. «Нема вакансії, постійно йде скорочення... Не потрібно ні на кафедрі української мови, ні на кафедрі слов'янського мовознавства». Таку ж приблизно відповідь я одержав і в педінституті (декан і завкафедри української мови Лисиченко). Зайшов у книжкову палату, подарував свою бібліографію, в зручний момент під час розмови з ученим секретарем запропонував і свої послуги (до речі, про Ков'ярова він висловився: «Это человек авантюристического склада»). Записав мою адресу. Їм потрібен кандидат наук на посаду заступника директора Книжкової палати. Нарешті зайшов і в інститут культури, ледь попав до проректора з навчальної роботи. Неприємне враження справила ця жінка: перше її грубо-безцеремонне питання – «Як ви сюди попали?» (по-російськи, звичайно, саме екзамени, тому в інститут не дуже пропускають). Записала також мої координати.

Вечором виїхали в Слов'янськ. Десь біля другої ночі добрались до готелю. На диво, були вільні місця, нам попався навіть двомісний номер (№ 28) у готелі «Україна» (назви готелів та ресторанів – ось що збереглося від цього поняття). У суботу (4 серпня) зустрів Кравчука, але ректора не було, довелось чекати аудієнції з ним до понеділка. Пішли з ним (Кравчуком) у ресторан «Україна», пообідали. На вулиці ж зустрів і Ярового, той запросив до себе на вечерю.

Ліда поїхала в неділю додому (автобусом до Ясинуватої, далі поїздом).

Ось і розмова з ректором у понеділок. Прийняв добре. А в душі тривожно: говорити чи ні? Хоч би про те, що рік не працюю. Знайшов нагоду зайти потім ще раз, нібито показати документи. Якась погана в нього звичка приймати по кілька осіб. Я так і не зміг викласти суті справи у виграшному для себе плані, бо тут чекав розмови з ректором якийсь працівник. Завтра буде знати весь інститут, що не працював я рік, а там знайдуться старанні, які вчепляться за це. Просто невиразно повідомив, що

звільнився, щоб мати час для наукової роботи.

Додому виїжджав у вівторок ранком автобусом Слов'янськ – Кривий Ріг (відходить о 7.00), у Дніпропетровську зразу ж пересів на Кіровоградський автобус і був десь о 21.30 вдома. Весь день була нестерпна спека. Від Слов'янська до Костянтинівки (їхали через Краматорськ, Дружківку) – майже суцільне місто. Далі – Красноармійськ, Петропавловськ. Привертають увагу великі терикони, промислові споруди.

—• 11 серпня 1973 р. •—

1. *Образки.*

а) Люба Кіліченко домовилась в Івано-Франківську за мене, ректор і завкафедри Батюк зацікавились моєю кандидатурою. Приїхавши звідти, вона негайно почала нас розшукувати. Розповіла Ліді про все це. Вечором зайшов до неї я (Люба просила зайти). Кажу, що в мене в одному місці є невеликі шанси (маю на увазі Слов'янськ). «Нічого, це не зашкодить. Якщо тебе запросять там і там, то будеш мати вибір, куди схочеш, туди поїдеш». Довела, що треба їхати негайно й домовлятися, але ректору про все розповісти, він, незважаючи ні на що, хорошого спеціаліста візьме. Він сидить міцно, пише докторську, хороших спеціалістів цінить. Дала мені адреси, телефони завкафедри і ректора.

Але в процесі розмови потім торкнулися наклепів. Щоб показати, якими бувають безглуздими, безпідставними і на теперішній час небезпечними наклепи, я навів як приклад донос Масюкевича. Здавалось, що цим я покажу, що все говорене тут про мене в такій же мірі висмоктане з пальця. Люба слухала уважно, дивувалась, але, як муха, все біля нас сновигала й прислухалась її мама (львів'янка). Обличчя ставало в неї зосередженим, заклопотаним.

Заходжу до Люби через день ранком з листом до ректора й документами, аби їх послати, аж вона зраділа, що я зайшов, і почала мене відмовляти: ректор почне дзвонити в Міністерство, а там можуть довідатись, скажуть, що це щось несерйозне – туди й туди подав. Краще зачекати, місце не пропаде. Можна й через рік-два туди потрапити. Подивилась на мій список праць: «О-о, захистиш докторську, тоді легко приймуть на завкафедри». Виявляється, вона вже й уночі пробудилась, не спала, думала, «як зробити так, щоб не нашкодити мені».

Нема сумніву, що моя розповідь справила зворотний ефект. Якщо Люба не надала їй такого значення, то стара її напоумила. І не дивно: виживали ті, які дотримувались принципу: кидай ближнього в час небезпеки, якщо в рятуванні його є хоч найменша загроза чи небезпека для тебе. Остерігайся найменшої можливої тіні з боку ближнього. Стара підняла лемент: «Любцю, що ти робиш?! Кого це ти найшла?!»

У зв'язку з цим пригадується, що Потупейка брали в Житомирі, він вирішив все ж посповідатися з Н. Так його й не запросили на роботу.

б) Чорна (з інституту вдосконалення) недавно зустріла Ліду, співчутливо розпитувала, передавала мені привіт (отак змінилось її ставлення до мене, коли її саму нібито мають зняти з роботи, має великі неприємності). Тепер і Федотови заговорюють зі мною, з Лідою (коли їхнього сина звільнили з роботи).

2. Адаптація до безробіття. Коли приїхав зі Слов'янська, то вдома застав два пакети з документами – з Глухова й Елісти. Ніяких переживань. А повернення документів з Новозибкова (це було перше) на тиждень вивело мене з рівноваги. А як чекав я відповіді з Глухова й хвилювався! Коли їздив туди, то проректор сказав, що моя справа буде вирішуватись десь 15 липня. З наближенням цього числа нервово напруження зростало. Вже 14-15 я не міг ні про що інше думати. 17-го не витримав – зважився подзвонити. Ректор відповів, що відклали приблизно до 25 липня, щось заїкнувся про потребу мого приїзду, я пояснив, що уже був там, мене бачили.

Прошло 25, а відповіді нема. Вже гострота реакції і на це не була така, як у попередніх випадках. 2 серпня я йому подзвонив. Чую: «У конкурсній комісії є сумніви. Вас не обрали». – «У такому випадку прошу якнайшвидше надіслати документи». – «Добре, сьогодні вам їх відішлють».

Поки ще той Глухів виднівся на горизонті, не можна було опертись думкам і мріям про нього – як там буду жити, як влаштую сім'ю, придивляюся до карти – як часто зможу бути в Києві. Сподобались мені околиці. Природа, краєвиди справді там чудесні. Дітям принаймні буде там привільно.

І це скромне, глухе щастя розвіялось, здиміло.

3. Драматичним, рельєфним, насиченим великою кількістю фактів, характерів, нюансів міг би бути твір «Націоналіст». Парторг (чи політрук, чи як там) виступає організатором, натхненником травлі. Його мотиви: почали бити зверху, тому й сам вирішив показати принциповість, пильність, нетерпимість, старанність і відданість (на цьому зробив кар'єру, піднявся на ступеньку вище – як Сиволап). Поведінка мас – ціла гама: одні б'ють щиро, інші без злоби демонструють свою принциповість (як колись Любивець «розкромсав» учителів за вказівкою зверху), треті зі страху попасти в одну компанію, щоб протиставитись жертві, з якою колись навіть компанію водили і т.д. Лише рядові, колись самі побиті, співчувають, але нічого зробити не можуть (як лаборантки в історії зі мною).

—• 12 серпня 1973 р. •—

Образки, типи.

а) Анна Михайлівна Федотова вмирає за песиком: жує йому м'ясо й дає з рук, кормить з тих же тарілок, що й самі їдять, гостям ставлять. А от

до ближнього абсолютно байдужа. У найкращі роки дружби з Любою ніколи не відвідувала її, коли Люба була хвора. Зовсім не переймається чужим горем. Марксист – а яке її ставлення до українців, їх мови!

б) Ілля Федотов – цей хвалько неймовірний. Кого тільки зустрине, то розповідає, що одержав докторантуру, скоро закінчить докторську. Свою веселість, торжество хоче всім показати. Картина: поїхав із Сашею Боровиком на рибалку. Зібралась там компанія дядьків, а він, випивши, тільки один і балакав: що він кандидат наук, доцент, про свої наукові праці і про докторську. Ніхто в цьому не розуміється, а він без кінця хвалиться.

Пригадую, колись Чечот дивувався його дурості (коли зайшла мова про події в Чехословаччині), багато хто вважає його набитим дурнем. Люба: «Такий дурень – невже й докторську напише?! Він мені такий чогось противний».

—• 14 серпня 1973 р. •—

Вчора зайшла мова про багатосерійний фільм «17 мгновоїх весни» – про наших розвідників у Німеччині (ціла злива вже таких фільмів про чекістів, старанно створюється міф про всезнайство і всесилля нашої розвідки, про її проникнення в найвищі верхи гітлерівської ієрархії). Смоленчук: «Мене дві речі надзвичайно вразили: 1) там сказано, що Геринг, Геббельс та ін. мали середню освіту. Які всевладні були, а виробити собі документи про вищу освіту, мабуть, не могли, а N (з Кіровограда, навіть з Бобринця) мав лише початкову освіту, потім закінчив США „екстерном“ (ясно, йому тільки виписали свідоцтво), потім так само закінчив сільськогосподарський технікум, нарешті Уманський інститут (заочно, не їздячи туди на сесії)». Навів також приклад такої липової кандидатської дисертації, яку писала вся парторганізація. (Поширене явище – липова вища освіта, липові вчені звання, наукові ступені).

Дав мені прочитати свою нову повість «Чорний шлях». Каже, цих кілька днів боявся: хто його знає, може візьме й занесе рукопис «туди». (Як вдалось владі глибоко пустити боязнь і недовір'я).

Коли я був на залізничному вокзалі (їхав у Харків) несподівано мені зустрівся Алінков (вже секретар райкому комсомолу в Знам'янці), розпитував, як мої справи. «Як могли вам приписати націоналізм?! Адже в ваших лекціях нічого націоналістичного не було... І на нове місце переїдеш, то хвіст потягнеться... Це що – ті роки повертаються?!» Здивувало мене, що він так міркує.

—• 16 серпня 1973 р. •—

1. *«Поема про море» Довженка.* Пригадую те «тягостное», дратівливе враження, яке справила ця картина на мене тоді ще, на Подолі (дивився з Лідою десь у 58 чи 59 рр.). Про цю картину є похвальні рядки в Петра Панча («Відлітають журавлі», К., 1973, с.25-26).

Матеріал для роздумів:

а) коли Довженка били й принижували, а націю, яку він любив, викорінювали, він писав (творив) поему, яка мала прославити мудрість б'ючих і пануючих;

б) оспівав море, про яке потім такі гіркі рядки будуть написані.

2. **Кривошея.** Вчора Смоленчук розповів (у садку, не говоримо навіть у його будці, а йдемо кудись далі), що Кривошея йому пропонував у школі ставку, але він змушений відмовитись. «То, може, мене прийняв би?» – запитую. «Не може бути й мови. Він з вами один раз говорив, у нього склалась така думка про вас, що поки живий, то він вас не прийме». Колись він Смоленчуку з іронією, як крамолу, розповів про ту мою з Кривошеєю розмову в Боровиків: «Ваш дружок (Смоленчук: я вже зразу догадався, про кого йдеться) твердив, що білоруські „Пісняри” надзвичайно багато зробили для збереження національних традицій, мови. Я йому кажу: не „Пісняри”, а білоруські партизани під час війни». Знову ніби бачу його навпроти себе за столом у Боровиків – цього самовпевнено-обмеженого мужика, директора СШ № 13.

Ліда каже, що в неї теж була з ним сутичка (теж у Люби на вечірці, мене десь не було вдома). Зайшла мова про літературу. «Російські твори – да, а що ви можете українською мені назвати?» (Його думка: української літератури фактично нема, це щось не варте уваги й несерйозне). Ліда назвала Гончара, Стельмаха. «Та-а, знайшла кого!» – «То, може, ви не читали всіх творів... Може, кращі твори ще не видані» – намагалася звести на жарт. «А-а, он ви про що!» Вона злякалась, побачила, як він це зрозумів (мовляв, кращі твори під забороною).

3. **Смоленчук.** Вчора в саду розповів, що в Сосюри були спогади, написані на 500 с. машинопису, Миколин знайомий мав примірник у себе в робочому столі. Зараз (чув про це) усі три примірники зникли. «Невже для потомства не збережеться цей твір?» «В останні свої дні Сосюра написав також поему „Розстріляне безсмертя” про репресованих у тридцятих роках українських письменників».

4. **Русифікація.** Недавно ввечері, прогулюючись з Лагодичем, згадали недавно прийняті «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (прийнято Верховною Радою одногослосно 19.07.1973 р.). «Скільки довелось добиватись, – каже Лагодич, – щоб Інну прийняли в російську школу, а тепер це буде зовсім просто. Інна куди не поїде, то легко сходиться з дітьми завдяки російській мові, навіть там, вдома, в Білорусії. Пригадую, як мені важко було виступати: російської мови добре не знаю, над кожним словом треба думати, а по-українськи теж добре не говорив».

—• 17 серпня 1973 р. •—

1. **Методи.** Смоленчук розповідав, що директором школи в Завадові (біля Кіровограда) працює його друг. Коли стряслась біда зі Смоленчуком,

то той директор не переставав заходити, допомагав складати листи і т.п. І ось недавно організовано комісію в його школу (перевіряв Кривошея, як позаштатний інспектор міськкому партії). Трапилось, що Кривошея в віці нічого поганого не сказав (і не знайшов), але тут, в області, сказали написати «добрий» звіт, і Кривошея написав. Директора того прилюдно (на якихось зборах) топтали, винесли догану по партійній лінії, мабуть, навіть з роботи знімуть.

2. *Зразки словесності*. 19 липня Верховна Рада Союзу РСР одноголосно затвердила «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту». «Учительская газета» у передовій (№ 89, 24.07.73р.) пише, що «проект, вынесенный на всенародное обсуждение и получивший всенародное одобрение, стал законом...»

—• 18 серпня 1973 р. •—

1. *Канали русифікації*. Цікаво було б зібрати оці всі офіційні формули, під якими скривається цей процес (перемелювання націй): *дружба народів, інтернаціоналізм, зближення, одна сім'я, чуття єдиної родини* і т.д. і т.п. (ніхто під страхом найбільшого покарання не сміє вжити справжнього означення – русифікація), російська мова – засіб інтернаціонального спілкування, яку добровільно обрали народи. І рівні ж по силі терміни (грізніші) на означення будь-яких спроб збереження національності: *націоналізм, запроданство, зрада, національна обмеженість і замкненість* і т.д., навіть такий характерний термін з'явився: *местничество* – опасность местничества, проявлення местничества і т.п. Отже, будь-яка спроба захисту інтересів певної спільноти – «местничество».

2. «У країни слов'янського світу, в тому числі на Україну, церква якої залишалась під зверхністю константинопольського патріарха, плинули чужі національному духові і традиціям українського народу жанри церковної літератури – різні оповідання про муки Христа і його апостолів, про життя святих, богословська і християнська моралізуюча література, агіографічні твори про життя візантійських аскетів тощо» (Марченко, Історія української культури, К., 1961, с.130). В Європі в цей час, говорить автор, читали Гомера, Софокла, Платона, Аристотеля та ін.

Історія повторилась. Тільки на іншому витку, на іншій спіралі.

3. *Байдужість*. Відсутність товариської взаємопідтримки. Ліда каже: найбільш обідно – шість років тут пропрацював, а хоч би знайшлась людина, яка б тебе підтримала в критичну хвилину. Відносно мене – не дивно: мало тут працюю, серед цих людей я зайда: були заздрісники, мою справу представили в страшному вигляді ще на парткомі. Але історія зі Смоленчуком: адже тут він виріс, закінчив цей інститут, став письменником, багато хто його знає з дитинства (навіть саме КДБ його знало) – і раптом така реакція, таке биття! Причому друзі в нього були

високопоставлені (зрештою, різних адміністративних рівнів). І людину зовсім розтоптали б, якби не Шевченко, не апеляція в ЦК.

—• 22 серпня 1973 р. •—

1. *«Ах, злые языки страшнее пистолета!»* У поширенні паніки навколо моєї особи якнайбільшу участь взяла Поляруш. Зразу після мого звільнення вона поїхала в Київ. Зайшла в редакцію журналу «Українська мова і література», в Інститут мовознавства. І там і там мої статті були на підході до друку, повідомила «новину» саме людям, від яких залежала публікація матеріалів. Вона ж потім розповіла цю вість і в Київському педінституті.

Вона ж негайно повідомила про це і в Миколаїв Горпиничу. Все як на зло – рознесла страшну плітку саме в ті місця і тим людям, від яких багато мені залежало (публікації, у Миколаєві були вакантні місця, у Києві Лідин захист).

І останній раунд – Глухів. Там уже намірились мене брати. Списались з Полярушами (їхній проректор і Поляруш друзі). Ліда її (в коридорі інституту) розпитала, як усе було. Та виправдовувалась: «Я написала так: півроку з ним (тобто зі мною) працювала, нічого, крім хорошого, сказати про нього не можу, але на початку року (я була у відпустці) мені сказали, що його не обрали по конкурсу. Ну, не можу я зовсім нічого не написати або написати лише хороше, бо подумують – чого ж ти брешеш? Мене просили написати об'єктивно».

Сорока на хвості порозносила недобру плітку. «Не так тії вороги, як добрії люди...» Оця маленька на зріст жіночка з доброго дива своїм язиком зробила мені багато шкоди.

І ось протилежна людина – Люба Кіліченко: коли її десь питали за мене, відповідала: «Я не знаю, за що». Коли збиралась поговорити в Сумах і Станіславі про нас, то запитала: «Що говорити, як пояснити цю ситуацію?»

У Глухові, коли їздив туди, я пояснив, що сам звільнився. Вони ж нашому ректору написали листа з проханням підтвердити, чи об'єктивна характеристика на Горбачука, і сповістити, чому ж він не переобраний по конкурсу.

2. *Образ поета, що хоче бути чесним.* Сучасність його хвилює, але писати правдиво про неї не може, бо інакше йому загрожує небезпека, безвість, небуття. Береться за історичну тематику (один – знаходить тут сховок від непривабливої, болючої дійсності, інший – «бей в прошедшем настоящее»). Але ж всі стали грамотними, повелителі знайшли прийоми примусити письменника братись за сучасність:

а) батоження (з набором грізних, залякувальних слів і зворотів, критика) – цікава в цьому плані стаття про твори на історичну тему настановчого характеру, яка була з'явилась кілька років тому;

б) заохочення до сучасності (пряники: конкурси, премії, вистави в театрах – змушений брати сучасну тематику);

в) пишні словеса.

Так і диктуються тематика, герої (пиши про нас!).

—————☞• 23 серпня 1973 р. •☜—————

Про семиотику. «Эта наука, ее принято также называть „теорией сигнализации”, или „семиотикой”, рожденная невиданно гигантской вспышкой человеческого разума, бушующей сегодня над нашей землей, столь же актуальна и перспективна, как бионика или выдающиеся достижения в области освоения космоса» (В.Кузьмищев. Тайна жрецов майя. – М., 1968, с.355).

Цікаво перевірити, як цю науку оцінювали «тоді». Страшно не те, що знаходяться хулители сонця, а жахливий устрій, який дає таким людям силу, нічим не обмежену владу.

—————☞• 28 серпня 1973 р. •☜—————

Антирелігійний мотив. У неділю (19 серпня) ми їздили в Миколаївку через Долинську. Якраз був Спас. У Долинській, коли сідали на поїзд, було дуже багато людей на станції, в основному старі, жінки.

Вагони переповнені. В одному купе з нами сіла бабуся – стара, згорблена, зморшкувата, обличчя аж почорніло. Одна невтішна печаль, відбиток невігійних страждань. Сиділа мовчки. Аж зайшла у вагон, як завжди, продавщиця з кошиком – цукерки, вафлі, булочки, ковбаса та ін. Кілька пасажирів купили їдла й почали жувати. Продавщиця розпечатала пачку печива й по кілька штук стала роздавати – якомусь дідові, бабі і нашій супутниці. Взяла мовчки, аж розгубилась від уваги, не подякувавши навіть. Потім щось пошукала в своїй торбині, вийняла звідти грушу і яблуко й віднесла цій продавщиці подарунок від себе (не хотіла залишатись у боргу, цим людям невластива мораль Ялових, готових на чужому поживитись).

Так ми доїхали до Казанки. Тут довелось довго чекати автобуса. Я запропонував їй газету, щоб сісти (нема навіть лавочок для пасажирів, де зупиняється автобус біля станції). Це видимо її знову зворушило (у цьому світі неповаги до старих, слабих), бо протягнула яблуко і грушу мені зі словами: «взьміть – це свячене». Приймаючи подарунок, вступив з нею в розмову. Їй 92 роки, живе в Казанці (райцентрі) біля дітей. Дякує владі, що одержала пенсію (20 крб.), не треба йти побиратись. Живе біля дочки, а от церкви близько нема, треба їхати аж у Долинську, «а я вже стара, сил нема».

Думалось (ще в вагоні, спостерігаючи різного віку богомольців, особливо оцих старих, що винесли стільки горя): пощо було так безоглядно нищити церкви (а скільки ще й зараз карикатур на віруючих

можна побачити в журналах, на площах, на вітринах), адже це єдина духовна розрада для цих усе перетерпілих, це місце їх зустрічі, спілкування в небуденній обстановці, що дає відчуття душевної піднесеності, це й форма людської солідарності.

Хай би велась антирелігійна пропаганда розумно, терпимо, гуманно. Церкви залишилися б пам'ятками архітектури, свідками епохи. Адже це було святе для батьків місце, релігія допомогла їм вистояти в боротьбі проти іноплеменників, була й формою їхньої свідомості... Якщо поважаємо предків, то нащо так брутально топтати їхні святині? Зневажати їх віру, душевний світ?

Потім я став шукати смисл у тому, що робилось.

Важкі роки. Церква могла стати пристанищем, місцем втечі для всіх обіжених, а релігія – формою легального протесту. Масовий приплив і почуття солідарності зродили б відчуття сили і – як наслідок – рух ефективного опору.

І ще одне «сильне» враження виніс від поїздки. На станції в Казанці до автобуса зібралось багато людей. Коли підійшов автобус, почалась штовханина, кращі місця зайняв той, хто спритніший. Старі, немічні зайшли останніми. На хороших місцях сидять разом троє молодиків років по 17-18, нахабні на вигляд. Як тільки рушив автобус, вони з незалежним, гордим виглядом почали грати в карти. Якраз біля них ледве на ногах трималась якась бабуся. Ніхто з них не встав. До цього місця пропхалась якась рішуча на вигляд жінка з дитиною на руках, звернувшись до них з вимогою вступити місце. «Отвяжитесь! Чего вы к нам привязались!» Багатьох ніби зірвало, почали їх соромити – ніякої реакції! Хтось вкинув фразу, що оце ж будівники комунізму. – «Ці такий комунізм збудують, що ого!» – відповів хтось інший.

—• 30 серпня 1973 р., ранок •—

Сни. Влаштування на роботу.

Зараз знову закрутилась справа з роботою, зав'язалось кілька вузлів.

Десь 20 серпня надіслали мені із СШ № 4 записку, щоб я до них з'явився. Я зрозумів, що будуть пропонувати роботу. Так воно й вийшло. Я попросив почекати до числа 25-27 серпня, тоді зможу дати остаточну відповідь. Кравчук обіцяв, що моя справа вирішиться числа 24-25, він надішле телеграму. 27-го я подзвонив Яровому – його нема вдома, жінка нічого не знала. 28-го йду в школу, погоджуюсь працювати. 29 серпня заніс заяву.

Перед цим наснилось мені, що я в якомусь таборі для відпочинку, ходжу босий. Повернувшись, довідуюсь, що мене перевели в іншу кімнату.

Вдруге наснилось (якраз перед 28 чи 29), що я сиджу біля якоїсь установи, до мене підходить Регушевський і в захопленні мною (дуже радий, що мене позвав) став теребити мені волосся, цікавлячись, як мої

справи. Ранком я пішов у школу, мене справді там радо прийняли: до речі, тоді, коли взяли мене в СШ № 9, теж якраз перед цим днем наснилось, що Регушевський підійшов до мене і двічі поклонився, посміхаючись – тоді двічі посилали зі школи за мною.

А сьогодні, о 7.00, наснилось, що я виходжу з якоїсь установи. Йдучи, ніби заснув, пробудившись, дивлюсь на ноги – у шкарпетках лише, нема взуття! Спалахує думка: туфлі я ось-ось загубив! Повертаюсь, підіймаюсь по сходах на другий поверх і на площадці, де ніби повинне бути моє взуття, бачу якийсь дріб'язок (не мій), нарешті знаходжу свій лівий туфель (із цього старого взуття, в якому вже давно ходжу), взуваю його, десь тут має бути і правий – і просипаюсь. Усе це так виразно привиділось, чітко до найменших деталей.

Стривожив мене цей сон. Адже вчора ввечері я дзвонив вдруге дружині Ярового. Вона сказала, що 30 серпня вчена рада буде затверджувати мою кандидатуру, що конкурсна комісія мене провела. Щось до деталей повторюється донецька історія.

Чи не станеться так, що тут відмовлюсь від школи, а там не затвердить Міністерство освіти, отже, через кілька днів доведеться повертатись?!

Зрештою, немало в мене місць, де можуть мене вдарити: книжка у видавництві («Види диктантів...») та ін.

—• 30 серпня 1973 р. •—

1. *Кривошея* (директор СШ № 13). Недавно доля знову звела мене з ним. Школі потрібен україніст, є 22 години. Дві вчительки, що мене знають (і знають, що у мене не було роботи) позавчора пішли до нього в кабінет просити за мене. «Якого Горбачука? А-а, це той, що з Смоленчуком. Ні, ні в якому разі!» Вони вискочили з кабінету й в коридорі обмірковують. Незабаром він виходить, побачив їх, проходячи мимо: «Це він говорив, що білоруські „Пісняри” розбудили національну гордість білорусів» (мовляв, як такого можна брати на роботу). Вчительки дивувались: «І де він, гад, почув це. Ти диви!»

Школа, здається, займає перше (чи одне з перших) місць у місті. Учителів позаганяли. Ось, наприклад, вчора дружина Смоленчука пішла в школу на 9.00, а прийшла з роботи десь о сьомій вечора. І це кожен день під час канікул, перед початком навчального року.

2. *Лицемір'я*. Цікава була б картина оцього несправжнього, удаваного світу. Одні, що мислять чесно, все ж публічно вдаються до фразеології, щоб не викликати підозри, інші («профілактовані») – продемонструвати свою роблену лояльність, відвести підозру від себе, треті (офіційні творці історії) одне говорять, інше в дійсності роблять. Сухомлинський, мабуть, вдавався до фразеології, щоб наповнити її гуманним змістом (ця уявна панорама виникла в мене під час читання

О.Гончара в збірнику «Українські письменники про літературу та мову», 1961р.).

—• 31 серпня 1973 р. •—

1. *Паралелі* (про літературу). Зібрати висловлювання, формулювання з програм, підручників, офіційних промов про радянську літературу (що це найвища якість світового мистецтва і т.д.) – і ті критичні слова Шолохова та інші матеріали (є в мене вирізки), *index librorum prohibitorum*, ту крилату думку, що дають читати за кару. І живі картини – як Сиволап організував оці літературні вистави, участь у них місцевих письменників та ін.

І ще приклади: купив недавно № 35 журналу «Україна» («громадсько-політичний, літературно-художній...») – просто абсолютно нема чого читати. До нижчої примітивності матеріалів, їх абсолютної бездушності й пустодзвонної патетики вже опуститись не можна.

«Літературну Україну» в Кіровограді в нашому кіоску брав зрідка тільки я один! Зовсім нема покупців на цю газету. Продавщиця комусь вручила, то вдруге клієнтка заявила «Це така газета, що її читати абсолютно неможливо». Читаючи програму, думалось: основне завдання викладання літератури – забити памороки.

2. *Канали нівеляції*. Бологов каже, що в Ашхабаді попадаються пластинки з прекрасними українськими піснями, яких тут ні за що не знайдеш. Плюс беззмістовність преси, нековирність, сірість, застаріла інформація в газетах роблять надзвичайно відчутну руйнівну справу.

Хотілося б щось для школи зробити – не можна.

3. *Образок до теми «Марність жертв»*. Студент Белінський досить інтелектуально розвинений і старанний. Пригадую, співав погано, а все ж виступав зі сцени, брав участь і в інших заходах. Прагне вибитись, реалізувати себе. Часто й друкувався. Смоленчук жалівся, що так багато вклав у нього, а коли все це трапилось, то не відчув від нього ніякого співчуття, солідарності.

Під час церемонії посвячення в студенти (на першому курсі) він як заступник комсорга (залишений в інституті, не послали в село) виступав підкреслено по-російськи.

Оця чистка (письменників), здавалось, повинна була пробудити (принаймні в студентів) почуття протесту (хай пасивного, німого), тихої підтримки – навпаки, це викликало ще більше підлабузництво, пристосовництво, ренегатство.

Це могла б бути шекспірівська картина! У зв'язку з цим пригадується такий діалог з Адольфом Абрамовичем Кернером. Він: «Этот Андреев (якийсь професор) – авантюрист, кроме того, он готов продать человека не только ради реальной выгоды, но даже в надежде на возможность выгоды» (слухаючи його, я мав на увазі своє). «Теперь уже, мне кажется, безоговорочно не требуют от человека подлости, как было раньше».

Як часто людину ставили перед дилемою – або смерть, або підлість (за яку їй нагороду давали: посаду, «створювали авторитет»). Нагорода, успіх за підлість! Тяжка кара за відмову бути підлим. Та, що фабрикувала в Інституті літератури доноси на письменників, була нагороджена.

Це теж вражаюча ситуація! Чи не цим пояснюється і виступ Микитенка проти Курбаса, зрештою, всі інші такі погромницькі промови. Затим треба було й самого прибрати, щоб він потім не розкався, не написав правди.

4. **Еволюція Смоленчука.** Директор школи запитав його, за що картають у пресі (кампанія) Сахарова й Солженіцина. Смоленчук: «За те, що вони виступають у захист Смоленчуків і Горбачуків». Я тільки подумав: як удар по ньому вплинув на розвиток його свідомості! А «ті» вважають, що провели профілактику.

5. **Яловий.** Дмитро Кравчук розповів про нього, що в Сімферополі Яловий мав дві коханки, які працювали на кафедрі разом з ним. Взяли його в армію. Всім (і жінці) писав однакові листи. Одна з цих коханок побачила в жінки такий же, як у неї, лист. Скандал... На кафедрі мали розглядати дисертацію Ялового. Вони взялись за неї і виявили, що приклади взято не з текстів, а зі збірників, причому в зміненому вигляді на догоду «теоретичним настановам». Новий скандал. За плагіатство хотіли зняти з роботи і т.п. Але ректор не допустив до цього, запропонував написати заяву і втікати. Коли справа згори прийшла в ректорат, той сказав: «То він уже не наш, він звільнений».

Пригадую, як Яловий на новосіллі в мене за столом усім розповідав: «От надходить зима – і я не піднімаюсь з постелі. Причому думав, що так погано в Сімферополі, а й у Євпаторії теж так себе почував. А тут усе як рукою зняло».

6. **Культуртрегерство.** Смоленчук розповів, що в Покровській церкві в Єлисаветграді (Кіровоград) зберігався рукопис з XIII ст. (є його опис в якомусь місцевому, елисаветградському журналі за 1905 рік). Загинув у часи «культурної революції». Хтось згадує, що бачив, коли викидали на звалище бібліотеку й палили, як оброблені сріблом палітурки відірвали, а решту кинули на звалище, яке було спалене.

Цей рукопис, бібліотеки, літопис із Васьковичів (Житомирська область) – і оці великі слова про збереження культурних цінностей. Можливо, справді слід безмежно дякувати хоча б за те, що збереглося?! Які великі слова на відкритті пам'ятника Лесі Українці (див. «Літературну Україну», 1973, № 70), хоч змушені були це зробити, бо є вже пам'ятник у Клівленді. Яка міна при відкритті і слова!

7. **Образки, характери.** Яловий, розповідають, то одному, то другому в інституті говорив про мене, що я нічого не роблю. Так створював «громадську думку» про мене. Про когось в Київському педінституті розповідали, що теж діє такими методом. І створюється думка про людину.

8. *Поворот?* У фільмі «17 мгновоїй весны» (12 серій в останні дні місяця демонстрували по телебаченню) є цікавий момент:

«Служители церкви, которые находятся в лагерях». Показано священника-антифашиста, який співпрацює з радянським розвідником – як це розуміти? Ми ж казали, що вони допомагали Гітлеру!

9. *Педрада в школі.* Директор (СШ № 4):

а) кожен урок повинен сприяти ідейному загартуванню учнів, щоб кожен учень міг дати відсіч будь-яким проявам ворожої ідеології;

б) цікавий епізод: N відмовляється від класного керівництва, директор починає виявляти, хто б міг узяти, вговорювати, нічого з цього не виходить. «Я вам показав, що таке демократія» – взяв і призначив N класним керівником.

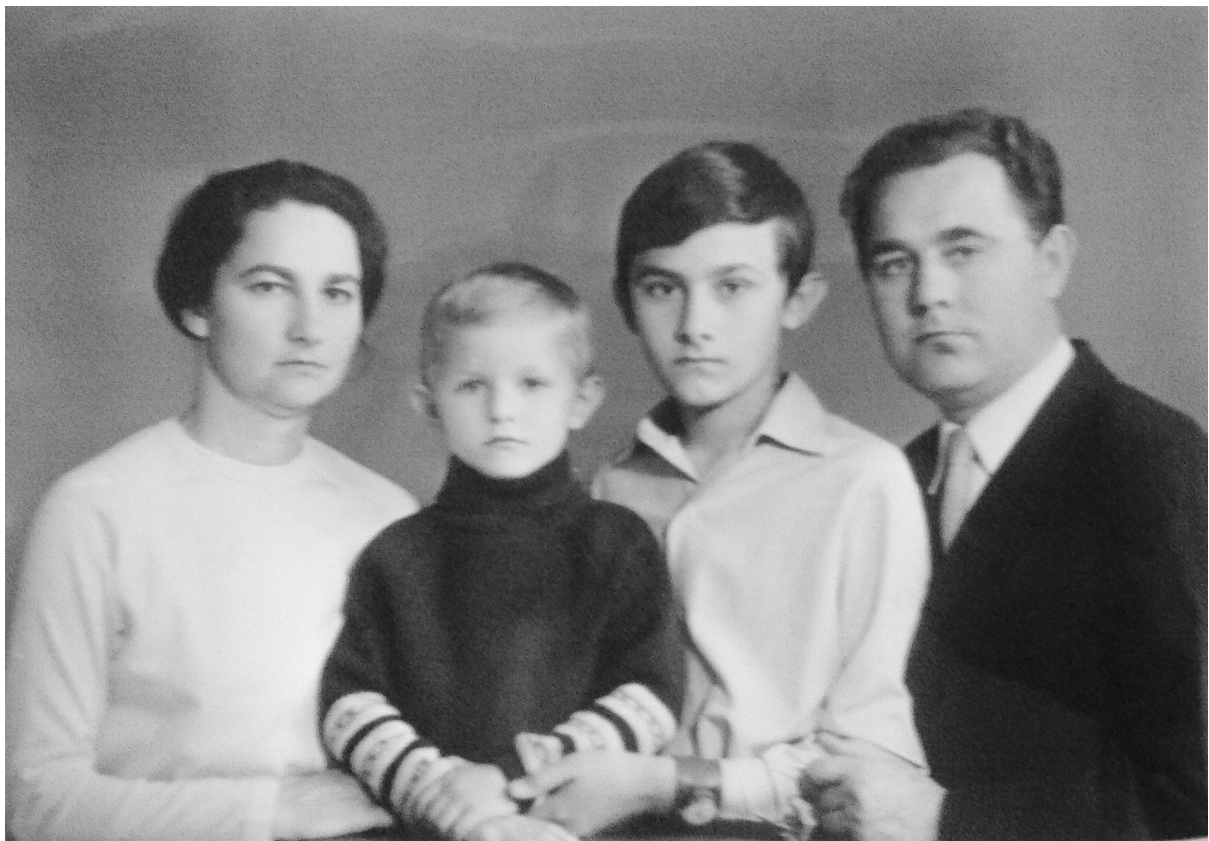
10. *Особливості сучасної науки.* Ось у Доленка («Сучасна українська мова», 1965, с.10) йдеться про шляхи утворення національних мов на основі «Німецької ідеології» Маркса і Енгельса, далі до цього пристосовуються факти утворення східнослов'янських мов. Отже, не на найновіші спеціальні дослідження авторитетних учених у відповідній галузі посилаються, а на Маркса і Енгельса, які писали вже давно і цим спеціально не займались.

З Львовою Зикіним. 1973 рік

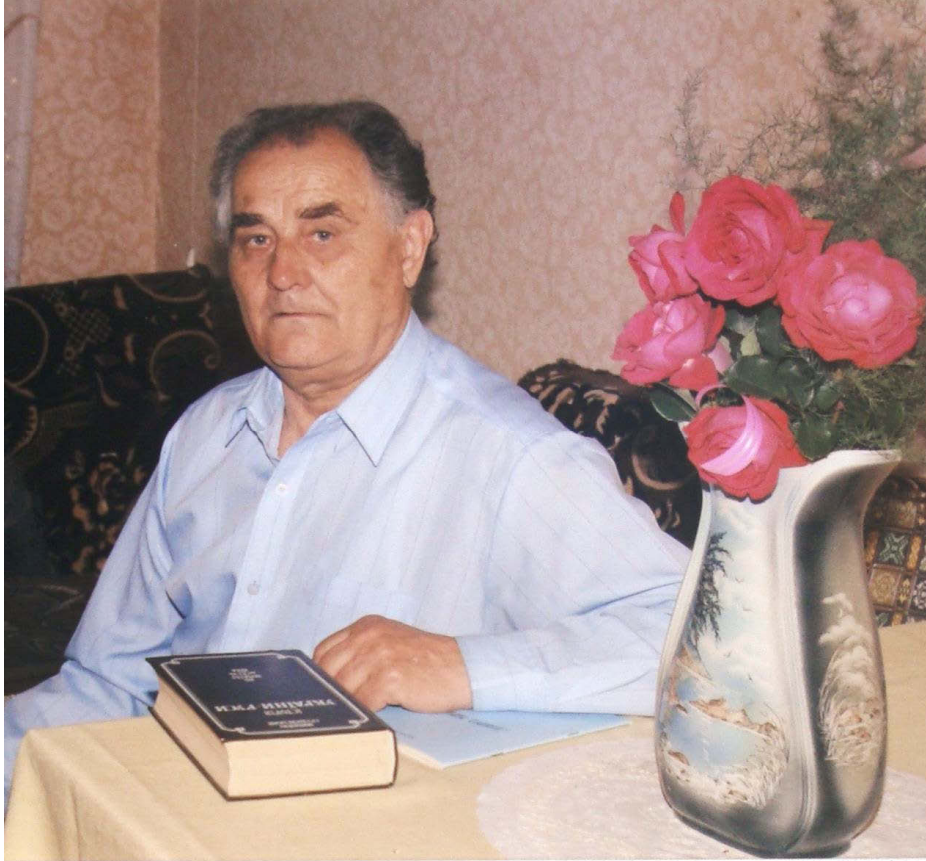
З дружиною. 1973 рік

З родиною. 1973 рік

Епілог

Я працював з великою тривогою. Закінчу працю з погуптам величезного щастя (як намі предки закінчували літописи). Гадаю, що таке те погупта охоплювало моїх давніх предків, тих рідкісних щасливців, яким після татарської навали вдалося залишитись в живих і зберегти свою сім'ю.

Якщо книга йде між люди, то ніякий, навіть найгірший кінець не страшний.

Авнер
A stylized handwritten signature in black ink, consisting of a large, sweeping initial letter followed by a few more strokes.

Зміст

Від упорядника.....	3
Переднє слово.....	4
1966 рік.....	8
1967 рік.....	19
1968 рік.....	69
1969 рік.....	128
1970 рік.....	164
1971 рік.....	219
1972 рік.....	287
1973 рік.....	360
Епілог.....	469

Літературно-художнє видання

Василь ГОРБАЧУК

У ВИРІ ПОДІЙ, ДУМОК І ТРИВОГ

**Фрагменти пережитого-передуманого
(1966-1973 роки)**

Підготовка тексту і редагування Д.В.Горбачука.

Макет і верстка Р.Г. Состіна

На обкладинці:

- ✓ фасад головного корпусу Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка;
- ✓ рукописний аркуш щоденникових записів Василя Горбачука (12 листопада 1971 року);
- ✓ фасад головного корпусу Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна (1970-ті роки)

Підписано до друку 21.04.2017 р.
Формат 60x84 1/16. Ум. др. арк. 29,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 999.

Видавництво Б.І. Маторіна
84116, м. Слов'янськ, вул. Г. Батюка, 19.
Тел.: +38 06262 3-20-99; +38 050 518 88 99. E-mail: matorinb@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3141, видане Державним комітетом телебачення та радіомовлення України від 24.03.2008 р.
